IJOKS

ISSN: 2149-2751

International Journal of Kurdish Studies

http://www.ijoks.com/

IJOKS 2014

Verbal Noun and Inflected Verb

The Role of Terminology in Enriching Kurdish Dictionary

Freedom in Kurdistan Society - In the light of social contract theory

Aleksandre Jaba's Collection of Kurdish Folk Poetry Manuscripts and "Kilamê Kîçan" of the Kurd 49

Barış Çalışmalarında Alternatif Bir Güzergâh

Anfal and its consequences

The Classification of vowels and consonants in Syllable structure

Morphological processes and Active/passive Derivational morphemes in producing and deriving novel linguistic data

The Role of First Language on The Second Language Acquisition

Morphosyntactical Representation in Kurdish Language

A new perception for adjectives in Kurdish Language

Jaba, Bazidî, and the Ethnography of Kurds in the 18-19th Century

Empire, Split Ethnicities, and an Explosion of Poetry

January 2018

Vol 4 (1)

IJOKS International Journal of Kurdish Studies ISSN: 2149-2751

Editor

Prof. Dr. Salih AKIN

About

- International Journal of Kurdish Studies (IJOKS) is a peer-reviewed international journal published biannually, in January and July, which accepts papers written in Turkish, Kurdish (Kurmancî, Zazakî and Soranî), English or Russian languages.
- Opinions by the authors of articles in the journal are solely those of the author, and do not necessarily reflect those of the journal, its editor, assistant editors, or advisory board.
- Articles published by the journal may not be reproduced totally or in part without the express written permission of the publisher.
- All papers in PDF format can be retrieved on our web site: http://www.ijoks.com/

Abstracting & Indexing

© All rights reserved.

ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ (Muş Alparslan University/Turkey

Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ (Dicle University/Turkey)

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle University/Turkey)

Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle University/Turkey)

Prof. Dr. Kinyaz İbrahim MİRZOYEV (Abai National Pedagogical University / Kazakhstan)

Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ (Yüzüncü Yıl University/Turkey)

Prof. Dr. Gulmira ABDIRASILOVA (Kazakh State Women's Teacher Training University / Kazakhstan)

Assoc. Prof. Dr. Yahya SUZAN (Dicle University/Turkey)

Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO (Tuscia University/Italy)

Assoc. Prof. Dr. Eva DURAN (University of Roehampton / UK)

Assoc. Prof. Dr. Safin Jalal FATHWLLA (Koya University /Kurdistan Region of Iraq)

Assoc. Prof. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingöl University / Turkey)

Assoc. Prof. Dr. Hajjah Jariah Mohd JAN (University of Malaya, MALAYSIA)

Asst. Prof. Dr. Muhammet ÖZDEMİR (Katip Celebi University/Turkey)

Asst. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM (Sutcu Imam University/Turkey)

Asst. Prof. Dr. Serkan TÜRKOĞLU (Artvin Coruh University/Turkey)

Asst. Prof. Dr. Hasan KARACAN (Turkey)

Asst. Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu University/Turkey)

Asst. Prof. Dr. Abdulhadi TİMURTAŞ (Yüzüncü Yıl University/Turkey)

Asst. Prof. Dr. Necat KESKİN (Mardin Artuklu University/Turkey)

Asst. Prof. Dr. Omed Barzan BRZOO (Germian University /Kurdistan Region of Iraq)

Asst. Prof. Dr. Joanna BOCHENSKA (Jagiellonian University, Kraków / Poland)

Asst. Prof. Dr. Darya Jamal HAWEZI (Koya University- KRG, IRAQ)

Dr. Christian SINCLAIR (University of Arizona / USA)

Dr. Salah Hwayyiz RASOOL (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)

Dr. Nawzad Anwer OMER (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)

Dr. Amir KARIMIPOUR (University of Isfahan / IRAN)

Dr. Katya DUNAJEVA (Eotvos Lorand University, Budapest, HUNGARY)

IJOKS ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies

EDITORIAL

We are together with the eighth issue, the first issue of 2018. There are very important announcements for academicians and our journal that International Journal of Kurdish Studies (IJOKS) is indexed by ULAKBIM/TUBITAK and SOBIAD. That is, the articles which are published in our journal will be valid for readership or being an associate professor. The second news is that articles published in IJOKS, from the first issue to the latest issue, have been assigned DOI numbers.

The contents in this number of our journal are as follows: Verbal Noun and Inflected Verb by *Mhemed Abdulfetah (Mehwi) & Aryan Sdiq Aziz,* The Classification of vowels and consonants in Syllable structure by *Dilshad M. Gharib & Mhemed Mehwi*, Empire, Split Ethnicities, and an Explosion of Poetry by A*viva Butt*, Jaba, Bazidî, and the Ethnography of Kurds in the 18-19th Century by *Necat Keskin & Abdurrahim Özmen,* Anfal and its consequences: an analysis for our work on Anfal, some points of view and conclusions by *Mahdi Fatih Omar & Mohammad Ahmad Saed,* The Role of First Language on The Second Language Acquisition *by Karwan Juma Raheem*, Morphological processes and Active/passive Derivational morphemes in producing and deriving novel linguistic data by *Faruq Omar Sdiq& Mustafa Raza Mustafa*, Freedom in Kurdistan Society- In the light of social contract theory John Locke by *Asrin Zrar Qader*, Di Nav Kurdên Diyasporayê De Kêşeya Navnewşî: Mînaka Elmanyayê by *Avdo KARATAŞ*, Destnivîsên Helbesta Kurdî ya Gelêrî Yên di Koleksiyona Aleksandre Jaba de û Nusxeya "Kilamê Kîçan" ya bi Hejmara Kurd 49ê by *Mustafa Öztürk*, A new perception for adjectives in Kurdish Language by *Omed Barzan Brzoo & Omer Ahmed Eziz* Morphosyntactical Representation in Kurdish Language by *Abduljabbar Mustafa Maroof & Sazan Zahir Saeed* The Role of Terminology in Enriching Kurdish Dictionary by *Suzan Saadulla Abdulkany& Bakr Omar Ali, B*arış Çalışmalarında Alternatif Bir Güzergah: Sembol ve Sembolizmin Politik Kullanımı by *Safiye Ateş (Durç) and* Orta Doğu'da Suudi Arabistan'la İran arasındaki Cepheleşme: Suriye ve Yemen'deki Çatışmalar Örneği translated from Russian language to Turkish languge Nadejda Açan from *Vadim A. Kuzmin.*

We hope that the issues of our journal shall contribute to the field of Kurdish Studies. We thank to the journal employees, authors, reviewers and all the others who have contributed to the preparation process of this issue.

Hope to meet you in next issues…

Prof. Dr. Salih AKIN
Editor

ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies

Vol. 4 Issue 1
(January 2018)

CONTENTS *Page*

Articles

Verbal Noun and Inflected Verb 1
Mhemed Abdulfetah (Mehwi) & Aryan Sdiq Aziz

The Classification of vowels and consonants in Syllable structure 27
Dilshad M. Gharib & Mhemed Mehwi

Empire, Split Ethnicities, and an Explosion of Poetry 42
Aviva Butt

Jaba, Bazidî, and the Ethnography of Kurds in the 18-19th Century 68
Necat Keskin & Abdurrahim Özmen

Anfal and its consequences: an analysis for our work on Anfal, some points of view and conclusions 85
Mahdi Fatih Omar & Mohammad Ahmad Saed

The Role of First Language on The Second Language Acquisition 110
Karwan Juma Raheem

Morphological processes and Active/passive Derivational morphemes in producing and deriving novel linguistic data 118
Faruq Omar Sdiq& Mustafa Raza Mustafa

Freedom in Kurdistan Society- In the light of social contract theory John Locke 140
Asrin Zrar Qader

Di Nav Kurdên Diyasporayê De Kêşeya Navnewşî: Mînaka Elmanyayê 153
Avdo KARATAŞ

Destnivîsên Helbesta Kurdî ya Gelêrî Yên di Koleksiyona Aleksandre Jaba de û Nusxeya “Kilamê Kîçan” ya bi Hejmara Kurd 49ê 174
Mustafa Öztürk

A new perception for adjectives in Kurdish Language 198
Omed Barzan Brzoo & Omer Ahmed Eziz

Morphosyntactical Representation in Kurdish Language 235
Abduljabbar Mustafa Maroof & Sazan Zahir Saeed

The Role of Term in Enriching Kurdish Dictionary 254
Suzan Saadulla Abdulkany & Bakr Omar Ali

Barış Çalışmalarında Alternatif Bir Güzergah: Sembol ve Sembolizmin Politik Kullanımı 269
Safiye Ateş (Durç)

Notes and Comments

Orta Doğu'da Suudi Arabistan'la İran arasındaki Cepheleşme: Suriye ve Yemen'deki Çatışmalar Örneği. Çev.: Nadejda Açan 284
Vadim A. Kuzmin

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 1 – 26
http://www.ijoks.com

Verbal Noun and Inflected Verb

Mhemed Abdulfetah (MEHWI)[1] & Aryan Sdiq AZIZ[2]

Received: Oct 08, 2017 **Reviewed**: Dec 15, 2017 **Accepted**: Dec 15, 2017

Abstract
Verbal noun is recorded in dictionary and its inflection process occurs in syntax. Producing inflected verb that has tense and person is found in syntax. Morphology is a system for creating new words for new things. Analyses have shown that internal structure of verbal nouns important inclitic division (subject and object) and inflectional pronouns in a complicated verb. The inflection is in syntax, in association with morphosyntax. So, inflection is morphosyntactic inside syntax. For past inflection, we take the tense base from the dictionary. While for present, we take the root then we bring tense and person. Dictionary, word creation morphology and syntax are interrelated. In this way, segmental changes are phonological and occur in the mind. Verb inflection categories are person, tense, aspect and mood. They are in complementary distribution in terms of: singular and plural, past and present, perfective and imperfective, indicative and uncertainty. Their structured, which are used, are:

1. Person: singular and plural
2. Tense: past /-a/, /y\i-/, /w\u-/, /d-/, /t-/ .and present /de-/.
3. Aspect: each of the linguists Mhamed Mehwi, Wrya Omar Amin and Mahmud Fathulla divided aspect into perfective, imperfective and progressive. However, through analysis and discussion of examples, it has been obvious that aspect is of two types in Kurdish language.The researcher follows the latter conclusion:

a. Perfective
b. Imperfective (Continuous), Progressive (close) and far.

Tense and aspect, which are the verbal inflectional categories, are parts of tense. Tense determines past and present, but aspect determines its perfectness and imperfectness.

4. Mood: Indicative\informative
uncertainty (structural, subjunctive, imperative and request)

Keywords: Verbal Noun, Inflected Verb, Kurdish Linguistics, Kurdish

Recommended citation:
Mehwi, M. A. & Aziz, A. S. (2018). Verbal noun and inflected verb. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 1 – 26. DOI: 10.21600/ijoks.383372

[1] Prof. Dr., Department of Kurdish Language, College of Language , Sulaimani University, Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq
[2] - Assistant, Department of Kurdish Language, College of Language ,specialty: PH.D Language Sulaimani University, Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq

ناوی کرداریی و کرداری شکاوە

بەشی یەکەم

فەرهەنگ

١/١) پۆلە ڕەگەزە فەرهەنگیەکان
١-١/١)ناوی کرداریی وەک پۆلە ڕەگەزێکی فەرهەنگیی (دەروازەی زانیاریی)
٢-١/١) کرداری لاواز و کۆپولا
٢/١) دروستەی ناوەوەی ناوی کرداریی
بەشی دوهەم
سەگمێنتەکانی کرداری شکاوەو کرداری ئاڵۆز
١-١/٢) مۆرفیم و ئەلەمۆرفەکانی ڕابوردوو
٢-١/٢) مۆرفیم و ئەلەمۆرفەکانی ڕانەبوردوو
٢/٢) سەگمێنتەکانی کرداری شکاوەو کرداری ئاڵۆز
بەشی سێهەم
شکاندنەوەی تافی ڕابوردوو و ڕانەبوردوو
١/٣) شکاندنەوە بە گەردانکردن (لکاندنی کەس و ژمارە/ کلیتیکەکانی ڕێککەوتن)
٢/٣) شکاندنەوە بە گەردانکردن و لکاندنی کەسی ڕێککەوتن
٣/٣) گۆڕینی فۆنۆلۆژییانەی سەگمێنتەکان
١-٣/٣) پەیوەندیی مۆرفۆلۆژیی (شکاندنەوە) - فۆنۆلۆژیی
٢-٣/٣) پەیوەندیی مۆرفۆلۆژیی (وشەدروستکردن)- فۆنۆلۆژیی
بەشی چوارهەم
ڕوکار و ڕێژە
١/٤) ڕوکار
٢/٤) ڕێژە

ناوی کرداریی و کرداری شکاوە

پێشەکیی

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە نامەی دکتۆرای لێکۆڵەرەوە بە ناونیشانی "ناوی کرداریی، کرداری شکاوە و کرداری ئاڵۆز "ەوە وەرگیراوە. کاری سەرەکیی ئەم لێکۆڵینەوەیە بۆ بەرهەمهێنانی کرداری شکاوە لەسینتاکسدا تەرخانکراوە، نەك بۆ شیکردنەوەی ناوی کرداریی و چۆنێتیی دروستبونی لەفەرهەنگدا. ناوە کرداریە چەسپاوە تۆمارکراوەکەی ناو فەرهەنگ بەسەگمێنتە مۆرفۆلۆژیی و فۆنۆلۆژییەکانیەوە وەك تێکردە بۆ بەرهەمهێنانی کرداری شکاوە لەسینتاکسدا وەردەگیرێن. لەم ڕووەوەیە، کە ئەم نامەیە تەواو لە لێکۆڵینەوەو نامەکانی تر لەسەر کردار جیاوازە. ئەم بۆچوونە، کە لە محەمەد مەحویی (٢٠١٦)ـەوە وەرگیراوە، پێواژۆ فۆنۆلۆژییەکانی، کە بە سەر ڕەگ و قەدی کردارەکاندا دێن، بە سروشتی و بەباشی ڕوندەکاتەوە. بۆ ئەو مەبەستەیش پشتم بە ڕێبازی شیکردنەوەی پەسنکەرانە بەستووە.

لێکۆڵینەوەکە لە سێ بەش و پوختەو ئەنجام پێکهاتووە: بەشی یەکەم تایبەتە بە فەرهەنگ و دەروازەی زانیاریی. بەشی دوهەم تایبەتە بە سەگمێنتەکانی کرداری شکاوەو

کرداری ئاڵۆز. بەشی سێهەم تایبەتە بە شکاندنەوەی تافی ڕابوردوو و ڕانەبوردوو. بەشی چوارهەم تایبەتە بە ڕوکار و ڕێژە. شیکردنەوەکان تەنها کرداری بکەردیار دەگرنەخۆ.

بەشی یەکهەم

فەرهەنگ

١/١) پۆلەڕەگەزە فەرهەنگیەکان

زانیارییە سینتاکسیی و واتاییەکانی وشەکان لە فەرهەنگدا تۆمارکراون، ئەوەیش دەستەبەری ئەوە دەکات، کە ئاخێوەری گشت زمانێك، دروستە دروست و واتاڕاست و پێچەوانەکەی بناسێتەوە. نواندنی زانیارییە سینتاکسییەکانی ناو توخمە فەرهەنگیەکان لە دوو دیوی فەرهەنگیی و سینتاکسییدا بەرجەستە دەکرێن. ئەمەش دەریدەبڕێت، کە ئەو ڕیزبونەی، لە فەرهەنگدا دەستدەکەوێت، مەرج نییە پەیکاڵی هەمان ئەو سەرەوریزبوونە بێت، کە لە سینتاکسدا بەرچاودەکەوێت، چونکە یاساکانی فۆرمداڕشتن (rules formation) نواندنی دەرەکیی زانیارییە سینتاکسیەکانن. سینتاکس دەرخستن و نواندنی زانیارییە فەرهەنگیەکانە. (د. عەبدولجەبار مستەفا مەعروف: ٢٠١٣) و ئەو سەرچاوانەی لێوەی وەرگیراون.)

١-١/١)ناوی کرداریی وەک پۆلە ڕەگەزێکی فەرهەنگیی (دەروازەی زانیاریی)

"ناوی کرداریی"، ئەو ناوەیە کە لە ئاوەڵناوی کردارییەوە هەڵدەگوێزرێت و لە نەبونی دۆخی ڕێزمانیدا جێگەی چاوگ دەگرێتەوە. ناوە کردارییەکە بە بێ کەس unpersonal بەکاردەهێنرێت و ناوی ڕەوتی کردەکە دەهێنێت و ئاماژەپێدەدات. (محەمەدی مەحویی: 2009: 256)

لەزمانی کوردییدا، هەم ئاوەڵناوی کرداریی و هەم ناوە کردارییەکە پەیکاڵی پێکهاتوی خستنەپاڵیین و لە فۆرمی فرێزی پێشناوییدا ئاوەڵناویی بەکاردەهێنرێن، کە لەڕێی ڕونکردنەوەکانی /پیاوکوشتن/ و /نانخواردن/ و پێکهاتوە خستنەپاڵیەکانی >چاوی جوان، کوری پاشا< ەوە پشتگیریی تەواوی ئەنجامە دەستکەوتووەکە دەکرێن، کە دەڵێت چاوگ لە زمانی کوردیدا نییە، بەڵکو تەنیا ناوی کرداریی هەن – ئەو کردارەی، کە کراوە، یان دەکرێت بە ناو. (محەمەدی مەحویی: 2009: 256)

ناوی کرداریی لە فەرهەنگدا تۆمارکراوەو پێواژۆی شکاندنەوەی لە سینتاکسدا ڕوودەدات. کردار دروستکردن نییە لە فەرهەنگدا، بەڵکو ئەوەی هەیە ناوی کردارییە، بەم جۆرە بەرهەمهێنانی کرداری شکاوە لە ناو سینتاکسدا هەیە؛ بۆ ئەو مەبەستەش دوو ڕێگە هەیە:

١- /نوستن/ قەدی ڕابوردوو: /نوست، گرت، خوارد،کوشت/ سینتاکس بۆ بەرهەمهێنانی کردارێکی

٢- /گرتن/ ڕابوردوو: نوستØ : گرتی، خواردی، کوشتی

٣- /خواردن/

٤- /کوشتن/ قەدی ڕانەبوردوو: پێشگری ڕانەبوردوو + /نوس، گر، خوار، کوش/ سینتاکس بۆ بەرهەمهێنانی کردارێکی ڕانەبوردوو

دەنوسێت: دەگرێت، دەخوات، دەکوژێت

دەینوسێت: دەیگرێت، دەیخوات، دەیکوژێت

خشتەی (١-١)پێرەوی مۆرفۆلۆژیی و فۆنۆلۆژیی بۆ ڕەگ

زمان فەرهەنگ پێرەوی دەنگەکانە، پێرەوی وشەکانە، بۆ پەیوەندیی لەیەکگەیشتن.

ڕێزمان Sound System، Word System، Communication

خشتەی (١-٢) مۆدێلێکی زمان/ڕێزمان

فەرهەنگ

مۆرفۆلۆژیی فۆنۆلۆژیی

فۆنۆلۆژیی

سینتاکس بەهەمویانەوە پێرەوی ڕێزمانیان هێناوەتەئارا

سیمانتیك

زمان پێرەوێکی چڕو ئاڵۆزەو یەکێکە لەپێرەوە ئاڵۆزەکانی مێشك:

بە هەر یەکە لەپێرەوەکانی مێشك دەگوترێت مۆدوڵ (Modul). هەر یەکە لەمۆدوڵەکان پێرەوێکی چڕو ئاڵۆزەو سەربەخۆیە، بەڵام لەگەڵ ئەوانی تریشدا لەپەیوەندیدایە. مادام زمان مۆدولارییە، کەواتە ڕێزمانیش مۆدولارییە، کەرەستەکانی لەپەیوەندییەکی مۆدولاریدان.

لێکۆڵینەوە لەمۆرفۆلۆژیی، واتا شیکردنەوەو توێژینەوە لە مۆدولی مۆرفۆلۆژیی. ئەوەی پەیوەندیی بەڕێزمانی کوردییەوە هەیە، (زمان بە ڕێزمان دادەنرێت).

خشتەی (١-٣)

ڕێزمان
فەرهەنگ
فۆنۆلۆژیی
مۆرفۆلۆژیی
سینتاکس
سیمانتیك

لەزمانی کوردییدا سنوور لەنێوان فەرهەنگو مۆرفۆلۆژیی لەگەڵ سینتاکسدا نییە، ئەمەش تایبەتمەندیی زمانی کوردیی و هەندێک زمانی دیکەیە، کە بە زمانە تێکەڵەکان ناسراون. پڕوانە: (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٠) و سەرچاوەکانی.

مۆرفۆلۆژیی دوو لایەن دەگرێتەوە:

یەکهەم: وشەدروستکردن (Word Bulding)، بۆ واتای نوێ.

دووهەم: شکاندنەوە (Word Inflection- Word Formating). بۆ بەرهەمهێنانی وشەو پێکهاتوی سینتاکسیی

یەکهەم: مۆرفۆلۆژیی وشەدروستکردن (Word Bulding):

بۆ واتای نوێیە لێکدراو: /سەرەگرتن/

هەڵگوێزراو: /گرتنەوە/

داڕێژراو: /لێوەرگرتن/

وشەی فرێزی (Frasal Word): /دەستبەسەرداگرتن/

کۆمەڵە وشە (پێکەوەهاتوو–Collection Words): /گرتنەبەر/

کەواتە مۆرفۆلۆژیی پێرەوێکە بۆ دروستکردنی وشەی نوێ بۆ ئەو شتانەی کە تازە دێنەئاراوە.

دوهەم: مۆرفۆلۆژیی شکاندنەوە (Word Inflection- Word Formating):

لەفەرهەنگدا گەنجی وشەکان هەیە، مۆرفۆلۆژیی ئەو پێواژۆ و یاسایانەی تێدایە، کە ئەو وشە نوێیانەیان لە مۆرفۆلۆژیی وشەدروستکردندا پێدروستدەکرێن. لەبەرئەوەی لەزمانی

کوردییدا مۆرفۆلۆژییو سینتاکس چوونەتە ناو یەکەوە، دەشێت ناوی کرداریی هەبن لەفەرهەنگدا، کە وەك کرداری شکاوە هەم لەسینتاکسو هەم لەمۆرفۆسینتاکسیشدا هەبن، ئەمە بۆ کرداری بکەردیارو بکەرنادیاریش دەخوات، بەڵام دەشێت بکەرنادیاری شکاوە وەك ناوی کرداریی لەفەرهەنگدا نەبن. بەدەر لەمانە، کرداری تەواو وەك /گرتن، خواردن، مردن/ لەگەڵ کرداری لاوازدا /بوون/، کۆپولاش هەیە، کە /ە/ـەو لەگەڵ کلیتیکەکاندا. لە (٢-١/١)دا گفتوگۆ لەسەر ئەم بابەتە دەکرێت.

٢-١/١) کرداری لاواز و کۆپولا

٥- /سەوزبوون/ بوون کرداری لاواز و کۆپولا

٥-ا) /چیمەنەکە سەوزبوو/. (کردەیی) پێشتر سەوزنەبوو، ئێستا سەوزە.

٥-ب) /چیمەنەکە سەوز بو/. (حاڵەتیی)

٥-پ) /سەوزە/. کۆپولایە. دروستەی ئەم کردارە ئاوەڵناوێکی ڕەنگە لەگەڵ کۆپولا.
محەمەدی مەحویی (٢٠٠٩: ٢٤٠-٢٤١) و (٢٠١٦: ٤١١، ٨٤٠) و ئەو سەرچاوانەی، کە لێیوەرگیراون، لەگەڵ (محەمەد مەعروف فەتاح: ١٩٩٧ و ١٩٨٩)
٦- /سەوزە/ (ناوە).

(وریا عومەر ئەمیین) تەنها /- ە، ب، بوو/ ی بە کۆپولا داناوە. (2011: 97-109)

٢/١) دروستەی ناوەوەی ناوی کرداریی

ناوی کرداریی بریتییە لە (ڕەگی کرداری تافی ڕابوردوو + تافەکەی)

بەشێوەیەکی سەرەکیی سەگمێنتە کردارییەکەی لە ڕەگی کردار + مۆرفێمی/ئەلەمۆرفی تافی ڕابوردوو + پاشگری لە چالاکیخستنی کردار پێکدێت.

ڕەگی کردار کرۆکی کردارەو هەڵگری واتاو داواکارییە سێمانتیکیی و ڕێزمانیەکانیەتیی. ناوی کرداریی بەو دروستەیەوە بووە بە لێکسیمی سەربەخۆ. دروستەو سەگمێنتەکانی ناوەوەی ناوە کردارییەکە (ڕەگ و تاف) بۆ دروستکردنی وشەی نوێ و بۆ بەرهەمهێنانی ڕستە و دەربڕدراوی سینتاکسیی ڕوونن (شەفافن).

7- /پیاوکوژ/ ڕەگ

8- /دەستکەوت/ قەد

ئەمەش دەرەنجامی تێکەڵبونی پێکهاتەکانی ڕێزمانی کوردیین، کە مۆرفۆلۆژیی و سینتاکسن.

شیکردنەوەکان دەریدەخەن، کە دروستەی ناوەوەی ناوە کردارییەکان بۆ دابەشبونی کلیتیک (بکەریی و بەرکاریی) و جێناوە لکاوەکان لە ناو کرداری ئاڵۆزدا گرنگن.

9- /گرتن/ گر + ت

10- /نوستن/ نوس + ت

١١- /گرتنەوە/ گرەوە + ت

پاشگری سستکردنی چالاکیی کردار (ن): بە /ن/ دەگوترێت پاشگری لەکردارخستنو کردن بەناو.

ا) دروستەی ناوی کرداریی سادە:

قەدی تافیی (ڕەگ + تاف) + /- ن/ ی بەناوکردن و لەکارخستن

١٢- /گرتن/، / گر + ت + ن/ (محەمەدی مەحویی: ٢٠٠٩: ٢٤-٢٥)

ب) دروستەی ناوی کرداریی لێکدراو: وشە + ناوی کرداریی سادە

١٣- /سەرەگرتن/، /سەرە + گرتن/، /سەرە + گر + ت + ن/

پ) دروستەی ناوی کرداریی داڕێژراو: مۆرفێمی وشەداڕێژ (یان زیاتر)+ ناوی کرداریی

١٤-ا) /لێوەرگرتن/، /لێ + وەر + گرتن/

١٤-ب) /ڕاوەرگرتن/ ١٤-پ) /ڕالێوەرگرتن/

ت- دروستەی ناوی کرداریی هەڵگوێزراو: ناوی کرداریی + پاشگر

١٥- / گرتنەوە /، /گرتن + ەوە/

ح- دروستەی ناوی کرداریی فرێزیی: ئەم دروستەیە لە دروستەی فرێزەوە نزیکە.

١٦-ا) /دەستبەسەرداگرتن/، 16-ب) /دەست + بە+سەر + ئەو + دا + گرتن/

16-پ) /دەستی بەسەر ئەودا گرت./

ج- کۆمەڵە وشە:(پێکەوەهاتوو–Collection Words): ناوی کرداریی+مۆرفێمی خستنەسەر + وشە:

17-ا) /گرتنەبەر/، /گرتن + ە + بەر/

١٧-ب) /خورەی ئاو-هاتن/ ١٧-پ) /قاسپەی کەو-هاتن/ پروانە (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٠) و (ڕێستوون حەسەن: ٢٠١١).

بەشی دووەم

سەگمێنتەکانی کرداری شکاوەو کرداری ئاڵۆز

١/٢-١) مۆرفیم و ئەلەمۆرفەکانی تافی ڕابوردووی کردار

قەدی تافیی ناوە کردارییەکە (ڕەگ + مۆرفێمی تاف) لە فەرهەنگەوە دەهێنرێتە ناو سینتاکسەوە. (بڕوانە بەشی سێهەم) مۆرفێمەکانی تافی ڕابوردوو بریتین لە (/-ت/، /-د/، /-ا/، /-ی/، /-و/)، کە لە ڕووی لێکچونی فۆنۆلۆژیی و پرشتیی کردارەوە، هەندێکیان دەبن بە ئەلۆمۆرفی یەکتر (ئەلۆمۆرفی تەواوکەرانە). پەیوەست بە لێکچونی فۆنۆلۆژیی و پرشتیی کردارەوە، محەمەدی مەحویی (مۆرفۆلۆژیی و ...، ٢٠١٠: ٢١) وەهای داناوە، کە "مۆرفێمی تافی ڕابوردوی هەندێك کرداری تێنەپەڕ /_ا/ ()هات{}، کە لەگەڵ مۆرفێمی تافی ڕابوردوی بکەرنادیاردا یەکدەگرێتەوە، ئەلەمۆرفێکی هەیە، کە ئەلەمۆرفی تەواوکەرانەیەو هەر بۆ کرداری تێنەپەڕەو /_و/ ە ()چوو، بوو{}. (ا) ئەو کردارە تێنەپەڕانەی، کە /_اند/ وەردەگرن و دەبن بە تێپەڕ، پاشگری ڕابوردووی /_ا/ وەردەگرن ()خەوت{ : }خەواندی{} و (ب) ئەو کردارانەیان، کە /_اند/ وەرناگرن و ناکرێن، بە تێپەڕ، مۆرفێمی تافی ڕابوردوویان /_و/ ە ()چوو{ : *}چوواند{}. بەڵام ئەو کردارە تێپەڕانەی، کە بڕگەییەکی /ی/ یان تێدایەو کۆتاییان بە زرنگدەرەوەی /ن، ڕ/ هاتووە، پاشگری ڕابوردوی /یی/ وەردەگرن ()کڕیی، بینیی{} نەك /_ت/ (*}کڕتی، بینت{}. کەواتە ئەلەمۆرفە ڕێزمانییەکەی /_ا/ بۆ کرداری تێپەڕ /_ی/ یە ()بینیی، نوسیی{}. /-ت/ و /-د/ ئەلۆمۆرفی یەکترن، "لەیەکچوونی فۆنۆلۆژییان هەیە [+گیراو، +پوکیی، +/_دەنگدار] و /_د/ ەکە ئەلەمۆرفی تەواوکەرانەی /_ت/ ەکەیە. /_ت/ مۆرفێمی سەرەکیی تافی ڕابوردووە. بەواتا، کە /_د/ پاشگری تافی ڕابوردووی کردارە تێنەپەڕو کردارە تێپەڕەکان تەواودەکات، کە /_ت/ ە، (بڕوانە }نوست، کوشتی{ هەمبەر بە}مرد، خواردی{!)." بەڵام لەڕوی تافەوە، هەمویان ئەلۆمۆرفی یەکترن (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٠: ٢١-٢٢، ٣٠).

١/٢-٢) مۆرفیم و ئەلەمۆرفی تافی ڕانەبوردووی کردار

چۆن قەدی تافیی ڕابوردوو لە فەرهەنگەوە هێنرایە ناو سینتاکس، ڕەگی تافی ڕابوردوو بە تەنها دەهێنرێتە ناو سینتاکسەوەو مۆرفیمی تافی ڕانەبوردوو (دە)ی بۆ زیاددەکرێت و پاشان کەسێکی لکاوی گونجاویش دەخرێتە کۆتاییەکەی بە مەبەستی چالاککردنی قەدە تافییەکە و ڕێککەوتنی بکەر _ کردار.

/دە/ /ئە/، /تێ/ جۆرێکە لە دەربڕینی ئازادی ئەو پێشگرە، کە گیراوە گەروییەکەی مسۆگەریکردووە و ئەلەمۆرف نییە. بڕوانە (١/٤).

٢/٢) سەگمێنتەکانی کرداری شکاوەو کرداری ئاڵۆز

٢/٢-١) ئەبوبەکر عومەر قادر

لای ئەم زمانەوانە و ئەو سەرچاوانەی وەریگرتوون، مۆرفۆسینتاکس ئاماژەکردنە بۆ پۆل و تایبەتمەندییە ڕێزمانییەکان، کە بە خستنەڕووی هەردو پێوەری مۆرفۆلۆژیی و سینتاکس جێبەجێدەکرێت. مۆرفۆسینتاکس هەمو ئەو فۆرمە مۆرفۆلۆژییانە دەگرێتەوە، کە ئەرکی سینتاکتیکییان هەیە و چەمکەکانی ناسراویی، نەناسراویی، ژمارە-تاک و کۆ، توخم، دۆخ، کەس و دەمکات دەگرێتەوەو پۆلەڕەگەزەکانی شکاندنەوە دەیاننوێنن. بەم پێیە، کەرەستەکانی مۆرفۆسینتاکسی زمانی کوردیی بۆ دوو جۆر دابەشکردووە؛ ا- مۆرفۆسینتاکسەکانی ناو ب- مۆرفۆسینتاکسەکانی کردار. پەیوەست بە مۆرفۆسینتاکسەکانی کردارەوە، تاف-Tense و ئەسپێکت-Aspect و ڕوکار-Mood و گەردانی کردار-Conjugations ی دەستنیشانکردووە.[3]

٢/٢-١-١) تاف

(/-د/، /-ت/، /-ا/، /-ی/، /-و/) وەکو مۆرفۆسینتاکسەکانی تافی ڕابوردوی بکەردیار دیاریکردووە.

١- ا) خواردم ١-ب) مردم

٢-ا) فرۆشتم ٢-ب) کەوتم

٣-ا) کێڵام ٣-ب) گەڕام

٤-ا) کڕیم ٤-ب) تەزیم

٥-ا) چووم ٥-ب) چووم

بەڵام وەهای داناوە، بۆ ڕانەبوردوو تاف لە ڕەگی کاردا تواوەتەوە. تەنها لە بکەرنادیاردا تاف /-ێ/ دەردەکەوێت، لە بکەردیاردا فۆرمێکی سەربەخۆی نابێت و لە هەستی قسەکەردا تواوەتەوە.[4]

٦- دە + فرۆش + ر + ێ. دەفرۆشرێت.

٢/٢-١-٢) ڕوکار

ماوەی ڕودانی کار لە ئێستا و ڕابوردوو و ڕانەبوردودا دەخەنەڕوو، مەبەست لە ماوە: سەرەتا و کۆتایی، تەواوبوون و تەواونەبوون یان درێژەکشان دەگرێتەوە.

---

3 - ئەبوبەکر عومەر قادر (٢٠٠٣: ٦٠) لەم دابەشکردنەیدا (کات)ی هەمبەر بە (تاف) داناوە، بەڵام بە تاف دەڵێت: کاتی ڕودان و بە کاتیش دەڵێت: کاتی ئاسایی. هەروەها ڕوکارو ڕێژەی تێکەڵکردوە. چونکە ڕوکار (Aspect) ە و ڕێژەیش (Mood) ە.

4 - لەم لێکۆڵینەوەیەدا کار بەم بۆچوونە ناکرێت.

لێکۆڵەر ئەم ڕوکارانەی دەستنیشانکردوون [دە، ووە/وە، ە، ەوە/وە]

٧-ا) دەڕۆم (سەرەتای دەستپێکردن)

٧-ب) دەگەڕایەوە (سەرەتای دەستپێکردن و گێرانەوە)

٨-ا) کەوتووە ٨-ب) کێڵاوە (ئەم ڕوکارە ڕابوردووی تەواو دادەڕێژێت. واتای تەواوبوون/ مانەوەی کاریگەریی ڕودان دەگەیەنێت.)

٩-ا) زستان ساردە. (درێژەکێشان و ئێستایی_بوونی ڕوودان. هەمیشەیی/ ڕاستیی بێ_کات)

٩-ب) هەوا ئەمڕۆ ساردە. (ماوە سنوردار)

١٠-ا) هاتوومەتەوە (دەمکاتی ئێستایی کار، دڵنیایی_بەخشیین بە ڕودان یان تەواوبونیی).

١٠-ب) دێمەوە (ئایندە)

٢/٢-١-٣) ڕێژە

ڕێژە بریتییە لە هەستی قسەکەر بەرانبەر بە ڕاستیی ڕوداو یان کردار، لە ڕوانگەی ئەنجامدان و جێبەجێبوون، یان جێبەجێنەبونی کارەوە. بە شێوەیەکی گشتییش بریتیین لە: هەواڵیی و پرسیاریی، مەرج و خۆزگەو دانانیی، فەرمان و داخوازیی، کە لە زمانی کوردییدا پۆلەڕەگەزەکانی شکاندنەوە دەیاننوێنن، کە دابەشیکردوون بۆ: هەواڵە ڕوکار، مەرج و خۆزگەو دانانە ڕوکار، فەرمانە ڕوکار.

١١-ا) نوستووە(؟) ١١-ب) نەنوستووە(؟) هەواڵیی

١٢-ا) وێرانکرا(؟) ١٢-ب) وێراننەکرا(؟) پرسیاریی

١٣-ا) ئەگەر نوسرایێت ١٣-ب) ئەگەر نەنوسرایێت (مەرجیی)

١٤-ا) خۆزگە نوسرایام ١٤-ب) خۆزگە نەنوسرایام (ئارەزوو)

١٥-ا) یهاتیا دەمانبینی ١٥-ب) نەهاتیا (دانانیی)

١٦-ا) ینوسە/ یینوسە ١٦-ب) مەنوسە/ مەینوسە (فەرمان)

٢/٢-١-٤) گەردانکردنی کردار

جێناوە لکاوەکان بە پێی شوێن و ئەو ڕۆڵانەی دەیانبینن (بە مۆرفێمەکانی کات و کەسیش ناویبردوون)، دەکرێن بە کۆمەڵەوە، کۆمەڵەی یەکەم [م - مان، ت - تان، ی - یان] لە دروستەی کرداردا تەنها دەچنەسەر ڕابوردووی تێپەڕی بکەردیار. کۆمەڵەی دووەم

[م – ین، ی/یت/ـە/Ø – ن، ات/ێت/ـە/Ø - ن] دەچنەسەر ڕابوردوو و ڕانەبوردووی بکەرنادیار، ڕابوردوو و ڕانەبوردووی تێنەپەڕ، ڕانەبوردووی تێنەپەڕ.

١٧- گرتـــمــــــــیــت (بەرکار کۆتایی دروستەکە دەگرێت.)

تاف کەس(بکار) کەس(بەرکار)

کۆمەڵەی یەکهەم دەچێنەسەر پێش، یان پاش ڕەگی کار:

١٨-ا) گرتــــمان ١٨-ب) دەمـــانــــگرت

تاف کەس(بکەر) کەس(بکەر) تاف

کۆمەڵەی دوهەم شوێنیان جێگیرە و لە پێش ڕەگەوە نایەن.

مۆرفێمی گۆڕینی توانای کار یەکێکی ترە لە کەرەستەکانی مۆرفۆسینتاکس، کە کردار لە تێنەپەڕەوە دەکات بە تێپەڕ، بەهۆی مۆرفێمی /- اند/ ەوە.[5]

19-ا) منداڵەکە گەڕا. 19-ب) ژنەکە منداڵەکەی گەڕاند.

بەڵام لە ڕانەبوردوودا /-ان/ دەبێت بە /-ێن/ وەک ڕەفتارێکی فۆنۆلۆژیی.

٢٠-ا) ناردم ٢٠-ب) دەنێرم

لاوازکردنی توانای کاریش بە کەرەستەی مۆرفۆسینتاکس و بە هۆی مۆرفێمی /-ر/ ەوە لە تێپەڕەوە بۆ تێنەپەڕ ئەنجامدەدرێت.

٢١-ا) پۆلیس دزەکەی گرت. ٢١-ب) دزەکە گیرا.

٢٢-ا) شارەوانیی نەمام دەنێژێت ٢٢-ب) نەمام دەنێژرێت (ئەبوبەکر عومەر قادر ٢٠٠٣: ٢٨-٨٢)

کورتەوپوختە

تاف: پەیوەست بە تافەوە، (ئەبوبەکر عومەر قادر) وەهایداناوە، کە تاف کاتی ڕودان دەگرێتەوە. بۆ تافی ڕابوردوو پێنج مۆرفێمی دیاریکردوون، بە بێ ئەوەی پەیوەندیی نێوانیان ڕونبکاتەوە و ئەلەمۆرفەکان دیاریبکات. بۆ تافی ڕانەبوردویش پێیوایە، کە فۆرمی سەربەخۆی نییە و کات لە ڕەگدا تواوەتەوە، هەرچەندە ئاماژەی بە /دە-/ داوە وەک ڕوکار، بەڵام بە مۆرفێمی تافی دانەناوە، کە ئەلەمۆرفی /ئە-/ ی هەیە.

---

5 - لەهەمان لاپەڕەدا ئەبوبەکر عومەر قادر دەڵێت بە هۆی مۆرفێمی /-ان/ ەوەیە و کاریپێکردووە.

ڕوکار: ماوەی ڕودانی کار (سەرەتا و کۆتایی، تەواوبوون و تەواونەبوون یان درێژەکێشان) دەگرێتەوە، لەگەڵ ئەوەی ڕوکارەکانی دەستنیشانکردووە، بەڵام جیاینەکردونەتەوە و بە شێوەیەکی وردو پێڕەوبەندانە دابەشینەکردوون. (بڕوانە بەشی سێهەم و چوارهەم).

کەس: کەسەکان لە شکاندنەوەی کرداردا ڕۆڵی ڕێکەوتن دەبینن و جێناو نین، بەڵام ئەم زمانەوانە بە جێناوی داناون.

ڕێژە: وشەی ڕوکاری بۆ ڕێژە بەکارهێناوە، لە دیاریکردنی ڕێژەکانیشدا (هەواڵیی و پرسیاریی، مەرج و خۆزگەو دانانیی، فەرمان و داخوازیی) ی دیاریکردوون، بەڵام دابەشکردنەکەی تەواوکەرانە و پێڕەوبەندانە نییە. (بڕوانە بەشی سێهەم و چوارهەم).

٢-٢/٢) وریا عومەر ئەمین

پەیوەست بە کرداری ئاڵۆزەوە، ئەم زمانەوانە توخمەکانی مۆرفۆسینتاکسی بە جۆر و تافی کردارەوە بەستوەتەوە، کە چ جۆرە جێناوێک (وەک فرێزی ناویی، یان بەرکاری ڕاستەوخۆ و بەرکاری ناڕاستەوخۆ) دەچێتە ناو دروستەی کردارەوە (گواستنەوە و بە جێناوکردن). ئەم زمانەوانە تافی ڕابوردوو و ڕانەبوردووی جیاکردووەتەوە، لە شیکردنەوەکانیدا مۆرفێمەکانی /-د/، /-ت/، /-ا/ بۆ ڕابوردوو دەبینرێن، بۆ ڕانەبوردویش /-ێ/ دیاریکراوە.

٢٣- /خواردم/ /-د/

٢٤- /هاتم/ /-ت/

٢٥- /کوژرا/ /-ا/

٢٦- /ئەوترێ/ /-ێ/

لەسەر بنەمای تێپەڕیی و تێنەپەڕیی، ڕابوردوو و داهاتوو، سێ کۆمەڵە جێناوی جیاوازی لەیەکجیاکردوەتەوە:

خشتەی (١-٤) جێناوە لکاوەکان (لە جێناو دەدوێت، نەک کەسی لکاوی ڕێکەوتن.)

کۆمەڵەی سێهەم	کۆمەڵەی دوهەم	کۆمەڵەی یەکهەم
- م	- م	- م
- ی(ت)	- ی(ت)	- ت
- ا(ت)، ێ(ت)	- Ø	- ی

- مان	- ین	- ین
- یان	- ن	- ن

جیاوازیی نێوان کۆمەڵەی دوهەم و سێهەم لە کەسی سێهەمی تاکدایە. لەگەڵ ئەوەیشدا، نواندنی ڕێککەوتن Concord کێشەیەکی گرنگە لە زمانی کوردییدا. زیاتر لە کۆمەڵە پاشگرێکی شکاندنەوە، نەک هەر دەتوانن لەگەڵ تایبەتمەندیی سینتاکسیی بکەر (ف ن) دا بێن، بەڵکو لەگەڵ تاف (ڕابوردوو و ڕانەبوردوو) و جۆری کردار لە ڕووی (تێپەڕ و تێنەپەڕ)یشەوە دێن. دەتوانرێت ڕۆڵی سێ کۆمەڵەکە لەم خشتەیەدا وێنەبکێشرێت:

خشتەی ژمارە (١-٥)

	Transitive	Intransitive
Past	1	2
Present	3	3

کردار لەگەڵ بکەر (ف ن) دا لە ڕووی ژمارە (تاک و کۆ) و کەس (یەکەم و دوهەم وسێهەم) ەوە ڕێکدەکەوێت. ڕێکەوتن لە هەمو فۆرمەکاندا هەیە. ڕێککەوتنی بکەر و کردار لە ئاستی قووڵدا نییە. ڕێککەوتنی کەس و کردار خورتییە، کاتێک ئەم جێناوە کەسییە لەگەڵ کرداردا دێت، هێنانی (فرێزە ناویی) ەکە سەرپشکییە، بەپێی یاساکانی گوێزانەوە.

٢٧-ا) من خوارد – م .   ٢٧-ب) خواردم.

ئەو جێناوەی لەگەڵ بەرکاری ڕاستەوخۆدا ڕێکدەکەوێت، بەپێی تاف دەگۆڕێت. لە ڕابوردوودا کۆمەڵەی دووهەم دەبن بە بەکار. لە ڕانەبوردوودا کۆمەڵەی یەکەم دەبن بە بەرکار. بەڵام هۆکاری هاتنی کۆمەڵەی یەکەم و دووهەم بەو یاسایەی، کە ئاماژەیپێداوە، ڕونەکردوەتەوە. (باسی ڕێکەوتنی ئەرگەتیڤیی ناکات.)

٢٨-ا) من تۆم ئەنارد.   ٢٨-ب) من ئەمناردیت. (بەکلیتیککردنی ئاڵۆز- Complex) Cliticization

٢٩-ا) من تۆ ئەنێرم.   ٢٩-ب) من ئەتنێرم

لەگەڵ بەرکاری ناڕاستەوخۆدا جێناوی لکاو دەگۆڕێت بە پێی تافی کردار و شوێنی جێناوەکە:

٣٠_ من بۆتان ئەنوسم.

٣١_ تۆ بۆمانت نوسی.

٣٢_ا) خوا بۆ منی ناردیت.

٣٢_ب) خوا تۆی بۆ ناردم.

٣٢_پ) خوا بۆی ناردمیت. (بەکلیتیککردنی ئاڵۆز-Complex Cliticization)

٣٣_ا) خوا ئەومان بۆ ئەنێرێت.

٣٣_ب) خوا بۆ ئێمەی ئەنێرێت.

٣٣_پ) خوا بۆمانی ئەنێرێت.

ڕوکار: لە زمانی کوردییدا سێ جۆر ڕوکار سەلمێنراون: تەواوبوو، تەواونەبوو، تەواو.

ا- تەواوبویی هیچ توخمێکی ڕێزمانیی لە ڕوکەشدا نییە. کردار ڕوکاری تەواوبوویی لە ڕابوردوودا هەیە، لەگەڵ ئەو کردارانەیشدا دێن کە ڕوکاری ناتەواوبویی و تەواویان پێوە نییە.

٣٤- <خـــوار د – م> I ate

I past eat

ب- فۆرم و پێشگری /ئە_/ بۆ تەواونەبویی دەبێت. لە زمانی کوردییدا تەواونەبویی لە ڕابوردوو و ڕانەبوردوویشدا دەبینرێت.

٣٥- /ئەخۆین/ (impf eat we) We eat

٣٦- /ئەنوستین/ (impf sleep past we) we were sleeping

پ- زمانی کوردیی (تەواو)ی لە ڕابوردوو و ڕانەبوردوودا هەیە. ڕابوردووی تەواو توخمێکی فۆنۆلۆژیی دروستیدەکات لە ڕوکەشدا، کە بریتییە لە /بوو/[6].

٣٧- /نوستبوون/

بۆ ڕانەبوردووی تەواویش بریتییە لە /وە/، کە پێکهاتووە لە مۆرفێمی /وو/ی ڕابوردووی دوور لەگەڵ کۆپولا /ە/. بەگواستنەوەی شوێنی تافەکان و ڕوکارەکان دەڵێت یاسای شوێنگۆڕکێ - permutation rules). بەڵام هیچ نمونەیەکی بۆ ئەم بابەتە نەهێناوەتەوە. دەشێت مەبەستی لەم دروستەیە بێت:

٣٨- /نوستووە/

ڕێژە: ا) ئیلزامیی (Subjunctive): ئیلزامیی بە زیادکردنی مۆرفێمی /ب/ بۆ سەر ڕەگی کردار دروستدەبێت. لەگەڵ ڕەگی ڕانەبوردودا /بـ_/ دەبێت بە پێشگر و ڕانەبوردووی ئیلزامیی دروستدەکات.

---

6 - وریا عومەر ئەمیین هیچ ڕونکردنەوەی لەسەر ئەوە نەداوە، کە بۆچی بە توخمێکی مۆرفۆلۆژیی وەک /- بوو/ ی گوتووە فۆنۆلۆژیی.

٣٩- بـ + خۆ7

لەگەڵ ڕەگی ڕابوردودا /ـبـ/ دەبێتە پاشگر و ئیلزامیی تەواوبوو دروستدەکات.

٤٠- خوارد + بـ

ب) فرمان (Imperative): هەمو ڕێزمانەوانە کوردەکان ئەم ڕێژەیەیان داوەتەپاڵ کەسی دوهەم (تاک و کۆ). لە ڕوی مۆرفۆلۆژییەوە، فرمان لە ڕەگی ڕانەبوردوو و پێشگری /بـ ـ/ دروستدەبێت.

٤١-ا) بـ + خۆ + Ø

٤١-ب) ب + خۆ + ن (وریا عومەر ئەمیین: ٢٠١١: ٤٣-٩٦)

کورتەو پوختە

تاف: لە دیاریکردنی تافەکاندا (ڕابوردوو و ڕانەبوردوو)ی دیاریکردووە، ئاماژەی بە ئەلۆمۆرفەکانی تاف نەکردووە و بە شێوەیەکی ورد لەسەر مۆرفێمەکان نەوەستاوە، تەنانەت بۆ ڕانەبوردوو /ئە-/ بە مۆرفێمی ڕانەبوردوو دانەناوە بە ڕوکاری داناوە، لە بریی ئەوە /-ێ/ ی بە مۆرفێمی ڕانەبوردوو داناوە.

کەس: وەک لە نمونەکاندا دەردەکەوێت، زیاتر لە جێناو دەدوێت، نەک کەسی لکاوی ڕێکەوتن. لە ڕێکەوتنیشدا لە ئەرگەتیڤی نەدواوە.

ڕوکار: سێ جۆر ڕوکاری دەستنیشانکردووە؛ تەواوبوو، تەواونەبوو، تەواو، کە ئەم دابەشکردنە تەواوکەرانەو ئامانجپێک نییە. (بڕوانە بەشی سێهەم و چوارهەم.)

ڕێژە: دوو ڕێژەی جیاکردونەتەوە؛ (سەبیونتیف و فەرمان) و ئاماژەی بە هەواڵیی نەداوە.

٣-٢/٢) مەحموود فەتحوڵا

ئەم زمانەوانە لە پەیوەندیی نێوان ناوی کرداریی و شکانەوە و شکاندنەوەی کردار نەدواوە، بەڵام لەسەر پۆلە ڕەگەزەکانی ئەو دوانە گفتوگۆدەکات.

تاف کاتیگۆرییەکی ڕێزمانییە، بە هۆی مۆرفیمێکی دیاریکراوەوە دروستدەبێت، کە دەچێتە ناو کردار. تاف کاتیگۆرییەکی فەرمییە، کە کاتە پەیوەندیدارەکانی ڕابوردوو و ئێستا و داهاتوو دەستنیشاندەکات. لە زمانی کوردیدا جیاکردنەوەی تافە بنەڕەتییەکە لەسەر دوو بنەما جیاکراوەتەوە، کە پێیدەگوترێت تافی ڕابوردوو و ڕانەبوردوو.

---

7 - بەم دروستەیە، کردارەکە فرمانە، نەک ئیلزامیی.

تاف تایبەتمەندیی و ئەدگاری سروشتیی کردارە، هەرچەندە تایبەتمەندیی و ئەدگاری ڕستەیشە نەک تەنها کردار. لە زمانی کوردییدا کردار دوو کاتی سادەی هەیە، ڕابوردوو، ڕانەبوردوو، کە لەگەڵ ڕەگدا دێن. ڕانەبوردوو پەیوەندیدارە بە بارودۆخێکەوە کە بەهۆی توخمە کردارییەکانەوە وەسفی دەمی ئاخاوتن دەکات. ڕابوردوویش پەیوەندیدارە بە بارودۆخێکەوە کە بەهۆی توخمە کردارییەکانەوە وەسفی چەند کاتێکی جیاواز دەکات لە ڕابوردوودا.

تافی ڕابوردوو: زمانی کوردیی چەند مۆرفیمێکی بەندی هەیە (/-ا/، /-ت/، /-د/،/-ی/،/-و/)، کە بۆ ئاماژەدان بە تافی ڕابوردوو دەچنە سەر ڕەگی ڕابوردوو. بەڕوکاریش ناویاندەبات.

٤٢-١) /سوتــاِ/Ø   ٤٢-ب) /کوشـتِم/   ٤٢-پ) /بردِمان/   ٤٢-ج) /سەرببڕی/   ٤٢-ح) /چوین/

تافی ڕانەبوردوو: لە پێشگری /دە-/، ڕەگی ڕانەبوردوو و جێناوی کەسیی دروستدەبێت.

٤٣- /دەکرم/ (لێرەدا بە پێشگر ناویهێناوە، بەڵام لە بابەتی ڕوکاردا پێیدەڵێت ڕوکار.)

کەس: لە زمانی کوردیدا دەتوانرێت دوو دەستەی سەرەکیی جێناوی لکاو لەیەکجیابکرێنەوە؛ کە هەردوو دەستەکە وەکو لاگر لەگەڵ ڕابوردوو و ڕانەبوردودا لەشوێنی جیاوازدا دێن. دەستەیەکیان لەگەڵ کرداری ڕابوردووی تێپەڕدا دێن، دەستەکەی تریان لەگەڵ هەموو جۆرەکانی تری کرداردا دێن. ئەم بۆچونەی لە مەکاریۆسەوە وەرگرتووە، بەبێ ئەوەی ئاماژەیپێبدات.

ڕوکار پۆلەڕەگەزێکی ڕێزمانیی دروستەی کردارە، کە هەندێکیان (/-ت/ /-د/، /-ی/، /-ا/، /-و/، /ب-/، /دە-/) لە ناو کرداردا دەشکێنەوە و وەکو لاگر دەردەکەون، هەندێکشیان (/وا/، /خەریکە/، /سەرقاڵە/)، کەرەستەی فەرهەنگیین و لە ناو کرداردا ناشکێنەوە. زمانی کوردیی سێ جۆر ڕوکاری هەیە:

ا) ڕوکاری تەواوبوویی دوو فۆرمی هەیە، یەکێکیان بۆ ڕابوردووەو ئەم نیشانانەی هەیە /-ت، - د، - یـ، - ا، - و /. دوهەمیان؛ لە ڕانەبوردووی مەرجیدا وەکو پێشگری /- بـ/ خۆی دەنوێنێت.

٤٤- سوت - ا

٤٥- کوش – ت - م

٤٦- بر – د - مان

٤٧- سەرببڕ - ی

٤٨- چو – ی - ن

٤٩- بـ – کڕ – ە

٥٠- بـ - چـ - م

ب) ڕوكاری ناتەواوبویی، كە ڕابوردوو و ڕانەبوردویشی هەیە. ئەویش ڕوكاری ناتەواوبوویی /دە-/ـەیە، كە بۆ بەردەوامیی، تەواونەبوویی و خویش دەبێت.

٥١- دە – كڕ – م

٥٢- دە – كەو – م

٣) ڕوكاری بەرەوپێش (Progressive)، كە ڕوكاری فەرهەنگیین، چەند شێوەیەكی جیاجیان هەیە، وەک /خەریكە، وا، سەرقاڵە، هەر/.

ڕێژە: هەرچەندە لە نامەی دكتۆراكەیدا مەحموود فەتحولا بەشێوەیەكی سەربەخۆ و تایبەت گفتوگۆی لەسەر ڕێژە نەكردووە، بەڵام لە ناو بابەتی ڕوكاردا، پەیوەست بە پۆلەڕەگەزەكانی شكاندنەوەی (تاف و ڕوكار) ەوە ئاماژەی بە ڕێژەكان داوە و نمونەی لە ڕێژەكانی ڕاستیی و سەبیونتیف و فرماندا هێناوەتەوە. ڕوانە نمونەكانی (٤٩، ٥٠، ٥١)ی ئەم بەشە. **(**مەحموود فەتحولا **٢٠٠٤: xvi، ٣٥- ٤٦، ٥٦-٦٦)**

كورتە و پوختە

پێناسەكانی بۆ پۆلەڕەگەزەكانی شكاندنەوە و شیكردنەوەكانی لەسەر بنەمای زانستیی نوێ و داتاكانی زمانەكە داناون، لەم ڕووەوە مۆرفێمەكانی تاف و ئەسپێكتەكانی دەستنیشانكردوون. بەڵام كاتێک مۆرفێمەكانی تافی دیاریكردووە، لە هەمان كاتدا بە ڕوكاریش ناویبردوون، بە بێ ئەوەی ڕونكردنەوە لە پەیوەندیی نێوانیان بدات، وەک لە (١/٤) دا ڕونكراوەتەوە. پەیوەست بە (كەس)ەوە بە سێ جۆر ناویبردووە (لاگری ڕێكەوتن، جێناو، كەسی لكاو)، هەرچەندە وەكو پۆلەڕەگەزی شكاندنەوە گفتوگۆی لەسەركردوون، بەڵام پێینەگوتوون پۆلەڕەگەزی شكاندنەوە، بە واتا؛ بۆ ئەم زمانەوانە لە لێكۆڵینەوەكەیدا بۆ شكاندنەوە تەنها (تاف و ڕوكار و ڕێژە) گرنگن. (٢٠٠٤: ٤٦)

سێ جۆر ڕوكاری دەستنیشانكردووە (تەواوبویی، ناتەواوبویی، بەرەوپێشچویی)، كە لە ڕاستیدا بەرەوپێشچوییش هەر ناتەواوبوییە.

بەشی سێهەم

شكاندنەوەی تافی ڕابوردوو و ڕانەبوردووی كردار

شكاندنەوەی كردار: واتای نوێمان نییە تا وشەی بۆ دروستبكەین، وەك لە وشە دروستكردنەكەدا هەیە. لەشكاندنەوەدا وشەی نوێ بۆ واتای نوێ دروستناكرێت، بەڵام لێرەشدا هەندێك واتای نوێ دێنەناوەوە، كە بە شێوەیەكی گشتیی پەیوەندییان بە كاتو ڕوكارو ڕێژەوە هەیە (Tens, Aspect, Mood). مەحموود فەتحولا (٢٠٠٤: ٣٥-٤٠) و وریا عومەر ئەمیین **(٢٠١١: ٤٢-٩٥)**

شكاندنەوە = كات + كەس

گەردانکردن = کەس[8]

<u>تافی ڕابوردوو:</u>

شکاندنەوە بریتییە لە هێنانی قەدی تافیی + گەردانکردن

١- /گرتن/ گرت + م ← گرتم

٢- /بوون/ بوو + م ← دەبم

٣- /گیران/ گیرا + م ← گیرام

<u>تافی ڕانەبوردوو:</u>

شکاندنەوە= هێنانی تاف + گەردانکردن

٤- دە + گر + م ← دەگر + م ← دەگرم

٥- دە + ب + م ← دەب + م ← دەبم

٦- دە+گیر+ێ+م ← دەگیرێ+م ← دەگیرێم

کەواتە گەردانکردن = چالاککردنی تاف

تەنانەت یەکێك لەتایبەتمەندیەکانی زمانی کوردییە، کە بکەردیارو بکەرنادیاری لەفەرهەنگدا تۆمارکراو هەیە. هەرچەندە هەندێك کرداری بکەرنادیاریش لەسینتاکسدا بەرهەمدەهێنرێن، وەك /هاتنەکوڵ/.

لەکرمانجی ناوەڕاستدا قەد یان ڕەگی ناوە کردارییەکە دەهێنینەناو سینتاکس بۆ ئەوەی ڕستە بەرهەمبهێنین.

خشتەی (١-٢) لەفەرهەنگدا (کوشتن) ناوی کرداریمان هەیە

ڕانەبوردوو ڕابوردوو

ڕەگ (ڕەگی ناوە کردارییەکە) قەدی تافیی ڕابوردوو

٧- (کوشت، کوش) لەکارکەوتوونو سستن، هەتا کاتو کەسی لکاوی بدرێتی.

قەدی تافی ڕەگ

٧-ا) دەکوش قەدی تافی ڕانەبوردوو

٧-ب) کوشت کوشتی } کوشتی } هێزو } فۆنەیتییک

8 - وانەکانی (پ.د. محەمەدی مەحویی) کۆرسی پرۆژەی دکتۆرا، ٢٠١٥-٢٠١٦

٧-پ) دەكوش دەكوشێت دەكوژێت ئاواز

شكاندنەوەكە لەسینتاكسدایە، بەكاركردن لەگەڵ مۆرفۆلۆژیی سینتاكسدا. كەواتە شكاندنەوە مۆرفۆلۆژیی سینتاكسییە لەناو سینتاكسدا.

خشتەی (٢-٢) هەنگاوەكانی شكاندنەوە

شكاندنەوە ← پێدانی تاف (هەنگاوی یەكەمە)
شكاندنەوە ← پێوەلكانی كەسی لكاو (گەردانكردن) (هەنگاوی دوهەمە)

كرداری شكاوە لەدوو شوێندا هەیە فرێزی كرداریی
مۆرفۆسینتاكس

لەفرێزە كردارییەكەدا، كردارەكە (كەوتەخوارەوە) لەكۆتاییدا بێت یان ناوەوە، شكانەوەكە بەپێی هەمان یاساو مەرجە بە هەمان مۆرفیمەكانی.

١/٣) شكاندنەوەی كردار بە گەردانكردن (لكاندنی كەس و ژمارە/ كلیتیكەكانی ڕێككەوتن)

كرداری كات و كەسدار لە سینتاكسدایەو لەسینتاكسدا گفتوگۆ لەسەر ئەو مۆرفیمانە دەكرێت، كە لە بەرهەمهێنانی كرداری كات و كەسداردا بەشداریدەكەن. كرداری فرە مۆرفیمیش (ڕەگ + تاف) بە كرداری سادە دادەنێین، بۆ ئەوەی لەكرداری فرێزیی جیابكەینەوە. ناتوانین لەكرداری سادەو ناسادە بدوێین لە زمانی لكاودا، كە فرە_مۆرفێمییە، بەڵام كاتێك ئەم كارە دەكەین، بۆ جیاكردنەوەی شكاندنەوەكانە.

٨- /گرتم/ شكاندنەوەی كرداری سادەیە.

٩- /سەرەمگرت/ شكاندنەوەی كرداری لێكدراوە.

١٠- /دەستی بەسەر شارەكەدا گرت/ شكاندنەوەی كرداری فرێزییە.

ناوە كردارییەكەیش لە ناو فەرهەنگدا سادە، هەڵگوێزراو و لێكدراوی هەیە:

١١- /گرتن/ سادە

١٢- /گرتنەوە/ هەڵگوێزراو

١٣- /سەرەگرتن/ لێكدراو

١٤- مـنـداڵـەكـە تـۆپـەكـەی گرتەوە.
جێكەوتەی بكەر جێكەوتەی بەركار

شکاندنەوەکە بریتییە لەوەی، کە کەسی پێوە دەلکێنرێت:

١٥- /گرتی/.

بۆ شکاندنەوەی کردار لەتافی ڕابوردوودا، ڕەگو پاشگری تافی ڕابوردوو لەفەرهەنگەوە دەهێنرێت، جێناوی دەخرێتەسەر. ئەم جۆری شکاندنەوەیان بە گەردانکردن جێبەجێدەکرێت (گەردانکردن = لکاندنی کەسی ڕێکەوتن بەبناغەوە).

تێبینیی: قەد بۆ وشەدروستکردنە: ١٦- کورد– یّتی

قەد

بناغە بۆ شکاندنەوە بەکاردێ: ١٧- گرت + ی

بناغە

کەواتە:

١- بەم پێیە بۆ شکاندنەوەی ڕابوردوو، بناغەی تافیی لەفەرهەنگەوە دەهێنرێت.

٢- فەرهەنگو مۆرفۆلۆژیی وشەدروستکردن لەگەڵ سینتاکسدا ڕژاونەتەناویەك.

٢/٣) شکاندنەوەی کردار بە گەردانکردن و لکاندنی کەسی ڕێککەوتن

بناغەی تافی ڕابوردوو لەفەرهەنگدایە لەناو ناوە کردارییەکەدا (گرت). بناغەی تافی ڕانەبوردوو لەسینتاکسدا بەرهەمدەهێنرێت (دە + گر)، بۆ ئەم بەرهەمهێنانە سینتاکسییە ئەو مۆرفێمانەیش لە فەرهەنگەوە دەهێنرێن بۆ ناو سینتاکس. بۆ ئەوەی شکاندنەوەکە تەواوبێت، کەسی لکاو لەفەرهەنگەوە دەهێنرێت و بە بناغە تافییەکەی ڕانەبوردووەوە دەلکێنرێت. بەگەردانکردنەکە (لکاندنی کەسی لکاو بەبناغەکەوە لەگەڵ دروستکردنی بناغە تافییەکە، پێواژۆی شکاندنەوە لەسینتاکسدا تەواودەبێت). ئەمە جۆری پەیوەندیی لەنێوان فەرهەنگو سینتاکسدا دەخاتەڕوو، پەیوەست بەکرداری شکاوەوە. (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٦) و سەرچاوەکانی.

هەنگاوی یەکەمی شکاندنەوەی ڕانەبوردووی /گرتن/، /هەڵگرتنەوە/، /سەرهەڵگرتن/، /هەڵڕشتن/ بە دانانی مۆرفێمی تافی ڕانەبوردوو دەستپێدەکات. لە هەنگاوی دوهەمدا گەردانکردنەکە شکاندنەوەکە تەواودەکات.

١٨) /دەگرێت/. /دە + گر+ ێت/

١٩) /هەڵیدەگرێت/. /هەڵ + یـ + دە + گر + ێت/

٢٠) /سەریهەڵدەگرێت/. /سەر + یـ + هەڵ + دە + گر + ێت/

٢١) /هەڵیدەڕژێت/.   /هەڵ + یـ + دە + ڕژ + ێت/

٣/٣) گۆڕینی فۆنۆلۆژییانەی سەگمێنتەکانی کردار

٣/٣-١) پەیوەندیی مۆرفۆلۆژیی (شکاندنەوە) - فۆنۆلۆژیی

دوو جۆر /بوون/ جیاکراونەتەوە، کە /بوون/ی کردەیی و /بوون/ی حاڵەتیین. (پروانە نمونەکانی /سەوزبوون/ لە ١/١-٢)دا).

٢٢-ا) بامێکە زەرد بو. (حاڵەتیی)

٢٢-ب) بامێکە زەردبوو. (کردەیی)

کەوتنی /وو/ی /بوون/ لە تافی ڕانەبوردووی کردارە کردەییەکە ڕێزمانییە و ناوابەستەیە لە هێز، چونکە کۆتایی کرداری ڕانەبوردوو هێز-لەسەرە. پروانە(محەمەدی مەحویی ٢٠١٦).

٢٣) من دەبم بە مامۆستا.

٢٣-ا)بووم: مامۆستا بوم (حاڵەتیی؛ بەفۆنۆلۆژی لە (وو)ەوە بووە بە (و))

بـــوون   ٢٣-ب) بووم بە مامۆستا. (کردەیی)

ڕەگ تاف   ٢٣-پ)دەبم: مامۆستایە   (کرداربەندیی)

ب ~ە ناياسابەندەو ڕونکردنەوەی نییە

٣/٣-٢) پەیوەندیی مۆرفۆلۆژیی (وشەدروستکردن)- فۆنۆلۆژیی

لێکۆڵینەوەکان پەیوەندییان بەفۆنۆلۆژییەوە هەیەو لەم حاڵەتەیاندا پەیوەست بە مۆرفۆلۆژییەوەن.

٢٤- /چیین/ — /- ایەتی/   ٢٥- /چینایەتی/

— [tʃi:n] [a. yə. ti:]   [tʃi . na .yə . ti:]

بە پێواژۆی مۆرفۆفۆنۆلۆژیی بڕگەیی درێژ لە نەمانی هێز لەسەری، کورت دەردەپردرێت.

یی ← ی

لە ناوەندی دەنگدارییشدا، خشۆکە کپەکان دەبن بە دەنگدار:

٢٦- /کوشتن - ەر/   ٢٧- /کوژەر/ ش ← ژ

[ku .ʒər] ~ [kuʃ . tin]

لەم حاڵەتەیاندا خشۆکێکی [– دەنگدار] دەبێت بە خشۆکێکی [+دەنگدار].

لە /کوشتن/ ~ /کوشندە/دا، خشۆکە کپەکە وەک دەنگدار بەرجەستەناکرێت و ئەم ناوازەیەیش دەیسەلمێنێت، کە پێواژۆکان فۆنۆلۆژیانەن. (پروانە: پروانە "دابەشبونی تەواوکەرانەی گیراو و خشۆکەکان" لە محەمەدی مەحویی (٢٠١٦) دا.)

ئەمانە نمونە بوون بۆ پێواژۆی فۆنۆلۆژییانە لەمۆرفۆلۆژیی وشەدروستکردندا.

ئێستا دەچینەسەر پەیوەندیی مۆرفۆلۆژیی شکاندنەوە بەفۆنۆلۆژییەوە:

ڕستەی ڕابوردوو ٢٨- کوشت ژەندرمە هەڵهاتووەکەی کوشت + ی

بناغە

ڕانەبوردوو ٢٩- کوش ژەندرمە هەڵهاتووەکە دەکوژ + ێت

ڕەگ کەسی لکاو

دەوروبەرە دەنگدارەکە لە شکاندنەوەی تافی ڕانەبوردویشدا هەر مەرجی بە دەنگدار بونی خشۆکە کپەکانە:

کوشت [kuʃt]

دەکوژێت [də . ku .ʒe:t]

وەهامانداناو ئاماژەمان بەوە دا، کە بەرجەستەبونی دەنگدارییەکە پێواژۆیەکی فۆنۆلۆژیانەیە. ئەگەر گۆڕینەکە لەدەرپریندا بوایە، دەبوو بە پێواژۆیەکی فۆنەتیکییانە. (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٦ و سەرچاوەکانی)

فۆنۆلۆژیی لەگۆکردنی (بەجێهێنانی) ئەرکی فۆنیمەکانو تەرزە فۆنۆلۆژییەکان دەکۆڵێتەوە، واتا لەفۆنیمەکانو خستنەتەکیەکیان لەپێکهاتەی فۆنۆلۆژیی ناو مێشکدا تا زنجیرەکانیان لەشێوەی زنجیرە دەنگدا بەفۆنەیتیکیی بەرجەستەدەکرێن.

٣٠) /ڕشتن/ ٣٠-ا) ژنەکە دۆکەی ڕشت.

٣٠-ب) ژنەکە دۆکە دەڕژێت.

ناوازەکان ئاماژەن بۆ ئەوەی، کە دەبێت گۆڕینی دەنگداری وشەدروستکردن و شکاندنەوەی کردار فۆنۆلۆژیانە بن.

ژن - ەکە - دۆ – ەکە - ڕشت – ی

ژەن - ەکە - دۆ – ەکە – دە – ڕژ – ێت

بەشی چوارەم

ڕێژەو ڕوکار

١/٤) ڕوکار

ڕوکار لە زمانێکی مۆرفێمیی وەک کوردییدا دەبێت بە شێوەیەکی سەرەکیی بە مۆرفێم(ی لکاو) بێت. بەڵام لە کرداری ڕابوردوی ڕوتدا دەرناکەوێت (پروانە: (ئەبوبەکر عومەر قادر: ٢٠٠٢: ٦٣) و نمونەکانی لە (٢/٢-١-٢)ی ئەم توێژینەوەیەدا. (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٠ دروستەی کردار- بەرگی یەکەم: ١٠-12)). ڕوکار پۆلەڕەگەزێکی شکاندنەوەی کردارە، کە ئەم ڕەهەندانە لەخۆدەگرێت؛ تەواو، ناتەواو، خویی. کاتێک چەند نیشانەیەکی/مارکەیەکی جیاواز پۆلە ڕەگەزێکی شکاندنەوە دەردەبڕن، لە ئەلەمۆرفیی دەدوێین. لە زمانی کوردیدا مارکەی داهاتوو /دە-/ و /ئە-/ دوو ئەلەمۆرفی جیاوازی یەک مۆرفێمی نادیارن.

ئەدگارێکی تایبەت بە شکاندنەوە ئەوەیە، کە کاتەگۆرییەکانی شکاندنەوە گەلێک جار بوون بە شاگرووپ و ئەمەیش ناونراوە >>ڕەهەندەکانی شکاندنەوە<</ نیشانەکانی شکاندنەوە/ئەدگارەکانی شکاندنەوە/ پۆلەڕەگەزەکانی شکاندنەوە. بەپێی ڕەهەندەکانی شکاندنەوە، دوو کاتەگۆریی سەر بە ڕەهەندێکن، ئەگەر ئەدگارێکی سێمانتیکیی یان گۆکردنێکیان هاوبەش بێت و یەکێکیان ئەوی تریان لە خۆیدا هەڵنەگرێت. هەردوو تافی ڕابوردوو لەگەڵ ڕانەبوردودا کاریان لەگەڵ پەیوەندیی کاتی ڕوودان و کاتی دەربڕدراو/دەبڕییندا هەیەو نایشتوانن پێکەوە لە کردارێکدا ڕووبدەن. (بڕوانە چۆن /دە-/ لە

١- لە پێکهاتوی >کاتێک دە – م – گر – ت - ن< دا /دە-/ مۆرفێمی ڕوکارە و /- ت/ ەکەیش مۆرفێمی تافە!) کەواتە ئەو دوانە سەر بە کاتەگۆریی ڕەهەندی تافن. هەبونی ڕوکاری دروستەیی و مۆرفۆلۆژیی کردارە کات و کەسدارەکانە لە ڕستەدا.

٢-ا) (> دە – م – گر – ت – ییت... < و

2-ب) > ئەگەر دە - م – گر – ت - ییت< : 2-پ) >ئەگەر دە – ت – گر - م<) هەر ئەو بنەمایەی هەیە. لەڕستەدایە، کە پێشگری تافی داهاتوو /دە-/ لەگەڵ مۆرفێمی تافی ڕابوردوو لە جێکەوتەی بنەڕەتیی تافدا ڕۆڵ و واتای ڕانەبوردووی نامێنێت و لەگەڵ /- ت/ ی ڕابوردوودا ڕوکاری بەردەوامیی یان بەستنەوەی ڕابوردوو بە داهاتووەوە دروستدەکەن. پروانە: (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٠: ٢٤٣- ٢٥٥)

دەبێت هەر تافێك پێشگری ڕوکاریی نا_تەواوبویی incompletive aspect prefix /دە_/ ~ /_W?/ هەبێت. ئەم پێشگرە تەنها لەڕێژەی دڵنیایی/یەقییندا ڕوودەدات و هەرگیز لەڕێژەیەکی تردا ڕونادات. ئەو تافانەی، کە وەریدەگرن (داهاتوو و ناتەواو imperfect)، کردەیەکی ڕوکاریی نا_تەواوبویی an action of incompletive aspect نیشاندەدەن. ئەمەیش پێماندەڵێت، کە کردەکە لەو چەشنەیە، کە لەبەرەوپێشچووندایە in progress

٣-ا) <دەخۆم> I am eating، یەکێکە لەوەی، کە هێشتا دەستپێنەکردووە ٣-ب) <دەخۆم> I will eat, or I am going to eat. یان کردەیەکی عادەتیی/خویی_دووبارەبووەوەیە costomary or habitually ٣-پ) <هەموو ڕۆژێك دەخۆم> I eat every day. تافەکانی تر لە ڕووکاری تەواوبویی completive aspect دان و یەك کردەی تەواوبوو completed action نیشاندەدەن، وەك ڕابوردووی ساکار. لەبەرئەوەی هەر تافێك بەیەك ڕوکارەوە ڕودەدات، شیکردنەوەیەکی ئەڵتەرناتیڤ ئەوەیە، دوو کاتەگۆریی ڕوکاری جیا دانەنرێت، بەڵکو یەك تافە_ڕوکار بچەسپێنرێت:

incompletive present
completive preterite
incompletive-imperfect
completive present perfect
completiv- past perfect (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٠ دروستەی کردار-بەرگی یەکهەم: ١٢)

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە و خستنەڕوی شیکردنەوەکانی زمانەوانەکانەوە بەشێوەیەکی سەرەکی سێ جۆر ڕوکار دیاریکراون (تەواوبویی، ناتەواوبویی، بەرەوپێشچویی)، بەڵام بە سەرنجدان لە نمونەکان، بەو ڕاستییە دەگەین، کە ڕوکاری بەرەوپێشچوییش سەر بە ناتەواوبوییە، کەواتە ڕوکار لە زمانی کوردییدا دابەشبونی دوپەلکیی هەیە:

ڕوکار
- تەواوبویی
- ناتەواوبویی[9]

ئەوەی، کە لە کارەکانی پێشتردا لەم بوارەدا نەکراوە، ئەوەیە کە ڕوکارەکان بەم شێوەیە کۆنەکراونەتەوە، کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا ڕێکخراون.

ناتەواوبویی

٤- ئەو مامۆستا بوو. (ئێستا مامۆستا نییە)

٥- ئەو نوستبوو، کە ئێوە گەیشتن. (ناتەواوبویی دوور)

بە یرگەیی درێژیش دەکرێت. پروانە (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٦)

ناتەواوبویی: بەردەوامیی و بەرەوپێشچویی پروانە (مەحموود فەتحوڵا: ٢٠٠٤)

٢/٤) ڕێژە

9 - وەک ئەوەی پێشتر بۆ تاف دەگوترا (رابوردوو، ئێستا و داهاتوو)، بەڵام لێکۆڵینەوەکان ئەوەیان سەلماند، کە دوو جۆر تاف هەیە، ئەویش (ڕابوردوو، ڕانەبوردوو) و (ئێستا) هەر بەشێکە لە ڕانەبوردوو.

چەشنەکانی لە سینتاکسدا بە مۆرفێمی فەرهەنگیی بەرهەمدەهێنرێن. لێکۆڵەر وەهای بۆدەچێت، کە مۆرفێمەکانی بەرهەمهێنانی فۆرمە جیاوازەکانی ڕێژەکان جۆراوجۆرن و پێواژۆ فۆنۆلۆژیەکان وەک خۆیان لەکاردان.

٦- /گرتن/

٦-ا) گرتم ٦-ب)بمگرتایە ٦-پ) ناگرم ٦-ح) نەمگرتایە

ڕێژەیش بە هەمان شێوەی ڕوکار دابەشبونی دوپەلکیی هەیە:

ڕێژە ← ڕاستیی (یەقیین)/ هەواڵیی(ئیخباریی)
← گومان / ئینشائیی، دانانیی، فەرمان، داخوازیی....

مۆرفێمەکانی ڕێژە: وەک لە (١/٤)دا ڕونکرایەوە، پێکەوەهاتنی مۆرفێمەکانی تاف و ڕوکار و ڕێژە، ڕەهەندی شکاندنەوەی کردارن. ڕوونکردنەوەی هەڵسوکەوتە جیاوازەکانی پێکەوەهاتنی "دۆخ + ژمارە" و "تاف+ڕووکار+ڕێژە" لە پەیوەندییە واتاییەکانیاندا جیاوازە. لەکاتێکدا پێکەوەهاتنی جۆراوجۆری "دۆخ و ژمارە" ڕوون و ئاساییە، بەڵام ئەوانەی "تاف و ڕوکارو ڕێژە" گرانەو هەندێکیشیان سەیروسەمەرەن. بۆ نموونە، ڕوکاری تەواوبویی perfective aspect - کە بە خشکەیی ئەوە دەردەبڕێت، کە لە تەواوبوونەکەیدا/تەواویەکەیدا نییشاندەدرێت- چاك لەگەڵ ڕانەبوردوودا ناڕوات –کە بەخشکەیی ئەوە دەردەبڕێت، کە قسەکەر هێشتا لەناو ڕووداوەکەدایە-. ڕێژەی فەرمان –کە فەرمانێك دەردەبڕێت- پێکەوە بە کۆکیی و گونجاویی لەگەڵا ڕابوردوودا نایەت. کەواتە، چشتێکی سەرسووڕهێنەر نییە، کە زمانەکان ئەم کەڵێنەیان هەیەو هۆو ئامرازێکیان بۆ ئەم پێکەوەبەندبوون و پێکەوەهاتنەیان بە شێوەیەك نییە، کە بتوانرێت پێیان و لەڕێیانەوە ئەو تەرزانەی شکاندنەوە جوان و لەبار پەسنبکرێن (بەڵام پڕوانە نمونەکانی (١ و ٢)ی ئەم بەشە). پڕوانە (محەمەدی مەحویی: مۆرفۆلۆژیی و بەیەکداچوونی پێکهاتەکان: ٢٠١٠، ٢٥٨)

ڕێژەی ڕاستیی: ڕێژەی گومان: /ب-/

هەواڵیی_دەربڕ مەرج وداخوازیی پرسیار دانانیی

ئەنجام

١- ناوی کرداریی لە فەرهەنگدا تۆمارکراوەو پێواژۆی شکاندنەوەی لە سینتاکسدا ڕوودەدات.

٢- کرداری کات و کەسدار لە سینتاکسدا بەرهەمدەهێنرێت، نەک لە مۆرفۆلۆژیدا.

٣- پۆلەڕەگەزەکانی شکاندنەوەی کردار (کەس و تاف و ڕوکار و ڕێژە) دابەشبونی تەواوکەرانەیان هەیە؛

کەس: تاک، کۆ

تاف: ڕابوردوو، ڕانەبوردوو

ڕوكار: تەواوبویی، تەواونەبویی

ڕێژە: ڕاستیی، گومان (ئینشائیی، دانانیی، فەرمان، داخوازیی....

سەرچاوەكان

١- ئەبوبەكر عومەر قادر، بەراوردێكی مۆرفۆسینتاكسی لە زمانی كوردی و فارسیدا، نامەی دكتۆرا(بڵاونەكراوە)، زانكۆی سلێمانیی، ٢٠٠٣

٢- بێستوون حەسەن ئەحمەد، كۆمەڵەوشەو پێكەوەهاتن لە زمانی كوردییدا، نامەی دكتۆرا، زانكۆی سلێمانیی- كۆلێژی زمان، ٢٠١١

٣- عەبدولجەبار مستەفا مەعروف، گۆڤاری زانكۆی سلێمانیی، B، ژ.٣٨ (٢٠١٣)

٤- محەمەدی مەحویی، بنەماكانی سینتاكسی كوردیی، بەرگی یەكهەم، زانكۆی سلێمانیی، ٢٠١٠

٥- محەمەدی مەحویی، شكانەوەی كردار،زانكۆی سلێمانیی، ٢٠١٠

٦- محەمەدی مەحویی، كاروان عومەر قادر، شیلان عومەر حسێن. دروستەی كردار، زانكۆی سلێمانیی، ٢٠١٠

٧- محەمەدی مەحویی، مۆرفۆلۆژیی و بەیەكداچوونی پێكهاتەكان (مۆرفۆلۆژیی كوردیی)، بەرگی یەكهەم، زانكۆی سلێمانیی، ٢٠١٠

٨- محەمەدی مەحویی، مەنامە- بەستانداردكردنی زمانی كوردیی/ دروستنوسیین، دەروازەی یەكهەم، ئۆرسۆگرافیی، ٢٠١٦

٩- محەمەد مەعروف فەتاح، كارپۆلێنكردن بەپێی ڕۆنان، ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (121)، (1989).

١٠- محەمەد مەعروف فەتاح، دەربارەی ئەو مۆرفێمانەی، بەشداریی پێكهێنانی كردار دەكەن، ١٩٩٧.

11- ASPECTS OF THE VERBAL CONSTRUCTION IN KURDISH, WARIA OMAR AMIN, LONDON UNIVERSITY, HAJI HASHM PRINTING HOUSE, 2011.

12- The Tense and Aspect system in Kurdish, Mahmoud Fathulla Ahmad, A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at The School of Oriental and African Studies, University of London. Linguistic Department. 2004.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 27 – 41
http://www.ijoks.com

The Classification of vowels and consonants in Syllable structure

Dilshad M. GHARIB[1] & Mhemed MEHWI[2]

Received: Oct 08, 2017 **Reviewed**: Oct 30, 2017 **Accepted**: Nov 05, 2017

Abstract

This study entitled (The Classification of vowels and consonants in Syllable structures). It is a part of researchers PhD Dissertation entitled (stress and accent in karkuk sub-dialect). Here, the researcher attempts to clarity and place the vowels and consonants in the structure and positions of those syllable by using tree diagram model the constituent model of classifying syllable structure for this scientific research. In the first model (tree diagram) the vowel (peak) or (nucleus) placed in the middle or center of the syllable under the rhymes and the onset and coda usually placed at the beginning or the end of the syllable.

This study consists of an introduction and two parts. The results and conclusions, with the abstract in both English and Arabic languages are presented at the end of the study. In part one is dedicated to the classification of vowels and consonants in Syllable structure.In the second part, the structure of vowels are clarified however, some basic tenets about consonant clusters at the beginning or the end of the word is mentioned.The samples and data had proved that it is not possible to have a zero onset and it is also impossible to have more than two consonant clusters initially. At the same time, in final position, it is possible to have zero coda, but it is impossible to have more than two allowed consonant clusters finally. The peak or nucleus of the Syllable can be either strong or weak Syllable.

Keywords: Syllable Structure, Sonority, Consonant, Vowel Length, Stress, CV- Model

Recommended citation:

Gharib D. M. & Mehwi, M. A. (2018). The classification of vowels and consonants in syllable structure. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 27 – 41. DOI: 10.21600/ijoks.383374

[1]Assitant, Department of Kurdish Language, College of Language speciality: PH.D Language Sulaimani University, Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq.

[2]- Prof. Dr, Department of Kurdish Language, College of Sulaimani University, Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq.

پێشەکی

زمان پڕەوێکی دەنگییە، یاخود ئامێرێکە بۆ لە یەکترگەیشتن و وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی سودیلێدەبینرێت. هەر زمان و شێوەزارێکیش تایبەتمەندیی خۆی هەیە، کە دەبێتە پێناس و ناسنامەی و لە زمانەکانی تر جیایدەکاتەوە. ئەمەیش لەبەر ئەوەی، کە هەمو زمانێک دەستوور و هەندێک تایبەتمەندیی خۆی هەیە. هەریەکەیان بەپێی کۆمەڵێک یاسا و مەرج ڕەفتار لەگەڵ دانە ڕێزمانییەکاندا دەکات.

- ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە بریتییە لە: (دابەشبونی پرگەیی و ناپرگەییەکان لە پێکهاتوی پرگەدا). هەروەها بەشێکە لە نامەی دکتۆراکەم لەژێرناوەکانی (هێز و ئەکسێنت لە شێوەزاری کەرکووکدا). هەوڵدەدرێت بەشێوەیەکی زانستی شوێنی پرگەیی و ناپرگەییەکانی (زمانی کوردیی - شێوەزاری کەرکووك) لە پرگەدا دیاریبکرێت.

- هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە

لەزمانی کوردیی - دیالێکتی ناوەڕاستدا، تا وەکو ئەمڕۆ چەندین لێکۆڵینەوە لەبارەی (پرگە) ەوە بەرچاو دەکەون، بەڵام لە (شێوەزاری کەرکووکدا) لەم ڕووەوە لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ نابینرێت. سەرەڕای ئەوەیش کار بەمۆدێلی CV وەچە پێکهاتەکانی پرگە دەکرێت. ئەم مۆدێلە لەو ڕووەوە خۆی لە مۆدێلە تەختەکەی CV جیادەکاتەوە، کە تیایدا کرۆك، سەرەتا و کۆتایی پرگە جیاکراونەتەوە و بەسێ وەچە پێکهاتەوە دانراون.

- ڕێباز و سنوری لێکۆڵینەوەکە

لەم شیکردنەوەیەدا، ڕێبازی (وەسفیی - شیکاریی) بەکارهێنراوە. دروستەی لێکۆڵینەوەکە لە پێشەکییەك و دوو بەش پێکهاتووە. بەگشتیی کەرەستەی (شێوەزاری - کەرکووك) هینراوەتەوە. نمونە و داتاکانیش لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی خەڵکەوە وەرگیراون.

بەشی یەکەم

فۆنێمەکانی زمانی کوردیی (شێوەزاری کەرکووك)

١/١) پێرەوی پرگەیی و ناپرگەییەکان

بەمەبەستی شوێن و دەستنیشانکردنی فۆنێمەکانی زمانی کوردیی - شێوەزاری کەرکووك، پێویستە سەرەتا ئەو دەنگانە پۆلێن و جیابکرێنەوە، کە ئەمڕۆ لە زمانی ئاخاوتنی شێوەزارەکەدا دەبیسترێن و گۆدەکرێن. لەزمانی کوردییدا زاراوەی (پرگەیی) بۆ (ڤاوڵ) و (ناپرگەیی) بەرانبەر (کۆنسۆنانت) بەکاردەهێنین، چونکە پرگە دەبێتە کرۆکی پرگە و هیچ پرگەیەک بەبێ پرگەیی دروستنابێت (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٦ : ١٤٠- ١٤١).

خشتەی(١- ١) پۆلێنکردنی فۆنێمەکانی زمانی کوردیی

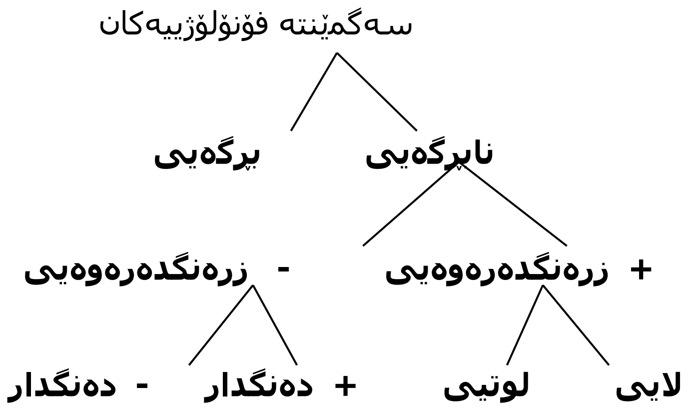

١/١- ١) ناپرگەییەکان consonants
دەنگە ناپرگەییەکان لە کاتی درکاندنیاندا، ئەو ئەندامانەی بەشداری لە دروستبوونیاندا دەکەن، (دێنەوە یەك) یان (لەیەکدی نزیك دەبنەوە)، واتا لە هەندێك شوێندا ڕێگە لەو بایە دەگیردرێت، کە لە سییەکانەوە دەردەچێت و لە دەم یان لە لوتەوە دێتەدەرەوە و بەئارەزووی خۆی نایەتە دەرەوە. بۆ نمونە، ناپرگەییەکانی: [ب، پ، ت، د،...هتد] بەپێی ئۆرگانەکانی دروستکردنیان پۆلێنکراون بۆ (گەرووییی، پشتەوەی (مەڵاشویی)، ڕەقە مەڵاشویی، پوکیی، لچولێوی و ددانیی)، بەڵام بەگوێرەی مۆرکانیان دەمیی لە لوتیی، گیراو لە خشۆك جیاکراونەتەوە (محەمەدی مەحویی: ٢٠٠٨ : ١٥٤-١٥٦).

١/١- ٢) گیراوەکان plosive
ئەم چەشنە ناپرگەییانە لە گەرووددا یان لە بۆشایی ناو دەمدا، لە ڕێڕەوی هاتنەوە یەك و داخستنێکەوە بەرهەمدەهێنرێن. کردنەوە و لەپڕگرتن و داخستنەکە خشە و خشپەیەك، یان گیراوەیەکی لێدەکەوێتەوە. (نسرین حیدەری، ساڵ : ١٣٣٨: ٦٠). دەنگە گیراوەکان بریتیین لە: ([p, b, t, d, k, g, q, ʔ]).

١/١- ٣) خشۆکەکان fricatives
لەکاتی درکاندنی خشۆکەکاندا، لە بۆشایی ناو دەمدا یان لە بۆشایی ناو گەرودا، لە ڕێگایی تەسککردنەوەیەکەوە دروستدەکرێن. تەوژمی بایش زۆر تەگەرەی جیاواز دێتە ڕێگایی و دەکەوێتە گێژاوێکەوە و دەنگەکەی وەك خشەی لە یەکخشاندنی دوو کەرەستە دەبیسترێن. لە شێوەزاری کەرکووکدا، وەهایدادەنێین بریتیین لەم دەنگانە: ([f, v, s, z, ʃ, ʒ]).

١/١- ٤) ئەفریکات affricate
دەنگە ئەفریکاتەکان لە تێکەڵبوونی تەقیوێك و خشۆکێك پێکدێت. ئەم جۆرە ناپرگەییانە لە دەنگەکانی: ([tʃ, dʒ]). (Mike Davenport and Hannahs: 2005: 26) پێکدێت.

١/١- ٥) لوتییەکان nasals
لەکاتی درکاندنی دەنگە لوتییەکاندا، نەرمە مەڵاشوو نزم دەبێتەوە و هەندێک جار ڕێڕەوەی دەم و لێو دادەخرێت، بەمەیش هەموو باکە بە ڕێڕەوەی لوتدا دێتە دەرەوە. ناپرگەییە لوتییەکانیش بریتیین لە: ([n, m, ŋ]).

١/١- ٦) دەنگە لاییەکان lateral sounds
لەکاتی بەرهەمهێنانی ئەم جۆرە دەنگانەدا ([ɫ, l])، با لە ناوەڕاستیی بۆشایی دەمدا گیردەبێت یان تەسکدەبێتەوە. لە ئەنجامیدا تەوژمی باکە لادەدات و لەو دەنگانەن بە ئەملا و ئەولای زماندا تێدەپەڕنە دەرەوە.

١/١- ٧) دەنگە لەرزۆکەکان vibrants sounds
بەو دەنگانە دەگوترێت، کە سەری زمان بەخێرایی و لەسەر یەك لە نوکی سەرەوە یان نێوان نوکی سەرەوەی زمان دەدات([R, r]).

١/١-٨) نیمچە ناپرگەییەکان
نیمچە ناپرگەییەکان (خشپەدەنگ - obstruents) و (زرنگدەرەوەییەکان-sonorance) تەنها لە وچەپێکهاتەی سەرەتا و کۆتایی پرگەدا دەردەکەون و پرگە دروستناکەن ([w, Y]).

٢/١) پرگەییەکان vowels
دەنگە ناپرگەییەکان لە ڕوی ئۆرگانییەوە Articulation وەك زرنگدەرەوەیی دیاریدەکرێن و پێناسەیان بۆدەکرێت، چونکە لەکاتی دروستکردن و درکاندنیاندا با لە دەم دێتە دەرەوە و بێ

ئەوەی هیچ ئەندامێکی بێتەوە یەك و ڕێگایان لێبگیرێت. بەشێوەیەکی گشتیی، ڕەهەندە ئۆرگانییەکان دابەشدەکرێن بۆ: (ا) ڕادە و پلەی کراوەیی دەم (داخراو تا کراوە)، (ب) جێکەوتەی بەرزترین بەشی زمان (پێشەوە تا پشتەوە)،(پ) شێوەی لچ و لێو (خڕکراوە تا خڕنەکراوە). داتا و نمونەکان پێمان دەڵێن، لە شێوەزارەکەدا دوو جۆر بڕگەیی بەدیدەکرێت.

١- بڕگەییە یەك دەنگییەکان

لە شێوەزارەکەدا دەنگەکانی: ([u:~ wi, u, i:, i, ɨ, wi, ə, we, o, e, a]) بە بڕگەییە یەک دەنگییەکان ناسراون. بۆ زانیاریی زیاتر سەبارەت بە خشتە و شوێنی دروستبوونی بڕگەییە یەک دەنگییەکان (بڕوانە: محەمەدی مەحویی: ٢٠١٦: ١٣٠ - ١٣٣ و peter ladefoged: 2005 :44). پاشان ئاشکرا دەبێت، کە بڕگەییە ساردەکە ([ɨ]) لە نێوان چەپك ناپڕگەییە ڕێگەپێدنەراوەکاندا وەك بڕگە - دروستکەر دەردەکەوێت و تەنانەت دەیشتوانێت هێز هەڵبگرێت، وەك:

-/ هاتن/ < hatin > [ha . t’ɨn] (ناوی کرداریی)
-/ هاتن/ < hatin > [h'a: . tɨn] (ئەوان هاتن)

٢- دوو دەنگییەکان - Diphthongs

دوو دەنگییەکان، لە ڕوی دروستەوە لە دوو دەنگ پێکهاتوون، بەڵام کاتێك بەنوسینی کوردیی دەنوسرێن و بە دوو گرافیم دەنوێنرێن و وەکو یەك فۆنێم ئەژماردەکرێن. وهای بۆدەچین دوو دەنگییەکان - Diphthongs بریتیین لە: ([ai, au, eo, ou, əu, əi, iu]) (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٦: ٤٨٤).

بەشی دوهەم

دروستەی هەڕەمیی بڕگە و دابەشبونی تەواوکەرانەی بڕگەیی و ناپڕگەییەکان

١/٢) دروستەی هەڕەمیی بڕگە

بەمەبەستی دەستنیشانکردنی دروستەی هەڕەمیی، کار بەمۆدێلی CV وەچەپێکهاتەکانی بڕگە دەکرێت. ئەم مۆدێلە لەوڕووەوە خۆی لە مۆدێلە تەختەکە CV جیادەکاتەوە، کە تیایدا کرۆك و سەرەتا و کۆتایی بڕگە جیاکراونەتەوە و بەسێ وەچەپێکهاتە دانراون (بڕوانە: هێڵکاری هەڕەمیی بڕگە و دابەشبوونی تەواوکەرانەی بڕگەیی و ناپڕگەییەکان) لە خشتەی (٢-١) دا). دروستەی وشە یەك بڕگەییەکان بەمۆدێلی وەچەپێکهاتەکان نیشاندەدرێن، هەر وەچەپێکهاتەیەکیش لە دوو کەرەستە زیاتری تێدا نییە (محەمەدی مەحویی: ب٢: ٢٠٠٨: ٨٥-٨٩). بڕگەییەکان کرۆك دروستدەکەن، کرۆکیش بڕگە دروستدەکات و سەرەتایی بڕگەیش نابێت بۆش/ بەتاڵ بێت. لە جێکەوتەکانی کرۆکی بڕگەدا دوو بڕگەیی گرژ، یان بڕگەیێکی خاو، یاخود بڕگەیێکی دوو دەنگی دێت (محەمەدی مەحویی: ٢٠١٦: ١٥٠ و ئەو سەرچاوانەی لەوێدا ئاماژەیان پێدراوە). بەم شێوەیە دەتوانین بەپێی ڕێسای دوو پەلکیی بچوکترین دروستەی بڕگە تا گەورەترین دروستەی بڕگە بە ژمارەی کەرەستەکانەوە دیاریبکەین، بۆ بڕگەیی درێژ و دوو دەنگییەکانیش بەهێمای (vv) نیشاندەدرێن. هەروەها بۆ بڕگەییە ساردەکەیش (بزرۆکە - ɨ) بە هێمای (v) بەرجەستەدەکرێت.

(٢- ١) هێڵکاریی هەڕەمیی دروستەی بڕگە، بە وەچەپێکهاتەکانیەوە

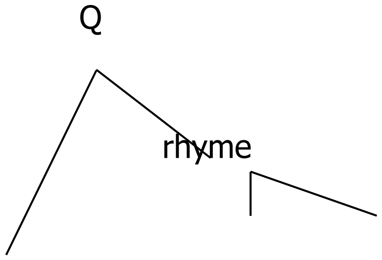

	Onset		nucleus		coda	
	C	C	V	V	C	C
[si:]	s		i	i		
[bri:n]	b	r	i	i	n	
[dost]	d		o		s	t

ڕونکردنەوەکان:

بڕگە	Q
سەرەتای بڕگە	onset
سەروا	rhyme
کرۆکی بڕگە	nucleus
کۆتایی بڕگە	coda

۲/۱- ۱) تەرزی بڕگەییەکان لە شێوەزارەکەدا، بەپێی خاو و گرژییان دوو جۆرن

ا) بڕگەییەکانی سەرەوە

۱- بڕگەییە - خاوەکان (/ وو، یی/) CV

/ سیی/، / دوو/، / بوو/

[si:], [du:], [bu: ˜ bwi]

۲- بڕگەییە - گرژەکان (/ و، ی/) CV

/ بی/، / فو/، / تو/

[bi], [fu ˜ pv], [tu]

ب) بڕگەییەکان ڕیزی ناوەڕاست و خوارەوە

۱-/ دۆ، دێ، پا، دە، خوێ / CV

[do], [de], [pa] ~ [pe], [də], [xœ]

۲- / مار/، / تێر/، / سەر/، / بۆر/، / دوێت /،/ من/ CVC

[mar], [ter], [sər], [bor], [dœt],[mɨn]

۳-/ گێسک/، / پێست/، / مەست/، / دۆست/ CVCC

[gesk] ˜ [gisk], [pest], [məst], [dost]

٤- / گڵێم/، / بڕۆش/، / بژوێن/ CCVC

[gɫem], [bRoʃ], [bʒœn]

هێڵکاریی دەرپراوی تەرزەکانی بڕگە

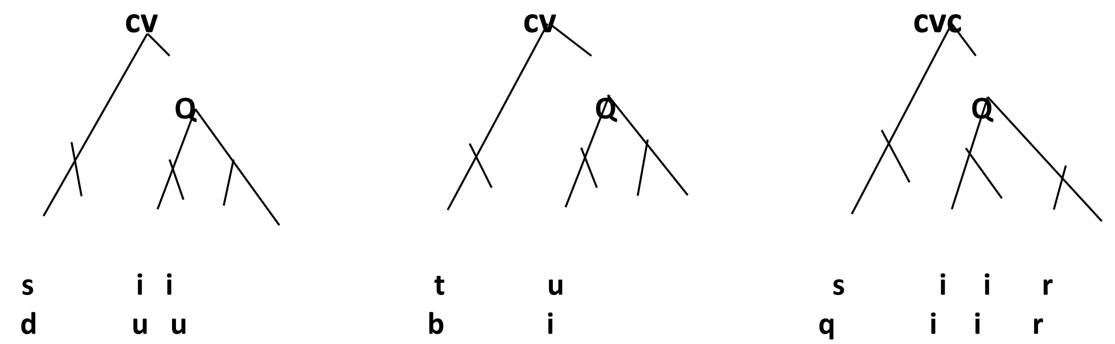

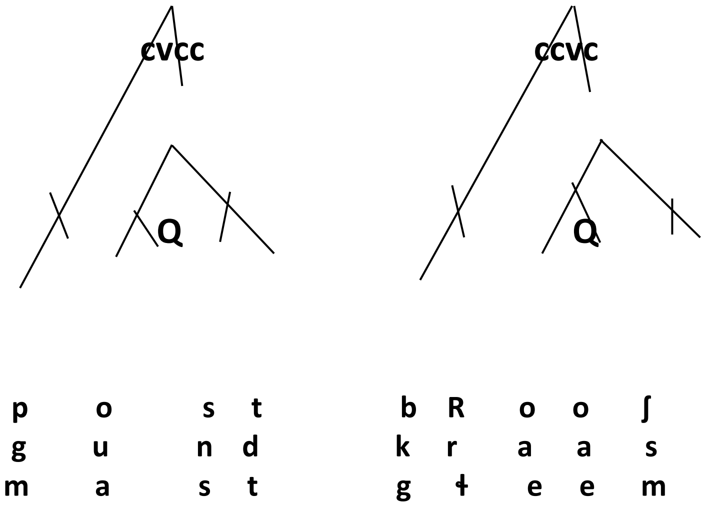

بڕگەدا دەردەکەون و ڕێگەیان پێدەدرێت، یاخود بەپێچەوانەوە ڕێگەیان پێنادرێت، نیشانبدەین. بۆ نمونە هەندێک لە چەپکە ناپڕگەییەکان بەپێی پلەپێوەری زرنگدەرەوەیی لە سەرەتای پڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت (خشپەدەنگ و زرنگدەر) ەوەکان، لە پێرەوە فۆنەتاکتیکییەکاندا لە سەرەتای پڕگەدا پێکەوە دەرناکەون. بەڵام ئەم مەرجە لەکۆتایی پڕگەدا ناخوات و دەردەکەون. هەروەها، وەهای بۆ دەچین لە زۆربەی زۆری چەپکە ناپڕگەییەکاندا، کە بەپێی پلەپێوەری زرنگدەرەوەیی لە سەرەتا و کۆتایی پڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت لە ڕوی فۆنەتاکتیکییەوە پڕگەیە ساردەکە[ɨ] دەربکەوێت. بۆ نمونە وشەکانی، وەك: (/ پرد، خرپن/) پاش ڕێکخستنی توخمە پێکهێنەرەکانیان بەم شێوەیە بەرجەستەدەکرێن: ([pɨrd, xɨr . pɨn]) (پڕوانە: محەمەدی مەحوی: ٢٠٠٨: ١٧٥). بۆیە هەوڵدەدەین بەکورتی هەندێک لەو چەپکە ناپڕگەییانەی، کە لەسەرەتا و کۆتایی پڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت یان پێنادرێت، بخەینە ڕوو. لەگەڵ ئەوەیشدا لەم گفتوگۆیەدا لەبەر ئەوەی ناپڕگەیی[ʔ] لە سەرەتا و کۆتایی پڕگەدا ڕێگەپێنەدراوە و تەنها لەگەڵ پڕگەییەکاندا دەردەکەوێت، بۆیە نمونەی بۆ نەهێنراوەتەوە.

پلە پێوەری زرنگدەرەوەیی

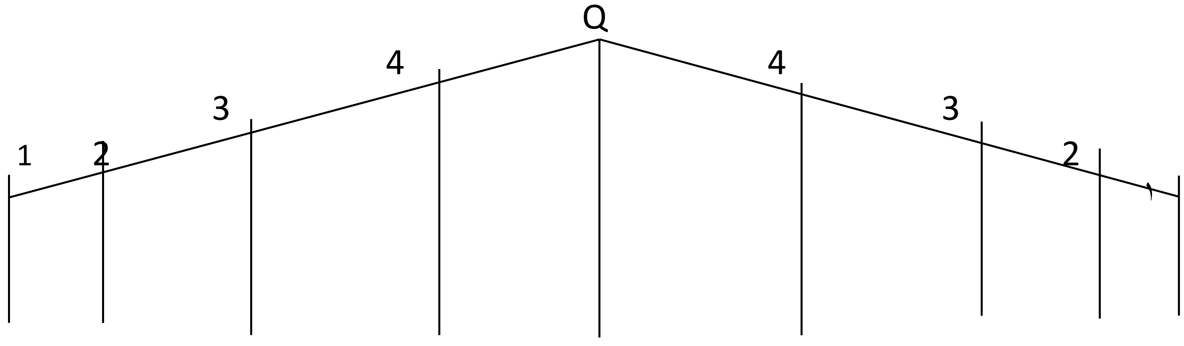

گیراو خشۆك زرنگدەرەوە نیمچە بڕگەیی کرۆکی بڕگە نیمچە بڕگەیی
زرنگدەرەوە خشۆك گیراو

خشتەی(٣- ١) (بڕوانە: عادل ڕەشید قادر: ٢٠٠٨: ٦٥)

1- گیراو + زرنگدەرەوە
ا) ئەو چەپکە ناپرگەییانەی لە سەرەتای بڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت

١- [b] / بڕین/، / برۆ/، / بلیمەت/، / بڵاو/، / بنار /
[bRi:n], [bro], [bli . mət], [bɫau], [bnar]

٢- [p] / پرۆژە /، / پلان/، / پڵاو /
[pRo . ʒə], [pla:n], [pɫa:u]

٣- [t] / ترێ/، / تڕوهات /، / تلانەوە /
[tre], [tRu . ha:t] ,[tla . nə . wə]

٤- [k] / کراس/، / کڕین/، / کلێتە/، / کڵاو/
[kra:s], [kRi:n], [kle . tə],[kɫa:u]

٥- [q] / قڕان/، / قلاو/
[qRa:n], [qla:u]

٦- [d] / درێژ /، / دلێر/، / گڵۆپ /، / دنیا /
[drez], [dler], [gɫop], [dnya]~[dunya]

٧- [g] / گران /، / گڵاڵی /، / گلارە /
[gra:n], [gɫa . ɫi], [gla . rə]

ب) ئەو چەپکە ناپرگەییانەی لە سەرەتای بڕگەدا ڕێگەیان پێنادرێت

١- [b] / بم/*، / بنگ/* *[bm],*[bŋ]

٢- [p] / پر/*، /پم/*، / پن/*، /پنگ /* *[pr],*[pm],*[pn],*[pnŋ]

٣- [t] / تڵ/*، /تم/*، /تن/*،/ تنگ/* *[tɫ],* [tm],*[tn],*[tŋ]

٤- [k] / کم/*، / کن/* ، /کنگ/* *[km], *[kn] ,*[kŋ]

٥- [q] / قر/*، /قڵ/*، /قم /*، / قن/*، /قنگ/*
*[qr], *[qɫ], *[qm], *[qn], *[qŋ]

٦- [d] /دم/*، /دنگ/*،/دڕگ/*
[dm],[dŋ],*[dRg]

٧- [g] / گڕ/* ، / گم/* ، / گن /* ، /گنگ/*
[gR],[gm],*[gn],*[gŋ]

٢- خشۆك + زرنگدەرەوە
ا) ئەو چەپکە ناپرگەییانەی لە سەرەتای بڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت

١- [f] / فرە /، / فڕین/، / فڵتە /
[frə], [fRi:n], [fɫtə]

٣- [s] / سروشت/، /سپرین/، /سلێمانی/، /سڵاو/، /سمۆره/، /سنار/
[sruʃt],[sRi:n], [sle . ma . ni], [sɫau], [smo . rə], [sna:r]

٣- [z] / زریکه/، /زڕان/، / زله/، / زمان/، /زنانه/
[zri: . kə], [zRa:n:], [zlə], [zma:n], [zna . nə]

٤- [ʃ] / شرین/، /شڕه/، /شلێر/، /شمەك/، /شنۆ /
[ʃri:n], [ʃRə], [ʃler], [ʃmək], [ʃno]

٥- [ʒ] / ژماره/، /ژنانه/
[ʒma . rə], [ʒna . nə]

٦- [x] / خراپ/، /خڕێڵه/، /خله/، /خڵافان/، /خنه/
[xra:p], [xRe . ɫə], [xlə], [xɫa . fa:n], [xnə]

ب) ئەو چەپکە ناپڕگەییانەی لە سەرەتای بڕگەدا ڕێگەیان پێنادرێت

١- [f] / فم/* ، /فن /* ، /فنگ/* ، / فلس/*
[fm],[fn], *[fŋ],*[fls]

٢- [v] / ڤر/*، / ڤڕ/*، / ڤل/*، / ڤڵ/*، / ڤم/*، / ڤن/*، / ڤنگ/*
* [vr],*[vR],*[vl],*[vɫ],*[vm],*[vn] *[fŋ]

٣- [s] / سنگ /*
* [sɨŋ]

٤- [z] / زنگ /*، / زڵکاو/*
[zŋ],[zɫ . kau]

٥- [ʃ] /شڵ /*، / شنگ /*
* [ʃɫ], *[ʃŋ]

٦- [ʒ] / ژر/*، /ژڕ/*، / ژل/* ، /ژڵ/*، / ژنگ/*
*[ʒr], *[ʒR],*[ʒl],*[ʒɫ],*[ʒŋ]

٧- [x] /خم/* ، / خنگ/*
[xm],[xŋ]

٨- [ɣ] / /*

٩- [h] / /*

١٠- [ɦ] / /*

١١- [ʕ] / /*

نمونەکانی سەرەوە ئەوە نیشاندەدەن، کە ناپڕگەییەکانی [v, ɣ, h, ɦ, ʕ] لە سەرەتایی بڕگەدا، لەگەڵ زرنگدەرەوەییەکاندا ڕێگەیان پێنادرێت، هەروەها ناپڕگەییەکانی [ʒ, f] یش، زۆر چالاك نین.

٣- ئەفریکات + زرنگدەرەوە

ا) ئەو چەپکە ناپڕگەییانەی لە سەرەتای پڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت

١- [tʃ] /چرا/، /چنین/، /چلە/، /چڵێس/، /چڕین/
[ʧra:], [ʧni:n],[ʧlə], [ʧɫes], [ʧRi:n]

٢- [dʒ] / جمعە/، / جڵەو/، / جنۆکە /
[ʤmʕə ~ ʤumʕə], [ʤɫəu], [ʤno . kə]

ب) ئەو چەپکە ناپڕگەییانەی لە سەرەتای پڕگەدا ڕێگەیان پێنادرێت

١- [tʃ] / چم/*، /چنگ/*
[ʧm], *[ʧɨŋ]

٢- [dʒ] / جر/*، /جڕ/*، /جل/*، / جنط/*
*[ʤr], *[ʤR], *[ʤɫ], *[ʤŋ]

٤- گیراو + خشۆك

ا) ئەو چەپکە ناپڕگەییانەی لە سەرەتای پڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت

١- [b] / بڤە/، /بزوێن/، / بژوێن/, /بشێوی/
[bvə], [bzœn], [bʒœn], [bʃe . wi]

٢- [p] / پسولە/، /پژمە/، /پشیلە/
[psu . lə], [pʒmə], [pʃi: . lə]

٣- [t] / تسین/
[tsi:n]

٤- [d] / دزین /
[dzən]

٥- [k] / کشان/، /کزە/
[kʃa:n], [kzə]

٦- [g] / گزی/، /گڤە /
[gzi:~ gzɨk], [gvə]

٧- [q] /قسە/
[qsə]

ب) ئەو چەپکە ناپڕگەییانەی لە سەرەتای پڕگەدا ڕێگەیان پێنادرێت

١- [b] / بف/*،/ بس /*
[bf],[bs]

٢- [p] / پف/* ،/ پڤ/*، /پز/*
*[pf], *[pv], *[pz]

٣- [t] / تفەنگ/*، / تڤ/* ، /تز/* ، /تش/* ، /تژ/*
[tfəŋ],[tv], *[tz],*[tʃ], *[tʒ]

٤- [d] / دب/* ، /دڤ /* ، / دس/*، /دش/*، /دژ /*
[db],[dv],*[ds],*[dʃ],*[dʒ]

٥- [k] / کب/*، /کپ/*، /کڤ/* ، /کس/*، / کژ /*
[kb],[kp],*[kv],*[ks], *[kʒ]

٦- [g] / کب/* ، / کپ/* ، / کس/* ، / کش/* ،/ کژ /*
[gb],[gp],*[gs],*[gʃ], *[gʒ]
٧- [q] / قفڵ /*، / قڤ/*، /قز/*، /قش/*، / قژ /*
[qfɫ] ~ [qu . fɫ],[qv], *[qz], *[qʃ], *[qʒ]
نمونەکانی سەرەوە ئەوە نیشاندەدەن، کە دەنگە گیراوەکانی [p, t, d, k, g, q] لە سەرەتای بڕگەدا، لەگەڵ خشۆکەکاندا زۆر چالاك نین.

٢/١- ١- ٣) وەچە پێکهاتەی کۆتایی بڕگە

ا- زرنگدەرەوە + گیراو

ا) ئەو چەپکە ناڕگەییانەی لە کۆتایی بڕگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت

1- [r] /شوارب/، / ترپ/، / کەرت/، / کورد/، / سەرك/، / مەرگ/
[ʃwarb], [tɨrp], [kərt], [kurd], [sərk], [məg]

2- [R] / جڕت/، / دڕك/، / قوڕگ/
[quRi]~ [zoRt]~[ʤɨRt], [dɨRk], [qoRg]

3- [ɫ] / قاڵب/، /قەڵپ/، / سەڵت/، / چەڵق/، / خەڵک/
[qaɫb], [qəɫp], [səɫt], [ʤəɫq], [xəɫk]

4- [m] / کەمپ/، /مەمك/
[kəmp], [məmk]
5- [n] /هونەرمەند/، / سەنت/، /نەنك/، /مانگ/
[hu , nər . mənd], [sənt], [nənk], [maːŋ]

ب) ئەو چەپکە ناڕگەییانەی لە کۆتایی بڕگەدا ڕێگەیان پێنادرێت

١- [r] / رق/*
*[rq]
٢- [R] / ڕب/*، / ڕپ/*، / ڕد/*، / ڕق/*
* [Rb],*[Rp],*[Rd],*[Rq]
٣- [l] / لب/*، / لپ/*، /لت/*، /لد/*، /لك/*، /لک/*، / لق /*
* [lb],*[lp],*[lt],*[ld],*[lq],*[lk],*[lg]
٤- [ɫ] / ڵد/*، / ڵگ/
[ɫd],[ɫg]

٥- [m] /مب/*، /مت/*، /مد/*، /مق/*، /مك/*
[mb],[mt],*[md],*[mq],*[mk],*[mg]
٦- [n] / نب/*، / نپ/*، /نق/*

[nb],[np],*[nq]
٧- [ŋ] /نگب/*، / نگپ/*، / نگت/*، /نگد/*، /نگق/*، /نگك/*،/ نگگ/*
[ngb],[ngp],*[ngt],*[ngd],*[ngq],*[ngk],*[ngg]

بەپێی نموونەکانی سەرەوە، وەهای بۆدەچین ناپرگەیی [ŋ] لە کۆتایی پڕگەدا بەهیچ شێوەیەک ڕێگەی پێنەدرێت و دەرنەکەوێت، هەروەها ناپرگییەکانی [R, l, ɫ, m, n] لە کۆتایی پرگەدا زۆر دەرنەکەون.

2- زرنگدەرەوە + خشۆك

ا) ئەو چەپکە ناپرگەییانەی لە کۆتایی پرگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت

1-[r] / عارف/، / مارس/، / وەرز/، / کەرش /، / گرژ /
[ʕa:rf], [ma:rs], [wərz], [kərʃ], [gɨrʒ]

2-[ɫ] / قوڵف / [quɫf]

ب) ئەو چەپکە ناپرگەییانەی لە کۆتایی پرگەدا ڕێگەیان پێنادرێت

١- [r] / عارڤ /*
*[ʕa:rv]

٢- [R] / ڕف /*، / ڕڤ /*، / ڕس/*، / ڕز/*، / ڕش /*، / ڕژ/*
[Rf],[Rv],*[Rs],*[Rz],*[Rʃ],*[Rʒ]

٣- [l] / لف/*، /لڤ/*، /لس/*، /لز/* ،/لش/*، /لژ/*
[lf],[lv],*[ls],*[lz],*[lʃ],*[lʒ]

٤- [ɫ] / ڵڤ /*، / ڵس /*، / ڵز /*، / ڵش/*، /ڵژ /*
[ɫv],[ɫs],*[ɫz],*[ɫʃ],*[ɫʒ]

٥- [m] / مف/*، / مڤ/*، / مس/*، / مز/*، /مش/*، / مژ /*
[mf],[mv],*[ms],*[mz],*[mʃ],*[mʒ]

٦- [n] / نف/*، / نڤ/*، / نس/*، / نز/*، / نش/*، / نژ /*
[nf],[nv],*[ns],*[nz],*[nʃ],*[nʒ]

٧- [ŋ] / نگب/*، / نگپ /*، / نگت /*، / نگد /*، / نگق /*، / نگك /*،/ نگگ /*
[ŋb],[ŋp],*[ŋt],*[ŋd],*[ŋq],*[ŋk],*[ŋg]

نموونەکان ئەوە دەسەلمێنن، کە ناپرگەیی [r] لە کۆتایی پرگەدا، تەنها لەگەڵ ناپرگەیی [v] دا، دەرناکەوێت. بەڵام لەگەڵ هەموو خشۆکەکانی دیکەدا دەردەکەوێت. هەروەها ناپرگەییە زرنگدەرەوەکانی [R, l, ɫ, m, n, ŋ] لە کۆتایی پرگەدا لەگەڵ ناپرگەییە خشۆکەکاندا بەدەگمەن دەبینرێنەوە.

٣- زرنگدەرەوە + ئەفریکات

ا) ئەو چەپکە ناپرگەییانەی لە کۆتایی پرگەدا ڕێگەیان پێدەدرێت

١- [r] / پرچ /، / مەرج / [pɨrʧ], [mərʤ]
٢- [m] / دەمج/، / قەمچ / [dəmʤ], [qəmʧ]
٣- [n] / بەنج/ [bənʤ]

ب) ئەو چەپکە ناپڕگەییانەی لە کۆتایی پڕگەدا ڕێگەیان پێنادرێت

١- [R] /ڕج/*، / ڕچ/* *[Rʧ],*[Rʤ]

٢- [l] / لج/* ، / لچ/* *[lʧ],*[lʤ]

٣- [ɫ] / ڵج/* ، / ڵچ/* *[ɫʧ],*[ɫʤ]

٤- [m] /مج/* *[mʧ]

٥- [n] / بەنج/* *[bənʧ]

٦- [ŋ] / نگچ/*، /نگج/* *[ŋʧ],*[ŋʤ]

٢/٢) دروستەیی پڕگەییەکان لە کرۆکی پڕگەدا

١-٢/٢) پڕگەییە درێژ / خاوەکان

داتا و نمونەکان ئەوەیان سەلماندوە، کە لە شێوەزاری کەرکووکدا، پڕگەیی کرۆکی پڕگەییە و پڕگەیش بەبێ پڕگەیی دروستناکرێت. هەروەها بۆ وەچەپێکهاتەی سەرەتا و کۆتایی پڕگە، هەندێک شیکردنەوە و ڕونکردنەوە پێشکەشکران، کە نابێت سەرەتای پڕگە بۆشبێت و لە دوو ناپڕگەیی - ڕێگەپێدراو زیاتری تێدا بێت. لەگەڵ ئەوەیشدا کۆتایی پڕگەییش دەشێت بۆشبێت و نابێت لە دوو ناپڕگەیی - ڕێگەپێدراو زیاتری تێدا بێت.

کرۆکی پڕگەیش دەکرێت دوو جێکەوتەکەی بە پڕگەیی گرژ یاخود خاو پڕبکرێتەوە، بۆ نمونە پڕگەییە گرژەکانی سەرەوە، بریتین لە (/ و - u، ی - i/). خاوەکانیش لە: (/ وو - u:، یی - i:/) پێکهاتوون و بە دوو پڕگەیی (v v) نیشاندەدرێن.

ا) پڕگەییە کورت / گرژەکانی سەرەوە (/ و - u، ی - i/)

1- / بی/، / تو/ [bi], [tu] CV
/ بیی/*، / توو/* *[tu:] ,*[bi:] CV

2- / تییر/، / سییر/ * [ti:r],*[ci:r] CVC

3- / بیست/، / ویست/، / کورد/، / سروشت/ CVCC
[bist], [wist], [kurd], [sruʃt]

ب) پڕگەییە خاو / درێژەکانی سەرەوە (/ وو - u:، یی - i: /)

١- / دوو/، /سیی/ [du:], [si:] CV

٢- / چوون/، / بوون/، / سییر/، / پییر/ CVC

[ʧu:n˜ ʧwin], [bu:n˜ bwin], [si:r], [pi:r]

٢/٢- ٢) دروستەی بڕگە بۆ بڕگەییە (خاو / گرژە)کانی سەرەوە

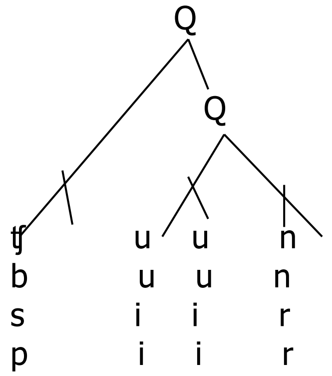

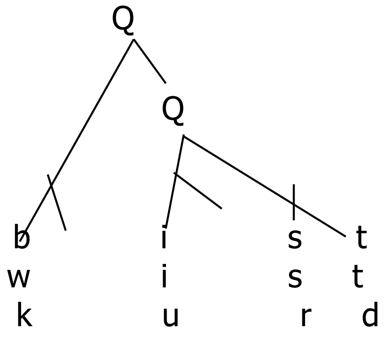

هێڵکاریی (٤- ١)بۆ بڕگەییە (گرژە)کان

هێڵکاریی (٥- ١) بۆ بڕگەییە (خاو)کان

نمونەکانی خشتەی (٤- ١) ئەوە نیشاندەدەن، کە بڕگەییە (گرژ) ەکانی سەرەوە (u, i) لەو بڕگانەدا (گرژ / کورت)ن، کە قورساییان لەسەر نییە، بۆ نمونە وشەکانی (/ بیست، ویست...هتد/) کورتن. بەڵام (/ بییست، وییسست،....هتد/) * بەدیناکرێن و ڕێگەپێنەدراون. هەروەها لەو بڕگانەی قورساییان لەسەرە (خاو/ درێژ) دەردەبڕرێن (بڕوانە: ٥-١).
سەبارەت بە بڕگەییەکانی ناوەڕاست و خوارەوە (/o, e, a/) وەکو فۆنێم کورتن، بەڵام لە هەمو تەرزەکانی تری بڕگەدا، سەرپشکیی دەشێت بەفۆنەیتیکی گرژ یان خاو دەرببڕرێن و بەرجەستەبکرێن، وەك

٣- / ماڵ/، / دۆ/، /دێ/
[maɫ] ~[ma:ɫ], [do]~ [do:], [de]~[de:]

٢/٢ - ٣) جێکەوتەی (دوو دەنگییەکان – diphthong) لە کرۆکی بڕگەدا

لە ڕونکردنەوە و نمونەکانی پێشتردا، شوێنی بڕگەییە یەك دەنگییەکان نیشاندران. نمونەکان ئەوە دەسەلمێنن، کە بڕگەییەکان بڕگە دروستدەکەن و تەنها بڕگەییەکان لە کرۆکی بڕگەدا دەبینرێنەوە. هەروەها نیمچە نابڕگەییەکانیش لەسەرەتا یا خود کۆتایی بڕگەدان و بەشداریی لە کرۆکی بڕگەدا ناکەن. دەنگەکانی [ai, au,eo, ou, əu, əi, iu] وەکو بڕگەیی دوو دەنگیی لە شێوەزارەکەدا بەرجەستەدەکرێن.

4- / شای/، / چاو/، / دێو/، / تۆو/، / چەو/، / کەی/، / زیو/
[ʃai],[ʧau], [deu], [tou], [ʧəu], [kəi], [ziu]

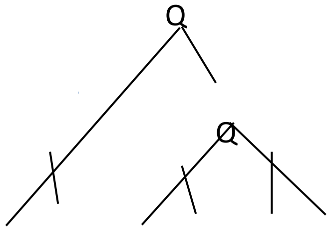

-[ʃai]	**ʃ**	**a**	**i**
-[ʧau]	**ʧ**	**a**	**u**
-[deu]	**d**	**e**	**u**
-[tou]	**t**	**o**	**u**

هێڵکاریی (٦- ١)

ئەنجام

١- بەپێی داتا و نمونەکان، پڕگەییەکان پڕگە بەرهەمدەهێنن و وەچەپڕێکهاتەکانی پڕگەیش سەرەتا و کۆتایی پڕگە دروستدەکەن. دەشێت هەریەکەیان دوو پڕگەیی گونجاویان لەگەڵ پلەپێوەری زرنگدەرەوەیی تێدا بێت. بەشەکانیش بەپێی تایبەتمەندیی شێوەزارەکە فۆنێمێک یان چەند فۆنێمێکی تێدایە، هەندێک جاریش کۆتایی پڕگە دەشێت بۆشبێت و هیچ فۆنێمێکی تێدا نەبێت.

٢- لە سەرەتای پڕگەدا، پڕگەییەکان (V*) و هەندێک لە ناپڕگەییە زرنگدەرەوەییەکان، وەکو (/ŋ / ،/ ɫ/ ،/r/...هتد) لە سەرەتای پڕگەدا ڕێگەپێنەدراون و دەرناکەون، بەڵام دەکرێت لە کۆتایی پڕگەدا دەربکەون و بەکاربهێنرێن.

٣- پڕگەییە (گرژ و خاو) ەکانی سەرەوە (/ و - u، ی - i/) ، (/ وو - u:، یی - i:/) لەناو وشە یەك پڕگەییەکاندا بەدروستەی جیاوازەوە دەبینرێنەوە. هەروەها پڕگەییەکانی ناوەڕاست و خوارەوە (/o, e, a/) وەکو فۆنێم کورتن، بەڵام لە هەمو تەرزەکانی تری پڕگەدا، سەرپشکیی دەشێت بە فۆنەیتیکیی گرژ یان خاو دەربپڕرێن.

٤- ناپڕگەییەکانی (/v, ɣ, h, ħ, ʕ/) لەسەرەتای پڕگەدا، لەگەڵ (زرەنگدەرەوە) کاندا ڕێگەیان پێنادرێت، هەروەها ناپڕگەییەکانی (/ ʒ, f /) یش، زۆر کارانین. جگە لە ئەوەیش چەپکە ناپڕگەییەکانی (گیراو + خشۆك) ەکان، لەگەڵ زۆربەی ناپڕگەییەکاندا چالاك نین.

٥- سەرەتای پڕگە ناشێت (چۆڵ / بۆش) بێت و هیچ پڕگەییەکی تێدا نەبێت، سەرەڕای ئەوەیش نابێت لە دوو ناپڕگەیی ڕێگەپێدراو زیاتری تێدابێت. کۆتایی پڕگەیش دەشێت یەك یان دوو ناپڕگەیی ڕێگەپێدراوی تێدابێت و ناکرێت لە دوو ناپڕگەیی زیاتری تێدابێت، لەهەمان کاتدا دەکرێت بۆش بێت.

٦- بەزۆری چەپکە ناپڕگەییەکان لە کۆتایی پڕگەدا نابینرێنەوە.

سەرچاوەکان

١- عادل ڕەشید قادر (2008)، فۆنۆلۆژی زمانی کوردی - کرمانجی سەروو، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٢- محەمەدی مەحویی (2008)، فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی، بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٣- محەمەدی مەحویی (2008)، فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی، بەرگی دوهەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٤- محەمەدی مەحویی (2010)، مۆرفۆلۆژیی و بەیکداچوونی پێکهاتەکان - مۆرفۆلۆژیی کوردیی، بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

٥- محەمەدی مەحویی (2016)، مەنامە، بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

بەزمانی فارسی

1-محمود بى جن خان (1392)، واج شناسى، نظرية بهينگى، چاپ چهارم، تهران.
2-جورج يول، وەرگێران: نسرين حيدرى (1388)، نگاهى بەزبان (يەك بررسى زبان شناختى)، چاپ هشتەم، تهران.

بەزمانى ئينگليزى

1-Ladefoged, p, (2010), (A COURSE IN PHONETICS), SIXTH EDITISON.
2-Mike Davenport and s. j. Hannahs (2005), (INTRODUCING Phonetics phonology.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 42 – 67
http://www.ijoks.com

Empire, Split Ethnicities, and an Explosion of Poetry

Aviva Butt[1]

Received: Sep 04, 2017 **Reviewed**: Oct 25, 2017 **Accepted**: Oct 30, 2017

Abstract

Guidelines to understanding the poetry of the Kurdish poet-prophet Salim Barakat (b. 1951, Qamishli, Syria) are to be found in a poem by his friend, the Palestinian poet-prophet Mahmud Darwish (b. 1941, al-Birweh, Palestine – d. 2008) – *Laisa lil-Kurdi ila al-Rih [Ila: Salim Barakat]* (The Kurd Has Only the Wind [For Salim Barakat]) ((2004). For the benefit of the English-speaking reader, as Darwish's poem and Barakat's poetry (also in Arabic) have not previously been translated to English, I have included, in the body of this study, my translation of Darwish's aforementioned poem and various of Barakat's poems, namely: *Niqabat al-Ansab* (Lineage) (1970); *Kama'in fi al-Mun'atafat Killiha / Htam ma – Sihm* (Ambushes at Turns / Conclusion – A Sort of Arrow) (1985). I have appended the whole of Barakat's long poem *Surya* (Syria) (2014). The techniques Barakat introduces into the art of writing modern Arabic poetry come from modern mainstream poetry, as well as from his Kurdish and Persian background. Altogether his concept of history, which puts into sharp outline the norm of the ancient and medieval world of empire, enters the poem-of-his-being, the "work" as Maurice Blanchot describes it – and makes his chronicling unique. Discussion of the selected poems clarifies as to how Barakat became a poet-prophet, and describes the commitment he took on not only to the Kurdish nation, but also to the entire Middle East.

Keywords: Salim Barakat, Kurdish poet, Zoroastrianism, modern Arabic poetry, Mahmud Darwish

Recommended citation:
Butt, A. (2018). Empire, Split Ethnicities, and an Explosion of Poetry. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 42 – 67, DOI: 10.21600/ijoks.383376

MOTTO

Heaven is the pedlar of belief after belief
There is no sign of Heaven thereafter
– Salim Barakat, 2014

[1] Independent scholar, Tasmania, Australia: avivabutt@winshop.com.au

Mahmud Darwish, Palestinian poet-prophet (b. 1941, al-Birweh, Palestine – d. 2008) in his poem *The Kurd Has Only the Wind [For: Salim Barakat]* (2004) explains and presents the poetry of his close friend (younger by one generation), Salim Barakat, Kurdish poet-prophet (b. 1951, Qamishli, Syria).[2] Darwish's poem is for the most part an imaginary conversation between the two poets. The Palestinian poet of the poem expresses admiration for his Kurdish friend and looks for what it is that they so much have in common. The poem shifts from the programmatic to sentimentality, reminiscent of Barakat's style. Darwish not only corresponds with Barakat's writings, but through his putting words into the other poet's mouth, also "becomes" the other:

The Kurd has Only the Wind
For: Salim Barakat

When I visit him, the Kurd remembers his tomorrow
But sweeps it under the carpet: "So much for you!"
But mountains are mountains.[3] *And so he drinks vodka*
So that he'll keep the spectre hovering: I am
A wayfarer[4] *so-to-speak, a forlorn shorebird*
And my brethren are idiots. Their identity anonymous
Shadows: My identity is my language. I... and I am.[5]
I am my language. I am banished to my language
And my heart is a Kurdish ember beyond its blue mountains
Nicosia's[6] *footnotes are in its qasida . . . in its qasida* [7]
Like with every other city. Onto a roadster
It[8] *downloads the actors,*[9] *and says: Live wherever*
The latter dwell in me. So [10]
He chose the void and slept. He didn't dream

---

[2] *Laisa lil-Kurdi ila al-Rih [Ila: Salim Barakat]* (The Kurd Has Only the Wind [For Salim Barakat]) – the last poem in the collection *La Ta'tadhir 'Amma Fa'alta* (Don't Apologize for What You've Done), 2004.

All poetry in this article and in the appendix is translated from the original Arabic by Aviva Butt. I believe that to date there has been no previous translation of the selected poems, for which reason I have included them in their entirety. In the case of the poem *Surya* (Syria), due to its length, I have included it as Appendix I.

[3] A literal reference to mountainous terrain, which high places have spiritual significance esp. to the Kurd.
[4] Darwish writes the word "*musafir*" the accepted translation of which is "wanderer." In English, "wanderer" has virtually the same meaning as "wayfarer." At this point in the poem, we suddenly forget Darwish and think it is Salim Barakat talking, so it seemed suitable to translate in a different voice so-to-speak. As regards the word "wanderer," Tetz Rooke, talking about Barakat says: He embodies the restless identity of the political/intellectual refugee, an identity that we might call the Wanderer ("Feathers from heaven: or what the paprika plant said to the hero," 179 – 188, 181).
[5] That is, it is only when you can articulate the word "I" that there becomes an "I."
[6] Nicosia, the capital of Cyprus, is divided into Greek and Turkish sectors.
[7] A conventional qasida is a poem which has two hemistiches per verse. The Arabic text has a comma after the word "qasida," and goes on to a new line. However, Darwish usually reads as a repetition what might otherwise be a comma – accordingly I have translated the "comma" as a repetition.
[8] His heart.
[9] "Actors" as versus fictional "figures;" the actors from past history that give meaning to the present.
[10] The narrator of the poem resumes the tale.

About anything, since a jinn got into his words
[His words were his muscle. His muscle was for his words.]
Thus dreamers sanctify the past, or
Disparage the golden gatekeeper of the morrow . . .
I have neither a past nor a future. The tone
A white canvass . . . //

Their residence is clear like a cock's eye . . .
Forgotten as the tent of the lord of the tribesmen who
Disperse like feathers. Furrow rugs of wool.
An eroded dictionary. Hardcover books
In haste. Floor cushions embroidered with needle
Of a coffeehouse boy. Sharpened knives for slaughtering
Fowl and swine. Video of lions.
Bouquets of acanthus tantamount to eloquence
An open slot for metaphor! Aha here
The Turks and the Greeks exchange a volley
Of curses. That is the fun and entertainment
Of watchful soldiers edging on black
Humour. . //

This wayfarer is not a vagrant, as concurred . . .
North is south, the east . . . west
In a mirage. The winds aren't for the journey's bags[11]
The dust doesn't have a use.[12] *Such as hiding*
Nostalgia[13] *from others, so he doesn't sing . . . he*
Doesn't sing when he invades the shade of acacia trees
Or a light rain moistens his hair . . .
Actually, the wolf calls out, challenges him to fight:
Come you son-of-a-bitch we'll beat the drums[14]
Tonight, until we rouse the dead. And indeed
The Kurd will draw near to the fire of Truth[15]
Then ignite like poets' butterflies //

He knows what he wants from ideality.[16] *All of which is*
Misleading. Even words' negatives are a device that fishes

---

[11] Journey's bags: bundles the refugees put together.
[12] Dust/wind (the lines, *The winds aren't for the journey's bags / The dust doesn't have a use*): an allusion to ancient Persian knowledge on the process of resurrection. See S. A. Kapadia. *The Teachings of Zoroaster*, 2013: "I cannot do better than refer to the following passage in "Bundahis," [Zoroastrian text on Creation] on this subject: Zarathustra asked Ahura-Mazda, "Whence does a body form again which the wind has carried and the water conveyed; and how does the resurrection occur?" . . . ." pp. 48 – 49.
[13] Nostalgia: Kurdish nostalgia.
[14] Drums: literally, tabla.
[15] An allusion to *atar,* fire, flame, or light in Zoroastrian belief.
[16] Ideality: unambiguous thought prior to articulation.

In vain. He reluctantly spurns words then adds them
On the morrow to his vocabulary. And the alphabet
Bestows fantasy as a ram[17] *for his convictions, and meaning*
To language: I myself take vengeance on absence.[18]
I do what the mist did to my brethren.
And I torture my heart as if a game.[19] *It isn't*
As I'd want. And I don't love the land more
Or not as much because of poetry. The Kurd has
Only the wind, it dwells in him and he dwells in it.
And it's addicted to him and he's addicted to it, since he's free . . .
Free from attributes of land and things . . . //

He would accost so-and-so: O builder of freedom!
O ram of everlasting ties! If you see
Your father hanged then don't lower him from the sky's rope,
And don't shroud him with your pastoral anthem's cotton.
Don't bury him, O my son, but let it be the winds[20]
And Kurdish command of the Kurd in exile,
O builder . . . there are many eagles around me[21]
And around you in the spaciousness of Anatolia.
My token funeral is symbolic, so take the ash
To its fate, pull! Your primordial sky
To your magical vocabulary. But beware
Of the sting of wounded hope, and indeed it's a legendary
Monster. And you now . . . you are now
Free, O yourself a builder, you are free
Of your father and the curse of names . . . // [22]

With language you've triumphed over identity
I said to the Kurd, with language you've taken vengeance
On absence

---

[17] Ram: here meaning "ornamentation," an allusion to Zoroastrian architecture at the time of the Sassanid empire. *Khavarenah* (glory), mentioned once in Zarathustra's Gathas (Hymns) and subsequently used to describe especially kingly glory, was symbolized as a ram.
[18] Darwish now talks about himself.
[19] Darwish tortures his own heart. He admires the Kurd who is free.
[20] See online: http://www.avesta.org/mp/bundahis.html: See Chapter 30:4: ". . .they prepare the raising of the dead . . . 'Whence does a body form again, which *the wind has carried and the water conveyed (vazhid)*? And how does the resurrection occur?'"
[21] The eagles are birds of prey that consume the flesh of corpses set out for burial. On burial customs, see online e.g. http://www.deathreference.com/Vi-Z/Zoroastrianism.html
The "builders," which is to say modern day pioneer fighters striving to establish a Kurdish nation-state are likely to die under the spacious skies of Anatolia, i.e. Anatolia in Asia Minor, the territory of ancient empires. The Anatolian plateau remains as the major part of modern Turkey. See below, Barakat's poem *Ambushes at Turns / Conclusion – A Sort of Arrow.*
[22] Darwish is referring to the Palestinian tradition of keeping count of the names of their Palestinian forefathers.

And he said: I'll not go to the desert
I said and not I . . .
And I glanced towards the wind /
- *Have a good night*
- *Have a good night*

The Palestinian poet introduces the personae of the poem, himself and his friend who drinks vodka, that is, he drinks from the ancient Zoroastrian teachings.[23] The friend then explains something about himself, and also about his Kurdish compatriots whom Barakat in his own poems subjects to a similar type criticism:

. . . . . I am
A wayfarer so-to-speak, a forlorn shorebird
And my brethren are idiots. Their identity anonymous
Shadows: My identity is my language. I... and I am.
I am my language. I am banished to my language
And my heart is a Kurdish ember beyond its blue mountains

Nicosia's footnotes are in its qasida . . . in its qasida

The line "*Nicosia's footnotes are in its qasida . . . in its qasida,"* presents the perceived historical phenomenon that is ever present in the outlook of both poets. Nicosia, the capital of Cyprus, where Barakat sojourned in the 1980s is divided into Greek and Turkish sectors, just as the qasida, the poet says, has two hemistiches per verse. Nicosia's split ethnicities are perceived as the result of conflict and the breakdown of Empire – a situation giving rise to an explosion of poetry "in the footnotes." The poet goes on to explain more about his friend, the wayfarer: "*He chose the void and slept. . . ."* His "tomorrow" is in his dreams, a good place to be; in his dreams, his tomorrow has continuity with his yesterday. And speaking of continuity, with the words "*you are free / Of your father and the curse of names . . . ."* – Darwish implies another commonality, the two poets' concept of lineage. One could say that lineage in Asia Minor goes back as far as the archaeological site Gobekli Tepe on the present-day Turkish border with the modern nation-state of Syria.[24] Darwish as a Palestinian has a list of names to at least partially record his lineage. Barakat, as a Kurd, has recourse to the Iranian *Book of Kings,* which records the list of kings from the earliest Persian Empire. Since, otherwise, Middle Eastern history is recorded in scripture, exegesis, legends and sayings, and also in the accounts of poets from ancient times, both Darwish and Barakat as poets feel an obligation to take on the burden of chronicling. Their chronicling is done through their creativity within the discipline of the modern concept of "literature." As a creative writer myself, I would define the term "literature" as: written output as distinct from scripture,

---

[23] Vodka, a Russian drink. Prophet Zarathustra is thought to come from near Russia. Since their language reflects the ancient language of Prophet Zarathustra's scripture (the Gathas), the Kurds are considered to be from the same area.
[24] On Gobekli Tepe, see online: http://www.telegraph.co.uk/science/2017/04/21/ancient-stone-carvings-confirm-comet-struck-earth-10950bc-wiping/ ; shows sculpted relief in the stone describing a comet that inaugurated the ice age – presumably before use as burial site described online at: https://en.wikipedia.org/wiki/G%C3%B6bekli_Tepe

scripture that is extant in its original language. The inspiration for literature is the scripture that formulates the Middle Eastern traditions for our civilized, societal and cultural existence. As modern poets, who produce modern Semitic poetry, Darwish and Barakat are familiar with not only the scriptures prevalent in Islamic society,[25] but also with the mysticism inherent in teachings dating far back into antiquity and especially in the case of Barakat – the artistic creativity of our forefathers as seen in for example architectural wonders and sculpted reliefs from even as far back as the Bronze and Stone ages. Moreover, they are obviously well-versed in the literary output throughout the ages of both East and West – not a small achievement in itself, since just as Kohelet warns in the biblical book *Ecclesiastes* (12:12) to the "making of many books there is no end." They are no doubt aware of the dichotomic typological distinction between literature following Homer and literature in the footsteps of the Hebrew Bible or Arabic Qur'an. For Homer and the Greeks, aesthetics were of great importance. For Darwish and Barakat, the aesthetic goal has no relevance to their mission as poet-prophets writing in Arabic. The three main implications of these poets' adherence to the manner of modern mainstream literature are that firstly they write a multi-layered poem, one with "background." And secondly, that the poet is able to step in and out of his personal life story into the collective consciousness of the nation. The poet is able to "personalize" his message by including himself in the poem, writing in the first person. With the lines of his poem become close and personal, he is able to insert his modern message into a background fraught with mysticism. His then multi-layered poem resonates with symbols that reach out into the Middle Eastern world of today both synchronically and diachronically. And thirdly, in the manner of scripture, especially the Hebrew Bible, Darwish and Barakat write a terse narrative. They streamline. There are no details included that are irrelevant to what they have to say. They leave interpretative gaps, above all space in a polysemic text so that there is ever present background. It is a text ever relevant to an audience or readership, ever open to new interpretations.

From here, one obvious question is why the obsession with burial and the hereafter? We see this when the Kurdish protagonist, says:

O ram of everlasting ties! If you see
Your father hanged then don't lower him from the sky's rope,
And don't shroud him with your pastoral anthem's cotton.
Don't bury him, O my son, but let it be the winds
And Kurdish command of the Kurd in exile,
O builder . . . there are many eagles around me
And around you in the spaciousness of Anatolia.
My token funeral is symbolic, so take the ash
To its fate, pull! Your primordial sky

---

[25] Both Darwish and Barakat are Muslim; on Darwish's affiliation, see the soon to be published article by Aviva Butt, "The Spaces between the Silver Dots: the Interface between the Study of Sacred Texts and Techniques of Translating Semitic Poetry to English." Barakat is Alawite, as is his compatriot, the Syrian poet, theoretician and leading exponent of the neo-Sufi trend in modern Arabic poetry – Adonis (Ali Ahmad Said Esber) (b. 1930).

To your magical vocabulary.

Aside from burial customs having been throughout the ages an intrinsic part of the collective way of life, and an interesting historical phenomenon, there is a different kind of concern, urgent for poets seeking to further the very existence, which includes not just physical existence, but identity, of their nations. Literary critics have repeatedly accused Darwish of being obsessed with death. Such critics could not be more wrong. What Darwish and Barakat both want to know is the *exact* process of resurrection, what takes place to use Darwish's frequent expression "beyond the skies." They see the details of burial, resurrection and also reincarnation and the period of time involved as being all important to the perpetuation of the life of the nation.

In the 1980s, Darwish lived in Paris, and Barakat sojourned in Cypress writing and working as managing editor of al-Karmil, the journal Darwish had founded. It was during this period that Darwish matured as a poet seen especially with his collection *Fewer Roses* and his long poem *The Hoopoe*;[26] the latter uses as frame a long epic poem of 4,600 couplets by the Persian theoretician of mysticism Shaykh Farid al-Din al-Attar[27] (b. ca. 540/1145-46 at Nisapur d. 618/1221); accordingly, Darwish, the modern poet, is corresponding with the writings of this early and somewhat enigmatic Persian scholar-poet, a follower of Prophet Zarathustra, who has been acclaimed by present day Shi'a Muslims as being a precursor of Persian Shi'a mysticism. Darwish published his series of fifty poems, each about ten lines in length, the collection *Fewer Roses,* in 1986, and *The Hoopoe*, as said a very long poem, later in 1990, as well as another series of poems each approximately the same length (one page long) entitled *Eleven Stars over the End of the Andalusian Scene* in 1992.[28] One cannot help but wonder how it is that in the same period, Barakat wrote a series of what is for him "short" poems, twenty-one poems on twenty-one pages! – in 1985.[29] For convenience sake, I have entitled this series [At the Next Turn]. Much later, but nonetheless a series of poems structured much like Darwish's *Fewer Roses,* he published forty-four poems entitled *Weights,*[30] which are often about ten lines in length, sometimes five lines, in 1998-1999."[31] It does seem that especially in the 1980s, these two poets remained in close contact; Barakat in fact travelled now and again from Nicosia to Paris. Not only the structures of their collections of roughly this period, but also their themes, bear a remarkable similarity. It seems that they conversed not only on the journal Al-Karmil, but also about their mutual creativity in general, poems in the making.

Although there is no title to Barakat's series [At the Next Turn] of 1985, there is a short introductory verse of four lines, with a comment on the poet's "tomorrows":

---

[26] Mahmud Darwish: a*l-Hudhud* (The Hoopoe), 1990; *Ward Aqall* (Fewer Roses), 1986. It seems that Darwish composed these two works over a period of time and more-or-less simultaneously.
[27] "Shaykh" in the Shi'a tradition is a way to address respected religious leaders; "Imam" is used only for the most reverenced.
[28] *Ahada 'Ashara Kawkaban 'ala Akhiri al-Mashhadi al-Andalusi.*
[29] Salim Barakat, *al-A'mal al-Shi' riyah Salim Barakat* (The Poetry Works of Salim Barakat), 2007, 351—371.
[30] *Al-Mathaqil.*
[31] Salim Barakat, *The Poetry Works of Salim Barakat*, 513 – 557.

Turns. A midday of feathers.
Diligence describing the night.
Unearthly dust,

And a tomorrow as if an enemy stalking strange alleys.

Darwish did not see the actualization of a united Palestine, and nor did he expect to during his lifetime; he expresses this very clearly when grieving, he says: "*Since I agreed to The Peace Accord – I no longer have a present / That I will pass tomorrow on the shoulder of my yesterday.*"[32] His friend Barakat, who shares his obsession with the morrow, does not concern himself with the historical phenomenon of the "nation-state," and, so he does not express an opinion about whether or not Kurds need one. He does, however, object to the idea of dying for the sake of creating a united Kurdistan, or nation-state be that as it may. He takes on himself as a Kurdish poet, and actually, a poet-prophet, to provide assurance of a continued identity and a perpetuation of the nation. His interest turns to the detail of how perpetuation takes place . . . through what happens after death. Barakat is in a better position than Darwish from the perspective of his background and deep knowledge and identity with the Avestan and Zoroastrian perspectives to give an imaginative and detailed account.

Then, how does this knowledge, as expressed in the most ancient extant monotheistic scripture, the Zand-Avesta, and derivative texts and traditions such as the more recent Pahlavi texts – how does all this relate to especially the Qur'an and Muslim traditions, the starting point in the lives of both these poets. Essentially, that is a question that goes beyond the scope of this paper. However, as an aside, there are especially legends on the connection of Islam – Islam's prophet and Ali, the Prophet's paternal cousin and son-in-law – to the religion of the followers of Prophet Zarathustra. One of these, a legend related by Ervad Marzban J. Hathiram,[33] also tells us about "desert" as wanderings with a symbolic meaning. I am not talking about that familiar story of the wanderings of the children of Israel when they left the captivity of ancient Egypt, according to the biblical account in the Book of Exodus. More than once have we seen "desert" considered to be symbolic of ritual purification! At the time of the Sasanian Empire (224 – 651 C.E.), Dastur Hathiram relates, in ancient Persia just prior to the Islamic period, Dastur Dinyar, actually, Dasturan Dastur (the Priest of Priests), inadvertently broke his mother's heart and caused her death. The Shahenshah e-Iran (the King of Kings), who loved this "wise" man dearly was obliged to administer justice and banished Dastur Dinyar from the Empire. All this was according to predestination, since "Dastur Dinyar was to become Salman-e-Farsi, the Wise Persian who would be one of the closest advisers and constant companions of the Prophet. . . .After many years of wandering [in the desert], Dastur Dinyar met a caravan of Arab traders, proceeding from Mecca towards Syria. They were from the Quraysh tribe . . . ."[34] Dastur Dinyar as Salman al-Farsi of Prophet Mohammad's household, the same Salman al-Farsi as mentioned in the Qur'an, carried out

[32] The poem "I am one of the Kings of the End*"* in *Ahada 'Ashara Kawkaban* (Eleven Stars), 1992: Darwish's poetry collections are to found online at http://www.darwishfoundation.org .
[33] Ervad Marzban J. Hathiram is a present-day Parsi priest, i.e. dastur.
[34] See Hathiram's blog: http://www.frashogard.com/the-migration-of-parsis-to-india-3-dastur-dinyar/

the mission entrusted to him by the Wise One (Wise Buzurgmeher) at the Sasanian court to "ensure that the safety of Iran and its ancient religion is always safeguarded."

To return to Darwish's above poem *The Kurd Has Only the Wind*, Darwish concludes: "*I said to the Kurd, with language you've taken vengeance / On absence / And he said: I'll not go to the desert.*" The poet's creativity, his "language," allows him to step into the world that is revealed to prophets. "*The Kurd has / Only the wind, it dwells in him and he dwells in it./ And it's addicted to him and he's addicted to it, since he's free . . . / Free from attributes of land and things . . . //*. Barakat has only the spiritual, Darwish says. It leaves him free.

Mahmud Darwish wrote his above poem in 2004 about four years before his death and about ten years before Salim Barakat would write his poem *Syria* first published in 2014. As can be seen, Darwish rightly understood his friend's great potential. I have translated from the original Arabic published in the Syrian newspaper Al-Mustaqbal under the heading: "*Qasidat Jadida lil-Sha'ir al-Kabir Salim Barakat: Surya*" (A New Poem by the Great Poet Salim Barakat: Syria).[35] The poem *Syria* uses sarcasm to point out the lack of logic in Syria's present tragic sequence. One has the feeling that the poet is exerting self-control in what is essentially an outburst of grief behind a mask of sarcasm. He searches for the logic in the present scenario, and unleashes his sarcasm. The poem is essentially programmatic (a technique of modern mainstream poetics); and with this technique and techniques of repetition, the poet distances from his personal explosive reaction to the real life situation and at the same time creates changes in meaning through repetition as he builds up tension.

Please refer to Barakat's poem *Syria* in the Appendix below. In this poem, written in Arabic and presented in translation, we can still see that reduplicated words, a morphological process, bring about significant changes to meaning or shades of meaning. As Mirmokri and Seifori tell us there are two basic forms: full reduplication and partial reduplication, and a variety of reduplication patterns in the Kurdish language – what is added to the reduplicant (base morpheme) usually being meaningless. "It also seems that this kind of words especially partial ones are used in informal language and an ironic meaning is inferred by them."[36] It seems that in his poem *Syria*, Barakat whose first language was after all Kurdish instinctively leans on the methods of sarcasm built-in to the Kurdish language, using also techniques of repetition of lines or partial lines which complement the reduplication inherent in the Kurdish language – that is, repetition per se reduplicates the process of the reduplicated word. Glancing at the lines of the poem *Syria*, quoted below, immediately apparent is the word "anymore" (also: "no longer," which translates the same Arabic word) – repeated in the following lines:

- *Don't ask me to fine tune like a fine interface anymore. Crazed the on high*
- *Rips open her bodice, and below is bespattered as if not wanted anymore.*
- *The defect! No mention of divvying up the ashes. It is not called killing anymore . . .*

---

[35] Al-Mustaqbal no.5155 (19 Elul 2014): 20. Cultural column. Soon after the publication of Barakat's poem, the newspaper's cultural column was discontinued.
[36] Manijeh Mirmokri and Shahla Seifori, "On the Reduplication in Kurdish language"— see the Abstract, 165.

- *Cruel like in the legends, dear country. I do not want territory anymore. I do not want*
- *Heaven above me anymore. Let my heart stop beating. Let the unaware passage*

The word "anymore" undergoes a change of meaning – in English becoming "any more":

- *The gods are not any more outraged, O wasted shadows drinking by the goblet.*
- *Their ideologies. Heaven does not tolerate any more. Disclaim Heaven. Disclaim*
- *The brethren who do not tolerate any more. From pillar to post . . .*

Throughout the poem, the poet addresses the country Syria as "dear country." These repetitions are so frequent that I cannot list them. "Dear country" takes on various degrees of emphasis and changes in tone, for example, the sarcasm dissolves into the depths of grief. Emphasis and a change in tempo, in this case, may be through repetition using shorter or longer lines, such as, "dear" on one line, and "country" on the next line.

Similarly, the poem throughout often uses repetitive short lines in sequence such as: *No verdure will bring me back to its non-being:// No devotion to mountains// It is not mountainous// Not my grandfather, the mountain// Not my grandmother, the forest// No brethren on oppressive roads// Not my sisters, the smooth rocks in river drainage// No dawn will bring me back to its non-being.// No loss or victory. . . .* In this case, the sequence is immediately followed by yet another sequence, and the suspense builds up, until we find out: "Death is unexplored; death has its wake-up call as inner tidings of the birth of a thief / From legends in waiting, it will bring me back to its non-being." In these lines, the poet personalizes, that is he talks about his own fate, which at the same time is the fate of the nation. Ultimately he is concerned with the perpetuation of his nation.

The writer of the introduction to Salim Barakat's *Poetry Works* cites the poem *Lineage*, published in 1970, as being the young poet's first poem to startle and attract attention.[37] *Lineage* shows the young poet to be an arduous student of history. As a Kurd, he starts with Iranian history, which begins with Ahura Mazda's creation of non-existence, that is, a universe and a world that is a result of His imagination.[38] On the "oneness" and antiquity of Ahura Mazda, Prods Oktor Skjaervo presents us with a translation of an Old Persian inscription, which clearly explains the role of Ahura Mazda. The inscription reads: "Ahuramazda is the great god who set in place this earth, who set in place yonder sky, who set in place man, who set in place happiness for man, who made Darayawahush king, one king over many, one commander over many."[39] Darayawahush (Darius) was an Achaemenid King of Kings.[40] There was thus no concept of "prehistoric" in the young poet's mind. "Prehistoric" it seems is just a figment of the imagination of modern historians! There was God, nature and the peaceful populations of the empire.

---

[37] See the Introduction by Subhi Hadidi, Syrian literary critic, p.9.
[38] "Ahura Mazda" is the way Prophet Zarathustra addresses the one God, the Creator.
[39] *The Spirit of Zoroastrianism*, 44.
[40] The Achaemenid Empire (550 – 330 B.C.E.) was the first great Persian Empire.

In Barakat's poem *Niqabat al-Ansab,* which I have translated rather freely as "Lineage," Barakat seems to be grappling with the concept of lineage and perpetuity. The spectacle of war and conflict horrifies the young poet. Born in 1951, he was only about eighteen or nineteen years old when he wrote this amazing poem. In it, he is consumed with compassion for the weak and especially for those suffering banishment; he takes on his shoulders the cross of suffering for the downtrodden.

The young poet's narrative brings to life the horrors of a battle for succession and the sufferings of the common people in the aftermath of the death of Prophet Mohammad. When the Umayyad army defeated the Meccans and Medinans, as a result of the fighting, the Kaaba was damaged by fire. It is evident that the poet was deeply disappointed at early Muslim history. He imagines that he himself had gone on pilgrimage to Mecca and experienced instead of the sanctuary it was at the time of the pre-Islamic poets, those horrible events:

Lineage[41]

((This Modern Face))
I'm coming
Let every man-of-substance heed the beggar in apostasy's land from whence come
The jabs. Across Exile's border on the eyelids of God's remnant and across the cutshort
Sakieh[42]*of horrified time in sight of women; the time of the Quraysh has brought them*[43]
Not just to tears but has bled the poor and stays the saddlebag . . doing the rounds
Behind downy caravans . . so let every man-of-substance heed apostasy's land[44]
From whence come the jabs.

((This Modern Face))
With no shoe, I travel towards the realms of the Persians and the city of Rome
And I lift my face in the darkness at their questions
And I ask my bloodied feet about the enigmatic land. And the heavenly bats murmur. [45]
And in any confrontation with banishment, I shout:
War horses whinny at the doors of the Kaaba, O Tribes of Shalim[46]
And alone I expound to refugees, if not to the black stone's shadow, my robe.
I was confused when death's pendulum swung over the face of the pilgrims
Between the legitimate front and the jab and the swords, I was cheated
I beset a fissure in dread's empire to detach the rivers of time
Agony at my front and my rear mounting at a whiff of the Kaaba, glowing embers

[41] *Niqabat al-Ansab* (Lineage) in *The Poetry Works of Salim Barakat*, 7 – 6; also: 75 – 76.
[42] Sakieh: an Arabic word used in English usually meaning a waterwheel to raise water from wells or just a rivulet.
[43] Barakat blames the Arab conquest for the suffering of the poor.
[44] The text I have reads: "*Let every man-of-substance heed the beggar in apostasy's land."* I deleted the words "heed the beggar," because that repeats line one of the poem. This is a deliberate edit.
[45] Bats: sculpted into the stone of ancient Persian architecture.
[46] Shalim: an ancient Canaanite god mentioned in the Ugarit inscriptions found at Ras Shamra in Syria. The descendants are presumably the peoples of the Levant.

The desert breathes it and its tribes love a bearer of meter across the rhymes of war;
I glare at the man of noble descent with the horsemen, and the fugitive
Steadfast in the heat until from overhead weeping date-palms loosen the tears. .
He vowed allegiance at the mercy of curved swords
I struck out eastwards, westwards, desperation struck . .
. . My one face falls.
I strike it . . my other face falls
I withdraw with the pilgrims to Arafat, dusty;[47] *crushed under hooves of wind*
The weak
The feeble
For that we die from dreaming
For that we rise from dreaming
For that we let blood so as to behold through the blood advent of trees with day

The elation of a daytime in the clouds.

The events Barakat chronicles in a much later poem, his poem *Ambushes at Turns / Conclusion – A Sort of Arrow*,[48] the last poem of the poet's 1985 aforementioned series of poems [At the Next Turn] have to do with the conflict between Kurdish militant groups and the Turkish state; the fighting escalated in 1984 – at which time the P.K.K. (Kurdish: *Partiya Karkerên Kurdistan*) was declared to be a terrorist group. In the opening lines, the poet creates a surreal atmosphere, calling up our imagination, which in turn causes our sentiments to become unreal so that our passions will no longer influence our rational convictions. The object of this technique – a sophisticated technique used with full awareness in mainstream modern philosophical poems – is to give a sublime character to the poem and allow the poet to persuade. The concept of a "philosophical poem" and also the techniques of sarcasm that Barakat uses in his poem *Syria* are techniques that stretch the boundaries of modern Arabic poetics; Darwish, in clinging to Arabic neoclassical forms, seems to have ignored mainstream poetics and its various techniques in favor of developments in modern Arabic poetics per se.

Characteristically, Barakat presents his message clothed in symbols that he draws from antiquity. In this case, we have a lioness (and the lion as king appears later in the poem), as signifying the ongoing presence of Anahita, the Lioness lady and the Queen of beasts.

> "The Indo-Iranian Anahita is an ancient Persian Goddess, who became a Zoroastrian Yazata (or Angel) and is still part of contemporary Zoroastrianism. Described as a beautiful maiden, who is strong, tall and pure, she is depicted as wearing a mantle embroidered with gold and as holding the baresma (sacred plant) in her hand. She is the Goddess of all the waters upon the earth, her full title being Aredvi Sura Anahita

---

[47] Arafat, Saudi Arabia.
[48] *Kama'in fi al-Mun'atafat Killiha / Htam ma – Sihm* (Ambushes at Turns / Conclusion – A Sort of Arrow) in *The Poetry Works of Salim Barakat*, 370—371.

> which means moist, mighty and immaculate (pure), and she travels on her chariot pulled by four horses: Wind, Rain, Cloud and Sleet."[49]

Ambushes at Turns / Conclusion – A Sort of Arrow (last of the series)

The golden lioness mounts plateau after plateau with majesty
Onlookers lie back, in their dusty cloaks,
On the wall of our predestinations,[50] *carelessly trimming, buffing their nails, but not*
Indifferent to major insolence, and the bones
Calling to be dispersed under the humane moon and the place
The absurdity mounts with the actuality of the dust, degree by degree,
Midst discarded laurels, and the suns the fugitives collect.
As for the mounted, they arrive from another inanity, clinging to their sanity,
And somewhat heated in sorting out the landscape. And nothing . . . with one gesture,
They mount the plateau. Moreover, their advance through the terrain[51] *is still*
In its infancy . . . the effect of the king's spit on their teats.

Thus that same landscape lurks from the outskirts of the reality,
Thus the pledge is fulfilled.

And you, my sedentary brethren, in rhetoric's tunnel, oblivious
You present to me the story's insurrection, and the narrators' split[52] *. . . you did not*
Wait for the landscape to forget your meddling and the abrupt end of the slain . . . for
The defeated heavens to hand over their crushed keys. With a hand light as gossamer,
They plunder the moonlit nights, they search the tortured waters . . .
And they take me as their intercessor. I hold the assurance of His transcendence
And strewn about are His signs.[53]

I have only that
My brethren have only that
And indeed that includes molten stone, it burns within fragile locks
Like a roll call, the avant-garde swarm in gratitude for the fall of minarets and saddles.
And right away after we raise their spirits, we embellish the report, without
Showing evidence – al-Murratin provide discourses about the corpses, and their shadows,[54]
With the assurance that the corpses will ascend with their shadows
To ascend to the pleasures of the hereafter – the magic of words whenever dejection.
Their distraction, a reversion to elation.

I have only that, the golden
I have only that, the landscape
And the certainty of the lioness moving on with her runner, dust's chariot .

Nicosia – 1985

---

[49] See online: http://wiccanrede.org/2013/11/review-anahita-ancient-persian-goddess-zoroastrian-yazata/
[50] The concept of divine predestination.
[51] *Their advance through the terrain*: here, I translated from the consonantal text, i.e. the Persian underlying the Arabic.
[52] "Split" as in split ethnicities, the title of this study.
[53] His signs: literally in the Arabic, "His speech" – *htabuhu.*
[54] Al-Murratin (Persian): nativist prophets of early Islamic Iran trying to revive Zoroastrianism.

At the end of the second stanza, with the lines, “And they take me as their intercessor. I hold the assurance of His transcendence / And strewn about are His signs, Barakat states his qualifications as poet-prophet of the Kurdish nation. When in the next stanza, he says: “I have only that / My brethren have only that / And indeed that includes molten stone, it burns within fragile locks / Like a roll call,” he summarizes the poem-of-his-being,[55] saying that the landscape, the spectacle of antiquity, burns like molten stone behind his eyelids and summons him to join the nation’s “roll call.”

Ultimately, Barakat’s view of history dictates his concept of the morrow. For me, he answers the question of why I feel a commonality in the Middle East, closeness to its peoples – all of them. In today’s world, the Middle East is sustained (for want of a better word) by what has become in a world of nation-states – divisive ideologies. There remains, if only one can see it, the spectacle – the lioness traversing the plateaus, an antiquity and commonality initiated by Empire and doctrine, all of which extends to modern times and, God willing, the forthcoming generations – as shown by Salim Barakat.

It is from the above shared Middle Eastern tradition, that we have the revealed religion of Prophet Zarathustra’s scripture, and the Islamic, Christian, and Judaic oral and written traditions. Mary Boyce, to summarize, sees Zoroastrianism as linking with beliefs of ancient (Vedic) India, and Zoroastrianism as the earliest known revealed religion, a religion that revered invisible forces (Avestan: *mainyu*, Sanskrit, *manyu*) in all things, both animate and inanimate, and not personified abstractions. Prophet Zoroaster, she says, came from the Inner Asian Steppes, where he first preached his spiritual and ethical message, a message that governed the just and ethical rule of Persian empire over both Zoroastrian population and other ethnicities. The Kurdish nation arose from that same terrain, and so it is not surprising to find that the Kurdish language reflects the Avestan language, the language of Prophet Zarathustra.[56] In the case of the Kurdish Syrian poet Salim Barakat, we find that although his education equipped him to express himself in Arabic, itself a holy language, nevertheless we feel the Kurdish language in the background. When in his poem *Syria*, he says: “. . . The land will sleep for years, seeding for years/ But cultivation by the disseminating spirits won’t sleep within you,” he acknowledges that thought processes disseminate into the stream of consciousness. Such is the linguistic phenomenon of reduplication, built into Barakat’s language and relayed to his Arabic. However, in this case, the poet-prophet’s creativity first-of-all finds its rich source, and dips its pen into the wisdom that is, in the language of Darwish, “beyond the skies.”[57]

APPENDIX I

[55] What Maurice Blanchot calls “the work.”

[56] See Mary Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, esp. Chapter One.

[57] I wish to thank my friend Dr Arnavaz Manekji Havaewalaa for her guidance in understanding Zoroastrian belief and practice as it is in today’s Iranian exile in Gujrat and the rest of India – Aviva Butt.

Salim Barakat (2014)

Syria

Don't ask me to fine tune like a fine interface anymore. Crazed the on high
Rips open her bodice,[58] *and below is bespattered as if not wanted anymore.*

My knees fail, and Heaven fails me. Heaven lets flourish those very assailants.
Heaven is idle. Heaven is answerable for the trickle of blood over her. Heaven
Intensifies the chaotic madness, and the chaos dances over the dragon's tail. Heaven is
The pedlar of belief after belief. There is no sign of Heaven thereafter. There is no sign of
Escape for her, or that we'll descend on Heaven's ladder to the human, dear country.

A rupture in the soul, and a mend. Woe to the missiles in wet ancestral bones . . . and
Ancestral clay. Woe to the missiles entrapped in the depth of a hotbed, bodies did not
Engage them. Woe to the country, the dear country . . . the bags for the disillusioned
To gather their clothes, and their tenacity, and children extracted in time. An auction of the
Divine Law over you. An auction of the surety within you. An auction of desecrated shrines
And desecrated tombs . . . dear country: A journey in the [Book] of Kings:[59]

A short stay
And assailants, guard corps . . .[60]

There is no clearer explanation than illustrated by the sand's dividend at Divine Judgments.
The drawbacks are insignificant since soon we will extradite the sphinx;[61] *soon the ages will*
Receive it with steel cranes. A defect! No mention of unrelenting damage in the audit.
The defect! No mention of divvying up the ashes. It is not called killing anymore . . .
The scourge of your times, dear country.

There is nil in the summary report.[62]*Countries provide the transit summary*
From the castles of the gods to the slaughterhouses. Pigments for painting mountains
And for painting the sea, since myths peel away. In every chamber, a wealth of drainage
The quantities are short and do not reach the ancient depths.[63] *No matter. Fatigue is*

NOTES TO APPENDIX I

[58] Kurdish and Armenian traditional dress uses the bodice. The imagery of the first two lines describes the 2014 situation in Syria, and also hints at past Persian history, when territorial Syria was included in Persian domains.
[59] Book of Kings, i.e. Firdawsi's *Shahnameh* (tenth century). The book chronicles the reigns and deeds of the earliest Persian kings of four dynasties: the Pishdadian, Kayanian, Ashkanian and Sasanian (about 10,000 BCE to 637 CE). See https://www.wdl.org/en/item/10610/
[60] Iran's guard corps. Iran sends help to Syria.
[61] Sphinx: i.e. wisdom. In ancient Greek mythology, the sphinx symbolizes wisdom and understanding. "Wisdom" also signifies "Mazd" or "Ahura Mazda," the name for God that Prophet Zarathustra uses instead of the older "Mazd."
[62] The audit summary report: Barakat is mocking the attitude towards what is a tragedy.

Indisputable. There is no dispute about the bags being lighter or heavier following
The killing. God is not under dispute, but is rather their stronghold, dear country.
The wares are guaranteed, beyond doubt, of a certainty, but God is
The squabble. For sure there is no permeation of the water from crevasses of souls
From the time they were cast. Thanks to tar, dear country.[64]

Take this! Then buckets of souls are drawn from wells of fire.[65] *Dacca is the father lizard:*[66]
Take freedom from the rooster's crow over the ruins of a palace, dear country
The idolatrous image. An obvious deception[67]*from a window over the flowerpot of the*
Bloodied plant, dear country. The crafty destruction, and the scornful sneer on facing eternity
Over the table. The anthems are corrupt, preserved in the salt of the era and its vinegar.[68]
An inadvertent omission in the ink of the covenant . . . you, dear country.[69]

There is no doctrine for the morrow.

No doctrine for the morrow in the recurring interpretations of the sphinx by alluvial tongues.
Exploits of oarsmen in the ashes in boatloads of the voices of the departed.
The cargo is guaranteed, dear country. The land will sleep for years, seeding for years
But cultivation by the disseminating spirits won't sleep within you. Or stop me
As regards transpositions of the blood into sung-poems. Your doubts assuaged since
The gods are not any more outraged, O wasted shadows drinking by the goblet.

Their ideologies. Heaven does not tolerate any more. Disclaim Heaven. Disclaim
The brethren who do not tolerate any more. From pillar to post . . .
And, an impartial leaven doesn't save the loaves from the battle's accountability. Payment.
Take this. Death resolves it with yesterday's fee. . . indeed I do not seek exactitude
As for a precise interface, anymore. Death does not pressure anymore.

No verdure will bring me back to its non-being:[70]

---

[63] That is, "and do not reach the bones of the ancient dinosaurs" who inhabited the bottom of the sea.
[64] In the last two lines of the stanza, the poet alludes to the process of purification for souls of the dead to be purified before reincarnation as related in traditional Zoroastrian knowledge: see the Pahlavi compilation *The Bundahishm* ("Creation"), *or Knowledge from the Zand*, 30:1: " [the souls] are feeding on water." See online: avesta.org/mp/bundahis.html. With sarcastic bitterness, the poet says that the souls are encased in black tar and the water will not penetrate, which is to say, these souls cannot be purified.
[65] Fire: the transformative eternal fire symbolized in fire temples. The well water feeds the fire in this context.
[66] Dacca Stock Exchange in Bangladesh.
[67] Translating from the consonantal text, the Persian yields something like "a mindful God." Truth is of paramount importance in Zoroastrianism.
[68] The Arabic reads *al-'hd*, here meaning the era of the covenant, which is to say, the Muslim, Jewish and Christian covenants – their written scripture.
[69] Sarcasm about what the poet sees as an initial and fundamental omission in the Muslim, Jewish and Christian covenants.
[70] Non-being: "Persian *ast* ('is') indicates an ever-moving chain of relations with no fixed *entity* to hold onto (every *entity*, say A, will be dissolved into "A is B" and so on, as soon as one tries to define it). Therefore, the whole reality or what we see as existence ("found" in our world) resembles an ever-changing world of *astī* (is-ness) flowing in time and space," See online: https://en.wikipedia.org/wiki/Being#Being_in_Islamic_philosophy . Otherwise, existence is "beyond the skies" and non-existence is in the created world.

No devotion to mountains
It is not mountainous
Not my grandfather, the mountain[71]
Not my grandmother, the forest
No brethren on oppressive roads
Not my sisters, the smooth rocks in river drainage
No dawn will bring me back to its non-being.
No loss or victory
No road will bring me back to its non-being:
No virtuous parents,
No virtuous lovers
No virtuous killers
No death of the virtuous [those whom death does not stop as regards resurrecting
Their own prophets in kingdoms of death] will bring me back to its non-being.

Not the celestial or keenness of his daughters for the tambour
Not the skippers of the abandoned
Not navigating great dunes will bring me back to its non-being.
Not sleep's life under death's tree

It did not take thousands of years for mankind to know that orange is a color
And not an orange
And that the instincts of a wolf pack are confused by the meridian's disappearance
At its hemisphere

And along with disbelief, the nobility in according credence to disbelief in that tree
Of which I am its shade, it will bring me to its non-being.

Death is unexplored; death has its wake-up call as inner tidings of the birth of a thief
From legends in waiting, it will bring me back to its non-being.

No death is simple in great times
Or haphazardly fixed in insignificant times, it will bring me back to its non-being.
No scourge is certain the mountain is actually the highest
The cruel the virtuous like a good soup
They will bring me back to their non-being.
While mothers are all mothers of the drowning in the doctrines of the drowning
No mothers will bring me back to their non-being.
There is
Nothing
To bring me back

---

[71] One source describes a flood long before the one of Noah's time, in which the craft was grounded on Mount Judi/Cudi, and the Kurds survived.

To its non-being.

Turmoil and chaos:[72] *keep tally, dear country, what is astonishing; what does not summon*
Except in collapse.

Keep tally. I unload sacs of junk from shattered records. The reckoning is

Cruel like in the legends, dear country. I do not want territory anymore. I do not want
Heaven above me anymore. Let my heart stop beating. Let the unaware passage
Commence. Let stop the migration from time[73]*to what*
Time does not know. Let stop the land's hostility upon hostility.

And the altercation between the Gardens

And the lapse of minutes fragmented with their passage
Dear country.

In shoes
Or barefooted, the sacrificial victim passes with ease to the mountain. No.
Let my heart not stop beating, dear country. Let it not afford a chance for a last
Glance at what will not come back. Most likely I would not notice gravity anymore
And not lightness anymore. The hands would be air, and hearts air. Nihility would be
Displacement of unbelief to a recast of unbelief.[74] *No sea here.*
No sea there
No comfort here
No comfort there
No mountain here
No mountain there:
Countries go by the book for the most part
And the slain do not rise to the occasion anymore. Indeed there is a harvest of complexities!
And the winds furnish for indwelling. Low-priced moons are for sale. The slain
And their wares are displayed at the onset of twilight. The behavior of the slain
And the ethic of the slain in rituals of death as if at the death of a nation. The graves
The trade off, and the exchange,[75] *and stupefaction of aubergine at the whiteness of teeth*
In the mouths of the horrified, dear country.

The cutting off of the existing, at the last, dear country.

Many stalls for horses of stone. Many graves for verses on stone.
Have faith in tormented stone, dear country. I would not relinquish Heaven to anyone

---

[72] The two Arabic words together mean "turmoil" or "chaos."
[73] Time: the Arabic is *al-waqt*.
[74] Unbelief: Arabic, *al-kafr*.
[75] Exchange: a reference to Islamic Law.

Even asked, since yesterday I handed it over, with assurance, to beggars. A charitable
Death. The slain, charitable. This! . . . Water is ashamed of itself, dear country.
The wailing of the sea, and lament of the clouds. Redress: The gods' indignation redresses
Acts of death. And if a recess . . . even no repair to Heaven's breakage
And bolts. Now then! There is no heart in your hands;[76] *no offering in your pockets.*
Wait on! Whenever there is no heart in your hands; no offering in your pockets. Whenever
There is no
Gateway;
No
Window;
No house;
No garden
And no place;
Whenever the fear of the Lord does not know you,
And the Lord of the dawn;[77]
Whenever dislike does not know you like it should,
And does not know others like it should;[78]
Whenever there is evil the acclaim is nothing other than that,
And temptation is rife;
Whenever bodies writhe like the notices writhe after the festivities,
Delirium alone will explore the practicable road in all honesty;
Whenever daytime, it is for the vile to be admonished by despised light,
Then temptation, the whole of which is astronomical,
And its nature multifaceted, uncertain as the righteousness[79] *of religion's indignation;*
Whenever there is no winner, there is only wailing,
And places of evil and underworld;
Whenever the outcome courses the night,
Dust courses through those proud of acclaim's smoke;
Whenever, however, there are breaks at times of exhaustion,
And on exhausting days,
And exhaustion after years;
Breaks
From
The weight of
Exhaustion,
And from the
Onslaught of
Ferocity
As overwhelming ferocity;
Whenever, however, there are breaks from firing,

[76] "When money is in your hands and not in your heart." That is, a righteous man should give to the poor.
[77] Qur'an, *Surat al-Falaq 1*: "Say: I seek refuge in the Lord of the dawn. . ."
[78] Qur'an, *Surat al-Baqarah* 216: "It is possible that you dislike a thing that is good for you."
[79] Arabic '*affa*: righteousness, integrity.

There is manufacture of sober solicitude,
And commensurate distress;
Whenever the gateway is obscure
And the goal obscure,
And the means are ranting, strategies do not transpire;
Whenever compassion has the imprint of rashness, it is like fish scales,
And those chanting anthems about the blades of belief [80]*in a comedy,*
And ethics of fleeing by foot; to reach the cliff by foot; for leaping with their feet
From
Blasphemy
Of son
To
Blasphemy of
Father;
Whenever there is a Lazuardi[81] *monster in depictions of nation-states,*
There is revulsion from some sides,
From some cities,
From some shores;
Whenever water is attuned to the birds, and that which there is,
That which happens nights,
When there is a bolt of lightning
When there is the extolling of suicide in their poems;
Whenever the scoffing, there is the feverish east,
And amicable myth,
And moonstruck men,
And myth of the honey – now then, dear country:

There is nothing that means anything;
No longer does a handshake mean a handshake.
No longer is it customary for the wisdom of the Gathas to pour forth.[82]
Blood sacrifice is lauded. Immortality is lauded.
Certain ruination is lauded.
Certain hunger.

Certain aphorisms make the hand of the suicide bomber encompass her. Compliant ruination
Fascinates, ruination is hilarious. The rubble of obliterated beliefs in obliterated idols,
Dear country. What is certain, secure? A candidate for a secure sphinx
And secure nonbelief.[83] *What is secure freedom?*[84] *Where is it? Freedom*

[80] An allusion to extremism during Ashura.
[81] Lazuardi: presumably an allusion to an Indonesian novel with illustrations depicting young Muslims in an incendiary way.
[82] Gathas: Zoroastrian scripture (Prophet Zarathustra's hymns).
[83] Nonbelief: *kafr* in the Arabic.
[84] Freedom: *nafus* in the Arabic.

That is
Without windows,
Or gateways. Freedom that is verdure clipped by recitals of panegyric, and freedom. . .
Keenness in a thimble of creativity. Hypothetical, this. Hypothesis on all too familiar ash,
Then sermonizing to suffering masses, dear country. With the pride of a viper. Conceit of the
Barking bitch, the meanings nevertheless adhering to the barbarous wisdom, dear country.
The stranger
A silent partner
Bless you,
And the invaders
Silent partners.
Since if you split up a country with wanton damage you cannot hold on to wealth except for
Loot,
Dear
Country
And since you are left in the lurch, you will not be the perpetuation anymore. Now then
A legacy
To refine the problem.
Now then
Of course!
Like your skeptical brother,
Dear
Country.
Strength is honey. Freckled women as if predestinations. Show me, dear country, strength,
Honey, and women, freckled as if predestinations. Or is this discouragement from frivolity,
Because of their lethargy, and abstinence from frivolity? Blood sacrifice is comely. Sweet.
Blood sacrifice is sweet in children's hands. The shrill sounds are the camels
Of the dead and the tambours in the hands of the dying. A slip of the tongue, dear country.
The killing is more
Dreadful
Than
The ranting
Of their hysterical mothers. Take that from the cities and their organs; the nations and
Their organs. I shall be attuned to you from the rock,[85] *its lament that falls into rivers;*
From fear sweating;
From fear worn,
And dissension,
And the legacy
And lingering; from fear revolting like a heart. Preferable the hearts' fall into the fall of
The countries
So that
There will be no turning back

---

[85] Rock, i.e. steep cliff.

No option;
Only
Sighing
About the root cause.
A parade of exhausted cities,
Dear
Country.
Excuse me for saying this.
Excuse me for this slip of the tongue. Or do I hear right, according to the places demolished
Despite their names? The gist of what exhausted my lungs. Attribute my slips of the tongue
To the aegis of boredom, poetry endowed with meters of lamentation. Attribute my slips to
Drowsiness from the length of the war. Attribute to strength, the heroes afflicted by the
Iniquity of their weaponry,
Dear
Country.
Embrace the Shi'a, the hungry
Whereas the ordeal of revenge, plainly a slip on the tongues of prisoners.
Understand this from me: Heaven's solution. There is no goddess
Except
The goddess
Of those who cry for help.[86]
It smacks of the alien, audacity in slaughter;
It smacks of the alien and capacity for transport of ruined cities to the gods, the fragments.
Inner minarets. Inner hearts. The settlements, the mausoleums
Of al-Jawf,[87] *and the settlements' fatwas. The inner Heaven, dear city.*
The nation-states are eloquent over the appointed heads of the killing, dear country.
The gold is the kill. The mist is the kill, dear country.[88] *A similitude, the road to the*
Massacres. A similitude, the killing for the killing.
And the dying for death,
And orchards deserted for deserted orchards.
A similitude, the baffling uproar of gratitude that the shameless playground kicks up[89]
An illustration, dear country.
The sacs are torn apart.
Every principle is torn up too. Will you not profit from the mortality rate of the dying?
Take this. Aphorisms on the average flow from the tongue of sculpted images. And just know:
Coercion with fire leaves only cinder, and with coercion of smoldering in sleep there is a
Dream of fire, dear country. The created, the sands; and the created, the jellyfish, the blood,
And various water and aquatic species. Our times are a quest for evil, dear country. Ridden

---

[86] An allusion to the Persian goddess called Vate – one of Ahura Mazda's seven yazatas. She is the goddess of the wind, who 'hears the cries of the world.'
[87] In Saudi Arabia.
[88] Mist is mysticism's sign.
[89] Playground: the powers involved in proxy warfare on the territory of a country suffering from inner disturbances.

with corpses. Ridden with the death of those taking leave. Sacrifices are restricted to the Stranger's interpretation of the shadows from memoirs – your memoirs,
Dear
Country.
Out of bounds for mothers to give birth anymore,
And for parents to want to give birth. They are prevented by the force of the knife
Over the slaughter, and the force of the carnage, and the direction of the blaze.
Restraint, dear country, the booty from the killing is on the pavements. Ghosts rise from the Destruction, incarnate in pillars, in ceilings, and in the walls. The crowd one by one face
The facts. . . the ruins. The assailants are here, dear country. The triumphant, the assailants are in your orchard – an orchard of entrails. What do you intend to do, to turn away?
You were a constant since you created an abode with blocked aperture, and narrow door.

Rhapsodic incidentals. On purpose postponing the botheration of raucous panegyric,
Dear country. You have done your utmost, as have I, to fathom what he does not understand:
Salvation is not mine; salvation is not yours.[90] *Indulgence is*
Unaffected
Assuredly. The problematic
Unaffected
Assuredly. Remorse is
Unaffected assuredly. The rape and killing
Unaffected assuredly. The loot
Unaffected
Assuredly. The degradation
Unaffected
Assuredly. The arrogance
Unaffected
Assuredly. The burning before the slaughter,
And after the slaughter,
Unaffected
Assuredly. The disappointments
Unaffected
Assuredly. The rancor
Unaffected
Assuredly. The missing and dead
Unaffected
Assuredly. Defilement
Unaffected
Assuredly. Fraud
Unaffected
Assuredly. Betrayal
Unaffected

[90] Salvation is from Heaven.

Assuredly. Blasphemy
Unaffected
Assuredly. The ashes
Unaffected
Assuredly. The assailants…s…s unaffected, likewise the mendacity, assuredly, dear country.
Bring them seats to come to a standstill on existence's ruin.
Let them bring rejuvenation along with their helping hands, homage to an inferno
Let them bring things worthless like frantic signs of progeny
Let them bring resting places hallowed like the scrotum, dishonored
By the trade in the whore's fornication and her bulge. Shame on you, dear country:
The resting place of the young girl and the resting place of the rotting bones.
The mendacious in resting places gnawed by the teeth of their mothers. Her bosom
Hidden, the chest torn – she is unable to utter a sound anymore. The below hidden
Like the surroundings, the insanity. A deputation
Gladness
Because of
Know-how
Rapturous gladness.
You shame your genesis as a country, you were not thus, dear
The country
The shackle;
The country, the lock;
The country, the gateway's queue to travel on foot. A race of savages aroused by excessive
Surmise. You decided, not considering return. Or that you would return surreptitiously
Because of the pardon for you of the refugee for his blasphemy? The country
The shackle;
The country
The lock.
The country, as for a turnabout, that was once.
That will not happen anymore.
Praise be to the skeptics,
And the blackguard of the skeptics, the two incomparables on the shelf. And the history of
Al-Hubal;[91]
And the al-Hubal lineage;
And the cult of al-Hubal;
The reinstatement of al-Hubal, dear country. Even as whelps gnaw at them, predestinations
Decline. The murderers stand exposed in a world of markets, their women profit
From the sale of golden bones, hearts and innards at stalls for golden lineages.
The murderers are exempt from the current law on wealth. The murderers,
Their flight is in crossing from records of accounts to the blazing gardens. Interpreted:[92]
Blood for blood diluted and flesh for flesh torn due to the rules of the day. The murderers

[91] The spelling in the Arabic text is "al-Habal," and not "al-Hubal."
[92] The Arabic is *mutarjimun*, i.e. 'according to the mutarjimun,' those who translate and interpret.

The sober
Walking
On the
Silken
Thread
Of the murder. The heirs to the cities of the fathers plundered by the peoples in them.
And the aphorisms in them.
The sacrificial victims in them are as scintillating as the flags of the conquerors
And the garments of their whores, dear country. As for the murderers, there can be
No password to the paths [to Heaven] except for those on them. The eminent scholar
On the rudiments of [the path of] suffering,
And the imprint for hemorrhaging,
And sparking off terror. The committing of aggressions
With spoliation
From generation
To generation.
The saddlebags with the tambours of the dead reminding them
Of the settlement owing;[93] *the conveyance*
In
The
Documentation
Of the due processes
Of the burials. The murderers, the precepts,
And the legitimacy of the plaint,
And the long ages of the wisdom of the sphinx.[94] *The murderers*
With names
Or
Without names;
With refinement
Or
Without refinement. The murderers, they hibernate in the pearl of the mu'allaqa[95]
For immolation of the perennial song. The murderers, they are the rancor
From the bite of history upon history. The murderers, they hear encouragement
With the whisper in the air they breathe,
The murderers
Their joy is in
The perpetuation
Of their names
Along with the reproach of nations, dear country.

[From a book forthcoming in the near future]

---

[93] Syrian tribes traditionally used the tambour as a call to combat.
[94] Implied by the choice of vocabulary in Arabic: "And the whirlwind of shock modernization."
[95] Collection of ancient qasidas (poems) hanging on the Kaaba in Mecca.

Translated by Aviva Butt – 2017

REFERENCES

Barakat, Salim (2007), *al-A'mal al-Shi' riyah Salim Barakat* (The Poetry Works of Salim Barakat). Beirut: *al-Mu'ssah lil-Dirasat wa-Nashr* (The Foundation for Studies and Publishing).

Barakat, Salim (19 Elul 2014):, "*Qasidat Jadida lil-Sha'ir al-Kabir Salim Barakat: Surya"* (A New Poem by the Great Poet Salim Barakat: Syria). Al-Mustaqbal (a newspaper), no.5155:20. Available at: http://www.almustaqbal.com/v4/Article.aspx?Type=np&Articleid=632596

Blanchot, Maurice (1982), *The Space of Literature*. University of Nebraska Press.

Boyce, Mary (2001), *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*. London: Taylor and Francis Ltd. 2001 (2nd rev. ed., imprint Routledge).

Daryaee, Touraj (2012), ed., *The Oxford Handbook of Iranian History*. Oxford: Oxford University Press.

Kapadia, Shapurji Aspaniarji (2013), *The Teachings of Zoroaster: The Philosophy of the Parsee Religion*. UK: Aziloth Books. Available at: http://www.sacred-texts.com/zor/toz/toz04.htm

Mirmokri, Manijeh and Seifori, Shala (2016). "On the Reduplication in Kurdish language." *International Journal of Kurdish Studies* 2 no.3: pp. 165–178. Available at: http://www.ijoks.com/issue5special/vol2_3_mirmokri_seifori.pdf

Rooke, Tetz (2006), "Feathers from heaven: or what the paprika plant said to the hero," Middle Eastern Literatures 9, no.2: pp. 179—188.

Skjaervo, Prods Oktor (2011), trans. and ed., *The Spirit of Zoroastrianism*. New Haven: Yale University Press.

Snir, Reuven (2015), *Mahmud Darwish: Fifty Years of Poetry* [Hebrew]. Israel: Keshev Publishing House.

West, E.W. (1897), trans. *The Bundahishn ("Creation"), or Knowledge from the Zand*. Oxford University Press: Sacred Books of the East, vol. 5. Available at: www.avesta.org/mp/bundahis.htm

Darwish, Mahmud (2004), *La Ta'tadhir 'Amma Fa'alta* (Don't Apologize for What You've Done). Available at: http://www.darwishfoundation.org

IJOKS

Article

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 68 – 84
http://www.ijoks.com

Jaba, Bazidî, and the Ethnography of Kurds in the 18-19th Century

Necat KESKİN[1]& Abdurrahim ÖZMEN[2]

Received: Sep 27, 2017 **Reviewed**: Nov 17, 2017 **Accepted**: Nov 20, 2017

Abstract
Kurds are one of the inhabitant people of Middle East and in modern times, in the sense of observer-observed, they have been in relation with the westerners for over two centuries. At the end of the 18th and at the beginning of the 19th century westerners met the language, culture, cultural and social life of Kurds and introduced them to the Europeans. This acquaintance became important with the political change in the area and many powers of that time started to make researches in order to know more about them. The meeting of Alexander Jaba, the Russian Consul in Erzurum, with Kurdish people and culture occurred in such conditions. What differentiates his meeting from that of other orientalists was what he had done, and his relation with the Kurdish people and culture, especially his relation with Mele Mehmudê Bazidî, his Kurdish teacher and main source of information. What they both have done such as collecting manuscripts, collecting and writing down the songs and folktales, is still very precious for Kurdish Studies and also for Kurdish scholars. Especially, Bazidî's work about Kurdish customs and traditions, *Habits and Customs of Kurds,* was/is valuable work that can be evaluated as ethnography. In this article, the works of Jaba and Mele Mahmudê Bazidî will be discussed in the frame of the ethnography discipline, including emic/etic approaches which are basic for ethnographic fieldwork.
Keywords: Ethnography, Alexander Jaba, Mele Mehmûdê Bazidî, Kurds.

Jaba, Bazidî ve Kürtlerin 18-19.yüzyıl Etnografyası

Öz
Ortadoğu’nun yerli topluluklarından birisi olan Kürtler, modern çağda iki yüzyıldır, gözlemci-gözlenen anlamında, Batılılar ile ilişki halindedirler. 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başında batılılar Kürtlerin dil, kültür, kültür ve sosyal hayatıyla tanıştı ve Avrupalılara tanıttı. Bu tanışıklık bölgedeki siyasi değişimle birlikte önemli hale geldi ve dönemin pek çok gücü onlar hakkında daha fazla şey öğrenmek için araştırmalar yapmaya başladılar. Erzurum'daki Rus Konsolosu Alexander Jaba'nın Kürt halkı ve kültürüyle tanışması bu koşullarda gerçekleşti. Onun bu tanışıklığını diğer oryantalistlerden farklı kılan şey, yaptıkları, yaptığı ve Kürt halkı ve kültürüyle, ve özellikle de onun Kürtçe hocalığını yapan ve ana bilgi kaynağını oluşturan Mele Mehmudê Bazidî ile olan ilişkisiydi. El yazmalarının toplanması, şarkı ve hikâyelerin toplanıp yazıya geçirilmesi gibi, her ikisinin de yaptıkları Kürt Araştırmaları ve Kürt bilim adamları için hala çok değerlidir. Özellikle, Bazidî'nin Kürt görenek ve gelenekleri hakkındaki çalışması olan *Kürt Gelenek ve Görenekleri,* etnografi olarak değerlendirebilecek değerli bir eserdir. Bu çalışmada, Alexander Jaba ve Mele Mahmudê Bazidî'nin çalışmaları etnografik saha çalışması için temel olan emik / etik yaklaşımları içeren etnografya disiplini çerçevesinde tartışılacaktır.
Anahtar Kelimeler: Etnografya, Alexander Jaba, Mele Mehmûdê Bazidî, Kürtler.

Recommended citation:
Keskin, N. & Özmen, A. (2018). Jaba, Bazidî, and the Ethnography of Kurds in the 18-19th Century. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 68 – 84, **DOI: 10.21600/ijoks.383378**

[1]Asst. Prof., Dr., Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages in Turkey, Kurdish Language and Culture Department necatkeskin@gmail.com
[2] Asst. Prof., Dr. Dicle University, Department of Sociology baran0304@yahoo.com

INTRODUCTION

The encounter between Kurds and Europeans can be taken back to 500 years before Christ (B.C.) with the "Anabasis" by Xenephon, and to what Herodotus' writings about the Meds, who are believed to be the ancestors of the Kurds, in Kurdish modern historiography.[3]

In "modern" times the Kurdish-European encounter began mainly toward the end of the18th and the beginning of the 19th century[4], and the accounts written by European travellers, soldiers, missionaries, and politicians at this time that are considered the starting point of Kurdish Studies (Blau 2009). *Grammatica e vocaboloria della lingua Kurda*, by the Italian missionary Maurizio Garzoni (1734-1804), published in 1787; and *Storia della Regione del Kurdistan*, by Guiseppe Campanile (1762-1835), published in 1818 are products from this era (Blau 2009). The latter also consists of customs that Campanile observed.[5]

What they wrote about Kurds and their culture is first-hand information that we use today to better understand the Kurds, their history, culture and language.

Beside westerners, travellers from the east and even Kurds themselves wrote about Kurdish history, culture and language. For this category the most important ones are Sherefkhan Bidlisi, the Kurdish nobleman, politician and writer, and Evliya Çelebi the famous Ottoman traveller. Their writings still constitute valuable "ethnographic" data on Kurds and their history, culture, socio-economic conditions and language in the 16th and 17th century. What Alexandre August Jaba and his "colleague" had done in the middle of 19th century was another valuable "ethnographic" data on Kurds in the late 18th and early 19th century. They shed light on the Kurds' social, economic, and cultural life in that time by their joint work, and besides they also filled the gap in between. They, especially A. Jaba, played a very important role in the development of Kurdish Studies with his collection of which a copy is in Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages in Turkey.

Europeans showed increased interest in Kurdish culture in the early 20th century. Mark Sykes, Vlademir F. Minorsky, Basil Nikitin's research and reports about Kurds and Kurdish tribes

3 For Xenephon's Anabasis see: Xenephon (1980). Anabasis Books I-IV (With English Translation by Carleton L. Brownson), Harvard University Press: Cambridge; For an example of Kurdish historiography see: Mehrdad R. Izady (1992). The Kurds: A Concise Handbook, London: Tylor & Francis. (Re-published in 2015 by Routledge).

4 Before that there were also some western travellers who passed the Kurdish area but what they wrote remains superficial compared to, for example, Bazidî or Çelebi's work. John Babtist Tavernier's travel in 1670s can be a good example of this kind of work. John Baptista Tavernier (1678). The Six Voyages of John Baptista Tavernier, (translation to English: John Philips), London: Wings Accessed via: https://archive.org/details/sixvoyagesofjohn00tave_0

5 For further information see: Joyce Blau (2009). "Kurdish Language II. History of Kurdish Studies", http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-language-ii-history-of-kurdish-studies, last accessed in 28.10.2016.

can be evaluated in this frame. But, the first truly "ethnographic" research about Kurds was conducted in the 1940's and 1950's.[6]

However, as mentioned above, writings about Kurds by travellers, politicians, and missionaries can also be classified as "ethnography" depending on the information contained in these accounts. In that respect the "collection of Jaba" with its contents deserve much more of this description. Because, the meeting of Jaba and Bazidi, and their starting work together is a crucial point for Kurdish Studies in general.

So, the main aim of this article is to discuss Alexandre Jaba, and his "colleague" Mele Mehmûdê Bazidî and their two works in terms of "ethnography" and "ethnographer".

In the article both of them will be described as the first ethnographers of Kurdology studies and Mele Mehmûdê Bazidî as the first "Kurdish Ethnographer". We will begin with a discussion of ethnography and its "characteristics" to establish a ground for this article. Then, brief information about their life will be given, and their way of work will be discussed within the frame of ethnography. Therefore the "Collection of Jaba" and Kurdish ethnography in the "collection" will be discussed together with some examples in the frame of their two works; "*Cami'eye Risaleyan û Hikayetan B'zimanê Kurmancî- Collection of Articles and Stories in Kurmanci*"[7] and the "*Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye- Habits and Customs of Kurds*".

What is Ethnography?

Ethnography consists of two words "ethnos" and "graphy" and literally, means "writing about people" (Hufford 2006: 27) or "writing about an ethnic group".

Using ethnography as a "scientific" term is dated back to the 19th century. As Hammersly & Atkinson (2007:1) stated;

> "The origins of the term lie in nineteenth-century Western anthropology, where an ethnography was a descriptive account of a community or culture, usually one located outside the West".

This is also means of collecting information about a community's social and cultural life, social organization of community, and also its economy, religion, and politics. That information was coming from travellers and missionaries. Anthropologists took over the role of observing non-Western cultures and established the field of anthropology in the early 20th century.

As a field of learning, ethnography has appeared in the early twentieth century, and used mostly by anthropologist as a research technique to get more accurate data about the people

---

[6] Edmund Leach (1940); Fredrik Barth (1953).

[7] Will be referred to as CASK in this article, from now on.

they were studying. By this field of learning researchers or scholars started to describe the way of life of people, a group or a community by living together with them. By "getting information from inside" ethnography became also one of the key terms of the naturalistic approach.

In the field of ethnography, participant observation is the most important method. This means that ethnographer participate in the normal life of an "ethnos" and "observe" their normal daily life and then write an "ethnography" about them. According to Hammersly & Atkinson (2007:3) ethnographic work;

1- Takes place "in the field", studies people's action and accounts in everyday context, not in the created conditions by the researcher.

2- Gathers data from a range of sources. But the main source is participant observation, and informal conservations.

3- Collects data relatively in an "unstructured" way, not in a fixed and detailed research design.

The ethnographer lives together with the group s/he is working on and creates a written narrative about what s/he has observed, seen, heard in the "ethnic" group or community. The analysis what s/he makes is based on his/her observations.

Bronislaw Malinowski- often regarded as the founder of modern anthropological fieldwork or "ethnography"- stated the aim of ethnographic work as;

> "Thus the first and basic ideal of ethnographic field-work is to give a clear and firm outline of the social constitution, and disentangle the laws and regularities of all cultural phenomena from the irrelevances" (Malinowski 2005:8).

It becomes clear that the main focus of ethnography is to get information from inside by participating in the daily life of a group.

> "Through participation in the daily life of a group, ethnography recovers knowledge that is implicit as well as explicit. Whether a foreigner to the community under study or a native, the ethnographer brings the perspective of the stranger to the study of social life either by making the strange familiar ("destrangement") or by making the familiar strange ("bestrangement")" (Hufford 2005: 28).

This is a matter of becoming "familiar" with the daily life of a group and also the way of expressing it which also brings the etic/emic discussion in the field. Again with Huffors's words;

> "'Etic' refers to the classification of an item within an abstract system that facilitates scholarly discourse, 'emic' to shared understandings that emerge through vernacular use" (Hufford 2005: 28).

From those statements can be concluded that ethnography is rather a consciously done "profession", yet before it evolved into a "profession" and "professional" work, it had already

been done for centuries, as described above. In Urry's words, ethnography "did not occur suddenly", but the methods and techniques of field research developed gradually (Urry, 1990: 35). Some anthropologists started this process with the *Enlightenment*. Additional advancements were made in the 19th century, with the institutional recognition of anthropology as a science in the 1840s (Urry 1990:37).

Beside the "scientific" development of field and term in the 18th century in Europe, a kind of ethnography can be seen in the early ancient Greek time. As Altuntek pointed out; "because of that every starting point has its characteristic perspective, it is better to start this process with voyager Herodots' narratives about Iran, Egypt and Scythian peoples" (Altuntek 2009:22). Born in a small town, Halicarnassus, (now Bodrum, Turkey) Herodot (c. 484-425 B.C) travelled mainly around the Mediterranean Sea such as Asia Minor, Egypt, North Africa, Syria, many part of the Aegean Sea, and also the Black Sea Region.

In his *historia*, Herodotus gives detailed information about those lands and described the way of life of the people whom they visited. Even though his description is considered "biased" and "ethnocentric", they are still a good source of many disciplines such as history, geography, ethnology, mythology, etc. And he is still considered as a "father" of those sciences. The *Geographica* of Strabo, the Greek geographer and philosopher is another early example of ethnography.

From this perspective the contentious "travels" of Marco Polo, can also be considered as one of the old examples of ethnography.[8] He has been claimed to visit China, Tibet, India, and Persia. Polo, like Herodotus, gives information about daily life of the people whom they visited.[9]

Together with the institutionalization of social sciences, starting in the end of the 18th century and continuing through the 19th century, ethnography or fieldwork also became more professional work, and guidelines had been prepared. Joseph-Marie Degérando, a member of the Société des Observateurs de L'Homme (1799-1804), prepared a guideline, *A Consideration of the Different Methods to be followed in the Observation of Savage People* (1779), for fieldworkers. In this guideline Dégerando wrote that;

"The first means to the proper knowledge of the Savages is to become after a fashion like one of them; and it is by learning their language that we shall become their fellow citizens" (quoted by: Altuntek 2009: 34).

---

[8] For an evaluation about Marco Polo's travels see: Peter Jackson (1998). Marco Polo and His Travels.

[9] For more detail of his travels see: Marco Polo (1914). The Travels of Marco Polo, the Venetian. Accessed via: https://ia802306.us.archive.org/24/items/marcopolo00polouoft/marcopolo00polouoft.pdf 19.09.2016

This shows the importance of participation and becoming like one of "them" and this still can be used a motto for any ethnographic research.

After this short explanation and history of ethnography, by what measures and how can we describe Jaba and Bazidî as an ethnographer and their works as an "ethnography"?

Jaba and Bazidis ways of work and ethnography

August Jaba or August Kościesza-Źaba (also known as Alexandre Jaba in Russian)[10] was born in 1801 in Kroslow into an aristocratic Polish family. After studying at the University of Vilna (Vilnius) he continued his study at the Institute of Oriental Languages in St. Petersburg (Paradowska 2016).

He started working in the Consulates of Russia in different places in 1828 and continued it till his retirement. He first worked as a translator because in addition to Polish he could also speak Russian, Turkish, English, French, Persian, and Arabic (Celalî 2016: 19; Alakom 2014: 49). He first worked in the Russian Embassy in Jafa, then in Salonica (in Turkish: Selanik; in Greek: Thessaloniki), and in Smyrna (İzmir in Turkish). In the meantime he was rewarded in 1843 and became an Erzurum Consul of Russia in 1848. He continued his job until his retirement in 1866[11] and then he moved again to İzmir and lived there until he died in 1894.[12]

The time when Jaba was a Consul in Erzurum was also the time of developing Kurdish Studies in Russia. As Omarkhali & Mossaki (2014) write;

"*After Russia started expanding to the Middle East, the country became more interested in the Kurds as they came into contact with each other"* which ended up with the appearance of various materials on Kurds in Russia. In Russia, Kurdish Studies developed and became a separate branch of Oriental Studies in the mid-19th century, and Alexandre

[10] There is a dispute over his name. Peter Lerch writes M. Alexandre Jaba in his "preface" for "Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye" while Maria Paradowska (1971/2016) and Joanna Bochenska (2015) stated that it was mistakenly written as Alexandre Jaba. On the cover page of the Kurdish part (in Arabic letters) of "Cam'ieya Risaleyan û Hikayetan Bi zimanê Kurmancî" (Collection of Articles and Stories in Kurmancî) is written as *Iskender* (Arabic version of Alexandre) Instead of "August Jaba", and on the French part is written as "M. Alexandre Jaba". See: Mela Mehmûdê Bazidî (ed. by Ziya Avcı) (2010). Cam'ieya Risaleyan û Hikayetan Bi zimanê Kurmancî, Diyarbakır: Lîs. This different usage seems to be related to the languages he was using. Here "August Alexandre Jaba" is going to be used as "August" is his first name and "Aleksandre" is the name that is mostly used among Kurds.

[11] He served two terms in Erzurum as a Consul. The first term is between 1848-1853 and the second is between 1853-56. Between 1853-56 he was in the war between Russia and the Ottoman Empire. His interest in Kurdish seems to occur in the second term of service.

[12] For further information about his life see also: Rohat Alakom (2014). "Bir İzmir Levanteni Auguste Jaba", Kürt Tarihi, v. 11, pp. 48-55;

Jaba played a prominent role in this development.[13] Especially in his second term of his service.

When August (Alexandre) Jaba was appointed as a Consul in Erzurum for the second time in 1856, Johannes Albrecht Bernhard Dorn (1805-1881) - known as Boris Andreevic Dorn in Russian-, the director of the Asiatic Museum of Imperial Russian Academy of Sciences, requested him to send them Kurdish texts and manuscripts. As he was interested in manuscripts and had already had a collection of them while he was in İzmir, it shouldn't have been difficult for him. Thus, Jaba with collaboration of Kurdish mollahs (mele) and other religious men collected manuscripts and sent them to the Academy in 1856.

One of the mollahs Jaba was working with was Mele Mehmudê Bazidî. There is still little known about his life. As his name shows he was from Bazid ('Doğu Beyazıt', An Eastern town in nowadays Turkey) and he was Mele (mollah).

Jaba, in one of his letters in 1857, says that "Mehmûd Efendî Bayezîdî who is Kurdish is from Bayezîd". (q. by Peter Lerch 2012).

His education began in his town, Bayezid (probably in one of the Madrasas). He learned Arabic there and then, Persian and Turkish. After staying a while in Tabriz, he returned home and became head of a madrasa there. During this time he visited many Kurdish areas and tribes and became known among them. He was also respected well by Ottoman authorities and he was sent to Bedirkhan Beg and also to Nurullah Beg as a messenger during their uprising to end it.

After the fall of the last *emir* of Bazid he decided to move to Erzurum. His brother lost his life in the war between Russia and Ottoman, in 1853-56. After that his economic situation got worse. That is the time when he met Jaba and became his Kurdish teacher.

He was probably interested in the Kurdish language, history and collecting manuscripts before he moved to Erzurum, but after his meeting with Alexandre August Jaba he started doing much more about it.

August Alexander Jaba was not the only Polish that Mele Mahmudê Bazidî met with. Gültekin (2015: 129) claims that Felician Martin von Zaremba (1794-1874), as a missionary

[13] For further information on Kurdish Studies in Russia see: K. Omarkhali & N. Mossaki (2014). "A History of Russian Kurdology: With a Brief Literature Overview", in Weiner Jahrbuch für Kurdische Studien. Schwerpunkt: Die Geschichte von Kurdische Studien und Kurdologie. Nationale Methodologien und transnationale Verflechtungen, pp. 140-177.

from the Basel Bible Mission Society had been in Bazîd between 26th of May, and 6th of June, 1830, and there he met also Mele Mahmudê Bazidî.[14]

The meeting of Jaba and Bazidî is a crucial point for Kurdish studies and together they started doing a very important job for the Kurdish language, history, folklore and ethnography.

As Rûdenko pointed out, if Bazidî and Jaba had not done this job, collecting Kurdish manuscripts, writing about Kurdish tribes, their way of life, folklore and ethnography, it is most probable that those manuscripts would have been lost and we would not have gotten the information.

The way that they were working was as scientific as at that time. Jaba started to learn Kurdish from his teacher, Bazidî, and Bazidî started to do his work more in a "scientific" way. Bazidî was not only Jaba's teacher but also a first-hand source of information which is a crucial point in any "ethnographic" research. Both from the point of view of "outsider" and "insider".

Collection of Jaba

Alexandre August Jaba and Mele Mehmûdê Bazidî had collected and -saved from being lost- many manuscripts and also had written some still important books. He had sent almost all their works to the Academy of Science of St. Petersburg. They remained uncovered until the 1960's when M. R. Rudenko published the title *"About the Hand-Written Kurdish Texts in Leningrad"*.

Some pieces of the collection known as "Collection of Jaba" had already been published and some of them still remained unpublished. On the other hand, Bazidî's *"Tewarixê Cedîdê Kurdistan-Current History of Kurdistan"* is still lost except its preface.

Bazidî's "*Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye-Customs and Habits of Kurds* From this collection" (Lîs 2010; Nûbihar 2010); Khanî's "Mem û Zîn" (Lîs 2007); Jaba's "*Cami'eye Risaleyan û Hikayetan B'zimanê Kurmancî- Collection of Articles and Stories in Kurmanci*" (Lîs 2010; Avesta 2016); and *Dictionnarie kurde-français* (Avesta 2014) have already been published in Kurdish.

A copy of Jaba's collection from St. Petersburg which consists of more than 50 works is now at the Mardin Artuklu University, Institute of Living languages in Turkey. The collection

[14] Mehmet Gültekin in the same place claims also that Zaremba gives interesting information about Kurdish language, ethnography, and beliefs in an article he published after his visiting. According to Gültekin Zaremba also writes about his meeting with Mela Mehmudê Bazidî, and Khani's Nûbihar, and the Kurdish translation of the Old Testament. Unfortunately in Gültekin's comment it is not clear whether Bazidî is translating the Old Testament. Gültekin does not refer to any source to follow either Zaremba's publication or his comment about Mela Mehmûdê Bazidî. see: Mehmet Gültekin (2015). On the other hand, Bazidî does not mention anything about Zaremba, but recounts a "story" about a Frenchmen named "Jubir" in the 39th story of CASK.

consists of such work as various "Kurdish Songs"; a "Kurdish alphabet" for children; a "Kurdish grammar" book of Bazidî; Two Mawlids; copies of Khanî's works such as "Mem û Zînê and "Nûbihar"; "Folk Tales" by Mela Musa Hekarî; Kurdish translations of "Sherefname" by Bazîdî; Bazidî's "Habits and Customs of Kurds"; Dictionary of Kurdish-French- Russian and Kurdish-French dialogs by A. Jaba; and works of Feqiyê Teyran, Harisî Bedlîsî, Melayê Bateyî.[15]

The works in the collection are very valuable for Kurdish language, literary, history, and ethnography as well. Frankly speaking, the collection itself is an "ethno-graphy" of Kurds and Kurdish literature in the late 18th and mid-19th century. For the collection gives a general picture of Kurdish literature at that time. We also learn from it that Kurdish "intellectuals" had been also interested in their language, history, and also their people's life and worked on those topics.

Kurdish ethnography in the "collection"

First, it should be pointed out that Jaba's collection of manuscripts is an important resource for the study of Kurdish language, history and literature; two published books from this collection are directly related to Kurdish folklore and ethnography. One is "*Cami'eye Risaleyan û Hikayetan B'zimanê Kurmancî- Collection of Articles and Stories in Kurmanci*" and the other is "*Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye- Habits and Customs of Kurds*". It is still not clear whether the first one had been written by Bazidî or Jaba because on the cover page is written "*Collection of Articles and Stories in Kurmanci, Arrange and translation to French by Alexander Jaba, the Concul of Russian Emperor in Erzurum"*. So, while some say that it was a collection of Jaba, the others say it belonged to Bazidî. That is why there are two publications of the same book in Kurdish in Turkey (Jaba 2016; Bazidî 2014).[16]

However, both works give us valuable first-hand information about Kurds, their culture and folklore and constitute fine examples of Kurdish "ethnography" of that time. The first book (CASK) consists of 3 articles and 40 "stories".

In the beginning of CASK Jaba (presumably in collaboration with Bazidî) gives us information about Kurdish tribes and population. This "short" article was current and comprehensive information about Kurdish tribes living in Northern Kurdistan at that time.

[15] A catalog of this collection which will consist of presentation of works is being prepared by Mardin Artuklu University, Institute of Living languages in Turkey. For another work introducing the collection see. Öztürk (2017).

[16] Rohat Alakom (2014: 55) also thinks that it belongs to Jaba himself, and pointed out that publishing under another author's name would cause a disturbance in future, especially in cataloguing them.

The most interesting thing is that there were many Yezidî Kurdish tribes at that time, which shows how prevalent the Yazidi religion was. There was also a "Qizilbash" tribe around Bazîd. Kurdish poets are presented chronologically in the second article and the last one is about "Kurdish grammar". Some of the 40 stories are "true" stories about previous events and can be evaluated in the frame of "oral history" of that time. In this case, Jaba is in the researcher role and Bazidî is the informant who "narrates" the true stories from different parts of Kurdistan region.

The second book, Bazidî's "*Customs and Habits of Kurds*", has many aspects of Kurdish life and also gives us both a wide and a closer picture of that time. Even though the name is "Habits and Customs" there are many other aspects of life, too. We understand from the work that Bazidî had visited many Kurdish regions such as Bohtan, Bahdinan, Soran, and Hekarî. In the work such information as origin of Kurds, their language, social structure of tribes, relations between nomads and settled communities, blood feuds, games and folk dances, beliefs and superstitions, sacred places, the role of religious leaders, relations between Kurdish tribes and the other ethnic and religious groups, and also examples of material culture can be found. As a Mele, Bazidî had read or known the works written before his time such as "Sherefname". As Rudenko writes;

> "It is understood from the book that Beyazidî had read Sherefname, and he collected and presented his people's customs, religious beliefs, custom and traditions with a point of view of a writer and an ethnographer" (Rûdenko 1979: i).

The picture he had taken gives us also a possibility to make a comparison of social and cultural life of Kurds between the past and now. However, the main shortcoming of Bazidî's work is the lack of information about the location of the events and traditions he describes. As we know that he had visited many parts of Kurdistan he mostly does not tell where exactly he talks about when he gives information about Kurds or Kurdish tribes.

CASK starts with the origin of Kurds and Bazidî expresses his (and probably common ideas among most of religious scholars of the region) thoughts.[17]

Bazidî says that Kurdish tribes have descended from Bedouin Arabs who had left their territories in earlier times and moved and settled to the places they live in now and in Iran and Khorasan's empty borders. Their language was also Arabic in the beginning and it also changed and "became" a language that we called "Kurdish" now, and there was no

[17] The same thoughts can also be seen in Islamic geographers such as Mesudî. As Bazidî was a religious man and had education in Madrasa, he probably read those works or at least knew about them. It looks like Bazidî had the same thoughts. For review of thoughts of Islamic geographers about Kurds, see: Bekir Biçer (2104). "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl – 13. Yüzyıl)".

"Kurdistan" of course at the time they came (Bazidî 2010: 47).[18] This description of a group's identity and origin is a description from outside which in ethnography is called "emic" approach. We also get the perception of kinship and lineage relations of this time which can be compared with Ibn-i Khaldun's theory of lineage.

For Bazidî, the names of Kurdish tribe are coming from the progenitor, the ancestor who first settled in what later became “Kurdistan”. After this "first" man his "son(s)" got named by their father, which also shows their "patrilineality". For example, Heyderî is the name of those who are descendents of one of the first arrivals, Heyder. Thus the latter ones get the name 'Heyderî' which means "from Heyder". This naming is widespread even now. A man (or a women) is still known by his father or tribe although they have official "surname'(s). This is called “bavik” (ancestor) in Kurdish. Each “bavik” is a “segmenter” of a main “tribe”, in which Bazidî describes as, “eşîret”, “qebîle”, and “tayfe”.

According to Bazidî Kurds regard their “origin” and they respect their Agha’s and Umera whom he related their origin to Arabs such as Seyyid, Merwani, Abbasî, Khalidî, and Enesî. This relation can also be seen in Sherefkhan’s “Sherefname” which Bazidî had read and also translated into Kurdish.

One thing that we can conclude from the Bazidî's "Habits and Customs of Kurds" is that the Kurds mainly had been living as "nomad" and they were making transhumans between “qişlak” and “yaylak”[19] by changing their places in respect of the seasons. These places and even the group living together are called 'zom' or "zome" (p.51). While they move from "qişlak" and "yaylak" they are ready for everything they might face, and the most probable thing is to fight. And Bazidî many times describes Kurdish tribes with their ability to fight. They have also their territory and they have to protect it from their "enemies", because it is very easy to "cross the border" and steal herds that are their main economical unit (p.57-58-59).

In the work we read that Kurds are aware of affinity and they know certainly about their seven ancestors and can say their name. They also know them even though they are far from each other. They somehow have to know this "information" to also avoid "blood feuds", which also continues in seven-ancestor's time. This is also another aspect of kinship relation and can be seen even today in some Kurdish cultures. It is so important to avoid "blood feuds" so that they don't "kill" anyone, even in a battle. They rob but don't kill, Bazidî wrotes (p.50). But

[18] There are two published books of Bazidî’s “Habits and Customs of Kurds” in Turkey, prepared by Jan Dost (2010) and Ziya Avcı. In this paper the book prepared by Ziya Avcı will be used for quotes and references.

[19] Both “qişlak” and “yaylak” are in Turkish and mean sheltered place for winter, and summer pasture, respectively. This suggests interaction of Turkish and Kurdish “nomad” tribes.

they kill even women when it is "necessary", when the victims do something morally sanctioned, such as adultery.

However, in Bazidî's view, women are relatively free in the community and they even fight alongside men against their enemies (p.50). They are as free as western women. They join the meetings and they do all the things related to group tasks, while men are mainly busy with "political" issues, such as war, peace and other social-economic issues. This is also written in the Millingman's traveller's book. The difference between those books is that one is looking from "inside" and the other is from "outside".

On the other hand, as "being free" it is a personal view and dependent on circumstances, both views can be seen as "etic" approach. Some marriage types as Beşîkkertme (cradle of rank) and Berdêlî (changing girls mutually for marriage) are two arrangements that limited the "freedom" of course. Women are doing all the housework, men are just for "battle". "Men do nothing hard work except battle" (p.51). In a different place Bazidî says that "if father or brother of a woman decide for whom she is going to married, she cannot resist and has to accept" (p. 54). Women do not get anything from inheritance. However, Kurds are mainly monogamist except some Agha and Sheikhs which is another aspect of "patrilinearity" (p. 59). Another aspect related to women's social situation and also strengthened patriarchy is the "honour killing" which Bazidî mentioned (p.75-76).

We can also extract social relations among Kurds themselves from the book, and these relations can also be compared to today's situation. For example, Bazidî writes, "..Kurds are very revengeful, strong and stubborn. If one has enemy, he always tries to do harm to him, harm him, and they look for hi-jacking or killing each other. (...) they rob each other's herd stealthy" (p. 53).

Kurds even today have similar "characteristics" especially in terms of political and even social aspects. It also can be that they have been living "freely" in their tribal "territory" and want to protect this. It can be evaluated in different ways of course, but it is still interesting to read a similar observation from 200 hundred years ago.

On the other hand, Bazidî revealed relations between "nomads" and "settled communities" in his work. According to Bazidî, Kurdish "nomad" tribes are dominant and make pressure on the "settled" communities. It depends on their way of life and effects on social, and cultural relations between each other. For example, marriages between them were rather rare. According to Bazidî, in "nomad"s thoughts children from "settled" women are going to be "coward"s, and in "settled"s children from "nomad" women are going to be "thief", and "robber".

However, we got from the texts that in the time of Abdulmejid the dominance of Kurdish "nomad" tribes declined in number because of the "new army" and "forced settlement" of Kurdish tribes (p. 79).

There are also some aspects of relations between non-muslim (File- Armenian and Syriacs) and Kurds in the "Habits and Customs of Kurds". They live together in some villages and their daughters and women dance together in weddings. There are also marriages between them according to Bazidî, but especially marriages of Armenian girls and Kurdish (Muslim) boys, as we see, and girls have to convert their religion and become Muslim. We do not see any contrary cases. They have also celebrated their religious festivals as Bazidî says (p.63-64).[20]

Another type of relation between Kurds and also the other ethnic and religious groups is *kirivatî* (kirîv: a man carrying the boy when he is being circumcised) which is described a kind of "virtual kinship" in anthropology is also another aspect of Kurdish culture. Even though Bazidî does not mention about where it had been seen, it has been common in Kurdish social and cultural life. By this "kinship", a relation between Kurds and other ethnic and religious groups had been established.

According to Bazidî all Kurds belong to the Şafî'i sect of Islam, and not even one belongs to any other sects as Hanefî, Malikî or Hanbelî (p.86). As there are some belonging to Hanefî sect in Diyarbakır and around the changes can be seen in time? Kurds respected religious men according to Bazidî. But when he writes about Sheiks, he writes that Sheikhs are much respected among Kurds but then he also tells his opinions that in reality they are not "good man" and they act for "their interests". (Etic/ emic distinction). Conversely, when he talks about "Mullah/Mele", he tells more "good" things compared to "Sheikhs" which reveals the "rivalry"[21] between "Mele and Sheiks". Sheiks also take the role of "healer"s among Kurds and when someone is sick first they take him/her to Sheikhs and also sacred places as well.

We also see in the text that old people have an important role in the community as they live in an "oral culture" and old people gather the youths around them and tell them what had happened in the past. They also explain and tell the youths the traditions, customs and habits (p.57). "Oral culture" is also sustained in rooms of Agha's and in winter folk stories,

---

[20] Kurds celebrate Xidirnebî (Prophet Khidr), Qereçerşembe (black Wednesday), Çarşema Sor (Red Wednesday) which are being celebrated also among Yazidis; Hêksor (Easter) is a main religious festival that appeared in Bazidî's work.

[21] Even though 'mullah/mele' gets the same education in the madrasa as sheikh does, still the mullah is seen less "sacred" than the sheikh amongst society. That creates a kind of "rivalry" between them. Another subject of rivalry is that being sheiks is many times a patrimonial status, while being mullah is a result of an education process.

anecdotes and happenings in the past are being told there. This is a way of sustaining the existence of community in such communities living in "oral culture".

Bazidî gives information about beliefs and superstitions among Kurds of that time. For example, they do not fight on Friday and Thursday, and they also believe in the evil eye, and they fear of whom have "blue eyes". The superstitions they believe in are form their natural surroundings. They give meaning to the happenings around them. (p.56). They also believe in amulets, magic, also evil eye, there are also old women who are experts of magic (sympathetic and contagious, black and dark magic. They also believe in sacred places and make sacrifices there which Bazidî named "vain habits of jahiliye" (p. 64).

Bazidî also describes funeral and mourning customs, marriage rituals and habits, folk dances (govend) and games.[22] Some information about music, musician (dengbêj, motreb) and musical instruments (def, dahol, ney, kemançe, -tambourine, drum, reed flute, kemanche-) of that time can be revealed from the work. Also some information about elements of "material culture" of Kurdish tribes of that time such as kinds of "nomad tents" (in Kurdish: Kon), weapons can be seen in the work. As an example, he says that Kurds' tents range from two columns to nine columns according to their status. The poorest ones have two-three columned tents while aghas have the biggest one, nine-columned tents.

CONCLUSION

Bazidî's "Habits and Customs of Kurds" is valuable first-hand field information. It is an authentic picture of the Kurdish culture of his time.

On the other hand, in terms of ethnography it consists of both "etic" and "emic" approaches. Most of his comments are "etic" while some of them are really from an insider which determines "emic" in the field of ethnography.

As for Jaba, his effort to learn Kurdish to understand the Kurdish culture, comprising his lived experience and his collection of manuscripts and oral tales, substantiate his status as "ethnographer". By his worthy works and collectings we can learn about Kurdish culture of the 18th and 19th centuries. He and also Bazidî make a bridge between past and present by his works and collection.

Some of the habits and customs they had described 2 centuries ago could be observed 20-30 years ago and are still recounted by old people in the Kurdish region.

[22] Those games in the work are setrenc (chess), dame (draught), şûr û mertal (sword and shield), gûstîlk (ring), wishbone (in Turkish: lades, in farsî: yadest) (p.69) and also cirîd (jeered) (p.85).

Coming to the question of by what measure and how we can describe their work as ethnography, and them as ethnographer; it can be answered as follows;

-First, Jaba was doing his "job" consciously whether it was for military or politic purposes, and his job was to describe and have information about "Kurdish" tribes. Knowing that he was already a scholar and had been studying "oriental studies", nothing would be more normal than using his scientific knowledge while he was doing his 'job'. And also knowing that the institutions of ethnology had been founded in the first half of the 18th century, and journals and scientific articles about ethnology, ethnography was published in Europe, we should take account of his awareness of this kind of development about "fieldwork".

-Jaba learned Kurdish to better "understand" the people and their culture, and where he learned from was also one of the best "sources". In such researches "informant" is the most important part to carry out the work, and it seems that Jaba had found the best one.

-Even though he might not have "participated" in community and his first aims might have not be to conduct "ethnographic research" among Kurds, what he collected and transferred to today is worthy to assess as an "ethnography" of Kurds of his time. Because of that, Paradowska (1971/2016) places him in Polish ethnography and says that he has an important place in the history of Polish ethnography.

-Second, it can be concluded that, especially Bazidî, had "participated" in the normal daily life of Kurdish tribes and then written his or "told" what he had been observing. Knowing that he was "mele" (Mullah), it was easy for him to both travel and live among Kurdish tribes and getting information about their socio-economic, political, and cultural life.

Consequently, in addition to his status as one of the prominent Kurdologists among scholars of Kurdish studies, he can also be described as an ethnographer. And if Alexander Jaba is thought to belong to "Polish ethnography", Mele Mahmudê Bazidî can be considered as a "Kurdish ethnographer" of his time and their work brings us the "ethnography of Kurds" of the 18th and 19th century.

REFERENCES

ALAKOM, Rohat (2104). "Bir İzmir Levanteni: Auguste Jaba", Kürt Tarihi, s.11, ss. 48-55.

ALTUNTEK, N. Serpil (2009). 'Yerli'nin Bakışı. Etnografya: Kuram ve Yöntem, Ütopya: Ankara

BARTH, Fredrik (1953). Principles of Social Organization in Southern Kurdistan. Universitetets Etnografiske Museum. Bulletin 7. Oslo: Universitetets Etnografiske Museum.

BAZÎDÎ, Mela Mehmûdê (2010). Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye (Amadekar. Ziya Avcı), Lîs: Diyarbakir.

BİÇER, Bekir (2104). "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl – 13. Yüzyıl)". *Tarih Okulu Dergisi* (TOD) Mart 2014 Yıl 7, Sayı XVII, ss. 165-187

BLAU, Joyce (2009). "Kurdish Language II. History of Kurdish Studies", http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-language-ii-history-of-kurdish-studies, last accessed in: 28.10.2016.

BOCHENSKA, Joanna (2015). "Przedmowa do wydania polskiego", *Fritillarica Kurdica,* vol. 9, pp.7-22.

CELALÎ, Murad (2106). "Kedkarekî Kurdolojiyê August Jaba", *Nûbihar,* sal. 24, cild.20, hj. 136, rp. 18-25.

GÜLTEKİN, Mehmet (2015). "Di arşiva Prof. Ferdînand Justî de nameyên Aleksandre Jaba", *Fritillaria Kurdica*, Bulletin of Kurdish Studies, N.9, pp. 129-132.

HAMMERSLEY, Martyn; ATKINSON, Paul (2007). Ethnography, Principles in practice, London: Routledge (Taylor & Francis e-Library).

HUFFORD, Mary (2005). "Ethnography." *Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife*, ed. William M. Clements. London: Greenwood Press. Accessed to: http://www.sas.upenn.edu/folklore/faculty/mhufford/Ethnography.pdf

IZADY, MEHRDAD R. (1992). The Kurds: A Concise Handbook, London: Tylor & Francis. (Re-published in 2015 by Routledge).

JACKSON, Peter (1998). "Marco Polo and His "Travels", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 61, No. 1 (1998), pp.82-101.

LEACH, Edmund (1940). Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds, London School of Economics and Political Science: London

MALINOWSKI, Bronislaw Kasper, (2005). Argonauts of the Western Pacific, Taylor & Francis e-Library, 2005. (1922, London: Routledge 1978).

MARCO POLO (1914). The Travel of Marco Polo, The Venetian, London/ New York: J.M. Dent & Sons/ E. P. Dutton & Co. Last Accessed via: https://ia802306.us.archive.org/24/items/marcopolo00polouoft/marcopolo00polouoft.pdf 08.06.2017

OMARKHALI, Khanna & Mossaki, NODAR (2014). "A History of Russian Kurdology: With a Brief Literature Overview", in *Weiner Jahrbuch für Kurdische Studien. Schwerpunkt: Die Geschichte von Kurdische Studien und Kurdologie*. Nationale Methodologien und transnationale Verflechtungen, pp. 140-177.

ÖZTÜRK, Mustafa (2107), *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî (Vekolîn û Saloxdan),* Diyarbekir: Weşanên Lîs.

PARADOWSKA, Maria (1971/2016). "Lêkolînek li ser destxeteka Mela Mehmûd Bayezîdî", (Trans. by S.Hirorî), http://www.kulturname.com/?p=10321 last accessed in: 26.10.2016.

RÛDENKO, Margarita B. (1979). "Pêşgotin" in *Mela Mehmût Beyazîdî (1963). Adetên Kurdistan* (Ed. Delîlê Îzolî), Holland: Den Hag

URRY, James. (1990). "A History of Field Methods", *Ethnographic Research,* R. F. Allen (ed.), London: Academic Press, 35-61.

XENEPHON (1980). Anabasis Books I-IV (With English Translation by Carleton L. Brownson), Harvard University Press: Cambridge.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 85 – 109
http://www.ijoks.com

Anfal and its consequences: An analysis for our work on Anfal, some points of view and conclusions

Mohammad Ahmad SAED[1] & Mahdi Fatih OMAR[2]

Received: Oct 08, 2017 **Reviewed**: Oct 30, 2017 **Accepted**: Nov 21, 2017

Abstract

This study، entitled "Anfal and its consequences: an analysis for our work on Anfal, some points of view and conclusions" is a critiquing study about our trials and views as Kurds towards Anfal as a tragedy in our history. It is also an attempt to analyze the variety of uses of Anfal as a concept and a dossier by the Kurdish people themselves from different levels and for different aims. In addition، in an analytical reading، we try to discuss the negative relationships of ourselves and Anfal; that is for the sake of confronting the genocide culture of the Kurdish people.

The paper encompasses two chapters:

Chapter One: It is entitled "Working with Anfal". Here، we try to critically analyze the use of concepts and dossiers of Anfal. It includes evidences، archives، number، legitimacy، enemy، criminal، seminars, monoment, Academe.

Chapter Two:It is entitled "Anfal and Some Misconceptions". It discloses the negative consequences of the misconceptions of Anfal campaign in our thought and memories. It encompasses Anfal and proud، civilized life، population reduction، Anfal and naming the newborns، co-miseries, and announcements.

And finally، the aims of the paper are indicated side by side with the list of references.

Keywords: Archives, Population reduction, Legitimacy, Monument, Civilized life, Anfal.

Recommended citation:

Saed, M.A. & Omar, M.F. (2018). Anfal and its consequences: an analysis for our work on Anfal, some points of view and conclusions. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 85 – 109. DOI: **10.21600/ijoks.383380**

[1] Prof. Dr, Department of Kurdish Language, School of Language , Sulaimani University, Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq. E.mail: kasas_j@yahoo.com

[2]. Asst. Prof. , Department of Kurdish Language, School of Language, Sulaimani University, Sulaimani, Kurdistan Region - Iraq. E.mail: mahdi.fatih@charmouniversity.org

ئـەنفال و دەرهاویشتەکانی:
شیکارییەک بۆ کارکردنی ئێمە لەگەڵ ئەنفالدا و چەند بۆچوون و دەرکەوتەیەک
(لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی شیکاریی)

پ.د.محەمەد ئەحمەد سەعید پ.ی.م.مەهدی فاتیح عومەر
سکوڵی زمان – زانکۆی سلێمانی

پێشەکی:

ئەم باسە، لە ژێر ناونیشانی (ئەنفال و دەرهاویشتەکانی- شیکارییەک بۆ کارکردنی ئێمە لەگەڵ ئەنفالدا و چەند بۆچوون و دەرکەوتەیەک)، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەییە دەربارەی کارکردن و تێڕوانینی ئێمەی کورد بۆ ئەنفال وەك تراژیدیایەك کە بەشێکە لە مێژوومان، ئەوەی لەم باسەدا ویستوومانە کاری لە سەر بکەین، هەوڵێکە بۆ شیکردنەوەی ئەو جۆرە بەکارهێنانانەی ئەنفال وەك چەمك و وەك دۆسیە لە لایەن کورد خۆیەوە لە ئاستی جیاجیا و بۆ ئامانجی جۆراوجۆر. لەم لێکۆڵینەوەیەدا لە خوێندنەوەیەکی شیکارییانەدا هەوڵ دەدەین، لایەنە نێگەتیڤییەکانی پێوەندییەکانی تا ئێستای ئێمە و ئەنفال بخەینە بەر باس و گفتوگۆ، ئەویش بە زۆری ئامانج لێی ڕووبەڕووبوونەوەی کەلتووری جینۆسایدی گەلی کوردە .

بابەتی پێویستی و گرینگیی قسەکردن و توێژینەوە و وردبوونەوە لە کارەساتی ئەنفال و تەواوی ڕەهەندە جوداجوداکانی وەك ڕاستییەك لە ڕاستییە بەڵگەنەویستەکان لە پانتاییی ڕۆشنبیریی و سیاسی و ڕاگەیاندن و ئەکادیمیی ئێمەدا، ڕەنگە زیادەڕەوی نەبێت گەر بڵێین، پێویست دەکات بۆ هەتاهەتایە شوێنی پرسیار و مشتومڕ نەبێ، ئەویش بەو مانایەی زەحمەتە لەنێو مەنزڵی ڕۆشنبیرییەکی تەندروستدا بابەتێکی وەها هەرگیز پێگەیەکی پەراوێزی و لەیادکراو لە نێو ڕووبەری مەعریفی و ئەکادیمیدا بەخۆوە ببینێت. بابەتی قسەکردن و ئاخافتن لە سەر تراژیدیای ئەنفال و هەڵبژاردنی وەك کەرەستەیەك بۆ بیرکردنەوە و لێخووردبوونەوە و بەخۆداچوونەوە، بێ گومان لەوێشەوە و هەر لەو دەللاقەیەوە ڕوانین بۆ ئاسۆکان و داهاتووی ژیانمان. هەڵبژاردنی بابەتی کارەساتی ئەنفال بۆ قسەکردن و بیرکردنەوە کەرەستە و میتۆدی جوداجودا دەخوازێ و گرتنەبەری ڕێگای هەمەجۆری دەوێت بۆ تاقیکردنەوە، بۆئەوەی زەمینەی خوێندنەوە و ڕاڤەکردنی ئەم تراژیدیایە فراوانتر و بەرینتر بێت، چونکە بە بێ فرەیی لە بەکارهێنانی کەرەستە و میتۆدی جیاواز جیاواز و بەبێ فرەڕەهەندی لە ئاستەکانی بیرکردنەوە و تێڕوانین، بە دڵنیاییەوە هەرگیز ناتوانین پرشنگێکی ڕووناکی وەرگرین، ڕووناکییەك تا بتوانین لەبەر ڕۆشناییەکەیدا هەم خۆمان و هەم دونیای پێ ببینین و ڕەخنە و بۆچوون و جیهانبینیی خۆمانی لەسەر بونیاد بنێین، سەرەنجام کەمێك تروسکەی دڵنیایی و ئومێدمان تێدا بژێننەوە .

هیچ کات ناکرێت بە بێ ڕۆشنکردنەوەی ڕەهەندی تازە و کردنەوەی پەنجەرەی نوێ لەسەر تراژیدیای ئەنفال، دڵنیا بین لەوەی کە ئێمە توانیومانە بابەتی ئەنفال وەك بابەتێکی جیدی و قووڵ لە دونیای بیرکردنەوەی نێو جیهانی ڕۆشنبیری و ئەکادیمیماندا شوێنێکی گرینگ و لەبەرچاو و هەستیاری هەیە یان لە داهاتوودا وەری دەگرێت. لەمەڕ قسەکردن و توێژینەوە و لێکۆڵینەوە لە سەر ئەنفال و بۆ ئەوەی بتوانین بەرگەی وەها سەفەرێك بگرین، ئێمە هەمیشە پێویستمان بە ڕێبەری شارەزا و چاونەترس هەیە بۆ سۆراغکردن و عەوداڵبوون، هەمیشە چاو و دیدگای نوێمان گەرەکە بۆ بینین و پشکنین و هەستەوەری زۆر حەساس و ئێجگار وردمان پێویستە بۆ ناسینەوە و کەشفکردن، هەموو ئەمانەیش زۆر بەکەڵکن و دەبێت هەموو لایەنە تیۆرییەکان و مەعریفییەکان بگرنەوە و بە شێوەیەکی ئەکادیمییانە و زانستییانە هەوڵ بدەن زەمینە و هۆکارەکانی ئەنجامدانی کارەساتی ئەنفال و ئەو فاکتەرانەی کە دەگەڕێن بەدوای ئەوەی بۆچی تراژیدیای ئەنفال بەو شێوەیە و لەو زەمینە و بارودۆخەدا ڕووی دا و ڕەهەندگەلی کۆمەڵایەتی و سیاسی و جیۆگرافی و ئابووری و یاسایی...هتد، بخرێنە ڕوو، هاوزەمان شیکار و لێکدانەوە و بەدواداچوون بە شوێن خۆیاندا بهێنن و لەم کەناڵانەیشەوە بۆمان دەربکەوێ و پێمان بڵێن کە پێوەرە ئەخلاقی و سیاسی و فەلسەفی و یاسایی و نێودەوڵەتییەکان دەرهەق بەم تراژیدیا بێوێنەی کورد و بەرامبەر ئەم ڕووداوە گەورەیەی مرۆڤایەتی چییە و چۆنە و هەر لەم ڕێگەگەلەوە خۆمان بە بیرکردنەوە و توێژینەوە و دراساتی زانستی، ماسکەکانیان هەڵ بدەینەوە .

وەلێ زۆر بەداخەوە، زۆربەی ئەو ڕێگایانەی دەمانبەنەوە سەر خوێندنەوەیەکی ئەپستیمی و عەقڵانی و قووڵ بۆ تراژیدیای ئەنفال تاوەکو ئێستا تاقی نەکراونەتەوە و کەسی پێدا نەڕۆیشتوون و زۆربەی ئەو دەروازە میتۆدی و ئەکادیمییانەی کە لە سەر خوێندنەوەیەکی وردبینانە و قووڵ و زانستی و فرەڕەهەند دەشێت بخرێنە سەرپشت، تا ئەم ساتە بە دەست لێ نەدراوی ماونەتەوە و هیچ کەسێ نەچوە بە لایاندا و قەرەی نەکەوتوون. بەشێکی زۆر لەو ڕێگایانەی لەمەوپێش پێیدا ڕۆیشتووین کۆمەڵێك کوێرەڕێ و ئاراستەی چەوت بوون، کە بێ گومان زۆربەیشیان دەرەنجامی ترسناك و خراپیان بۆ سەر پرسی تراژیدیای ئەنفال خستوەتەوە و یان دەشێ و چاوەڕوانین بیخەنەوە. زۆربەی ئەو باس و بۆچوون و تێڕوانینانەی لەمەڕ ئەنفالەوە، چ لە میدیای بیستراو و بینراو و نووسراودا سەریان دەرهێناوە و بەشێکی زۆری هەر ئەو کار و پڕۆژانەی لە ناوەندە ئەکادیمی و مەعریفییەکانەوە هەر لەم پێناوەدا هاتوونەتە ئاراوە، یان ئەو جێکەوت و بۆچوونانەی لە پانتاییی سیاسی و کۆمەڵایەتییدا ئەم پرسە هەیبوە یان لە سەر ئەم پرسە دروست بوون،

زیانی کاریگەر و قورسی بۆ سەر ئەم کارەساتە ئینسانییە هەبوە و بایەخی ئەم دۆزە ڕەوا و گرینگەی لە هەست و ویژدانماندا کەم کردوەتەوە و تا هەنووکەیش کە ئێمە لەسەر ئەم باسە توێژینەوە دەکەین، دوای ئەو ئەنجامانەی لەم توێژینەوەیەدا بە دەستی دەهێنین دەتوانین بێ سڵکردنەوە بڵێین، تراژیدیای ئەنفال بەرەو خوڵقاندنی هەستی بەرگری و لێپرسراوێتییەکەی تەنانەت زۆر سادەیشی نەبردووین .

بواری لێکۆڵینەوەکە:

وەك ئاماژەمان بۆ کرد ئەم لێکۆڵینەوەیە، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەییە دەربارەی کارکردن و تێڕوانینی ئێمەی کورد بۆ ئەنفال وەك تراژیدیایەك کە بەشێکە لە مێژوومان، کۆکردنەوەی کۆی ئەو تێڕوانین و کارکردنانەیش زیاتر لە مێدیای بیستراو و بینراو و نووسراوەوە دەردەکەون و بەشێکیان لە پانتایی مەعریفی و ئەکادیمی و سیاسی و کۆمەڵایەتییشدا دەتوانین بیانبینین و هەستیان پێ بکەین و بیانخوێنینەوە، بۆیە لێرەوە ئەوە ڕوون دەبێت کە بواری لێکۆڵینەوەکە زۆر فراوانە و دەکشێ و چوارچێوەیەکی دیاریکراو بەخۆوە ناگرێت، بە شێوەیەك سنووری بەرجەستە و پانتاییی مادی تێدەپەڕێنێت و دەچێتە ناو ڕووبەری بێ سنووری هەست و نەستی خۆمانەوە، بۆیە ئەو بوارەی کاری تێدا دەکەین چەندە بەرجەستەیە، لە ڕاگەیاندن و نووسین و چالاکیی سیاسی و کۆمەڵایەتی... هتد خۆی دەنوێنێت، هێندەیش نابەرجەستەیە، کە لە نەستی تاك و کۆدا بە هۆشیارییەکی قووڵەوە پێویست دەکات هەستی پێ بکەین، چەندە ئایدیا و بیرکردنەوە و ئامانجەکانیان لە ناو ئەکتی سیاسی و ڕووبەری مەعریفی و مەیدانی ئەکادیمیا و پەروەردە و کۆمەڵگادا دەگیررێن، هێندەیش یان زیاتر و کەمتر ئەو ئایدیا و بیرکردنەوە و ئامانجانە لە ڕووبەری هەست و نەستی تاك و کۆ و لە خەیاڵی ئەوانەی کار لە سەر ئەنفال دەکەن یان ئەنفال کاریان تێ دەکات بەرهەم دێن و بۆ بینینیان هۆشیاریی تایبەت و بوێر پێویستە و بێ ئەم هۆشیارییە هەست بە هیچ شتێکی ناو ئەم پانتاییە ناکرێت.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەت و ناونیشان:

هۆکاری هەڵبژاردن و گرینگیی ئەم بابەتە و ناونانی بە (ئەنفال و دەرهاویشتەکانی – شیکارییەک بۆ کارکردنی ئێمە لەگەڵ ئەنفالدا و چەند بۆچوون و دەرکەوتەیەک) لەوەدایە، ئێمە وەك کورد لە زۆر ئاستی جیاواز و لە کات و شوێنی جۆراوجۆر، دەست بۆ چەمکی ئەنفال دەبەین و بۆ مەبەستی جیاواز جیاواز بە کاری دەهێنین، بە سەرنجدان لە دۆسیەی ئەنفال، چ وەك قەرەبووکردنەوەی زیانە گیانی و مادییەکانی کەسوکاری ئەنفالکراوان و چ لە ڕووی بەسزاگەیاندنی تاوانبارانی ئەنفال و چ لە ڕووی بەکارهێنانی دۆسیەی ئەنفال بۆ خزمەتکردن بە دۆزی ڕەوای نەتەوەی کورد، تێدەگەین کە پێوەندیی ئێمە و ئەنفال لە دۆخێکی تەندروستدا نییە و خزمەتێکی ئەوتۆ بەو دۆسیەیە نەکراوە و کەسوکاری قوربانییانیش لە دۆخێکی ناهەمواردا دەژین، دەبینین زۆر جار بەکارهێنانی ئەم چەمکە و ئەم دۆسیەیە، ئاکامی نێگەتیڤیی لێ کەوتوەتەوە و زیانی زۆری لە دۆسیەکە و دۆخی قوربانییان داوە، بۆیە لەم باسەدا لە بریی ئەوەی لە ئەنفال خۆی بکۆڵینەوە، شیکاری ئەو ڕایەڵانە دەکەین، کە ئێمە و ئەنفال بە یەکەوە دەبەستنەوە، یاخود چەمکی ئەنفال دەهێنێتەوە ناومان، ئەویش لە پێناو ئەوەی ئەو پێوەندییەی ئێمە و ئەنفال لە دۆخێکی ناتەندروستەوە بچێتە ناو دۆخێکی تەندروستەوە، کۆتایی بە ئەنفال و دەرەنجام و کاریگەرییە تاڵەکانی بهێنرێت.

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

هەڵسەنگاندنی هەموو ئەو کار و بیرکردنەوە و چالاکییانەی لە ناوەند و لایەن و کەسی جیاجیاوە لە کات و شوێنی جیاجیاوە بۆ پرۆسەی ئەنفال هەبوون و قسەکردن لە سەر هەموو ئەو بەکارهێنان و هێنانەئارایەی ئەنفال وەك چەمك و تراژیدیا لە پانتاییی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیریی کوردی، بێ گومان بەو تێگەیشتنەی دۆزی ئەنفال هەر لە قەرەبوونەکردنەوەی لایەنی کەمی زیانە گیانی و مادییەکان و خزمەتنەکردنی شایستە بە قوربانییانی زیندوو و ڕزگاربوانی پرۆسەی ئەنفال، تا چەقبەستنی ئەو دۆزە لە بەدادگایی نەگەیاندنی تاوانبارانەوە تا بە ڕەسمی و بە حەقیقی نەناساندنی ئەو تراژیدیایە بە جینۆساید لە جیهاندا، ئەو سیمایە بە لێکۆڵینەوەکەمان دەبەخشێت، کە لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەییی شیکاری بێت و ئەو ئەنجامانەی دەمانەوێت لەم لێکۆڵینەوەیەدا پێیان بگەین، ئەوە دەخوازن کە ئەم ڕێبازە بگرینە بەر .

گرفتی لێکۆڵینەوەکە:

هەر بە سروشتی ناسکی و هەستیاری و دۆخی پڕ ژان و ئازاری تراژیدیا، لێکۆڵینەوە لە هەر تراژیدیایەك گرفتاوی و ساتێکی بەتەنگوچەڵەمەیە، ئەویش بە هۆی ئەوەی نەکا ئەنجامی پێچەوانە بخاتەوە و ئەو ناسکییە تراژیدیا زامدار بکات و مەترسی بێت بۆ سەر هەستیارییەکەی و خراپتر لە ژان و ئازاردا بیچەقێنێت، لێکۆڵینەوە لە تراژیدیای ئەنفالیش هەر وایە، ئەگەر هەموو ئەوانەی تا ئێستا دەستیان بۆ ئەم چەمکە بردوە و مەبەستیان بوە لە تراژیدیایەکی مێژووی کورد بدوێن، ئەم خاڵەیان ڕەچاو بکردایە و بە پارێزەوە باسیان لە ئەنفال بکردایە، ئێستا ئەو تراژیدیایە هەر لە کوورەی دۆزی خۆیدا نەدەسووتا و کاریگەرییە نێگەتیڤییەکانی بە سەر ڕزگاربوان و کەسوکاری ئەنفالکراوان و نەوەکانیان هێندەی تر و

ڕۆژبەڕۆژ قورستر و تاڵتر نەدەبوو، گرفتی ئەم لێکۆڵینەوەیە گرفتە لە ناو چوارچێوەیەکی گرفتاویدا، واتە بەو پێیەی ئەم لێکۆڵینەوەیە خۆی باسی ئەنفال ناکات، بەڵکو باس لەوانە دەکات کە باسی ئەنفالیان کردوە و دەیەوێت بزانێت چۆن ئەم باسەیان هێناوە ئاراوە و کاریگەرییەکان چۆن بوە، بۆیە ئەو ڕووبەرەی کاری تێدا دەکات، ڕووبەرێکی پڕ گرفتە، بۆیە تا بکرێت بە پارێزەوە هەنگاومان و لێکۆڵینەوەمان ئەنجام داوە، چونکە دەمانەوێت و کۆششێکی زۆرمان کردوە و خۆمان لەم گرفتانە بە دوور بگرین:

١- ئەو دۆخە مەترسیدار و ناڕەوا و نازانستی و خراپەی لە دەستبردن بۆ ئەنفال وەك چەمك و شاڵاوێکی دڕندانە هاتوەتە ئاراوە وەك خۆی بمێنێتەوە و هاوکات لێکۆڵینەوە لەو شێوە بکارهێنانانە و ڕەخنەکردنیان دیسان ببێتەوە بەشێك لەو دۆخە.

٢- لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی لەو شێوە بەکارهێنانانەی پرسی ئەنفال لە ڕووبەری سیاسی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتیی... هتد، کورددا، هەمیشە مەترسیی ئەوەی لێ دەکرێت، برینێك بێت بە کراوەیی و تیمار نەکراوی بە جێ بهێڵرێت و زێدەتر ئازارەکانی ئەو تراژیدیایە بورووژێنێت.

٣- ڕێك نەخستن و شێواوی و هەڕەمەکییانەی کارکردن لە سەر پرسی ئەنفال لە هەموو ناوەندەکانی و لە کات و شوێنی جیاجیاوە، ئەو بارە دروست دەکات، کە هەر دەم بیرمان لە لای ئەوە بێت، کە ڕەنگە لە پانتاییی سیاسی و ڕۆشنبیریی و ئەکادیمی و کۆمەڵایەتیدا شێوە بەکارهێنانی تر مابێت، ئێمە درکمان پێ نەکردبێت یاخود بیرمان چووبێت، ئایدیا و بیرکردنەوەی تر مابێت، شایەنی هەڵسەندگاندن و ڕەخنە بێت و ئێمە بیرمان چووبێت .

پێکهاتەی لێکۆڵینەوەکە:

لەم توێژینەوەیەدا (ئەنفال و دەرهاویشتەکانی – شیکارییەک بۆ کارکردنی ئێمە لەگەڵ ئەنفالدا و چەند بۆچوون و دەرکەوتەیەک) بەو پێیەی بەکارهێنانی چەمکی ئەنفال لە لایەن ئێمەی کوردەوە لە ئاستی جۆراوجۆر دایە و بۆ مەبەستی جیاجیا لە کات و شوێنی جۆراوجۆرە، لێرەدا دوو لایەنی ئەم پێوەندییەی ئێمە و ئەنفال هەڵدەسەنگێنین و دوو بەشی لێ دروست دەکەین لە هەر یەك لەو بەشانەیشدا کۆمەڵێك تەوەر دەخەینە بەر باس و ڕەخنە و گفتوگۆ، بەم جۆرە:

بەشی یەکەم، لە ژێر ناوی (کارکردن لەگەڵ ئەنفالدا) هەوڵ دەدەین بەکارهێنانی چەمك و دۆسیەی ئەنفال بخەینە بەر شیکردنەوەی ڕەخنەیی کە بەزۆری لەم ڕوانگانەوە یاخود بەو شێوانە کار لەسەر چەمك و دۆسیەی ئەنفال دەکرێت و، زیاتریش ئەم باسانە دەگرێتەوە: (یادکردنەوە، بەڵگەنامە، ئەرشیفکردن، ژمارە، شەرعیەت و دادگایی کردن، دوژمن و تاوانبار، مۆنۆمێنت، سیمینار و کۆنفرانس و فێستیڤاڵ سازکردن، ، پرۆگرامی خوێندن، ئەکادیمیا).

لە بەشی دوەمیشدا کە ناونیشانی (ئەنفال و چەند بۆچوون و دەرکەوتەیەك)ی بۆ دانراوە، ئاکامی نێگەتیڤیی ئەو دەرکەوتە و بۆچوونە هەڵانە ئاشکرا دەکەین کە لە ئاست شاڵاوی ئەنفالدا لە بیرکردنەوەی ئێمەدا ئامادەن و زۆر جار لە کاتی بەکارهێنانی چەمك و دۆسیەی ئەنفالدا بە بەهێزی دەردەکەون، لەم ڕووەیشەوە لە تەوەرەکانی (ئەنفال و شانازیکردن، ژیانی شارستانی، کەمبوونەوەی دانیشتوان، ئەنفال و ناونان، ئەنفال و هاودەردی، ئەنفال و بەیاننامە) دەدوێین.

بە هیواین لەم لێکۆڵینەوەیەدا (ئەنفال و دەرهاویشتەکانی) ئەو ئامانجەی کە بۆی تێکۆشاوین، کە بریتییە لە (شیکارییەک بۆ کارکردنی ئێمە لەگەڵ ئەنفالدا و چەند بۆچوون و دەرکەوتەیەک)بە شێوەیەکی بابەتیانە پێی بگەین.

بەشی یەکەم

کارکردن لەگەڵ ئەنفالدا:

ئەگەر چاوێکی خێرا بە هەموو ئەو کار و چالاکی و بەرهەمانەدا بخشێنین کە لە مێدیای بینراو و نووسراو و بیستراوی کوردیدا لە سەر پرسی ئەنفال دەردەکەون و پەخش دەکرێن، ئەگەر سەرنج بدەینە دید و تێڕوانینی ناوەندە ئەکادیمی و مەعریفی و ڕۆشنبیرییەکانی کورد بۆ دۆزی ئەنفال و لەو ئایدیا و بیرکردنەوانەیش بکۆڵینەوە کە لە سەر ئاستی تاك لە کۆمەڵگای کوردیدا بۆ تراژیدیای ئەنفال بەرهەم هاتوون و لەوەیش ورد بینەوە ئاخۆ لە پانتاییی کۆمەڵایەتی و سیاسیدا ئەم چەمکە چۆن دەرکەوتوە و بە کار هاتوە، ئێتر ئەمانە بۆ هەر مەبەستێك بووبێتن، وەك کەرەستەیەکی بەنرخ بووبێت بۆ مێدیاکان و بابەتی ڕۆژنامەوانییان لێی دروست کردبێت، یان بووبێتە پڕۆژە و کەرەستەی دروستکردنی کۆڕ و سیمینار و کۆنفرانس بۆ ناوەندە ئەکادیمی و مەعریفییەکان و سیاسەتمەداران وەك بابەتێکی سیاسی و بۆ مامەڵە و سەوداکردن یان بۆ پیشاندانی سیاسەتێکی پاك و مرۆڤدۆستانەی خۆیان بە کاریان هێنابێت و چالاکانی مەدەنییش کردبێتیانە دەمامکێك بۆ داپۆشینی چالاکییە بێ ئامانج و ناکامەکانی خۆیان و بە باسکردنی ئەنفال و خۆدان لە قەرەی باسوخواسەکانی ئەو پرسە، ڕووی چالاکێتی و پڕۆژەداریی خۆیان بە کۆمەڵگا پیشان دابێت، کۆی ئەمانەیش دەکرێت ڕوویەکی نیشاندانی وەفاداری بێت بۆ قوربانییانی ئەو تراژیدیایە و دەرخستنی هەستی مرۆڤدۆستانە بێت و، ئەوانەی ئەنفال بە کار دەهێنن بیانەوێت قەرزێکی ویژدانیی خۆیان بدەنەوە و دەروونی خۆیان ئاسوودە بکەن، یان سیاسەتی

ڕاگەیاندن و حزبایەتی و بەرژەوەندیی تایبەت وایان لێ بکەن پەنا بۆ بەکارهێنانی پرسی ئەنفال لە گوتارەکانیاندا ببەن، هەندێ جاریش وەك پڕۆژەیەکی سوودمەند چاوی لێ بکەن و کۆنفرانسە ناوخۆیی و نێودەوڵەتییەکانی پێ گەرم بکەن.
بەکارهێنانی چەمکی ئەنفال زۆرتر بۆ یادکردنەوەی تراژیدیاکەیە و ئەوانەی یادی ئەنفال دەکەن دەیانەوێت ئەو تاوانە گەورەیەی مێژووی مرۆڤایەتی لە ویژدان و هەست و نەستی هەمواندا زیندوو بێت و بیر نەچێتەوە، بەمەیش خزمەت بە دۆزەکە و ویژدانی خۆیان ئاسوودە بکەن، لەم ڕێگەیەیشدا زۆر جار خەریکی بەڵگەنامە ڕیزکردن یان دۆزینەوەی بەڵگەنامەی نوێن لە سەر تراژیدیای ئەنفال و لە ڕاگەیاندن و کۆنفرانس و سیمینار و توێژینەوەکاندا دەیخەنە ڕوو، یان سەرقاڵی کاری ئەرشیفسازین و بە بەرنامە و بێ بەرنامە و بە شێوەیەکی زانستی و نازانستی گێڕانەوەکانی شایەتحاڵەکانی ئەنفال تۆمار دەکەن و دەنووسنەوە و هەر شتێك کە دەستیان بکەوێت و پێوەندیی بە ئەنفالەوە هەبێت ئەرشیفی دەکەن، ئەوەی کە دەبینرێت زۆربەی ئەم هەوڵانەیش تاکەکەسین و بێ پشتیوانیی پێویست دەکرێن، بۆیە زۆربەی ئەو ئەرشیفسازییە، کارگەلێکی نازانستی و بێ بەرنامەن. ئەوانەی کار لە سەر ئەنفال دەکەن، زۆرتر بە شوێن ئەوەوەن بزانن یان بیسەلمێنن ژمارەی ئەنفالکراوان چەندە، کۆششێکی زۆریش دەکەن ئەو ژمارەیە زۆرترین ژمارە بێت و بە هەر چەشنێك بووە گەورەترین ژمارەی ئەنفالکراوان بسەلمێنن و دژی هەر ژمارەیەکی لەوەی خۆیان کەمتر بووەستنەوە، هەندێ جاریش تەنها دەیانەوێت شەرعیەت بە دەست بهێنن، ئیتر شەرعیەتی هەر شتێك بێت، تاوانبارکردنی ئەوانی تر یان پاکسەلماندنی خۆیان، شەرعیەتی بە دادگاگەیاندنی تاوانباران، یان وەرگرتنی شەرعیەتێك بۆ چوونە ناو باس و پرس و سیاسەتی نێودەوڵەتییەوە، لە شەرعیەتەوە بۆ تاوانبار و دوژمن دەگەڕێن، لەم پێناوەدا سیمینار و کۆنفرانس و فێستیڤاڵ ساز دەکرێت، لەو لایشەوە لایەنی بەرپرس و دەسەڵاتدار پشتیوانیی هەندێ لەو جۆرە چالاکییانە دەکات، لە لایەکی ترەوە مۆنۆمێنت بۆ ئەو تراژیدیایە دروست دەکات، هەندێ جار هەوڵ دەدات ئەو ڕووداوە تەنها لە بەرنامەی مێدیاکان و یادەکان و ناو بڵاوکراوەکاندا نەهێڵێتەوە و بیخاتە ناو چوارچێوەی پرۆگرامی خوێندن لە ناوەندەکانی خوێندندا.
لێرەدا بەکورتی لە سەر هەر یەك لەو خاڵانە ڕادەوەستین و سەرنج و پرسیاریان ڕووبەڕوو دەکەینەوە، کە کارکردنی لە سەر ئەنفالی تێدا قەتیس کراوە:

١- یادکردنەوە:

زۆربەی جار کە وشەی ئەنفال دەبیستین، دەبینین کە مەبەست لەمە یادکردنەوەی ئەو تراژیدیایە، ئەوانەی باسی ئەنفال دەکەن دەیانەوێت یادی ئەو مەرگەساتە لە کۆیادەوەریی هەمواندا زیندوو بێت، بە قەناعەتی خۆیان مەبەستیانە ئەو ڕووداوە بیر نەچێتەوە و پێویستە و ئەرکێکی ڕەوشتی و مرۆڤایەتی و نەتەوەییشە کە یادی ئەنفال بکرێتەوە و بە سانایی فەرامۆشی نەکەین و هەموان بزانن لەو مێژووەدا چی بووە و چی ڕووی داوە و چ تراژیدیایەك کەی و لە کوێ و چۆن ڕووی داوە، قوربانییەکان کێن و تاوانباران کێن و لە کوێن و وردەکاریی ئەو ڕووداوە چۆن بووە، بەڵام پرسیارێك لێرەدا پێویستە بهێنرێتە پێشەوە، ئایا یادکردنەوە خۆی چییە و چۆنە و چ ئامانجێك لە پشتییەوە خۆی حەشار داوە؟ یان پرسیارێك لەوە جیدیتر ئەوەیە، ئایا خودی یادکردنەوە هەر ئەوەیە کە ئەمانە دەیکەن و هەر ئەوە جەوهەری یادکردنەوەیە؟
کاتێك دەتوانین یادی ڕووداوێك چ خۆش یان ناخۆش بکەینەوە، کە بووبێتە بەشێك لە ڕابردوو، واتە بووبێتە پارچەیەك لە مێژوو، بە هەموو قورسایی و ڕوودانێکییەوە لە ئێستادا نەمابێت و درێژ نەبووبێتەوە بۆ زەمەنی یادکردنەوە و خۆی نوێ نەکاتەوە، یادکردنەوە ئەگەر بۆ تراژیدیا بوو، بۆ ئەوە نییە، زامەکان بورووێژێنرێتەوە و سەری برینەکان هەڵ بدرێتەوە و ئازار و ژانەکان بهێنرێتەوە کوڵ، بەڵکو بۆ ئەوەیە بە هۆی ساڕێژکردنەوەی ئەو زامانەوە هەستی مرۆڤدۆستی و خۆشبەختی بۆ مرۆڤ گەرمتر بکرێت و بە پەرۆشەوە بیری لێ بکرێتەوە، یادکردنەوەی تراژیدیا بۆ ئەوەیە، زام ببێتە هەوێنی لەدایکبوونەوە و ژیانێکی نوێ، نەك شیوەن و گریان لە ژێر کاریگەریی ئەو تاوانەدا، یادکردنەوەی ئازار و ژان بۆ ئەوە نییە بە هەستێکی ساختە و تەنانەت هەستێکی ڕاستەقینەیش وای نیشان بدەین دەروونمان ئەو ئازار و ژانانە دەچێژێت، بەڵکو ئازار و ژان دەبێت ببنە پاڵنەری ڕامان و خوێندنەوەی ڕووداوەکە و زەمینەسازان بۆ ڕوونەدانەوەی هەر ڕووداوێکی لەو جۆرە.
گەر کۆمەکیش لە دەروونشیکاری وەرنەگرین (کە دیارە پێویستمان بەم کۆمەکە و هەموو جۆرە کۆمەکێکی ترە بۆ خوێندنەوە و تێگەییشتن لە ڕەهەندە جۆراوجۆرەکانی ئەو تراژیدیایە.) ئەوا هەر ئەوەمان لا ڕوونە کە ئەنفال، ترس و ئازار و کاریگەرییەکی زۆر خراپی بە تایبەت بۆ کەسوکاری ئەنفالکراوان و نەوەکانیانە و ئەم ڕووداوە تارماییەکە و هەمیشە بە شوێنیانەوەیە، بۆیە یادکردنەوەی ئەنفال دەبێت بۆ ڕەوینەوەی ئەم تارماییە بێت نەك ئەوەی هەمیشە ئەو تارماییە بهێنێتەوە پێشەوە، بە شێوەیەکی گشتی پێویستە یادکردنەوە ئاوڕێك بێت لە ڕابردوو بۆ ئەوەی بەرەو ئەم ئاراستە و ئاییندانەمان بەرێت :
أ- یادکردنەوەی ئەنفال ئەگەر بۆ گەرمکردنی کایەی ڕاگەیاندن نەبێت و وەك بابەتێکی ڕۆژ بۆ نووسین و نووسەر و ڕۆژنامەنووسان بە کار نەیەت، ئەوا گومانی تێدا نییە ئەم یادکردنەوەیە بەر لە هەر شتێك دەکرێت سیفەتێکی ئەخلاقی و مرۆڤدۆستی لە خۆ بگرێ و لە ڕێگەی ئەو یادکردنەوەیەیشەوە کار بکرێت بۆ تێگەییشتن و قووڵبوونەوە و تێڕامان لە لایەنە جۆراوجۆرەکانی تراژیدیای ئەنفال ئەویش بە بەکارهێنانی کەرەستە و میتۆدی جیاوازجیاواز بۆ خوێندنەوە و ڕاڤەکردنی ئەم ڕووداوە تاڵەی مێژووی کورد، ئەم کارە جگە لەوەی بەرەو تێگەییشتن و ڕەخنەی جیدی لە ستراکتۆری

ئەخلاقی و سیاسی و کۆمەڵایەتی هەنگاو دەنێت، هاوکات ئەم پرۆسەیە ئومێدبەخشیش دەبێت لە ڕوونەدانەوە و ڕێگەگرتن لە نوێبوونەوەی تراژیدیایەکی لەو چەشنە لە ژیانی کورددا و وا دەکات ئاییندەی خۆیشمان بە جۆرێکی تر و ڕوونتر ببینین، چونکە بێ هەوڵدان بۆ تێگەییشتن و ڕامان لە سەرچاوە هەمەلایەن و جۆربەجۆرەکانی ئەنفال و بەدواداچوون بۆ ئەوزەمینە و هۆیانەی وەهایان کرد ڕووداوێکی دڕندانەی لەم جۆرە لە سەر واقیعی ژیانی کورددا ڕوو بدا و ببێتە مێژوویەکی تاڵ، هەروەها بە بێ بینین و شیکردنەوەی ئەو سەرزەمینەی بوونە هۆی ئەوەی لە تراژیدیای ئەنفال نەیەینە دەنگ ڕووداوێکی وا ترسناك و قوربانییەکانی ئەنفال و کەسوکاری ئەنفالکراوان بەرەو تێڕوانین و دونیابینیی تر ئاراستەمان نەکەن و گومان و پرسیار نەخەینە سەر هەست و ویژدان و لێپرسراوێتیمان، بێ گومان ئەستەمە یان خۆدانە لە گێلی گەر وا بیر بکەینەوە، تراژیدیایەکی وەك ئەنفال تەنها لە مێژووماندا هەیە و کاری ئێمە هەر ئەوە دەبێت یادی بکەینەوە و، پێمان وا بێت ئەو تراژیدیایە لە ئاسۆکانی ئاییندەدا هەرگیز نایبینینەوە و مەزندەی ئەوە بکەین جارێکی تر ژیانی میللەتەکەمان بە ساتەوەختە تۆقێنەرەکانی ئەو تراژیدیایەدا هەرگیز تێ ناپەڕنەوە.

ب- یادکردنەوەی ئەنفال ئەگەر ئەنفال بکاتە بابەتێك بۆ تێرامانی قووڵ و جیدی و وەك کەرەستەیەکی فیکری و مەعریفی، بە دڵنیاییەوە دەکرێت کۆمەڵێك دەرئەنجامی گرینگمان بۆ بهێنێتە بەر دەست. بە دەم یادکردنەوەی تراژیدیای ئەنفالەوە کاتێك بە چەمکی نوێی ڕاڤەکردن و دیدی تازەوە بکەوینە نێو پرۆسەی گەڕان و پشکنینی تەواوی پانتاییە تاریك و ڕوونەکانی سەرجەم ڕووبەر و دیوارە دیار و نادیارەکانی ئەو دونیایەی تراژیدیایەکی هێندە دڕندانەی کردە بەشێك لە مێژووی میللەتەکەمان، وەختێك بە میتۆدگەلێکی جیاواز لە میتۆدە سواو و تەقلیدییەکان هەوڵی پێناسەکردنەوە و توێژینەوە و ڕاڤەکردنەوەی ئەو واقیعەی ئەنفالی تێدا ڕووی داوە، دەدەین، هەر کات پرسیاری نەترسانە و گوومانی قووڵ و ڕەخنەی بوێرانەمان ئاراستەی سەرجەم خوڵقێنەرانی ئەو تراژیدیایە کرد، لەم ڕێگەیەیشدا لەمپەرەکانی بەردەم بیرکردنەوە و بینینمان خستە ئەو لاوە و بە ئازادییەکی ڕەها و بێ هیچ بڕیارێکی پێشوەخت و چاوەڕوانکراو دەست پێ بکەین و هیچ ئینتیمایەکی ئایدیۆلۆژی و ئاراستەیەکی دیاریکراوی شیکردنەوە و قسەکردن نەگرینە بەر، ئەو کات دەتوانین کە یادی ئەنفالمان کردەوە، چەمکێکی سامناکی وەك چەمکی ئەنفال لە گوتارە سیاسییە سەرپێییەکان و ئەو بۆنە و دروشمانەی هەرگیز ناگەنە نیوەی قووڵاییەکانی ئەو تراژیدیایە بسەنینەوە و مێدیا و بەرپرسانیان لەوە حاڵی بکەین، بۆ لەمەولا تەنها ئێوە مافی بەکارهێنانی ئەم چەمکەتان نییە. ئێوە پێویستە لەم شوێنەدا بوەستن و چیتر مافتان نییە ئەم وشەیە هەر وا بە سادە و سانایی و بۆ مەبەستی دیاریکراو و تایبەتی بە کار بهێنن. دەبێت ئەو نووسەر و شاعیرانەی بێ هیچ سەرمایەیەکی مەعریفی ئەم چەمکە هەڵدەگرن و دەیخەنە تێکستە مردوەکانیانەوە، لەوە ئاگادار بکرێنەوە، ئەنفال وەك چەمك و وەك تراژیدیا هێندە مردوو و بێ گیان نییە تا تەنها لە بۆنە و ساڵڕۆژی تراژیدیاکەدا و لە ناو تێکستێکی سیاسی یان ئەدەبیی لاوازدا گیانی بە بەردا بکرێتەوە و گوزارشتی لێ بکرێت.

ت- یادکردنەوەی ئەنفال سەرەڕای ڕەهەندە ئەخلاقی و مرۆڤدۆستانەکەی، گەر ئەو یادکردنەوەیە ئاوێتە بێت بە خوێندنەوە و توێژینەوەیەکی گرینگ، کە تراژیدیای ئەنفال تەنها لە یەك لاوە نەبینێت و ئەو خوێندنەوە و ڕاڤەکردنانە لە یەك ڕەهەندەوە و لە یەك گۆشەوە ئاراستە نەکرێن، یادکردنەوەی ئەنفال دەرکەوتەکانی تێرامان بن لە تراژیدیای ئەنفال و ئەویش بریتی بێت لەو خوێندنەوە و ڕاڤەکردنانەی تەنها بە کەرەستە و چەمکی ئایدیۆلۆژی و سیاسی نەخوڵقێنرێن و تەنها خوێندنەوە و ڕاڤەکردنێکی ئایدیۆلۆژی و سیاسی نەبن، بەڵکو هەموو ئەو میتۆدانەی کە دەکرێت ئاسانکەر و ڕێنیشاندەر بن بۆ فرەڕەهەندکردن و دەوڵەمەندکردنی گۆشەکانی بینین و تێڕامان و قووڵبوونەوە، سوودیان لێ وەربگیرێت و خوێندنەوە و ڕاڤەکردنی تراژیدیای ئەنفال لەگەڵ دیوە سیاسییەکەیدا خوێندنەوە و ڕاڤەکردنێکی کولتووری و دەروونی و یاسایی و سۆسیۆلۆژی و... هتد بێت، تا لە ڕێگەی ئەم فرەڕەهەندییە لە قووڵترین و کاریگەرترین لێخوردبوونەوە و تەفسیر لانی کەم کەمێك دڵنیامان بکات و بە هۆی ئەم تەفسیر و خوێندنەوە فرەڕەهەند و ورد و قووڵانەیشەوە بتوانین جیهانبینی و دیدگایەکی نوێ دروست بکەین و بناغەی سیاسی و ئەخلاقی و سۆسیۆلۆژی و کولتووری و دەروونیی خۆمان بدەینە بەر پرسیار و ڕەخنەی بوێرانە و بە دیدێکی تر سەیری ئاییندە و ئاسۆکان بکەین و هەرگیز ئەو دۆخ و سەرزەمینە نەیەتەوە ئاراوە بۆ ڕوودانەوە و نوێبوونەوەی هەر تراژیدیایەکی چەشنی ئەنفال.

٢- بەڵگەنامە :

بەشێکی کارکردن لە ئەنفالدا بریتییە لە دۆزینەوە و کۆکردنەوە و پاراستن و خستنەڕووی بەڵگەنامەکانی پێوەست بە ئەنجامدانی شاڵاوی ئەنفال، بەشێکی ئەم بەڵگەنامانە ئەوە نیشان دەدەن، ئەنفال بە فەرمانی کێ و بە چ فەرمانێك ڕووی داوە، کەی ڕووی داوە، ماوەی چەندی خایاندوە و بە چەند قۆناغ ئەنجام دراوە و هەر یەك لەو قۆناغانە چەندیان خایاندوە و هەر یەکەیشیان چ ناوچەیەکی گرتوەتەوە، لەگەڵ کۆمەڵێك زانیاریی گرینگی تر کە لەو بەڵگەنامانە دەست دەکەون .

بەڵگەنامە تەنها چەند پارچە کاغەزێك یان کاسێتێکی دەنگی یان ڤیدیۆیی یان تۆمارێکی شایەتحاڵان نییە بە تەنها، بەڵکو دەروازەیەکی گرینگن بۆ ڕوانین لە ڕابردوو و ئەو ڕۆژگارەی ئەو ڕووداوەی تێدا بووە، بەڵگەنامەکان گرینگن بۆ بینینی لانی کەمی گۆشەیەکی ڕووداوەکان، بۆ ڕوونکردنەوە و سەلماندنیان، بۆ ئەوەی وردەکاری و چۆنێتی و کات و شوێنی ڕووداوەکان لە لای خۆمان و ئەوانی تر بسەلمێنین و ڕاستییان وەك ڕووداوێکی حاشاهەڵنەگر لە لای خەڵکی تر جێگیر بکەین، ئەوەیش بکرێتە خاڵی دەستپێکردنی چالاکیی سیاسی و کۆمەڵایەتی و مرۆڤدۆستی... هتد. بەو بەڵگەنامانە دەتوانرێت پەنجەی تاوان بۆ تاوانبار ڕابکێشرێت و ڕاپێچی دادگا بکرێت، هەر بەو بەڵگەنامانەیش وردەکاریی تاوانەکە

ڕوون دەکرێتەوە، مرۆڤ تا ڕادەیەك دەتوانێت تێ بگات چی ڕووی داوە و چۆن کاری لەگەڵدا بکات و چۆن ڕووبەڕووی ئاکامە مەترسیدارەکانی ببێتەوە، بۆ نموونە گۆڕە بە کۆمەڵەکەی حەزەر، کە تەرمی ژمارەیەك ئەنفالکراوی تێدا بوو، بە هۆی بەڵگەنامەیەکی سەردەمی سیستمی بەعسی فەرمانڕەوا لە عێراق دۆزرایەوە، ئەویش لە کاتی دادگاییکردنی سەرکردە تاوانبارەکانی ئەو سیستمە بە تاوانی ئەنجامدانی ئەنفال لە دادگای تاوانەکانی عێراق .

ئەمەی باسمان کرد ڕووی ئاشکرا و بێ پەردەی بەڵگەنامەن و هەر کەس پێناسی بەڵگەنامە بکات و باسی ئەوە بکات بەڵگەنامەکان چیین و گرنگییان چییە، بە شێوەیەکی گشتی بەم شێوەیە دەدوێت، بەڵام پرسیاری سەرەکی ئەوەیە، ئایا هیچ دەلالەتێکی تر لە پشت ئەو بەڵگەنامانەوە هەیە، جگە لەمانە بەڵگەنامەکان دەتوانن هیچ کارێکی نهێنیی تر بکەن، کارێك یان کارگەلێك کە دەشێت و هەموومان بە ئاسانی نەیانبینین و یان بینینیان بیرکردنەوە و سەرنجێکی وردتری بوێت؟ پرسیارێکی تری گرینگتر ئەوەیە، وردەکاریی تەکنیکەکانی پاراستن و کارکردن و بەکارهێنانی ئەو بەڵگەنامانە چین؟ ڕێگە زانستی و عەقڵانییەکەی چۆنە؟

دۆزینەوە و کۆکردنەوە و ئاشکراکردن و پاراستنی بەڵگەنامە زۆر جار لای ئێمەی کورد بە تایبەت لە کەیسی ئەنفالدا تەنها بریتییە لە کاردانەوەیەکی مێدیا، تەنها بووە بە بابەتی ڕاگەیاندنەکان و چەند ڕۆژێك یان لە بۆنە و یادەکاندا کردوویانەتە خۆراکی کەناڵ و ناوەندەکانی ڕاگەیاندن، بێ گومان کاردانەوەی مێدیایی و بابەتی ڕۆژنامەوانی چەندێك گەرم و توند و پڕ هەڵچوونیش بێت، یان چەندێك بابەتێکی گرینگ و هەستیار بێت، ئەگەر هەڵوێستی کۆمەڵایەتی و جووڵانەوەی جەماوەری و ڕۆشنبیری و سیاسیی لێ نەکەوێتەوە، هەمیشە بابەتی ڕاگەیاندن لە سنووری دیاریکراوی مێدیاکاندا دەبێتە کاڵای مێدیایی، کاڵایش یەکێك لە سیفەتەکانی بەسەرچوون و پاشان فڕێدانە، بابەتی ڕۆژنامەوانی کە تەنها بۆ ڕاگەیاندن و کەناڵەکان بێت، دەبێتە بابەتێك بۆ بیرچوونەوە و بازدان بە سەریدا و دواتر فەرامۆشکردنی، بۆیە بابەتی دۆزینەوە و کۆکردنەوە و ئاشکراکردن و پاراستنی بەڵگەنامەکان هەڵەیەکی گەورەیە تەنها بۆ کاردانەوەی مێدیایی بێت، ئاکامە خراپەکانی لە باشەکانی زۆرتر دەبێت ئەگەر تەنها وەك بابەتێکی ڕۆژنامەوانی سەیری بکرێت، لەوەیش گرینگتر نابێت ئەو بەڵگەنامانە تەنها ئاراستەی لایەنە گەورە و جیهانی و نێودەوڵەتییەکانی وەك نەتەوەیەکگرتوەکان یان دادگای نێودەوڵەتی و پەرلەمانی وڵاتان بکرێت، چونکە ئەوان تەنها کارێك دەکەن لە چوارچێوەی پێڕەو و پرەنسیپی خۆیان، بەڵام ئەوەی گرینگە ئەو بەڵگەنامانە چەندە ئاراستەی دونیای دەرەوە دەکرێن، هێندەیش ئاراستەی دونیای ناوخۆ بکرێن، چەندە بە نیازی دروستکردنی هەڵوێست بین لە سەر ئاستی دەرەوە بە هۆی ئەو بەڵگەنامانەوە هێندەیش گرینگ بێت لامان کە هەڵوێست لە سەر ئاستی ناوخۆیش دروست بکەن، بەڵگەنامەکان پێویستە ئەو دیوەیان بگەشێنرێتەوە کە خەڵك دەجووڵێنن و هۆشیاریی جەماوەری دروست دەکەن، بۆ ئەوەی هەر تاکێك لای خۆیەوە ئەو هەڵوێستەی لا دروست ببێت کە چۆن ڕووبەڕووی ئەو تراژیدیایە ببێتەوە و چۆن دژی تێکدانی ئەو زەمینەیە کار بکات کە تراژیدیای لەو چەشنەی لە سەر ڕوو دەدات و چۆنیش کار بۆ کەمکردنەوەی کاریگەرییە نێگەتیڤییەکانی بکات و خزمەت بە کەیسەکە بکات. بەڵگەنامەکان دەتوانن چەندین کەیسی کاریگەر بخوڵقێنن، ئەو کەیسانە دەکرێت بکرێنە ئاوێنەی لەخۆڕوانین و چالاکیی کۆمەڵایەتی و سیاسی و دژوەستانەوە و ڕووبەڕووبوونەوەی هەموو نادادپەروەرییەکی ئێستایش، چونکە ئەگەر تا ساتی ئاشکرابوونی بەڵگەنامەکان هۆکارێك هەبێت بۆ بێ ئاگایی و ئەوەی کە مرۆڤ بڕوا بە ڕاستێتیی تاوانێك نەکات و خۆی لە هەموو هەڵوێستێکی ڕادیکاڵ و چالاکییەکی سیاسی و ڕۆشنبیری بدزێتەوە، ئەوا لە دوای ساتی بڵاوبوونەوەی بەڵگەنامەکانەوە دەکرێت مرۆڤ ئەم بیانووەی نەمێنێت، واتە بەڵگەنامەکان دەتوانن ببنە هەوێنی هەڵوێستی شۆڕشگێڕانە و بەگژداچوونەوەی نادادی و ستەمکاری .

کاری زانستی و عەقڵانییش لە ڕووی تەکنیکییەوە لەگەڵ بەڵگەنامەکاندا، بە هاوکاریی پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا و ئامانجە سوودبەخشەکانی پێشکەوتنی زانست بەدی دێت، ئەویش بەوەی ئەمڕۆ تۆڕی ئینتەرنێت و دەزگا گەورەکانی مێدیا و تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان کۆمەڵێك ئاسانکاری و خزمەت بە ئامانجەکانی بەڵگەنامەکان دەکەن، ئەویش بە هۆی ئەوەی پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا لەم بوارانەوە، هاوکار دەبێت لە خێرایی گەیاندنی پەیامی ئەو بەڵگەنامانە و دەتوانرێت وردبینیی زانستییان بۆ بکرێت و بەڕێگەی زانستی هەڵبگیرێن و بپارێزرێن و بە ئاسانترین شێوە و کەمترین کات بە دوایاندا بگەڕێین، بەردەوامیش لە نوێکردنەوەیاندا بین، بێ گومان هەموو ئەمانەیش ئاسانکاریی باشن بۆ پێکانی ئامانجی ئاشکراکردنی بەڵگەنامەکان و ناساندنی تاوانی ئەنفال بە جیهان و دروستکردنی هەڵوێستی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری... هتد .

پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا، بە دیاریکراوی بوونی تۆڕی ئەنتەرنێت هۆکارێکی باشە بۆ دروستکردنی بنکەیەکی زانیاری (داتابەیس) بۆ ئەو بەڵگەنامانە (نووسراوی ڕەسمی، تۆماری دەنگی، تۆماری ڤیدیۆیی، وتەی شایەتحاڵان، ڕزگاربوان... هتد) ی لەبارەی ئەنفالەوە دەدۆزرێنەوە و کۆدەکرێنەوە و دەخرێنەڕوو، سوودی ئەم بنکەیەی زانیاریی بۆ بەڵگەنامەکانی پێوەست بە ئەنفال لەم خاڵانەدا دەردەکەون:

أ- دەتوانێت جگە لە بەڵگەنامەکان، زانیاریی تر کۆ بکاتەوە و بە شێوەی بەڵگەنامە ئامادەیان بکاتەوە و بیانپارێزێ، لە دەرەنجامی گەڕان و لێکۆڵینەوەی نوێیش، ئەو زانیارییانە سەرلەنوێ پێداچوونەوەی پێدا بکرێتەوە.

ب- بەڵگەنامەکان لە ناو ئەو بنکەی زانیارییەدا بۆ پلانی جۆراوجۆر لە خزمەت کەیسی ئەنفالدا سوودی لێ وەردەگیررێت.

ت- بەڵگەنامەکان لەم بنکەی زانیارییەوە و لەڕێگەی تۆڕی ئینتەرنێتەوە زانیارییەکان لە تاوانی ئەنفال بە هەموو دونیا دەدات، ئەوەیش دەکرێت یەکدەنگی و پشتیوانی و هاوسۆزی بۆ ئەو کەیسە دروست بکات.
پ- ئەم بەڵگەنامانە لەڕێگەی ئەم بنکەی زانیارییەوە، دەتوانن ڕایەڵێکی بەهێز دروست بکەن، بۆ توێژەران لە هەموو جیهانەوە، کە لە ڕووەکانی سیاسی، ئابووری، سایکۆلۆژی و کردەکانی تاوانکاری لە تراژیدیای ئەنفال بکۆڵرێتەوە.
ج- ئەو زانیارییانەی لە سەر ئەو شوێنانەی تاوانی ئەنفال تێیاندا ڕوویداوە وەك بەڵگەنامە لەم بنکەیەدا کاتێك کۆ دەکرێنەوە، بۆ تێگەیشتن لە وردەکاریی ڕووداوەکە سوودمەند و خێرا و ئاسانتر دەبن .
ح- لەم بنکەی زانیارییەدا جگە لە بەڵگەنامەی نووسراو و زانیاریی تۆمارکراو، وێنە و فیلم و هەواڵ و ڕاپۆرتەهەواڵ لە بارەی تاوانی ئەنفالەوە بڵاو دەکرێتەوە، کە هەموو کەس لە هەموو جیهانەوە دەتوانن بە ناو ئەو وێنە و فیلم و هەواڵ و ڕاپۆرتەهەواڵانەدا بگەڕێ، ئەمەش بێ جگە لەوەی ڕێگەیەکی ئاسانتر دەبێت بۆ ناساندنی تاوانەکە، بابەتێکیش دەبێت بۆ توێژینەوە و دروستبوونی پێوەندی و پرسیار و گفتوگۆ لە بارەی ئەو تاوانەوە .
خ- ئەم بنکەی زانیارییە بە وردی نەخشەی ئەو ناوچانەی تاوانەکەیان تێدا ڕووی داوە دەکێشێت، ئەمەیش ئاسانکاری و بەڵگەیە بۆ شیکردنەوەی سەلماندنی تاوانەکە بە هەموو دونیا، ئەگەریش بە شێوەی ئۆنلاین بێت زانیارییەکان باشتر دەگەیەنێت و دەوڵەمەندتریش دەکرێن .
د- بەهۆی ئەم بنکەی زانیارییەوە دەکرێت ڕاپرسی و داواکاریی بەرەو ڕووی بەکارهێنەران بکرێتەوە، بۆ دەوڵەمەندکردنی هەندێ لە زانیارییەکان و ڕاستکردنەوەی ئەوانەی پێویستییان بە ڕاستکردنەوە هەیە و پێداچوونەوە و ئامادەکردنەوە و پۆلێنکردنیان بە پێی ستانداردی جیهانی و بەرنامەڕێژی بۆیان.

٣- ئەرشیفکردن:

ئەرشیفکردن لە دوای پرۆسەی کۆکردنەوەی زانیاری و بەڵگەنامەکانەوە دەست پێ دەکات، پێشتر باسی ئەرشیفکردنمان کرد، بەڵام ئێستا باسی ئەو شێوازی ئەرشیفکردنە دەکەین کە ئێستا لە پرۆسەی کارکردن بۆ کەیسی ئەنفال و لێکۆڵینەوە لەو تاوانە هەستی پێ دەکەین و ئەو مەبەستەی لە پشت بەشێکی زۆری لەم کاری ئەرشیفسازییەوە هەیە، لەگەڵ ئەو ئامانجانەی دەیپێکێت.
پرۆسەی ئەرشیفکردن و پارێزگاریکردن لە هەر بەڵگەنامە و دیکۆمێنتێکی تایبەت بە تاوانی ئەنفال و کۆکردنەوە و هەڵگرتنی هەر زانیارییەك کە لایەنێك لە لایەنەکانی ئەو تراژیدیایە ڕوون بکاتەوە و خزمەت بە کەیسەکە بکات، کارێکی زۆر گرینگە و بێ ئەم پرۆسەیە هەموو کارێك کە ناوی خزمەت بە کەیسی ئەنفال و ناساندنی تاوانەکە و ئاوڕدانەوە لە قوربانییانی لێ بنرێت کارگەلێکی بێ ئاکام و سەرنەکەوتوو دەبن و، زۆربەی سەرچاوەکانی تایبەت بە قسەکردن و لێکۆڵینەوە لە تاوانی ئەنفال جەخت لە بەها و گرینگیی کاری ئەرشیفسازی دەکەن بۆ بەڵگەنامە و زانیارییەکانی تایبەت بە تاوانی ئەنفال و ناساندن و زانیاری لە سەر ئەو کەیسە، نووسەران و توێژەران و چالاکان کە کار بۆ پرسی ئەنفال دەکەن، بەردەوام پێ لە سەر ئەوە دادەگرن (هەوڵ بدرێ بە وێنە و نەخشە و بەڵگەی نووسراوەوە لە بابەتی ئەنفال بکۆڵرێتەوە)[3] یان دەڵێن (پێویستە ناوەندێکی سەربەخۆ لە کەسانی شارەزا دابمەزرێت لە کورد و یاساناسانی ئەورووپی و ئەمەریکی، تاکو خەریکی کۆکردنەوە و دیکۆمێنت و بەڵگەنامەکان بێت لەگەڵ تۆمارکردنی شایەتیی ئەو کەسانەی بەر شاڵاوی ئەنفال کەوتوون، تاکو لائیحەیەکی تۆمەت خستنەپاڵی سەرانی ڕژێمی عێراق ئامادە بکات.)[4]
ئەوەی کە شوێنی ڕەخنەگرتنە لەم پرۆسەی ئەرشیفسازییەدا ئەوەیە، کە ئەم کارە تەنها بخرێتە خزمەت یەك ئامانجەوە و تاکڕەهەندانە بە کار بهێنرێت، ئەوەی لە زۆربەی ئەم کاری ئەرشیفسازییەدا تێبینی دەکرێت ئەوەیە، کە تەنها لە پێناوی ئەوەدا هەوڵەکان دەخرێنە گەڕ کە ڕژێمی بەعس ئەو تاوانەی ئەنجام داوە و چەندین گوند و شار و شارۆچکەی خاپوور کردوە و پتر لە سەدوهەشتاودووهەزار مرۆڤی کوردی ئەنفال کردوە، ئیشکردنی تاکڕەهەندانە بەم شێوەیە لە سەر تاوانی ئەنفال بە شێوەیەکی ئاگاییانە بێت یان نائاگاییانە ئاراستەی غەدرکردن لە تاوانی ئەنفال و فەرامۆشکردنی قوربانییان و پەراوێزخستنی ڕزگاربوان و نەوەکانیان وەردەگرێت.
پرۆسەی ئەرشیفکردن و پارێزگاریکردن لە بەڵگەنامە و دیکۆمێنتەکانی تایبەت بە تاوانی ئەنفال و کۆکردنەوە و هەڵگرتنی هەر زانیارییەك لە سەر لایەنێك لە لایەنەکانی ئەو تراژیدیایە گرینگیی خۆی هەیە، بەڵام وەك دەبینین کاری ئێمە لە سەر تاوانی ئەنفال تەنها ئەرشیف و کۆکردنەوە بێت، بەبێ قووڵبوونەوەو توێژینەوەی ورد و بەدواداچوون، کاری ئێمە تەنها پاراستن و سەریەکخستنی زانیاری بێت، بەبێ دەرخستنی لایەنە نادیار و شاراوەکانی، ئەوا دەبێت چاوەڕێی ئەوەیش بکەین کە ئەم پڕۆسانە بە شێوەیەك لە شێوەکان دەچێتە خزمەت بچووککردنەوەی تاوانی ئەنفال و ونکردنی چەندین تاوانبار لە پاڵ دەرخستنی تاوانباری سەرەکی و گەورە.

٤- ژمارە:

---

[3] - یوسف دزەیی، ئەنفال: کارەسات و ئەنجام و ڕەهەندەکانی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، 2001، ل246.
[4] - پ.د.نوری تالەبانی، بۆ بە نێونەتەوەییکردنی کارەساتی ئەنفال، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (55)، 2002 ، ل112.

بەشێکی بەرچاو لەو گفتوگۆ و توێژینەوانەی لە بارەی ئەنفالەوە دەکرێن، ئاوڕدانەوەن لە ئاماری قوربانییان و ژمارەی ئەنفالکراوان و ژمارەی ئەوانەی ڕزگاریان بووە، هەروەها ژمارەی دێهات و شار و شارۆچکە خاپوورکراوەکان بۆ زۆر لەو کارانە گرینگن، زۆر جار بابەتی ئەکادیمیبوون و زانستی و سەلماندن دەبنە هۆی ئەوەی توێژەر یان بە گشتی هەر کەسێك کە لە بارەی شتێکەوە دەدوێت، پەنا بۆ ئامار و ژمارە ببات، لە ڕووی چەندایەتییەوە ئەوەی لێی دەکۆڵێتەوە ساغی بکاتەوە، ئاشکرایە سەلماندنی ژمارە و ڕاگەیاندنی ئامارەکان بە وردی و ڕێکوپێکی شتێکی خراپ نییە و، یارمەتیی تێگەییشتن و ناساندنی بابەتی توێژینەوەکە دەدات، بەڵام جەختکردنەوەی زۆر و بە هەدەردانی بەشێکی زۆر لە توانای فیکری و لۆجستی لە سەلماندنی ژمارەکان و لەوێشەوە شەڕکردن و داکۆکیکردنی زۆر لە سەر ئەوەی بەرزترین ژمارە لە ژمارەکان بسەلمێنرێت، ئەمەیان لە چوارچێوەی ئەکادیمیبوون و خزمەتکردن بە دۆسیەکە دەردەچێت و شتێکی تر دەگەیەنێت، کە نەستی ئەوانەی بەم داکۆکیکردنە زۆرەوە خەریکن ئاشکرای دەکات.

هەموومان دەزانین کە هۆکاری ئەوەی ئەوانەی دەیانەوێت زۆرترین ژمارەی ئەنفالکراوان لە توێژینەوەکانیاندا بسەلمێنن ئەوەیە، کە بڵێن تراژیدیایەکە زۆر گەورە و دڕندانە بووە و لەوەیش زیاتر دەڕۆن و دەڵێن، بە هۆی گەورەیی قەبارەی تاوانەکەوە لە ڕووی چەندێتییەوە دەتوانرێت زووتر بە دونیا بناسێنرێت و وەك تاوانی ئەنجامدانی جینۆساید دانی پێدا بنرێت و سەیری بکرێت، هەرچەندە لەو پێناسەی بۆ جینۆساید کراوە و لە جیهاندا ناسراوە ئەوەمان بۆ دەرکەوت، کە لەبەر ئەوەی ئامانجی تاوانی جینۆساید لەناوبردنە، ئەوا ژمارەی قوربانییان و قەبارەی تاوانەکە لە ڕووی چەندایەتییەوە زۆر بە هەند وەرناگیررێت، چونکە تەنها بوونی نیەتی لەناوبردنی گشت یان بەشێکی گروپێکی مرۆیی بەوە دێتە هەژمار کە تاوانی جینۆساید جێبەجێ کرابێت، بۆیە مەرج نییە هەر دەبێت تاوانەکە قوربانییەکی زۆری لێ بکەوێتەوە و ژمارەکەی گەورە بێت، لەبەر ئەوە ژمارەی قوربانییەکان چ زۆر بن و چ کەم، واتە هەر چەند بێت بەڵام نیەتی جینۆسایدی تێدا بێت، سەبارەت بە مەحکومکردنی تاوانەکەو سزادانی تاوانباران لە دادگای نێودەوڵەتی زۆر گرنگ نییە.

وەك ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد شتێکی زۆر گرینگە تاوانی ئەنفال چۆن ڕووی داوە و وردەکارییەکەی چۆن بوە و بەو شێوەیە تۆمار بکرێت و باس بکرێت و کاری لە سەر بکرێت و بە دونیا بناسێنرێت، هەر لەوێیشەوە خزمەت بە کەیسەکە بکرێت، لەم پێناوەدا بێ گومان ئامار و ژمارەکان ئەگەر ڕاست و ورد و سەلمێنراو بن، هاوکار و پاڵپشتێکی زۆر دەبن بۆ ئەم ئامانجە، بەڵام پرسیار لێرەدا ئەوەیە، چییە وا لەوانە یان لە زۆربەیان دەکات کە ئامار و ژمارەکان دەهێننە پێشەوە، حەز بکەن یان بیانەوێت زۆرترین ژمارەی قوربانییان بسەلمێنن، بۆچی ژمارەکان هەتا گەورەتر بن پێیان وایە باشترە و کارێکی سوودبەخشیان کردوە، بێ گومان وەك گوتمان لای ئەوان هۆکار ئەوەیە کە قورسایی تاوانەکە پیشان بدەن، وایش دەزانن هەتا گەورەتر بێت زیاتر سەرنجڕاکێش دەبێت و دانی پێدا دەنرێت و هەستوسۆزی خەڵك و دونیا ڕادەکێشێت، بێ گومان ئەگەر ژمارەکانیش لە ئاستی خۆیان بچووکتر بکرێنەوە و ژمارەیەکی کەمتر لە ژمارە ڕاستییەکە ڕابگەیەنرێت و دانی پێدا بنرێت، ئەویش هەر ستەمە لە قوربانییان و سووککردنی تاوانی تاوانبارانیشە.

ژمارە و ئامار لە لێکۆڵینەوە و گفتوگۆ لە سەر تراژیدیا تا ئەو شوێنە گرینگە تاوان لە چۆنێتییەوە نەهێنێتەوە سەر ئاستی چەندایەتی، ئەوانەی تەنها بۆیان گرینگە تاوان لە ڕووی چەندایەتییەوە چ قەبارەیەکی هەبوە و ئاماری قوربانییان و ژمارەی ئەنفالکراوانی بە لاوە لە هەموو شت گرینگترە، لە ڕاستیدا ئەوانەی تراژیدیایان تەنها لەڕووی چەندایەتییەوە بە لاوە گرینگە و تەنها ئەوە دەبینن ژمارەی قوربانییان چەندە و چەند شار و گوند وێران بووە و چەند خانوو خاپوور کراوە و چەندیان منداڵ و چەندیان ژن...هتد، بوون، ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ، نائاگاییان کەوتووەتە ژێر کاریگەریی نائاگاییی دەسەڵاتە ستەمگەرەکان کە تەنها ژمارەکانی بۆ گرینگە، تەنها ڕووداوەکان لە ڕووی چەندێتییەوە دەخوێنێتەوە، چۆنێتییانی بۆ گرینگ نییە، کە شەڕ دەکات تەنها بە ژمارە بۆی گرنگە چەند کەس کوژراوە و چەند بریندارە و چەند بە دیل گیراوە، چەند شوێنی لە دەست داوە یان داگیری کردوە، تەنانەت لە پێوەندییە دیبلۆماسییەکانیشیدا بە ژمارە بۆی گرینگە چەند دۆست و چەند نەیاری هەیە، چەند هاوپەیمان و چەند ناکۆکی هەیە و لە پڕۆژەی خزمەتگوزاریشدا هێندەی جەخت لە سەر ژمارەی پڕۆژەکان دەکاتەوە، هێندەی بە لاوە گرنگ نییە لە ڕووی کوالێتییەوە چ پڕۆژەیەکی کردوە، بە لای ئەوەوە سەد پڕۆژەی شکستخواردوو یان لاوەکی و بێ کاریگەر لە دە پڕۆژەی جیدی و پێویست و سەرکەوتوو لە ڕووی چۆنێتییەوە گرینگترە .

بەهێزبوونی ژمارە و ئاماری قوربانییان لە نەستدا لە پێوەستبوون بە قورسایی و کاریگەریی تاوانەوە، ڕاستەوخۆ بە بێ ئەوەی درکیشی پێ بکەین چاوەڕێی ئەوەی لێ دەکرێت، بەڵێ ئێمە پێمان خۆشە ژمارەیان زۆرتر بێت، ژمارەکان گرینگن، چونکە بەرزبوونەوەی ژمارەکان دەبێتە هۆی سەرنجڕاکێشانی دونیا بە لای ئەو کارەساتەوەو شوێندانانی لە تێڕوانین و بڕیارەکانی لایەنە پێوەندیدارەکانی تایبەت بەو کەیسە، ئەمەیش لەگەڵ ئەوەی لۆژیکی نییە، بەڵام ئەگەر لۆژیکێکیشی تێدا بێت لەوێوە سەرچاوەی گرتوە بایەخێکی ئەوتۆ بە چۆنێتیی تاوانەکە نەدراوە و تەنها جەخت لە چەندێتی کراوەتەوە، هێندەی لە ژمارەی مردنەکان ڕادەمێنین هێندە لە مانای مردن ڕانامێنین چۆنێتی کوشتنەکان و ئەنجامدانی تاوانەکە بە لامانەوە سەرنجڕاکێش نییە، بۆیە لێرەوە بەهای مرۆڤایەتی لە مەعنەوییەوە دێتە سەر ژمارە و قەبارە لە ڕووی چەندایەتییەوە .

تویژەرێکی ئەنفال نووسیویەتی (ئەنفالکردنەوەی "ئەنفال" بە داشکاندنی ژمارەی قوربانییانی.)[5] واتە پێی وایە ئەوانەی ژمارەی قوربانییان کەم دەکەنەوە و ژمارەیەکی کەمتر لەوەی ڕێکخراوی هیومان ڕایتس ووچ نێودەوڵەتی ڕای گەیاندوە، نەك هەر ستەمێکی گەورە دەکەن، بەڵکو ئەوە ئەنفالکردنەوەی ئەنفالە. ئەمە ئەگەر بە ئەنقەست، یان لە نەزانینەوە ژمارەی قوربانییان کەم بکرێتەوە شایەنی بەرپەچدانەوە و ڕاستکردنەوەیە، بێ گومان لە هەر کارێکی توێژینەوەدا چ لە سەر تراژیدیا بێت یان لە سەر هەر بابەتێکی تر ڕاگەیاندن و پیشاندانی ژمارە و ئاماری هەڵە زیان لە توێژینەوەکە دەدات، بەلام جەختکردنەوە و بردنەوەی زۆرترین گرینگی و قورسایی بە لای ژمارە و ئامارەکان و تەنها بایەخ بە چەندایەتی بدرێت لە بریی چۆنایەتی، ئەو کات مانای مردن و ڕەهەندیی مەعەنەویی تاوان و چۆنێتیی ئەنجامدانی کوشتنەکان دەبن بە ژێرەوە و فەرامۆش دەکرێن.

٥- شەرعیەت و دادگاییکردن:

هۆکارێکی بەهێز و دیار لە پشت کارکردن لە سەر ئەنفال و بەکارهێنانی ئەم چەمکە و ئەم پرسە لە زۆر نووسین و کاری مێدیایی و چالاکیی مەدەنی و سیاسی و کۆمەڵایەتیدا، هەوڵدان و پەرۆشی بووە بۆ بەدەستهێنانی شەرعیەت و شەرعیەت بۆ دامەزراندنی دادگا بۆ تاوانباران، ئەم مەبەستەیش بە قورسی لە دوای زۆربەی کارکردنەکانەوە بۆ پرسی ئەنفال ئامادەیە و ئامادە بووە.

شتێکی بەڵگەنەویستە کە پرسی ئەنفال و داکۆکیکردن لە سەری لە زۆر ڕەهەندەوە ڕەوا و پێویست و تەنانەت ئەرکیشە، ئەرکی مرۆڤایەتییە بە تەنگ کەمکردنەوەی کاریگەرییە خراپەکانییەوە بێت، بەدەنگهاتن لە سەر مافەکانی ڕزگاربوانی ئەنفال سیمایەکی مرۆڤدۆستی وەردەگرێت، کەس گومانی لەوە نییە کە کەسوکاری ئەنفالکراوان حەقیان بە سەر تاوانباران و کۆمەڵگای نێودەوڵەتی و حکوومەت و هەر لایەنێکی بەرپرس لە ژیانی خەڵکی ئەو ناوچانەی بەر شاڵاوی ئەنفال کەوتن، هەیە، تاقانەکانی ئەنفال هەر چۆنێك باسی ڕووداوەکە بکەن و هەر داواکارییەکیان هەبێت دەتوانن سۆزی ئەوانەی گوێیان لێ دەگرن بە لای خۆیاندا ڕابکێشن، ئەنفال بەو پێیەی ڕووداوەکانی تراژیدین و سیفەتی تراژیدیایان هەیە، بۆیە لە ڕووی هەستوسۆزی مرۆڤانە و ویژدانییەوە دەتوانێت ئەوانە بخەنە ژێر کاریگەرییەوە کە چیرۆکەکانی دەبیستن، ئەم سیفەتی ڕەوایەتیی پرسی ئەنفال و پاکێتیی قوربانییان و کەسوکار و نەوەکانیان و لەسەرحەقبوونی ڕزگاربوانی ئەنفال و تاقانەکان و ئەوانەی لە ژێر کاریگەریی خراپی ئەو تراژیدیایەدا دەژین، ڕاستەوخۆ و بە ئاسانی دەگوێزرێتەوە بۆ ئەوانەی ئەو کەیسە هەڵدەگرن و کاری لە سەر دەکەن، ئەوانەی باسی ئەنفال دەکەن و داکۆکیی لەو پرسە دەکەن و داوای مافی قوربانییان دەکەن، خۆبەخۆبەشێکی لە سیفەتی ڕەوایەتیی پرسەکە بۆ خۆیان دەگوێزرێتەوە، ئەوانەی لە سەر ئەنفال دەنووسن و چالاکیی مەدەنی و مێدیایی ئەنجام دەدەن و تێکەڵ بە کاری سیاسی و مەعریفی و ڕێکخراوەییی خۆیانی دەکەن، لەگەڵ ئەوەی نیەتیان باش بێت یان خراپ، خەمخۆری پرسەکە بن یان بەرژەوەندیی تایبەت، بەشوێن شەرعیەتێکیشەوە دەبن و یان شەرعەیتێك پێیانەوە دەلکێت ئەویش شەرعیەتە پەسەندکراو و نکوڵی لێ نەکراوەکانی پرسەکەیە، ئەوانە لەم ڕێگەیەوە و بەم هۆیەوە خۆیشیان دەکەنە خاوەنی هەموو سیفەتێکی ڕەوایەتی و پاکێتی و لەسەرحەقێتیی خۆیان، هەموو خەسڵەتێکی باش بە خۆیانەوە دەلکێنن، ئەمەیش ڕاستەوخۆ کاریگەریی خراپ لە سەر پرسەکە بە جێ دەهێڵێت، چونکە ئەوەی قسە دەکات کەسوکاری ئەنفالکراوان خۆیان نین، بەڵکو خەڵك و گروپ و لایەن و کەسانێکن بە ناوی ئەوانە دەدوێن و خۆیان دەکەن بە نوێنەری ئەوان، شایەتحاڵ و ڕزگاربوان و تاقانەکانی ئەنفال نادوێن، ئەگەر بیشدوێن لە ڕێگەی ئەو کەناڵ و لایەن وگروپ و کەسانەوە دەنگیان دەبیسترێت کە پرسەکە بۆ بەرژەوەندیی خۆیان بە کار دەهێنن یان بە هەڵە بە کاری دەهێنن، بۆیە هەرگیز دەنگی ڕاستەقینەی خۆیان کە هەموو پەیامێکی تراژیدیای هەڵگرتبێت ناگات، دەنگێك بە هەموو ماناکانی گێرانەوەی ئەنفالەوە.

ئەوەی ئاماژەمان بۆ کرد، دروستبوونی شەرعیەتێکە کە بەکارهێنەرانی پرسی ئەنفال خۆیان بانگەشەی بۆ ناکەن و یان لە ڕاستیدا هەندێکیان هەر بۆ ئەو مەبەستەیش کار ناکەن، بەڵام هەندێك لە بەکارهێنەرانی پرسی ئەنفال بە ئاشکرا و یان وەك ستراتیژ کار بۆ بەدەستهێنانی شەرعیەتێکی تر دەکەن، خەڵکی تریش هان دەدەن کە هەوڵ بدەن بازنەی بەدەستهێنانی ئەم شەرعیەتە فراوان بکەن، ئەویش ئەوەیە کە پرسی ئەنفال وەك تاوانێکی گەورەی جینۆساید بۆ جیهانی بسەلێنمن و لە دادگاکانی دادی نێودەوڵەتی داوای مافی قوربانییان و بەسزاگەیاندنی تاوانباران بکەن. سەرچاوەیەك باس لەوە دەکات (هەر وڵاتێك چ بەشدار بێت لە ڕێکەوتننامەی جیهانیدا بۆ قەدەغەکردنی جینۆساید یان بەشدار نەبێت، لە سەریەتی ئەو ئەرکە جێبەجێ بکات کە لە بەربەندکردن و سزادانی تاوانی جینۆسایددا دێتە ئاراوە.)[6] هەروەها لە چەندان بەیاننامە و ڕاگەیەنراوی لایەنی حکوومی و حیزبی و ڕێکخراوەییدا کە بە زۆری لە ڕۆژی یادی ئەنفالدا دەیانبینین و دەیانبیستین، ئەم پەیامە و داواکارییەیان بەرز دەکرێنەوە، لە برگەیەکی بەیاننامەیەکیشدا هاتوە (پێکهێنانی دادگایەکی

---

5 - کازیوە ساڵح، ئەنفالکردنەوەی "ئەنفال" بە داشکاندنی ژمارەی قوربانییانی. بڕوانە ئەم لینکە:
http://www.emrro.com/enfalkirdinewey.htm

6 - د.مارف عومەر گوڵ، جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، چاپی یەکەم، لە چاپکراوەکانی یانەی کوردی میدیا ،ئەمستەردام- هۆلەندا، 1997، ل172.

نێودەوڵەتی تاوانبارانی جەنگ تاکو سەرانی عێراق لە بەرامبەر ئەو تاوانانەی دژ بە گەلانی عێراق بە گشتی و کوردستان بەتایبەتی ئەنجامیان داوە دادگایی بکرێن .)[7]
کارکردن لە سەر پرسی ئەنفال کە ستراتیژی گەورەی تەنها بەدەستهێنانی ئەم جۆرە شەرعیەتە بۆ بەدادگاگەیاندنی تاوانبارانی شاڵاوی ئەنفال بێت لە کۆمەڵێك ڕووەوە جێگەی سەرنج و ڕەخنەیە، کە لێرەدا بە چەند خاڵێك ڕوونی دەکەینەوە:
أ- جەختکردنەوەی زۆر لە سەر بەدەستهێنانی ئەم جۆرە شەرعیەتە بۆ بە دادگاگەیاندنی تاوانبارانی شاڵاوی ئەنفال کە زیاتر مەبەستیان فەرمانڕەوایانی سەردەمی سیستمی بەعس و دارودەستەکەیەتی، ئەو ئاراستەیە وەردەگرێت، کە تەنها بکەرانی ڕاستەوخۆی ئەم تراژیدیایە کە سیستمی بەعسی دەسەڵاتداری ئەو کاتەی عێراق بوو، تاوانبارن و هەر ئەوانیش پێویستە سزا بدرێن، ئەم دیدەیش ئەو زەمینەیە نابینێت کە ئەنفالی تێدا ڕووی دا و هەروەها ئەو تاوانبارە ناوخۆیی و ناوچەیی و جیهانییانەیش نادۆزێتەوە کە بە شێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لە پشت ڕوودانی شاڵاوی ئەنفالەوە بوون.
ب- بەدەستهێنانی ئەم جۆرە شەرعیەتە ئەو کاتە کارێکی خراپ نییە کە نەبەسترێتەوە بە سیاسەتی هەرێمی و حیزبیی کوردییەوە، چونکە ئەم سیاسەتە بەردەوام لە گۆڕان و سازش و پێوەندیی جۆراجۆردایە لەگەڵ دەرەوەی خۆیدا و هەر کاتێکیش بەدەستهێنانی ئەم شەرعیەتە لەگەڵ سیاسەتیدا نەبوو، ئەم ستراتیژە دەکوژێتەوە و کاری بۆ ناکرێت.
ج- هەوڵدانی بەردەوام بۆ بەدەستهێنانی شەرعیەتی جۆراوجۆر ئەوە دەگەیەنێت، کە هێشتا کەیسی ئەنفال کە لە تراژیدیا و تاوانێکی گەورە دروست بووە، کەیسێکی بەهێز نییە و هێشتا دەبێت توانایەکی زۆر بە کار بهێنرێت بۆ سزادانی تاوانباران، واتە هێشتا لە قۆناغێکی سەرەتاییی کەیسەکەداین کە بزانین کێ تاوانبارە و هەوڵی سزادانی بدەین، بۆیە لە بەشێکی زۆر لە سەرچاوەکانی تایبەت بە کارکردن و توێژنەوە لە سەر شاڵاوی ئەنفال داوا دەکرێت، (بۆ دادگاییکردنی بەرپرسانی ئەنفال لە بەردەم دادگایەکی نێودەوڵەتیدا، پێویستە کارەساتی ئەنفال بخرێتە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتییەوە .)[8]

٦- دوژمن و تاوانبار:

بێ گومان هەمیشە کە تاوان ئەنجام درا، تاوانباریش ئامادەیە، یان کەسێك یان کەسانێك، لایەنێك، گروپ، یان چەند لایەن و گروپێك هەن ئەو تاوانەیان ئەنجام دابێت، ئەنفالیش بەو پێیەی تاوانێکی گەورە بوو لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، هەمیشە بە باسکردن و کارکردن لە سەر کەیسەکە و خزمەتکردن بە کەسوکار و ڕزگاربوان و نەوەکانی ئەنفال یەکسەر پێویست دەکات باسی ئەوەیش بکرێت، کێ تاوانبارە، ئەو دوژمنە کێیە و بۆچی ئەو کارە دڕندانەیەی ئەنجام دا، بەردەوام لە کارکردن لە سەر ئەنفال بە شوێن ئەوەوە دەبین دوژمنەکان دەست نیشان بکەین، ئەوە دووبارە بکەینەوەکە تاوانباران کێ بوون، چۆن مامەڵەیان لەگەڵ بکەین و چی بکەین بۆ سزادانیان.
لە زۆربەی ئەو کارانەی تایبەت بوون بە یادی ئەنفال و قسەکردن و توێژینەوە لە سەری و لەو گوتارانەی لە سەر ئەنفال بەرهەم دەهێنرێن و لەو بەیاننامانەی لە یاد و بۆنەکانی تایبەت بە ئەنفال دەردەکرێن، باس هەر باسی ئەوەیە کە دوژمن کێیە و چی کردوە و چ تاوانێکی ئەنجام داوە، بە زمانی خۆیان و بە پێی توانای گوزارشتی خۆیان باس لە ئاستی دڕندەیی دوژمن و تاوانەکانی دەکەن، سەرچاوەیەك لەوانە کە خاوەنەکەی خۆی لە ناو ڕووداوەکانیشدا ژیاوە، وەختێ بیرەوەرییەکانی خۆی لەمەڕ شاڵاوی ئەنفال دەگێڕێتەوە دەنووسێت (دوژمنێکمان هەیە لە دونیادا نموونەی نییە بۆ دڕندایەتی و، دۆستێکمان هەیە، لە دونیادا نموونەی نییە بۆ بێوەفایی.)[9] پرۆسەی باسکردنی تاوانی دوژمن هەمیشە بەردەوامە و درێژ دەبێتەوە، ئەمە لەگەڵ پێویستی ئەم باسە و لەگەڵ ئەوەی ناتوانین خۆمان بدزینەوە لەم بابەتە، بەڵام ئەم باسە کە بەو شێوەیە بە یەك ئاراستەدا کار دەکات و تەنها یەك دوژمن دەبینێت و یەك تاوانبار دەست نیشان دەکات و داوای سزادانی دەکات، دەبێت بزانین ئاکامی تری جیاواز لەوەی چاوەڕێی دەکەین و، شتێکی تری جیاواز لە ستراتیژی ڕاگەیەنراو دەبێتە ستراتیژ و دەیخاتەوە کە ئەمانەن:
أ- ئەم جۆرە جەختکردنەوە زۆرە لە سەر ئەوەی هەمیشە یەك دوژمن لە باس و توێژینەوە و وتاری یادەکان و سیاسەتی حیزبییەکاندا ئامادە بێت، هەر ئەو بە تاوانبار بزانرێت و هیچ هۆکارێکی تر نەبینرێت یان بە لاوەکی و ناسەرەکی و کەمبایەخ ببینرێت، وا دەکات پێناسێکی سادە و تێگەیشتنێکی ڕووکەشمان بۆ دوژمن ببێت و ئەم تێگەیشتنەیش زیاتر لە نەناسینەوە نزیك ببێت و تەنها سیفەتی دوژمن لە دڵڕەقی و دڕندەییدا کورت بکەینەوە و بڵێین ئەوەی ڕوویداوە دەرەنجامی دیکتاتۆریی دوژمنەکان بووە و هیچ هۆکار و زەمینەیەکی تر نەبینین.
ب- ئەوانەی بەردەوام لە یادی تراژیدیای ئەنفال و لە سیاسەتی خۆیاندا بەرامبەر بەو کەیسە بەم جۆرە کار دەکەن و هەمیشە ئەو پەیامە پەخش دەکەن و هەمیشە ئەم چەشنە تێگەیشتنانەمان بۆ بەرهەم دەهێنن و ڕوودانی تراژیدیای ئەنفال تەنها بە دوا پلەی دڕندەیی سیستمی بەعس و جێبەجێکردنی پلان و مەرامەکانی دژ بە کورد دەزانن و گلەیی شەرمنانەیش لە هەڵوێست و کاردانەوەکانی ئەو لایەن و دەوڵەتانەی بە تێگەیشتنی خۆیان دۆستن، دەکەن. جاروباریش

---

[7] - مەلا شاخی، ئەنفالی خاڵخاڵان، چاپی یەکەم، چاپخانەی داناز، سلێمانی، 2001،ل82.
[8] - هەڤاڵ ئەبوبەکر، ئەنفال لەنێوان دڕندەیی دوژمنەکانمان و بێوەفایی دۆستەکانماندا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(5)، 2000، ل62.
[9] - نەوشیروان موستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، چاپی دوەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی، 1999، ل150.

هەڵوێست و کاردانەوەی بە ناو دۆستەکانیان بە هۆکارێکی تر، ئەگەرچی لاوازیش بێت لە هۆکارەکانی تراژیدیاکە دەزانن. دەبێت ئەوەمان لا ڕوون بێت زۆر دووبارەکردنەوەی بەدڕندە لەقەڵەمدان و تاوانبارکردنی سیستمی بەعس، تەنها بەیانکردنی ڕاستییەکی سادە نییە کە بۆ هەموان ڕوون و بەڵگەنەویستە...بەردەوام دووبارەکردنەوەی ئەم ڕاستییە حاشاهەڵنەگرانە، لە پرۆسەیەکی ئاسایی دەردەچێت و ئەرکێکی تر وەردەگرێت و ئاکامی تری لێ دەکەوێتەوە، کە لە سادەترینیاندا ئەوەیە چڕکردنەوەی بینین تەنها لە سەر یەك دوژمن بۆ ونکردن و نەبینینی دوژمنەکانی ترە، بۆ ئەوەیە ئەوانەی پریسکی تاوانبارییان بەردەکەوێت، خۆیان بپارێزن و خۆیان بە بێ گوناه و تەنانەت بە قوربانی پیشان بدەن.

ت- ئەوانەی تەنها یەك جۆر دوژمن دەبینن و یەك سیفەتی کە خۆی لە دڕەندەیی و دڵڕەقیدا دەبینێتەوە زەق دەکەنەوە، تێگەیشتنێکی سادەیان هەیە بۆ چەمکی دوژمن، تێنەگەیشتنیش لەم چەمکە هەمیشە شکست و هەڵە و هەنگاوی کوێرانەی لێ دەکەوێتەوە، لە زۆربەی ئەو وتارانەی کە بەم جۆرە لە دوژمن دەڕوانن، پێناسێکی قووڵ و ئاشکرا بۆ چەمکی ئەنفال نادۆزینەوە، ئەوەمان پێ ناڵێن هەر یەك لە چەمکەکانی دۆست و دوژمن چین، دوورونزیك خۆیان نادەن لەو باسەی دوژمن چۆن دەبێـتە یان بووەتە دوژمن و ئێمە لە دیدگای ئەوەوە چۆن دەبینرێین و چۆن سەیری ئەویش بکەین؟ چۆن ڕووبەڕووی ببینەوە، ئێمە بەردەوام بڵێین دوژمن دڕندەیە، چ ڕاستی و زانیارییەکی نوێمان بۆ ئاشکرا دەکات؟ بێ گومان بۆ دۆستیش هەر وا؟ بە هەمان شێوە دۆست کێیە و پرەنسیپەکانی دۆستایەتی چین؟

پ- ئەو دۆخەی ئەم جۆرە نیگاکردنە بۆ دوژمن و بۆ تاوانبار دروستی دەکات، لە پانتاییی ڕۆشنبیری و سیاسی و کۆمەڵایەتیدا دۆخێکی ناتەندروست و دژ بە تێگەیشتنە لە دۆخی تراژیدیا، ئەویش بەوەی هەستی لێپرسراوێتی و شەرمەزارێتی لە ئاست کارەساتی ئەنفال لە گیانی هەموو تاکێکدا دەکوژێت و هەموان دەخاتە ئەو دیو هێڵە گوناهبارەکان ئەویش بەوەی بەردەوام جەخت لە یەك دوژمن دەکرێتەوە.

ج- ئەم جۆرە سادە و ڕووکەشییە لە دەستنیشانکردنی دوژمندا، زمانی ڕۆژانە و زمانی ڕەسمی لە یەك نزیك دەکاتەوە، وتارێکی سادەی ساڵڕۆژەکان و توێژینەوەیەکی ئەکادیمی وەك یەك لێ دەکات، ئەوەی بیەوێت بە شێوەیەکی زانستی سەیری تراژیدیاکە بکات لەگەڵ ئەوەی شیعر و چیرۆك و ڕۆمانی لە سەر بەرهەم دەهێنێت، هەر یەك بیرکردنەوە بەرهەم دەهێنێت، ئەمەیش ڕاستەوخۆ زیانی لە کەیسەکە داوە، هەم لەوەی نەتوانرا بە دونیا بناسێنرێت و وەك تاوانی جینۆساید دانی پێدا نرێت، هەم دۆخی ژیانی ناهەمواری ڕزگاربوان و کەسوکاری ئەنفالکراوانی بە ناهەمواری هێشتوەتەوە.

٧- مۆنۆمێنت:

کارێك کە زیاتر لایەنی بەرپرس و دەسەڵاتدار پێی هەستاوە و، لە ڕێیەوە گرینگیی بە مێژووی ناوخۆیی و ڕابردووی تاڵی میللەتی کورد داوە ئەویش دروستکردنی مۆنۆمێنت بووە، مۆنۆمێنت باڵەخانەیەکی جیاوازە لە باڵەخانەی ئاسایی و هەر شتێك تایبەت بێت بەو تراژیدیایەی بۆی دروست دەکرێت، تێیدا هەڵدەگیررێت، ئەم شوێنە وەك مۆزەخانەیەکی نیشتیمانی سەیری دەکرێت و دەکرێتە شوێنی نمایشی کەرەستە و شوێنەوار و بەڵگەنامەکانی تراژیدیاکە، لە هەرێمی کوردستانیش دوو مۆنۆمێنتمان بۆ دوو تراژیدیا هەیە، ئەوانیش مۆنۆمێنتی هەڵەبجە لە هەڵەبجە و مۆنۆمێنتی ئەنفالە لە چەمچەماڵ.

وەك گوتمان لایەنی بەرپرس و دەسەڵاتدار مۆنۆمێنت بۆ تراژیدیاکان دروست دەکات، ئەم کارەیش تەنها بەو ئاراستەیەدا کار ناکات کە بۆ مۆنۆمێنت دەستنیشانمان کرد، چونکە لە دۆخێکی وادا وا دەکات زۆربەی کارەکان بە شیاوی لەگەڵ تراژیدیاکاندا نایەنەوە و دۆخێکی تەندروست بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ تراژیدیا لە ئارادا نییە، بۆیە مۆنۆمێنتیش ئەرکێکی نهێنی و دژ بە ئامانجی خۆی پێ دەدرێت:

أ- دەسەڵاتداران و فەرمانڕەوایان لە ڕێگەی دروستکردنی مۆنۆمێنتەوە دەتوانن خۆیان بکەن بە خاوەنی تراژیدیاکە و قوربانییان و بە نمایشکردن و کردنی پاشماوەی قوربانییان و هێماکانیان بە پێشانگا، سۆزی خەڵکی بیانی و میوانان ڕابکێشن و بۆ بەرژەوەندیی خۆیان بە کاریان بهێنن.

ب- مۆنۆمێنت بۆ قوبانییانی زیندوو و کەسوکاریان و نەوەکانیان دەبێتە درێژکردنەوەی ئازاری تراژیدیا و هەمیشە زیندووکردنەوە و کۆتایی پێ نەهێنانی، ئەویش بەوەی هەموو کاتێك ئەو پاشماوانەی لە دوای کارەساتەکە بە جێ ماون، هەمیشە دەخاتە بەر چاو، ئەو چیرۆکانەی ڕووداوە تاڵەکان دەگێڕێتەوە و بە بەردەوامی دەیخاتە بەر گوێ و هەر هێمایەك ئەو مێژووە بیگێڕێتەوە لە بەر چاو لا ناچێت، ئەمەیش ئەوە دەگەیەنێت کە قوربانییانی زیندوو دەبێت بۆ هەمیشە بە دەم ئازاری ئەو تراژیدیایەوە بتلێنەوە و هەرگیز زامەکانیان سارێژ نەبێت.

ت- مۆنۆمێنت بە هۆی ئەوەی دەبێتە پێشانگایەك بۆ نمایشی چیرۆکی تراژیدیاکە و لە ناوخۆ و دەرەوە خەڵك تەنها سەردانی ئەم شوێنە دەکات بۆ تێگەیشتن لەو ڕووداوە ترسناکە و بینینی ئازارەکانی ئەو کارە دڕندانەیە، ئەمەیش وا دەکات ژیانی واقیعی قوربانییانی زیندووی ئەو تراژیدیایە و کەسوکار و نەوەکانیان لە بەر چاو لا بچێت و نەبینرێت، واقیعی ژیانی ناهەمواری ئەوان دەکرێت بە ژێر خۆڵی فەرامۆشییەوە، کە یەکێك لە هۆکارەکان ئەگەرچی حەقیقییش نەبێت، دروستکردنی مۆنۆمێنتە، چونکە لێرەدا مۆنۆمێنت بوەتە دیوارێك بۆ نەبینینی ژیانی ڕاستەقینەی قوربانییانی زیندووی ئەو تراژیدیایە. ئەو کەسەی ڕوو لەو ناوچانەی ڕوووداوەکان دەکات، تەنها بە بینینی مۆنۆمێنت هەستی چەشتنی ئازاری خۆی تێر دەکات.

٨- سیمینار و کۆنفرانس و فێستیڤاڵ سازکردن:

سازدانی سیمینارو بەستنی کۆنفرانس و ئەنجامدانی فێستیڤاڵ لەو کاروچالاکییە دیارانەن کە تایبەت بە پرسی ئەنفال ئەنجام دەدرێن، هەندێکیان بە هەوڵی شەخسی و هەندێکیشیان لە لایەن ڕێکخراو و ناوەندی ئەکادیمی و ڕۆشنبیرییەوە بە ڕێوە دەچن.

سازدانی سیمینار و کۆنفرانس و فێستیڤاڵ لە بارەی ئەنفالەوە ئەگەر لە پشتییەوە ئەم پاڵنەرانە نەوەستابێت، ئەوا کارێکی پێویستە و بردنە پێشی ئەم کەیسە بە بێ ئەم جۆرە چالاکییە فیکری و مەعریفییە ئەستەمە، بەڵام لە زۆرینەی ئەم جۆرە ئەکتانەدا ئەم پاڵنەرانە دەبینین:

أ- وەك چالاکییەکی مرۆڤدۆستی سەیر دەکرێت، نەك مەعریفی، ئەوانەی بەشداریی تێدا دەکەن، ویژدانی خۆیان ئاسوودە دەکەن و پێیان وایە قەرزێکی ئەخلاقییان لە سەر بووە و ئەرکێکی مرۆڤایەتییان ئەنجام داوە، نەك چالاکییەك دەرەنجامی فیکریی لێ بکەوێتەوە.

ب- زۆر جار بەستنی سیمینار و کۆنفرانس و فێستیڤاڵ وەك چالاکییەك بۆ خاوەنەکانی گەڕاوەتەوە و بووەتە ئیمتیازێك بۆیان و ئەکتیڤیی خۆیانیان پێ سەلماندوە و خشتەی کار و چالاکییەکانیان پێ ڕازاوە و دەوڵەمەند کردوە، بێ ئەوەی گوێ بەوە بدەن ئەو سیمینار و کۆنفرانس و فێستیڤاڵانە لەڕووی مەعریفییەوە چی بەرهەم دەهێنێت و چ خزمەتێك بە کەیسی ئەنفال دەکات.

بۆیە کە پاڵنەری ئەو جۆرە چالاکییانە ئەمانە بێت، دەرەنجامەکانی بەم شێوەیەی لای خوارەوەیان لێ دێت:

أ - هەموو ئەو ڕاسپاردە و پێشنیار و دەرەنجامانەی لەو جۆرە چالاکییانەدا لە دایك دەبن، لە هەمان کات و شوێندا دەمرن، واتە هەر بەمردوویی لە دایك دەبن و ناگۆڕێن بۆ دۆخی پراکتیك و بە دواداچوونیان بۆ ناکرێت.

ب - لە بەر ئەوەی پاڵپشت و هاندەری ئەم جۆرە چالاکییانە کەسانی ناپسپۆڕ و نائەکادیمین و لە ئەرکی خۆیان بە باشی تێ نەگەییشتوون و تەنها وەك چالاکییەك بۆ خۆدەرخستن و بەرژەوەندیی تایبەت و حیزبی و ڕێکخراوەیی ئەنجامی دەدەن، زۆربەی ئەو بابەتانەی لەم نێوەندانەدا پێشکەش دەکرێن و بە هەمان زمانی سیاسی و نائەکادیمی و نازانستی و تێکەڵ بە لایەنی هەڵچوون و سۆزی شیعریی دەخرێنە ڕوو.

ت - کەشی نمایشیی ئەو جۆرە چالاکییانە و ئەتەکیەت و مەراسیمی کەرنەڤاڵی و دیمەنی بەر کامێراکانی ڕاگەیاندن و بەشداریکردن و میوانداریکردنی کەسانێك تێیاندا، کە هیچ بایەخێکی بۆ ئەو کەیسە نییە و هیچ ئاگای لەو تراژیدیایە نەبووە و بۆیشی گرینگ نەبووە، چ دۆخێکی لەو جۆرە چالاکییانەدا دروست کردوە، کە بەتەواوی بە کەسوکاری ئەنفالکراوان نامۆ بێت و هەست نەکەن لەو شوێنانەدا پرسی ئەوان بووەتە بابەتی بەرهەمهێنانی فیکر و چالاکیی ڕۆشنبیری.

ج- ڕیزکردنی ژمارەیەکی زۆر ڕاسپاردە و پێشنیار و داواکاری لەو سیمینار و کۆنفرانس و فێستیڤاڵانەدا، جۆرێکە لە خۆدزینەوە لە چالاکیی ڕاستەقینە و جیدی. ئەوانەی بەردەوام داوا دەکەن، دەیانەوێ خۆیان هیچ نەکەن، خستنەڕووی پێشنیار بۆ کەسانێکی دەرەوەی ئەو چالاکییانە و بۆ دەسەڵاتداران ئەوە دەگەیەنێت، کە ئەو چالاکییە هیچ فیکرێکی بەرهەم نەهێناوە تا بخرێتە سەر باری واقیع و بکرێت بەپراکتیك، بۆیەهەر تەنها ڕاسپاردە دەنێرن، بێ ئەوەی زۆر جار ئەم ڕاسپاردە و داواکارییانە بگاتە شوێنی مەبەست[10] .

٩- پرۆگرامی خوێندن:

کارێکی تر کە لە سەر ئەنفال کراوە و بەردەوام لایەنی بەرپرس شانازیی پێوە دەکات ئەوەیە، کە بەشێك لە مێژووی ئەنفالی لە چوارچێوەی نامیلکەیەکی بچووك خستووەتە ناو پرۆگرامی خوێندنەوە و خوێندکاری کورد لە قۆناغێك لە قۆناغەکانی خوێندندا یان لە چەند قۆناغێکدا دەیخوێنێت، ئەم کارە لە کاتێکدا بە کارێکی زانستی و پەسەند دادەنرێت کە لانی کەمی ئەم سێ ئامادەکارییە یان تایبەتمەندییەی هەبێت:

أ- بەو پێیەی کە پرۆگرامی خوێندن کۆڵەکەیەکی سەرەکیی پەروەردە و خوێندنە، پێویستە سەرەتا ئەم کۆڵەکەیە خۆی پتەو و بەهێز بێت، واتە پرۆسەی خوێندن خۆی لە دۆخێکی تەندروستدا بێت، لە پرۆسەی پەروەردە و خوێندندا هەم بە ڕاستی پەروەردەیەکی دروست و سەردەمییانەی ساغ پێشکەش بکرێت، هەم مەعریفە و فیکر و زانست بەرهەم بهێنرێت، واتە خوێندن وەك تەوەرێکی سەرەکیی ئەم پرۆسەیە ڕۆڵی هەبێت لەم پەروەردە و فێرکردنەدا، بەڵام ئەوەی ئێستا دەیبینین دۆخی پەروەردە و خوێندن لە چەقبەستوویی و قەیراندایە، بابەتی ئەنفال لە پرۆگرامی خوێندندا هەبێت و نەبێت هەر هەست بە دواکەوتوویی ئەم کایە گرینگەی ژیانی کورد لە هەرێمی کوردستان دەکەین، پرۆگرامی خوێندن لە ئێستادا بوەتە جێگەی بێزاری هەموو جۆرە خوێندکارێك و مامۆستایش لەم پرۆگرمە ڕازی نییە، بۆ هەر توێژەرێك ڕوونە کە سیمای زانستی و سەردەمی بەو جۆرە پرۆگرامانەوە نابینرێت، بۆیە هێنانی مێژووی ئەنفال بۆ ناو ئەو

---

[10] - لەم لینکەدا لە یەکێك لەو چالاکییانەدا دەیان پێشنیارو ڕاسپاردە و داواکاری ڕیز کراوە و وەك بەیاننامەی کۆتایی چالاکییەکەیان پێشکەش بە کەناڵەکانی ڕاگەیاندنیان کردوە:

http://genocidekurd.com/ku/babati/5699

پرۆگرامە هیچ خزمەت بە پرسی ئەنفال ناکات، ئەم مێژوەیش بۆ خوێندکار هەر دەبێتە بابەتێکی بێزارکەر و لەبەرکردنی بۆ تاقیکردنەوە و هێنانی نمرە و دواتر لەبیرچوونەوەی.
ب- کردنی مێژووی ئەنفال لە دۆخێکی قەیراناوی پرۆسەی خوێندندا، بۆ داپۆشینی ئەو ستەم و نادادییانەیە کە بەرامبەر پرسی ئەنفال و کەسوکاری ئەنفالکراوان دەکرێت، ئەم نائامادەبییەی فیکر و ئەو دەسەوەستانییەی لە بەرهەمهێنانی مەعریفە لە تراژیدیایەکی گەورەی وەك ئەنفال بە ئامادەکردنی چەند لاپەڕەیەکی کرچوکاڵ لە مێژووی ئەنفال دادەپۆشرێت، کە دەیخەنە پرۆگرامی خوێندنەوە.
ت- لەکاتێکدا مێژووی ئەنفال خۆی بە شێوەیەکی ئەکادیمی و زانستی نەنووسراوەتەوە و کاری لە سەر نەکراوە، بەڵام بەشێکی ئەم مێژووە دەگوێزرێتەوە بۆ پرۆگرامی خوێندن، ئەم بابەتەی پرۆگرامی خوێندن دوو هێندەی بابەتەکانی تر دەبن بە کێشە و بێزاری بۆ ناوەندی خوێندن و لە سەرچاوەکانی فیکر و مەعریفە دوور دەکەوێتەوە.

١٠- ئەکادیمیا:

لە ناو ناوەندە ئەکادیمییەکان و لە زانکۆ و پەیمانگاکانیش بابەتی ئەنفال بە شێوەی جیاجیا دەبینرێت و کاری لە سەر دەکرێت، یان دەکرێتە کارنامەی دەرچوون یان توێژینەوە و ڕاپۆرتی ڕۆژانەی لە سەر ئامادە دەکرێت، ئەمەیش لە کۆلێژ و بەشە جیاجیاکانی زانستە مرۆڤایەتییەکان و پەروەردە و یاسادا تێبینی دەکرێت، لە ڕووی دەروونی و ئابووری و جیۆگرافی و یاسا و سیاسەتی نێودەوڵەتی و مێژوویی و ... هتد توێژینەوەی جۆراوجۆری لە سەر بەرهەم دەهێنرێت، کە وەك گوتمان بەشێکی زۆریان باسی دەرچوونن، بەڵام لە سادەترین تێڕوانیندا دەزانین ئەگەر دۆخی زانکۆ و پەیمانگاکان خۆیان بە جۆرێك بن، دوور بن لە بەرهەمهێنانی فیکر و مەعریفە خۆیان دەرگیری دەیان کێشەی زانستی بن و خوێندن تەنها بۆ بەدەستهێنانی بڕوانامە بێت و پێوەندیی نێوان مامۆستا و خوێندکار ناتەندروست بێ، ئەی دەبێت لە کارنامەی دەرچوون و توێژینەوە داواکراو و نمرە بۆ تەرخانکراوەکانی خوێندکار چ شتێك بەرهەم بێت و چ فیکرێك گەشە بکات.
دۆخی ناوەندە ئەکادیمییەکان بەو شێوەیە نییە تا بتوانێت ئەنفال بکاتە چەمکێکی مەعریفی و بیکاتە کەرەستەیەك بۆ بیرکردنەوە و لەوێوە خزمەت بە پرسەکە بکات ئەویش لە بەر چەند هۆیەك:
أ- کارنامەی دەرچوون لە ئێستادا لە زانکۆ و پەیمانگاکان بووەتە شتێکی ڕۆتینی و پەردەیەکە دراوە بە سەر بەتاڵیی ئەو ساڵانەی خوێندکار بەڕێی کردوە و هیچ شتێکی ئەوتۆیش فێر نەبووە، ئەمە جگە لەوە باسێکی سنووردارە، تێکەڵەیەکیشە لە کۆپیکردن و وەرگرتن و مۆنتاژ و زۆر بەدەگمەن کاری گەڕان و دۆزینەوە و داهێنانی تێدا بە دی دەکرێت، هەرچەند ناوی توێژینەوەیشی لێ نراوە.
ب- کارنامەی دەرچوون پشت بە سەرچاوە دەبەستێت، کە ئەوەیش کارێکی دروست و ئاساییە، بەڵام ئەم پشتبەستنە بە سەرچاوەکان بۆ سوودوەرگرتن لە مەعریفەی ناو ئەو سەرچاوانە نییە، بەڵکو تەنها وەك مادەیەکی بێ گیان چەند دێڕێك لەمیان و چەند دێڕێك لەویان وەردەگرێت و بە خراپی دەدرێنە پاڵ یەك.
ت- زانکۆ و پەیمانگاکان بەو پێیەی ناوەندێکی ئەکادیمین، بۆیە پێیان وایە هەر بە سروشتی خۆیان شوناسی زانستێتییان بۆ بڕواتەوە و هیچ نکوڵی و ئینکارییان لێ ناکرێت، ئەم لە خۆڕابینینەیش لە خۆیان نامۆ دەکات و هەمیشە ئەوەی بەرهەمی دەهێنن لە لایان دەبێتە دوا حەقیقەت.
پ- کاتێك توێژینەوە لە سەر ئەنفال مانادار دەبێت، کە لانی کەم توێژەر ئاستی ڕووناکبیریی بەرز و تێگەیشتنی بۆ ماف و دادوەریی کراوە بێت و لە پێناو سەرخستنی ڕاستیدا تێ بکۆشێت، بەڵام ئەوەی ئەمڕۆ ناوەندە ئەکادیمییەکان و زانکۆ و پەیمانگاکان پێشکەشی دەکەن، دابەزینی ئاستی ڕووناکبیریی تاك و شکستی تێگەیشتن لەواتای ماف وکەوتنی بەهای ڕاستی دەسەلمێنن؟
ج- ناوەندی ئەکادیمی و زانکۆ و پەیمانگاکان لەبەر ئەوەی،ئەوەی بەرهەمی دەهێنن سروشتێکی عەقڵانییان نییە و زیاتر کۆپی و دووبارەکردنەوە و بەرهەمی نافیکرین، بۆیە توانای گۆڕین و چاکسازییان نییە لە کۆمەڵگا و تەنانەت لە بیرکردنەوەی خۆیشیاندا و کاتێکیش کارنامەی دەرچوون یان توێژینەوە لە سەر ئەنفال دەکەن، ناتوانن خزمەت بە پرسەکە بکەن، ببنە هۆی گەڕاندنەوەی کەمترین ماف بۆ قوربانییان و چاککردنی دۆخی ژیانی کەسوکار و نەوەی ئەنفالکراوان.
ح- ناوەندی ئەکادیمی و زانکۆ و پەیمانگاکان لەبەر ئەوەی بەشێکی زۆریان لە لایەن دەسەڵاتی سیاسییەوە پشتگیری دەکرێن و هەر ئەم دەسەڵاتەیش بە هۆی ئەو گەندەڵییەی لە سیستمی حوکمدا هەیە بە شێکی زۆر لە پلە و پۆستەکانی ناوەندی ئەکادیمی و زانکۆ و پەیمانگاکان دیاری کردوە، بۆیە ئەمانە بە هیچ جۆرێك ناتوانن لەو بێدادییانەی دەسەڵاتی سیاسی دەرهەق بە ئەنفال و کەسوکاری ئەنفالکراوان پێڕەویی دەکات ببنە دەنگ و لانی کەم لە باسی دەرچوون و توێژینەوەکانیاندا بە شێوەیەکی کاریگەر باسی بکەن.
خ- لەبەر ئەوەی ناوەندی ئەکادیمی و زانکۆ و پەیمانگاکان هیچ ڕۆڵێکیان نییە لە کۆمەڵگە و گۆڕینی بەهاکان و کاریگەرییان لە سەر پێوەندییە نادروستەکانی تاك و توانای پێشخستنی خێزان و دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی تریان نییە، بۆیە کاتێك باسی دەرچوون و توێژینەوەیش لە سەر ئەنفال دەکەن توانای هیچ پێشخستنێکیان لە ژیانی کەسوکاری ئەنفالکراواندا نابێت.

د- ناوەندی ئەکادیمی و زانکۆ و پەیمانگاکانی هەرێمی کوردستان لە سەر ئاستی جیهان و پێوەندیی بە زانکۆکانی دونیاوە بە تایبەت زانکۆکانی ئەوروپا و ئەمریکا و ناوچەکە، شتێکی ئەوتۆیان دیار نییە و ئەم پێوەندییانە زۆر لە نەبوونەوە نزیکە تا پێوەندییەکی توندوتۆڵ لە سەر بناغەی گۆڕینەوەی مەعریفە و ئەگەر پێوەندیی هەبێت زۆر سادەن و کەمن، بۆیە ئەو توێژینەوانەی لە سەر ئەنفال بەرهەمیان دەهێنن، ناتوانن بە جیهانی دەرەوەی بدەن.

بەشی دوەم

ئەنفال و چەند بۆچوون و دەرکەوتەیەك :

تراژیدیای ئەنفال لەبەر چەندین هۆکار کە هەموویان زیاتر لە دەوری گەورەیی قەبارەی ڕووداوەکە و زۆریی ژمارەی قوربانییان و جۆری دڕندایەتی و تاوانەکەی دەسووڕێنەوە، بە شێوەیەکی زۆر فراوان و لە سەر ئاستی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایینی و یاسایی و ... هتد بووەتە بابەتی قسەکردن و گفتوگۆ و کەرەستەی بەرنامە و ڕاپۆرت و هەواڵی مێدیاکان و بۆ شاعیر و نووسەران و هونەرمەندانیش شیعر و چیرۆك و ڕۆمان و وتار و لێکۆڵینەوە و فیلم و گۆرانی و تابلۆ و پەیکەر و بابەتی تری ئەدەبی و هونەری لێ دروست کراوە، سەرەنجام تێ دەگەین کە ئەنفال وەك چەمکێك کە تەعبیر لە ڕووداوێکی تراژیدیی مێژووی کورد بکات لە پانتاییەکی بەریندا بە کار دەهێنرێت، ئەمەیش وا دەکات بەکارهێنەرانی ئەم چەمکە کەسانی جۆراوجۆر بن، خاوەنی فیکر و ئایدیای جیاجیا بن، ئاستی هۆشیارییان وەك یەك نەبێت، بۆیە لەم نێوەدا ئەو بۆچوونانەی سەردەردەهێنن مەرج نییە هەموویان ڕاست بن، یان خزمەت بە کەیسی ئەنفال و قوربانییان بکەن، هەموو ئەوانەی ئەم چەمکە بە کار دەهێنن مەرج نییە ئاستی هۆشیاری و نیەتی بەکارهێنان و ئەو ئامانجەی بۆی هەوڵ دەدەن تەندروست بێت و ئاکامێکی پۆزەتیڤیی بۆ کەیسەکە لێ بکەوێتەوە، نەك هەر ئەوەندە بگرە هەندێ جار بۆچوونی تەواو ناهیومانستی و دژ بە قوربانییان و پرسەکەیش لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت و دەبێتە بار بە سەر دۆزەکەوە و نیگەرانی و ئازار و مەینەتیی زیاتریش بۆ کەسوکاری قوربانییان و نەوەکانیان و هەموو مرۆڤدۆستێك دەهێنێت و هێندەی تر خەم و تراژیدیاکە قووڵتر دەکاتەوە، ئەم بۆچوونانەیش بە دڵنیاییەوە زۆرن و لێرەدا ئاماژە بۆ چەند دانەیەکیان دەکەین و باسیان لێوە دەکەین:

١- ئەنفال و شانازیکردن:

زۆر جار لە کاتی باسکردنی ڕووداوی ئەنفالدا و کاتێك باس لە ئازار و مەینەتیی کەسوکاری ئەنفالکراوان دەکرێت، هەستی شانازیکردن لای ئەوانە دروست دەبێت کە باسی ئەنفال یان کار بۆ ئەنفال و کەیسەکەی و قوربانییان و کەسوکاریان دەکەن، ئیتر یان شانازی بەوەوە دەکەن کاریان بۆ ئەنفال کردوە و ویژدانی خۆیان ئاسوودە کردوە وخۆیان لە قەرزێکی مرۆڤایەتی پاك کردوەتەوە و ئەرکێکی ئەخلاقییان بە جێ گەیاندوە، یان شانازی بە قوربانییان و ژمارەیانەوە دەکەن و دەیکەنە بابەتی ڕەوایەتی بۆ سیاسەت و بەرنامە و ئەجێندای کارکردنی خۆیان، لەوانەیش مەترسیدارتر دەیکەنە بابەتی شانازییەکی کوێرانە بە ناوچە و ناوچەگەرێتییەوە، بۆ نموونە کاتێك لێکۆڵینەوە لەوە دەکرێت بۆچی شاڵاوی ئەنفال لە ناوچەکانی سنووری گەرمیان بە شێوەیەکی زۆر دڕندانە ڕووی دا وەك لە ناوچەکانی تر، یەکسەر بە لای ئەو بۆچوونەدا دەچن، کە وا خەڵکی ئەو ناوچانە زۆر شۆڕشگێڕ و ئازا و قارەمان بوون، بۆیە سیستمی بەعس بەو شێوە توند و بەزەبرە پرۆسەی ئەنفالی لەو ناوچانە جێبەجێ کرد، یان دەڵێن ئەو ناوچانە نزیك بوون لە ناوچەکانی سەنتەری دەسەڵاتی بەعس.لە سەرچاوەیەکدا هاتوە (ناوچەکانی گەرمیان بەگشتی و ئەو ناوچانەی بەر ئەنفال کەوتن بەتایبەتی، لەوەتەی خەباتی سیاسی و چەکداری لە کوردستاندا سەری هەڵداوە بە یەکەوە لانکەی خەبات و شۆڕشگێری بوون.)[11] یەکێکی تر کاتێك بیرەوەرییەکانی خۆی لە ناو ڕووداوی ئەنفال دەگێڕێتەوە، ئەم بۆچوونە دەردەبڕێت (پرۆسەی تەعریب و تەبعیس و تەهجیر نەیتوانی گەرمیان لێك هەڵبوەشێنێتەوە، گەرمیان قەڵایەکی بەرگری بوو لە بەردەم دوژمندا.)[12] سەرچاوەیەکی تر باس لەوە دەکات (هێزەکانی عێراق لە گەرمیان زۆر بەداخبوون، خەڵکی گەرمیان دەورێکی گەورەیان هەبوو لە دەستپێکردنەوەی شۆڕشدا. کەم جێگەی کوردستانی عێراق هەبوو خوێنی پێشمەرگەی گەرمیانی تێدا نەڕژابێت.)[13] ئەگەر ئەم بۆچوونانە دەگمەن و تاکوتەرا دەربکەون و ببیسترێن و لە بیرکردنەوەی کۆ و لە ڕووبەرێکی گەورەی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا بە هێز نەکرێن، ئەوا ئاساییە هەبن و کەسانێك وا بیر بکەنەوە، ئەگەر تەنها کورتبین بن یان تەنها لە دیدگای خۆمانەوە بەهەڵەیان بزانین، دەشێ وەك جۆرێك لێکدانەوە و بۆچوونی تایبەت سەیریان بکەین و ئاسایی بن، بەڵام ئەم بۆچوونانە تەنها هەڵە نین و بەس، بەڵکو مەترسییان لەوەدایە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ خزمەت بە ئایدیۆلۆژیای سیستمی بەعس بکەن، لە کاتێکیشدا خاوەنی ئەم بۆچوونانە هەست بەوە نەکەن و بە هیچ شێوەیەك ئاگاداری ئەو دەرەنجامانە نەبن، کە بە کورتی لەم خاڵانەدا باسیان دەکەین:

---

[11] - جاسم محەمەد محەمەد عەلی، ئەنفالی گەرمیان، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، 2001،ل48.

[12] - عەبدوڵڵا کەریم مەحموود، ڕەشەبای ژەهر و ئەنفال، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، سلێمانی،2002،ل14.

[13] - نەوشیروان موستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، ل152.

أ- لە کاتێکدا ئەنفال وا پێناسە دەکرێت کە سیاسەتی قڕکردن و جینۆسایدکردنی نەتەوەی کورد بوو لە کوردستانی عێراق و لە لایەن سیستمی بەعسەوە بە پێی نەخشە و چەند قۆناغێك جێبەجێ کرا، ئەوا لێکدانەوەی هەڵبژاردنی ناوچەی گەرمیان لە لایەن بەعسەوە بە نزیکی و هاوسنووری لەگەڵ ناوچەکانی ناوەڕاستی عێراق، زیانێکی گەورە لەو شوناسەی ئەنفال دەدا. ئەگەر بە هۆی ئەم نزیکییەیشەوە پێمان وا بێت سیستمی دەسەڵاتداری بەعس خەڵکی ئەم ناوچانەی بە مەترسی دەزانی بۆ سەر خۆی و دەسەڵاتەکەی، ئەمەیش هەر هەڵەیە و بەرەو بۆچوونێکی هەڵەتر پاڵمان پێوە دەنێت، کە پێمان وا بێت، سیستمی بەعس ڕق و ترسی لە دانیشتوانی ئەو ناوچانە هەبوو، چونکە هەموو ئازا و قارەمان و کۆڵنەدەر بوون، ئەمەیش وای کرد ئەنفال بەو سەختییە لەوێ ڕوو بدات .

ڕەنگە ئەم بۆچوونە هیچ زیادەڕەویی تێدا نەبێت کە (ئەنفال لە شکۆمەندترین ساتەکانی بەعسدا ڕوو دەدات، کە بەعس دەست دەداتە ئەنفال، لە دۆخێکی لاواز و شپرزەدا نییە، پایەکانی حوکم لە هەر کات سەقامگیرتر و جێگیرترن، بەعس لەوپەڕی هێز و دەسەڵات و هەیبەتیایەتی.... ئەم مردنەی قوربانییان، مردنی پاڵەوانەکان نییە، بەڵکو مردنی ئەو پیاوانەیە کە ڕووبەڕوو سەیری مردن دەکەن و ناتوانن هیچ بڵێن... بەعس پەراوێزترین و فەرامۆشکراوترین خەڵکی کوردستان ئەنفال دەکات... ئەنفال تەنها شکستێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی و سەربازی نییە، بەڵکو سەرەتای سەوزبوونی گومانێکی قووڵە دەرهەق بەو وێنە کلاسیکییەی کوردی جەنگاوەر و کوردی قارەمان.)[14] لەم ڕوانگەیەوە ئەوەی پێی وابێت ڕوودانی ئەنفال و بەو شێوەیە و لەو کات و شوێنەدا و لێکدانەوەی بە جۆرێك لە توندوتیژی دژ بەو خەڵکەی کە جێگەی مەترسین بۆی، لێکدانەوەیەکی ڕاست و لە جێی خۆیدا نییە، چونکە سیستمی بەعس ئەو کەسانە ئەنفال دەکات کە بە هۆی سیاسەتی خۆی و شێواویی سیاسەتی بزوتنەوەی کوردی و ئەخلاقی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتیی کوردی، شوێنگەیەکی پەراوێزی و ژیانێکی فەرامۆشکراویان هەبووە، ئەوەی دەڵێت ئازایەتی و قارەمانی و تێکۆشەریی ئەوان بوونە هۆی ئەوەی ئەنفال بکرێن ڕاست و ورد نییە، چونکە بابەتەکە لێرەدا پێوەندیی بە ئازایەتی و ترسنۆکی و دلێری و بەزیوییەوە نییە، هەروەها دەکرێت ڕاستیش بێت دانیشتوانی ئەو ناوچانە خەڵکانێکی ئازا و کۆڵنەدەر و چاونەترس بن، بەڵام چ ئەم سیفەتانە و چ پێچەوانەکانیان مەرجی ڕوودانی پرۆسەی ئەنفال نین لەو ناوچانە، ڕوودانی ئەنفال پێوەندیی بە دۆخی پەراوێزیی ژیانیانەوە هەیە نەك ئازایەتییان... پێوەندیی بە دابڕاویی ژیانی خەڵکی شار و لادێوە هەیە نەك چاونەترس و ترسینۆکییەوە.

ب- لێکدانەوەی ڕوودانی پرۆسەی ئەنفال لەو ناوچانە بە نزیکییان لە سەنتەری دەسەڵاتی سیستمی بەعس، ئەوەی لە پشتەوەیە، گوایە سیستمی بەعس لە ناوچە دوورەکانی سەنتەری دەسەڵاتییەوە ئەو هێز و توانایەی نەبووە، واتە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ئەم جارە خەڵکی ناوچە دوورەکان بە ئازا و نەبەرد دادەنێت بێ ئەوەی باسی بکات و هەستی شانازی بەوە دەردەبڕێت، کە سیستمی بەعس لەو ناوچانە دەسەڵاتی نەبوە، واتە ئەوان بەهێزتر بوون لە سیستمی بەعس، کە ئەمەیش جۆرێکە لە پارادۆکس، لە لایەك دەڵێت ئەو ناوچانەی ئەنفال تێدا ڕووی دا بە هۆی قارەمانیی خەڵکی ناوچەکە بووە، ئەو ناوچانەی کە ئەنفالیشی تێدا ڕووی نەداوە بە هۆی بێ دەسەڵاتیی سیستمی بەعسەوە بوە، واتە دیسان بە هۆی قارەمانیی خەڵکی ئەو ناوچانە بووە، ئەمەیش خۆی بەڵگەیە لە سەر بێ بناغەیی بۆچوونەکە، هەر چەند بۆچوونێکی زۆریش بەر بڵاوە.

ت- ئەوانەی شانازی بەوە دەکەن کە خزمەت بە کەیسی ئەنفال دەکەن، کۆمەك و هاوکاریی ئەنفالکراوانیان کردوە و باس و توێژینەوەیان لە بارەیەوە ئەنجام داوە، یان کردوویانەتە کەرەستەی مێدیایی یان لە نووسین و بابەتی ئەدەبی و هونەریدا بە کاریان هێناوە، لە ڕاستیدا ئەم جۆرە شانازیکردنە هەستێکی مشەخۆرییە لە سەر کارەسات و تراژیدیا ئەویش بەوەی هەمیشە لە نەستیاندا ئەو شتە بەهێزە کە حەز و ئارەوویانە بۆ ڕووداوی لەو جۆرە بۆ ئەوەی بەردەوام بابەتی دروستکردنی هەستی شانازیکردن لایان ئامادە بێت.

پ- ئەوانەی شانازی بەوە دەکەن کە بە ئەنجامدانی کار و چالاکی و دروستکردنی بەرهەمی مێدیایی و ئەدەبی و هونەریی لە سەر ئەنفال قەرزی ویژدانی و مرۆڤایەتیی خۆیان دەدەنەوە و هەر دەبێت بە کارێك ئەم ئەرکە لە کۆڵ خۆیان بکەنەوە، لە ڕاستیدا ئەم زۆر لەخۆکردنە زۆر جار زەربەی گەورەی لە تراژیدیاکە داوە، ئەویش بەوەی بە زمانی زۆر سادە و ئاست نزم و بەرهەمی هونەری و ئەدەبی کرچوکاڵ گوزارشتیان لە ئەنفال کردوە و لە بەر دیدی خەڵکی تر ئەم تراژیدیایەیان شێواندوە یان سادە و ئاسایی کردوەتەوە.

ج- ئەوانەی شانازیی بە چالاکیی مەدەنییەوە دەکەن بۆ ئەنفال و بەردەوام لە یادەکان و لە سەر شەقام و شوێنە گشتییەکان و لە کەناڵەکانی ڕاگەیاندنەوە دەنگ بەرز دەکەنەوە وەك ڕاگەیاندنی چالاکیی مەدەنی بۆ کەیسی ئەنفال و شانازییشی پێوە دەکەن و باسی دەکەن، دەیانەوێت بونیادێکی ڕەوشتی بەم تراژیدیایە بدەن، هەرچۆنێك بێت لە چالاکیی سیاسی دووری بخەنەوە، ئەمەیش جارێکی تر دەیکەنە چالاکییەك بۆ خۆیان و ئامادەبوونی خۆیانی پێ دەسەلمێنن، بوونی خۆیان وەك گروپ و ڕێکخراو لە ناچالاکێتی دەپارێزن، ئەمانە لە ڕاستیدا نایانەوێت فریای قوربانییان بکەون، بەڵکو دەیانەوێت بە هۆی ئەو کەیسەوە فریای خۆیان بکەون و خۆیان لە توانەوە و ونبوون ڕزگار بکەن.

ح- کاری چالاکانی مەدەنی و ڕێکخراوەکان بۆ ئەنفال وەك یەکێك لە کارە شانازییەخشەکانی خۆیان لە لیستی کارەکانیان، کارێکی نمایشییە و زۆرتر کەیسەکە کاڵ دەکەن و لە ویژدان و هەست و خەیاڵی خەڵکیدا ئاسایی دەکەنەوە، چونکە لە

[14] - بەختیار عەلی، لە ئارەزووی کوشتنەوە بۆ ئارەزووی فەرامۆشی، گۆڤاری ڕەهەند، ژمارە(7)،1997، ل163.

چالاكییەكی سیاسییەوە دەیكەنە چالاكییەكی ئەخلاقی و نمایشی دەكەن، دەیانەوێت لە كردەیەكی عەقڵییەوە بەرەو سۆز و عەتف و چالاكیی نەرم و هەستبزوێن ببەن.

٢- ژیانی شارستانی:

چ بە هۆی سیاسەتی سیستمە فەرمانڕەواكان بێت، یان بە هۆی ئاستی هۆشیاریی تاكەكانی كۆمەڵگاوە، لە كۆمەڵگای كوردیدا بە جۆرێكی جیاواز سەیری ژیانی شارنشینان و لادێنشینان كراوە، هەمیشە خەڵكی شارنشین بە چاوێكی نزمترەوە لە خەڵكی لادێنیشین و شێوازی ژیانیانی ڕوانیوە، زۆر جار بە تایبەت ئەو سەردەمەی ئەنفال تێیدا ڕووی دا، شارنشین بە خوێندەوار و تێگەییشتوو و هۆشیار و لادێنشین بە نەخوێندەوار و تێ نەگەیشتوو و ناهۆشیار سەیر كراوە، زۆر جار لادێنشین خۆیشی ئەم هەستەی بەرانبەر بە خۆی هەبوە و لە دڵدا ئەو هەستە بەهێز بووە كە خەڵكی شار مرۆڤی پاك و بێگەردن و لادێنشین پیس و خۆڵاوین، ئەو بۆچوونە هەڵەیەی بەرامبەر ئەنفال لەم ژینگە ناتەندروست و نامرۆڤانەیە سەر دەر دەهێنێت، ئەوەیە لە لایەك خەڵكانێك هەن پێیان وایە بە تێكدانی ژیان و خاپووركردنی گوندەكانی كوردستان لە لایەن دەسەڵاتدارانی سیستمی بەعسەوە، ئەو ژیانە كۆتایی پێ هات كە لە دیدێكی ڕەگەزپەرست و نامرۆڤانەوە نزم و ناشیرین و دواكەوتوو بوو، لە لایەكی تریش خەڵكانێكی تر لە دانیشتوانی شارەكان پێیان وایە بە خاپووركردنی گوندەكان وهاتنی لادێنشینەكان بۆ ناو شارەكان دۆخی ژیانی ئەوانی تێكداوە و سیمای شارستانیەتی شارەكانی شێواندوە و بێزاری و وەڕزیی بۆ ئەمان دروست دەكەن، ئەم دوو بۆچوونە ئەگەر چی نەگەیشتوونەتە سنووری بۆچوونی ڕەسمی و نەگەیشتوونەتە چوارچێوەی نووسین و لە كەناڵەكانی ڕاگەیاندنەوە پەخش نەبوون، بەڵام لە سنووری كۆمەڵایەتی و لە ئاستی تاكەكانی كۆمەڵگا دەتوانین بە كزییش بێت بیبیستین، ئەم بابەتەیش بۆ قسەكردن و خستە بەر باس گرینگە چونكە، كەسوكاری ئەنفال زۆرتر كۆنتاكت و پێوەندییان لەگەڵ تاكەكانی كۆمەڵگا هەیە، تا بۆچوونە ڕەسمییەكانی ناو كتێب و گۆڤارەكان، زۆرتر لەگەڵ خەڵكدا ڕووبەڕوون تا كەناڵەكانی ڕاگەیاندن، بۆیە ئەم جۆرە بۆچوونانە با نەگەن بە شێوازێكی ڕەسمی و لە ناوەندەكانی ڕاگەیاندنەوە، نەیانبیستین بەڵام هەر كاریگەریی خراپی خۆیان هەیە.

بۆچوونەكانیش وەك گوتمان بۆچوونی ڕەگەزپەرستانەن، بۆچوونی ڕەگەزپەرستانەیش زوو دەتوانێت شوێنەراری خراپ لە جەستەی ئەوانەدا دروست بكات كە بەرەو ڕوویان دەكرێتەوە، چونكە ڕەگەزپەرستی واتە ڕاسیسم (تیۆرییەكی دژی زانستی و كۆنەپەرستانەیە، كە لە ناو ڕەگەزە جۆربەجۆرەكاندا لە ڕووی ژمارە و دەسەڵاتی فیكرییەوە نابەرابەرییان دەوێت، گوایە سروشت لە سەرەتاوە ئەم ڕەگەزانەی نایەكسان، واتە یەكێك بەرز و یەكێك نزمی دروست كردوە.)[15] ئەم بۆچوونانە كە بەو چاوەوە سەیری ژیانی لادێنشینان و شارنشینان دەكات، جگە لەوەی هیچ بنەمایەكی زانستیی نییە، هاوكات سەرەڕای ئازاری تراژیدیا، كەشی نایەكسانی و نادادپەروەری دروست دەكات و هەستی بچووكی و نزمی لای بەشێكی زۆری مرۆڤەكان دەچێنێت، چونكە:

أ- هەندێ جار ئەگەر بەگاڵتەیشەوە ئەم جۆرە بۆچوونانە سەردەربهێنن، تایبەتمەندییەكی گاڵتە ئەوەیە بۆ چركەساتێكیش بێت، ئەوەی لە عەقڵ و بیركردنەوەدا جیدی و بەڕاستی بیری لێ دەكرێتەوە و باوەڕی پێ دەهێنرێت، لەڕێگەی پێكەنین و كەشی گاڵتەئامێزەوە دەردەبڕێت و خۆی ئاشكرا دەكات، واتە گاڵتە بەشێكی زۆری حەقیقەتی هەڵگرتوە، ڕاسیسمیش زۆر جار لە كەشێكی گاڵتەئامێزانەدا خۆی دەناسێنێت.

ب- دەرخستن و بەهێزی بۆچوونی ڕاسیستانە لە ناو كۆمەڵگادا ئەوە دەسەلمێنێت، بە كردەوە و بە ئاشكرا دیارە، ژیانی ئەوانەی لادێكانیان خاپوور بووە و هاتوونەتە شار و ئەوانەی لە تراژیدیای ئەنفال ڕزگاریان بووە و ئەوانەیش بە هەر جۆرێك بێت قوربانیی شاڵاوی ئەنفال یان نەوەی ئەنفالكراوانن، زۆری جیاوازە لە ژیانی ئەوانەی شاڵاوی ئەنفال نەیگرتوونەتەوە و لەو شوێنانەوە نەهاتوون كە ئەنفال كراون، واتە هێشتا نایەكسانی بە واقیعی لە ژیانی كەسوكاری ئەنفالكراوان و خەڵكانی تر بە دی دەكرێت.

٣- كەمبوونەوەی دانیشتوان :

دیدێكی نامرۆڤانە زۆر جار بە شێوەیەكی نارەسمیش و یان لە چوارچێوەی نوكتە و گاڵتەیشدا لە دوای كارەساتە گەورەكان و جەنگ و كوشتارە بە ژمارە زۆرەكان خۆی دەردەبڕێت، كە ئەویش ئەوەی ئەگەر جەنگ نەهاتایە و ئەو ژمارە زۆرەی مرۆڤی سەرزەمینی ڕاپێچی مەرگ نەكردایە، ئێستا مرۆڤ لەم سەرزەمینە جێگەی نەدەبوەوە، ئەگەر ئەو خەڵكە بمانایە، ئێستا نان و شوێنی ژیان بۆ هەمووان نەدەبوو، یان لانی كەم ئێستا ژیان زۆر قورستر دەبوو. بێ گومان ئەم بۆچوونانە لە سەر ئاستی نارەسمی و لای بەشێك لە تاكەكانی كۆمەڵگا كە ئاستی هۆشیارییان بۆ جەنگ و ژیان و جۆری گوزەران و ئاستی دانیشتوان لە پلەیەكی نزم یان نزیك سفردایە، بەرامبەر تاوانی ئەنفال دەخرێتە بەر گوێ، ئەگەرچی بە شێوازێكی زۆر شەرمنانەیش بێت، بەو پێیەی شاڵاوی ئەنفال مەرگی بە سەر ژمارەیەكی زۆر لە خەڵكی كوردستان سەپاند، ئەم ژمارەیەیش لە خەیاڵ و بیركردنەوەی تەسك و بچووكی هەندێ پێوەست دەكرێت بەوەی ئەگەر

---

[15] - بورهان قانع ، زاراوەی نوێ یان فەرهەنگی نوێ، چاپی دوەم ، خانەی چاپ و بڵاوكردنەوەی قانع، سلێمانی، 2003، ل55.

بمانایە لەکوێ و چۆن بژیانایە و چییان بخواردایە، لەمەیشەوە بیرکردنەوەی کوێر و ناعەقڵانییان بەرەو ئەوەی دەبردن، شوێنی ژیان و بژێوی و خۆشگوزەرانییان دەکەوێتە مەترسییەوە.
ئەم دیدە بێ جگە لە ڕووە نامرۆڤایەتییەکەی و لەگەڵ ئەوەی دیدێکی ناڕەوشتییە، هاوکات دیدێکی تەواو ناعەقڵانییشە و ئەوانەی بەم جۆرە بیرکردنەوە هیچیش لە بارەی ڕێژەی دانیشتوان و جۆری ژیان و گوزەران نازانن تەنانەت بێ ئاگاییشن لەوەی زانستێك هەبێت بە ناوی جیۆگرافیا کە لە نێوان ژینگە و مرۆڤدا پێوەندیی دروست دەکات و هەوڵی جیهانێکی باشتر بۆ مرۆڤ دەدات و لەم پێناوەدا ئەم زانستە کۆمەك لە تیۆرە فیکری و فەلسەفییەکان وەردەگرێت .
ئەم زانستەیش بە هۆی دۆخی ناهەمواری ژیانی مرۆڤ، نادادپەروەری و نایەکسان و زوڵم و چەوساندنەوە و داگیرکردنی وڵاتان و پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لە زۆر ناوچەی جیهان، لە زانستێکی بێ لایەن و ئەزموونگەراییەوە بووە بە زانستێکی ڕادیکاڵ دژ بەو ستەم و نادادیانە. (ئێستا جوگرافیا ئەوەی پیشان داوە کە لە ئاست ئەو ڕووداوانەی جیهان تەماشاکەر نابێت و نییە، بەڵکو لە ژێر کاریگەریی ڕووداوەکان وەك زانستێکی زیندوو و پێشکەوتوو، کار و سیاسەتەکانی زانکۆکان دادەڕێژێت.)[16] هەوڵی سەرخستنی نایەکسانیی نێوان نەتەوەکانی جیهان و گەشەکردنی ڕاستەقینەی مرۆڤ دەدات، ئەم هەوڵ و چالاکییانەیش لە سەر شار و پلاندانان و ڕێژەی دانیشتوان کاریگەریی هەبووە، پلاندانانی شاریش دڵنیایی بۆ مرۆڤ دابین دەکات و هەوڵی پاراستنی دەدات. (بابەتی پلاندانانی شار شارێکی باش و پەسەندە، بۆ ئەوەی بتوانێت پێداویستیی مادی و مەعنەویی دانیشتوانەکەی دابین بکات.)[17] لەم پلانانەیشەوە دەتوانێت ڕووبەڕووی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان ببێتەوە و بەرنامەڕێژیی بکات بۆ گەییشتن بە جۆرێك لە قەبارەی دانیشتوان کە لە ئاست ئەو پێداویستییە مادی و مەعنەوییانەدا بێت کە ئەو شوێنە هەیەتی یان دەتوانێت بەرهەمی بهێنێت، وەك چۆن ئێستا چەند وڵاتێکی جیهان وەك چین و هەندێ لە وڵاتانی باشوورو باشووری خۆرهەڵاتی ئاسیا پلانیان هەیە بۆ کەمبوونەوەی گەورەیی قەبارەی دانیشتووانیان، ئەوەیش لە پێناو ڕووبەڕووبوونەوەی برسێتی و بێ کاری و .... هتد.
ئەم قەبارە پەسەندەی دانیشتوانیش (بریتییە لە هاوسەنگیی نێوان ژمارەی دانیشتوان و ئاستی بژێویی و زۆری و کەمیی بێکاریی و سوودوەرگرتنی زیاتر لە دەرامەتی سروشتی و پێکهاتەی هاوسەنگیی دیمۆگرافی.)[18] ئەم کورتە باسەیش لە زانستی جیۆگرافیا و قەبارەی پەسەندی دانیشوان و بژێوی و دەرامەتی سروشتی بەم شێوەیە بۆ باسەکەی ئێمە لە سەر ئەو بۆچوونە هەڵەیە بوو کە پێی وایە کەمبوونەوەی ڕێژەی دانیشتوان بە هۆی جەنگ و جینۆساید و تراژیدیاکانەوە ژیانێکی مسۆگەرتر و خۆشتر بۆ زیندوان دابین دەکات:
أ- ڕێژەی دانیشتوان بە شێوەیەکی سروشتی و مێژوویی بە سەر سنووری جیۆگرافیادا دابەش بووە، کەموزۆر هەر پارچەیەك لەو دانیشتوانە ڕێژەیەك ئیتر بەشی بکات یان نا، دەرامەتی سروشتی لەو زەوییەی خۆی بەرهەم دەهێنێت، یان لە ڕێگەی دەستی کارەوە پێداویستییەکانی خۆی دابین دەکات.
ب- لادان و هەڵئاوسان یان کەمبوونەوەی قەبارەی پەسەندی دانیشتوان کە بتوانرێت لە پێداویستییە مادی و مەعنەوییەکان سوودمەند بێت، بە پلانی زانستی دەکرێت نەك بە جەنگ و جینۆساید، کە ئەو کات پانتاییەکی بەرفراوان لە زەوی لە مرۆڤ خاڵی دەکرێتەوە وەك زەوییە قەدەغەکراوەکانی سەردەمی شاڵاوی ئەنفال، ڕێژەی دانیشتوانیش لە شارەکاندا کە تواناى بە کارهێنانی دەستی کاریشیان کەمترە، بەرز دەبێتەوە.
ت- بەرزی و نزمی ڕێژەی دانیشتوان بە ڕێژەی بەرهەمهێنانی دەرامەتی سروشتی و بەدەستهێنانی پێداویستییەکان دەپێورێت نەك ژمارەیەك لە خەیاڵ و بیرکردنەوەی کەسێکدا کە زۆر بوو ئیتر بکرێتە پێوەری ڕێژەی دانیشتوان.
پ- جەنگ و جینۆساید ڕێژەی دانیشتوان کەم ناکەنەوە، ڕێژەی پەسەندی دانیشتوان کوشتنی بە ژمارە زۆر نییە لە سەر زەوی، بەڵکو ڕێژەی دانیشتوان بە دابەشبوونیەتی لە سەر زەوی، جەنگ و جینۆساید ڕێژەی دانیشتوان ناهاوسەنگ دەکەن، لە شوێنێك زۆر و لە شوێنێك کەم، شوێنێك قەرەباڵغ و شوێنێك خاڵی لە مرۆڤ.

٤- ئەنفال و ناونان:

شاڵاوی ئەنفال هەر لە ناونانی پرۆسەکەوە بە ئەنفال تا هەموو پێشکەوتنەکان لە کەیسەکەدا ڕووبەڕووی کێشەی ناونان و بۆچوونی دژ و ناکۆك بوەتەوە، هەر لەوەی یەکێك دەڵێت ئەنفال و یەکێك دەڵێت بە ناو ئەنفال و تا ناونانی قوربانییەکان و ڕزگاربوان و وەرگێڕانی جیاجیای چەمکی جینۆساید بۆ کوردی.
ناونان جۆرێك لە بیرکردنەوە و تێگەییشتنی مرۆڤ دەردەخات بۆ بابەتی ناولێنراو، دوا بەدوای ئەمەیش پرۆسەیەکی گرنگ وترسناك دەکەوێتە کار،کە بریتییە لە بیرکردنەوەی کوێرانە وتێگەییشتنی خێرا و یەك دیو بۆ ئەو ناولێنانە .
ئەوانەی لە پرۆسەی ئەنفال ڕزگاریان بوو و نەمردن، ناویان لێ نان پاشماوەکانی ئەنفال، دواتر لە ڕووی دەروونییەوە ڕەخنە لەم ناولێنانە گیرا و هەندێ بە هیچ جۆرێ بە کاری ناهێنن، زۆر کەس پرۆسەی ئەنفال بە کارەساتی ئەنفال ناو

---

[16] ـ اليسون بلانت و جين ويلز، دگرانديشى در فلسفه جغرافيا، ترجمه: حسين حاتمى نژاد، انتشارات دانشگاه تهران، 1385، ص14.
[17] ـ جواد مهديزاده، در جستجوى شهرهاى انسانى تر، فصلنامه جستارهاى شهرسازى، سال هفتم، شماره 24 – 25، 1387، ص6.
[18] ـ فتحى محمد اوعيانه، جغرافيه السكان، ط5، دار النهضه العربيه للطباع و النشر، بيروت- لبنان، 2000، ص395.

دەهێنێت، هەندێ ڕەخنە لەمە دەگرن و دەڵێن کارەسات ڕەهەندێکی سروشتیی وەردەگرێت و ڕەهەندی تاوانکاریی تێدا نییە، وەك دەگوترێت کارەساتی لافاو یان بوومەلەرزە...هتد، بۆیە بە گونجاو نازانرێت تاوانی ئەنفال بە کارەسات دابنرێت، بۆ وشەی جینۆسایدیش چەندین چەمك داتاشراوە وەك (گەلکوژی، کۆمەڵکوژی، کۆکوژی، ڕەشەکوژی) کە هەر یەك لە ڕوانگەی خۆیەوە دانەیەکیان پەسەند دەکات یان ڕەتی دەکاتەوە، هەیشە لە ڕووی ئایینی تەفسیری خۆی بۆ وشەی ئەنفال دەخاتە ڕوو، هەندێکیان لەگەڵ ئەوەدا نیین ئەم تراژدیایە بە ئەنفال ناو بنرێت، هەروەها گفتوگۆ و هەوڵەکان بۆ ناونانی ڕۆژی 14 ی 4 ی هەموو ساڵێك بە ڕۆژی ئەنفال ماوەیەکی زۆریان خایاند.

ناونان پرۆسەیەکە بۆ قووڵبوونەوەی شوناس و ئەم پرۆسەیەش بۆ تاوانی ئەنفال و خوێندنەوەی مێژووەکەی هێندە زەحمەت و پڕ کێشە بێت، کۆمەڵێك دەرەنجامی خراپی دەبێت:

أ- درێژبوونەوەی کێشەی ناونان و ساغ نەبوونەوە و نەبوونی کۆدەنگیی تەواو لە سەر بەکارهێنانی چەمکەکان ئەوە دەگەیەنێت، هێشتا پرۆسەی شوناس لە ئاست ئەم تراژیدیایەدا سەر ڕێچکەی خۆی نەکەوتوە.

ب- کە بە تەواوی لە سەر پرۆسەی ناونان ساغ نەبووبێتینەوە، واتە هێشتا لەناسینی سەرەتاییداین و نەگەییشتووین بە جیاکردنەوەی ئەو تاوانە لە مانا و چەمکەکانی تری تاوان، کە نەیشگەییشتبین بەو جیاکارییە واتە تا ئێستا پرۆسەی کارکردنی ڕاستەقینە لەگەڵیدا دەستی پێ نەکردوە.

ت- تەفسیرکردنی پێشوەخت و هێنانەوەی لێکدانەوە و شیکردنەوە کۆنەکان بۆ ئەو چەمکانە ئەوە دەگەیەنێت، هێشتا ئێمە دیدگایەکی جیاواز و فراوانمان بۆ ئەو چەمك و وشانە نییە و گەورەیی تراژیدیاکە ئەو چەمکانەمان لەبریی گەورەکردن، لە بەر دیدەدا بچووك دەکاتەوە.

پ- ساغ نەکردنەوەی ناولێنانەکان لە کارکردنماندا لەگەڵ تراژیدیای ئەنفال ئەوە دەگەیەنێت ئێمە هێشتا بە واقیعی ئەم تراژیدیایەمان بە مێژوو نەسپاردوە و هەتا ئێستا بەتەواوی پێی خۆی لە نێو مێژوو جێگیر نەکردوە، واتە هێشتا لە ئاستی قسە و زارەکیدایە و ئەوەی تۆمار کراوە جێی خۆی نەگرتوە و بۆیە وەك ڕووداویش هەمیشە زەمینەی ڕوودانەوە و نوێکردنەوەی لە بارە.

٥- ئەنفال و هاودەردی:

تراژیدیا و ڕووداوە دڵتەزێنەکان هەمیشە هەستی هاودەردی و هاوخەمی و هەڵڕشتنی فرمێسك و شیوەن بە دوای خۆیاندا دەهێنن، ئەنفالیش وەك تراژیدیایەك و پرۆسەیەکی سەربازیی توند و زوڵم و ستەمێکی زۆر، بووەتە هۆی ئەوەی هەم وەك ئینتیمای نەتەوەیی یان سۆزی مرۆڤایەتییەوە هەستی هاودەردی لای خەڵکانێکی زۆر دروست بکات و لە ڕێی کاری جیاجیا و لە بۆنە و یادە کۆمەڵایەتی و نیشتمانییەکان و لە چالاکیی جۆراوجۆردا دەری دەبڕن، هەستی هاودەردی و هاوخەمی لە دۆخی وجوودیی مرۆڤ جیا ناکرێتەوە و مرۆڤ لەبەر ئەوەی خاوەنی هەستوسۆزە و لە نەستیدا بەهێزە بۆیە بەردەوام بە هۆی ئەو ڕووداو و دیمەنانەی لە دەوروبەرییەوە هەستیان پی دەکات، هەستی دەجووڵێنن و بە لای خۆیاندا ڕای دەکێشن وسۆزی دەهێننە جۆشوخرۆش و دەبنە هۆی دروستبوونی هەستی هاوخەمی و هاودەردی، ئەم هەستەیش زیاتر عاتیفییە و دوورە لە چالاکیی عەقڵییەوە.

ئەو جۆرە هاوخەمی و هاودەردییەی لە کۆمەڵگای کوردیدا هەستی پێ دەکرێت و بۆ قوربانییانی ئەنفال دەردەبڕرێت، کۆمەڵێك ناتەواوی یان ئاکامی نێگەتیڤیان هەیە، کە لێرەدا بە چەند خاڵێك لێیان دەدوێین :

أ- هەستی هاوخەمی و هاودەردی بۆ تراژیدیای ئەنفال و کەسوکار و قوربانییانی، بنەمایەکی عاتیفیی هەیە، مانەوەی زۆر لە ناو ئەو هەستەدا و بەردەوام گەشاندنەوەی ئەم جۆرە دەربڕینانە ڕاستەوخۆ کار لە چالاکیی عەقڵی و جیدی دەکات و زۆر جاریش بەهێزی و هەمیشە دووبارەبوونەوەی ئەم هەستی هاوخەمییە کردەکانی هۆشیاری و بیرکردنەوە سڕ دەکەن، بە شێوەیەك ئەم هەستە هەمیشە خۆی نمایش دەکات کە وەك چالاکییەکی هۆشیاری و جیدییش خۆی دەخاتە ڕوو یان خۆی دەخاتە بریی ئەوان .

ب- سەندنەوەی ژان و مەینەتییەکانی تراژیدیای ئەنفال لە ڕۆح و جەستەی قوربانییان و کەسوکاری ئەنفالکراوان و بەخشینەوەی بە ڕۆح و جەستەی هەموو تاکێکی کۆمەڵگا، تەنها ڕەهەندێکی مرۆڤدۆستی وەرناگرێت، چونکە سڕینەوەی ئاکام و کاریگەرییە تاڵ و نێگەتیڤەکانی ئەم تراژیدیایە لە سەر ژیانی ئەوانەی ڕاستەوخۆ ئەنفال کران و لە ناویدا ژیان و لەگەڵ کاریگەرییەکانی دەژین و لکاندنی هەندێ جار بە زۆر بە ناو و سەرزارەکی بە ژیانی هەموو مرۆڤێکی کورد، جگە لەوەی ناتوانین بیکەینە بەڵگەی هاودەردی و هاوسۆزی، لە هەمان کاتدا زیان بەقورسایی تراژیدیاکە دەگەیەنێ و کەیسەکە لاواز دەکات و سەنگێکی کەمی لە سەر دەروون و ویژدانمانی پێ دەدرێت، چونکە ڕاستییەکەی هەموو کوردێك وەك یەك لەو تراژیدیایەدا نەژیاوە و لەگەڵ ئاکامەکانیشی ناژی. ئەوانەی ئەو ڕۆژانەی پرۆسەی ئەنفال ڕووی دا، لە کەسوکاریان دابڕان و خانوو و ماڵەکانیان سووتێنرا هەر وەك ئەوانە زامدار نین کە لەو کاتەدا لە ژیانی ئاساییی خۆیاندا بوون و خەریکی کاری ڕۆژانە و تەنانەت خۆشی و کاتبەسەربردن و سەیران بوون. کەسوکاری ئەنفالکراوان و ئەوانەی لەو پرۆسە دڕندانەیە ڕزگاریان بوو، بەڵام بە بەر چاوی خۆیانەوە کەسوکار و ئازیزانی خۆیانی بینیوە بە کۆمەڵ و بە شێوەیەکی نامرۆڤانانە و پڕ لە سوکایەتی و بێ ڕێزی بەرامبەر بە مرۆڤ لە پشتی زیلە سەربازییەکان ڕاپێچ کراون و لمی بیابان هەڵیانی لووشیوە و جارێکی تر نەیانبینیونەتەوە، مەحاڵە بڕوا بەوە بهێنین کە هەر بە

ئەندازەی ئەوانە خەمناك و پرسەدارن كە تەنها ئەم ڕووداوانە وەك چیرۆك و گێڕانەوە دەبیستن و زۆر جاریش لە گوێگرتن بێزار دەبن و، تاقەتی ئەم باسانەیان نابێت. مەبەستیشم لەم قسانە هەرگیز ئەوە نییە كە بڵێم پێویست ناكات هەموو كوردێك خۆی بە هاوخەم و هاودەرد و هاوسۆزی كەسوكاری ئەنفالكراوەكان و پرسی ئەنفال بزانێت، بەڵكو مەبەست ئەوەیە هەڵەیە دەربڕینی هەستی هاودەردی و هاوخەمی بە تەنهاترین و گەورەترین هەستكردن بە لێپرسراوی بزانرێت، چونكە ئەم جۆرە هاودەردی و هاوخەمییانە، هەڵوێستی لاوازن و جۆرێكن لە خۆدزینەوە لە دانان بەو گوناهە گەورە و هەڵە ترسناكانەی هەموو كوردێكی ئەم كۆمەڵگایە كردی لەوەدا كە خۆی دەستی هەبوو لە ڕەخساندنی زەمینەیەك بۆ ڕوودانی پرۆسەی ئەنفال.

ت- زۆر جار هەستی هاوخەمی و هاودەردی دەڕازێنرێتەوە و بە دەربڕینی جیاجیا هەوڵی جوانكردنی دەدرێت، ئەم جوانكردنەیش سروشتێكی چارەنووسسازانە بە تراژیدیاكە دەدات و وەك واقیعێكی قەبووڵكراو بە مرۆڤی دەدات، كە هیچ دەسەڵاتێكی ڕووبەڕووبوونەوەی نەبێت و لە درێژكردنەوە و نوێبوونەوە و دووبارەبوونەوەی ئەو جۆرە ڕووداوانەیشدا هیچی پێ نەكرێت، ڕازاندنەوەی هەستی هاوخەمی و جوانكردنی هاوسۆزی بۆ قوربانییانی تراژیدیاكان، دیدی مرۆڤ بۆ ڕووداوەكان لە مێژووییەوە دەكەن بە سروشتی، ئەمەیش ئاكامی بچووككردنەوەی عەقڵ و هۆشیاریی لە بەردەم ئەو ڕووداوانەدای لێ دەكەوێتەوە .

پ- زۆر جار ئەو كارانەی كە بۆ ئەنفال دەكرێن و لە شێوەی چالاكیی جیدی دەردەكەون، وەك توێژینەوە و نووسین و كاری هونەری و مێدیایی، لە پشتییانەوە هەستی هاودەردی و هاوخەمی هەیە، جیدیبوون لە سەر ئەوەی كە پێویستە ئەو تراژیدیایە بخرێتە ناو دۆخ و بیركردنەوی عەقڵانییەوە، ئەم هەستی هاودەردییەیش لە پشت ئەو كار و چالاكییانە وا دەكات ئەوانەی ئەم كارانە دەكەن خۆیان لێ ببێتە نوێنەری قوربانییان و كەسوكار و نەوەی ئەنفالكراوان، خۆكردن بەنوێنەری ئەوانیش زۆر جار لە سەر حسابی بێ دەنگكردنی ئەوان دەبێت، كە ئەوان لە بریی كەسوكاری ئەنفالكراوان هاتنە قسە، ئیتر قسەكردنی ئەوان دەكەوێتە دواوە و نوێنەر دێتە پێشەوە .

ج- خۆكردن بە نوێنەری قوربانییان بە هۆی هەستی هاودەردییەوە و قسەكردن بە ناوی ئەوانەوە، بۆ ئەوەیە ڕەوایەتیی بدرێت بە هەموو ئەو سیاسەتانەی لەگەڵیدا بەڕێوە دەچێت، بۆ ئەوەیە ئەو هونەر و ئەدەبەی بە ناوییەوە بەرهەم دێت قەبووڵ بكرێت و گوتاری ڕاگەیاندن و پلانی ڕێكخراوەیی پێ ئاراییش بكرێت و ڕەوایی تەنانەت بە بەدی و ناشیرینییەكانیش بدرێت .

ح- زۆر جار هەستی هاوخەمی و هاودەردی تەنها نمایشییە، تەنها بۆ ئەوەیە ئەوانی تر ببینن، لە ڕاگەیاندنەكانەوە پەخش بكرێت، هەر شتێكیش بۆ نمایش بوو، ئیتر لە لایەنی مەعنەوی و ڕۆحی بەتاڵ دەكرێتەوە و دەكرێت بە كاڵای نمایش و ڕاگەیاندن و كاڵایش هەمیشە سیفەتی كۆنبوون و وەڕسبوون لێی و پاشان بیرچوونەوە و فڕێدانی هەیە. وەك چۆن زۆر جار زۆر ناوەند و كەس و لایەن و ڕاگەیاندن بە دوای ئاوازی هاوخەمی و هاودەردیدا یەكسەر لە ئاوازیكی تر دەخوێنێت كە كەموزۆر نایەتەوە سەر ئەو هەستە .

٦- ئەنفال و بەیاننامە:

لە ساڵڕۆژ و یادكردنەوەی هەموو بۆنە خۆش و ناخۆشەكاندا، شتێك كە وەك كەلتوور و نەریتی لێ هاتوە، دەركردنی بەیاننامەیە، بەیاننامە بووەتە مۆدەیەكی سیاسی و ڕووناكبیری و ئیداری، كە بە هۆیەوە جاڕی یادكردنەوەی بۆنە و ڕووداوە خۆش و ناخۆشەكان لێ دەدرێت. شتێكی بەڵگەنەویستە دەركردنی بەیاننامە بۆ یادكردنەوەی بۆنەكان كارێكی ئاسانە، بە هۆی ئەم ئاسانییەوە لە زۆر ناوەند و ئاستی جیاجیاوە بەیاننامە دێت و پەخش دەكرێت، هەر لە بەرزترین ناوەندی دەسەڵاتەوە بۆ هەموو بەش و لقەكانی، تا دەگاتە سەر بچوكترین ڕێكخراو و گرووپی كۆمەڵگا و تەنانەت هەندێ جاریش تاكەكەسیش دەتوانێت بەیاننامە دەربكات. لە یادی شاڵاوی ئەنفالیشدا ساڵانە بە شەپۆلێك بەیاننامە پێشوازیی لەم یادە دەكرێت و بەیاننامە لە هەموو چالاكییەكی تر زۆرتر لەم ڕۆژەدا دەردەكەوێت.

لێرەدا نموونەی چەند بەیاننامەیەك دەخەینە ڕوو، دواتر بە شێوەیەكی گشتی شیكردنەوەیان بۆ دەكەین :

(كەسوكاری سەربەزی شەهیدان و ئەنفالكراوان…

لە یادی ٢٨ـەمین ساڵیادی مەرگەساتی ئەنفالدا، بە ناوی وەزارەتی كاروباری شەهیدان و ئەنفالكراوانی حكومەتی هەرێمی كوردستان سەری ڕێز لە ئاست كەسوكاری سەربەرزی شەهیدان و ئەنفالكراوان دادەنوێنین و درووود بۆ ڕوحی شەهیدانی جینۆساید دەنێرین.

دوای ٢٨ ساڵ لە ئەنجامدانی تاوانی بەدناوی ئەنفال، هێشتا كەسوكاری ئەنفالكراوان لە چاوەڕوانی ڕوفاتی پیرۆزی ئازیزانیاندان، كە لە گۆڕە بەكۆمەڵەكانی باشوور و شوێنە جیاجیاكانی عێراق گۆڕغەریب كراون، بەداخەوە تاكو ئێستا ژمارەیەكی زۆر كەم لە ڕوفاتی پیرۆزیان هێنراونەتەوە خاكی كوردستان، لەكاتێكدا حكومەتی هەرێمی كوردستان و وەزارەتی كاروباری شەهیدان و ئەنفالكراوان لە هەوڵی بەردەوامدایە لەگەڵ لایەنە پێوەندیدارەكان و حكومەتی فیدراڵ كار بۆ هێنانەوە و سۆراخكردنی ئازیزانمان، بەڵام ناكرێ ئێمە ئەو بەربەستانە نادیدە بكرێن كە دێنە بەردەم كارەكانی وەزارەتمان بەتایبەتی قەیرانی دارایی و هەڵوەشاندنەوەی وەزارەتی مافی مرۆڤی عێراقی كە بە پێی یاسای ژمارە ٥ی ساڵی ٢٠٠٦ پرسی پاراستنی و هەڵدانەوەی گۆڕە بەكۆمەڵەكانی لە ئەستۆ بوو.

بەڕێزان…

ئەگەر چی دادگای باڵای تاوانەکانی عێراق کە هەر پاش ڕووخان و دەستگیرکردنی سەرانی بەعس دامەزرا و تاوانبارانی کەیسەکانی کوردانی فەیلی و ڕفاندنی بارزانییەکان و کیمیابیبارانی هەڵەبجە و تاوانی بەدناوی ئەنفال بەتایبەتیش تاوانباری سەرەکی کە عەلی کیمیاوی بوو بە سزای عادیلانەی خۆی گەیاند، بەڵام هێشتا مافی کەسوکاری شەهیدانی ئەم کەیسانە زۆری ماوە تا هیچ نەبێت کەمێك لە برینەکانیان سارێژ بکات لە پێش هەموویشیانەوە حکومەتی عێراقی فیدراڵ وەکو میراتگری ڕژێمی پێشو داوای لێبوردن لە کەسوکاری شەهیدان و ئەنفالکراوان و زیانلێکەوتوانی گەلەکەمان بکات هەر وەك لە دەستوریشدا هاتوە و قەرەبووی شایستەی زیانلێکەوتوانی ئەو تاوانانە بکاتەوە.

لەکاتێکدا یادی ٢٨ ساڵەی ئەنفالە بەدناوەکان دەکەینەوە، تاقمی تیرۆریستی داعش (بەعس) ئاسا بۆ ماوەی نزیکەی دوو ساڵە پەلاماری خەڵك و خاکی کوردستانیان داوە، بەتایبەتی لە شاڵاوێکی دڕندانەدا بەرامبەر براکانمان لە کوردانی ئێزیدی و پێکهاتە نەتەوەیی و ئایینەکانی تر کە سەدان لە منداڵ و پیر و گەنج و ژن بوونەتە قوربانی و سەدان ژن و ئافرەتیش ئەنفال کراون و مامەڵەی نامرۆڤانەیان بەرامبەر کراوە، ئەمەیش دەیسەلمێنێت کە خەڵکی کوردستان و هەرێمەکەمان هێشتا لەژێر هەڕەشەی داگیرکەران و دوژمنانی گەلەکەمان ڕزگاری نەبوە، بەڵام بە دلێری پێشمەرگە ئازاکانمان و هاوکاریی هاوپەیمانان و دۆستەکان و خوێنی زیاتر لە ١٤٠٠ شەهید مەرامی تیرۆریستان لە گۆڕ نراون.

لیژنەی باڵای بەجینۆساید ناساندن و وەزارەتمان لە هەوڵی بەردەوامدایە بۆ ناساندنی ئەو کەیسە لە دونیای دەرەوەوە.

کەسوکاری سەبەرزی شەهیدان و ئەنفالکراوان…

بە داوای لێبوردنەوە کە وەزارەتمان بە هۆی خراپیی باری داراییی حکومەت کە ڕاستەوخۆ کاریگەریی نەرێنی لەسەر کارەکانمان کردوە، نەتوانراوە وەکو پێویست لە ئاست جێبەجێکردنی ماف و ئیمتیازەکانتان بێت. هەرچەندە لە دوای هەوڵێکی زۆرمان و دوای ڕەزامەندیی بەڕێز سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران بڕیار درا کە پاشەکەوت لە منحەی کەسوکاری شەهیدان و ئەنفالکراوان و زیندانییانی سیاسیدا نەکرێت، بەڵام دواکەوتنی دابەشکردنی منحەکانتان کە بۆ خراپیی باری دارایی دەگەڕێتەوە، جۆرێك لە ناڕەزاییی دروست کردوە، ئێمە هەمیشە لە هەوڵدا دەبین بۆ ئەوەی بە باشترین شێواز وەکو پارێزەێکی سەرڕاست بە دوای داواکارییەکانتان بچین، تا منحەکانتان لەلایەن وەزارەتی دارایی دوا نەخرێت.

بەڕێزان…

ئەم ساڵ بۆ بەرز ڕاگرتنی یادی ئەنفال (٤/١٤) پێشنیازمان کردوە، ئەنجومەنی وەزیران دوای ئەوەی ڕەزامەندیی لەسەر دەربڕی و گشتاندنێکی بۆ لایەنە پێوەندیدارەکان کردوە، کە یادەکە بەم شێوەیە بەرز ڕابگیرێت.

وەزارەتەکانی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی و پەروەردە (٨) خوولەك قسە لە سەر قۆناغەکانی ئەنفال بکەن بۆ خوێندکار و قوتابییانیان، وەکو ئاماژەیەك بۆ هەشت قۆناغی ئەنفال.

وەزارەتی ڕۆشنبیری لە سەرجەم کەناڵەکانی ڕاگەیاندن لە ڕێگای دیدار و بەرنامەی تایبەت قسە لەسەر ئەنفال بکات.

وەزارەتی ناوخۆیش کاتژمێر ٩ی بەیانی بۆ ماوەی یەك دەقیقە هاتوچۆ ڕابگرێت.

وەزارەتی ئەوقاف و کاروباری ئایینی لە ڕێگای مزگەوت و کلێساکاندا ئەم یادە بەرز ڕابگرن، بە نزا و پاڕانەوە و وتاری ئایینی.)[19]

لە بەیاننامەیەکی تریشدا هاتوە :

(پەیامی سەرۆك بارزانی لە بیستوحەفتەمین ساڵیادی کارەساتی ئەنفال

بە ناوی خودای مەزن و دلۆڤان

لە ساڵیادی بیستوحەفت ساڵەی دەستپێکردنی شاڵاوی ئەنفال لە دژی ڕۆڵەکانی گەلەکەماندا هەزاران سڵاو بۆ گیانی پاکی شەهیدانی ئەنفال و هەموو شەهیدانی کوردستان دەنێرین و سەرەخۆشی لە خانەوادە و کەسوکاری سەربەرزی ئەنفال دەکەین. لە کاتێکدا ئەم یادە دەکەینەوە کە پێشمەرگە قارەمانانە لە سەنگەری بەرگریکردندایە و ئەفسانەی تیرۆریستان و دوژمنانی مرۆڤایەتی شکاند. ئازادیخوازی و پابەندبوونی گەلی کوردستان بە بەها باڵاکانە کە هانی دوژمنانی کورد دەدات وا دڵرەقانە پەلاماری گەلی ستەمدیدەی کوردستان بدەن. ئەمجارەیشیان دوژمنانی گەلی کوردستان بە هەمان نەفەسی دوژمنکارانە و نائینسانیانەی ئەنفالچییەکان هێرشی دڕندانەیان کردە سەر گەلی کوردستان بەڵام خۆڕاگریی گەلی کوردستان و قارەمانێتیی پێشمەرگە ڕێگەی نەدا تیرۆریستان و دوژمنانی کوردستان بە ئامانجە شومەکانیان بگەن. ئەنفال پەڵەیەکی شەرمەزارییە لەسەر تەوێڵی دوژمنان و جیهان کە لە بەرانبەر ئەم کارەساتەدا بێدەنگیی هەڵبژارد. لەم یادەدا ئەوە دووپات دەکەینەوە کە پێویستە هەوڵەکانی بەجینۆسایدناساندنی ئەنفال لەسەر ئاستی جیهانی بەردەوام بن و بگەنە ئەنجام و هەروەها دەوڵەتی عێراقیش بەرپرسیارە لە قەرەبووکردنەوەی کەسوکاری سەربەرزی ئەنفالکراوان و پێویستە حکومەتی هەرێمی کوردستان بە باشترین شێوە خزمەتی خانەوادەی شەهیدانی ئەنفال بکات و، ڕوفاتی پیرۆزی هەموو شەهیدانی ئەنفالیش بگەڕێنرێتەوە بۆ خاکی نیشتیمان.

---

[19] ـ ماڵپەری وەزارەتی شەهیدان و کاروباری ئەنفالکراوان:
http://moma-krg.org/Default.aspx

لە یادی ئەم کارەساتە دڵتەزێنەدا باشترین وەفا بۆ قوربانی و شەهیدانی ئەنفال پاراستنی یەکڕیزیی گەلەکەمان و دەستگرتنە بە بەرژەوەندییە باڵاکانی وڵاتەکەمان، بۆ ئەوەی بتوانین ئەو قۆناغە سەخت و تەحەدیانەی ڕووبەڕووی گەلەکەمان دەبێتەوە بە سەرکەوتوویی تێ بپەڕێنین.

مەسعوود بارزانی

سەرۆکی هەرێمی کوردستان)[20]

ئەگەر چاوێکی خێرا بەم دوو بەیاننامەیە و چەندان بەیاننامەی تردا بخشێنین، دەبینین کلێشەیەکی گشتی زۆربەیان (ئەگەر نەڵێین هەموویان) کۆ دەکاتەوە، ئەگەرچی زمانی نووسین و ناوەرۆك و پەیامەکانیان هەندێ جار وەك جیاواز خۆیان دەردەخەن، بەڵام بە شێوەیەکی گشتیی دەتوانین کلێشە دووبارەبوەوەکانی ئەو بەیاننامانە لەم خاڵانەدا ڕوون بکەینەوە:

أ- بەیاننامە و سڵاو:

زۆربەی بەیاننامەکان بە سڵاو دەست پێ دەکەن، یاخود ئەگەر پڕ نەبن لە سڵاو، ئەوا بێ سڵاو نیین: سڵاو لە گیانی پاکی ئەنفالکراوان، لە کەسوکاریان، لە نەوەکانیان، لە تاقانەکانی ئەنفال، لە ڕزگاربوان... هتد.

وەك ڕاستییەکی سەرەتایی، سڵاوکردن گوزارشتە لەوەی کە بە خۆشی و کراوەیی و ڕۆحێکی ئاشتیخوازانەوە بەر ئەوی تر بکەویت یان پێشوازیی لێ بکەیت، یان دیدار و گفتوگۆی لەگەڵ بسازێنیت، بەڵام ئەو ئەویترەی لەم بەیاننامانەدا سڵاویان لێ دەکرێت (ئەنفالکراوان، قوربانییان، کەسوکاریان، نەوەکانیان، تاقانەکان... هتد) لە ئاشتی و دڵنیاییدا نیین، هەست ناکەن ئەو نامۆیی و زبرییەی کە لە نێوان دوو کەس/لایەندا هەیە و سڵاوکردن دەیڕەوێنێتەوە یان دەشێت بیڕەوێنێتەوە، لەم بەیاننامانەدا بۆ ئەمان لای دەبات. کاتێك یەکێك سڵاومان لێ دەکات، هەر شتێکی بوێت، سەرەتا بە هۆی ئەم سڵاوەوە دەیەوێت بیڵێت، هەر چییەك لە ئارادابێت خێرە و خێری پێوە دەبێت، بەڵام سڵاوی ناو ئەو بەیاننامانەی یادی ئەنفال، هیچ ئەو هەستە بە سڵاولێکراوان نابەخشێت، بۆیە سڵاوی ناو ئەو بەیاننامانە خاڵین لە ڕەهەندی مرۆیی و ڕۆحی و گیانی تۆلێرانس، تەنها وەك نەریت و وشەی بێ ناوەرۆك لە ڕۆژ و ڕێوڕەسمی یادەکەدا دەنگ دەدەنەوە.

سڵاوکردن بە ڕێژەیەکی کەمیش بێت، گەر ڕەقی و ناخۆشی، نەرم و خۆش نەکاتەوە، گەر نائارامی هێور نەکاتەوە، دۆخی ترس و نیگەرانی و نائاساییش، بە لای ئاساییش و دڵنیایی و ئاسوودەییدا نەبات، بێ گومان ئەوە پێی ناگوترێت سڵاو و لە نەریتێکی بێ تام زیاتر هیچی تر نییە، وەك لەو بەیاننامانەی یادی ئەنفالدا بەر گوێمان دەکەوێت، سڵاوکردن هیچ یەك لەم ڕەهەند و تایبەتمەندییە سەرەکییانەیان هەڵ نەگرتوە.

ب- بەیاننامە و ڕێز:

نواندن و نیشانی نەویکردنی سەری ڕێز بۆ (ئەنفالکراوان، قوربانییان، کەسوکاریان، نەوەکانیان، تاقانەکان... هتد) لە بەیاننامەکانی یادی ئەنفالدا دەبینرێت، هەموو بەیاننامەکانی یادی ئەنفال کردوویانە بە نەریت و بڕگەیەکی جێگری بەیاننامەکانیان، کە بە ئاشکرا و بە دەنگی بڵند دەڵێین سەری ڕێزیان بۆ دادەنەوێنین، بەڵام ڕێزلێگیراوان بەم دەنگە هەست بەوە ناکەن بەها و مافی مرۆییان هاوتای خاوەنانی بەیاننامەکانە، یان وەك مرۆڤ هەموو بەها و مافێکیان هەیە.

نواندنی ڕێز لەو بەیاننامانەدا لە چەند خاڵێك بە دەر نییە، یان ئەوەتا هۆکارە بۆ کەمکردنەوەی ئەو ڕەخنانەیە کە دەکرێت لە خاوەنانی ئەو بەیاننامانە بگیررێت، لە پای ڕانەپەڕاندنی ئەرکەکانیان لە دۆسیەی ئەنفالدا لە هەموو ڕووەکانەوە، یان ئەوەتا بە چاوێکی بەزەیی لە قوربانییانی ئەنفال دەڕوانرێت، کە ئەمەیش دوورونزیك پێوەندیی نییە بە ڕێزی ڕاستەقینەوە لە مرۆڤ .

ڕێزگرتن لە (ئەنفالکراوان، قوربانییان، کەسوکاریان، نەوەکانیان، تاقانەکان... هتد) بەوە دەبێت قوربانییان کە هەست نەکەن لە پای ئەو تاوانەی دەرهەق بەوان کراوە، ڕێزیان لێ دەگیررێت، بەڵکو دەبێت هەست بکەن وەك مرۆڤ خاوەن بەها و مافن و ڕێزیان لێ دەگیررێت، دیڤید هیومی فەیلەسووفی ئینگلیزی وتەیەکی بەناوبانگی هەیە، کە وەك ئیماندارێك بە خودا، دەڵێت ڕێزگرتنی ڕاستەقینە لە خودا بەوە دەبێت، کاتێ کاری چاکە دەکەین وا خۆمان دەربخەین، وەك ئەوەی خوا هەر نەبێت، لەم ڕوانگەیەوە ڕێزگرتن لە (ئەنفالکراوان، قوربانییان، کەسوکاریان، نەوەکانیان، تاقانەکان... هتد) ئەو کاتە ڕووی ڕاستەقینەی دەردەکەوێت، کاتێك کارێکی باش، یان خزمەتێکیان دەکەیت، هەست نەکەیت کە بۆ ئەوانت کردوە، بەڵکو ئەوە سیفەتی خۆتە و بۆ مرۆڤت کردوە، ڕێزگرتن دوورە لە موجامەلە و باسکردن و نمایشکردن، وەك ئەوەی لەو بەیاننامانە تێبینیی دەکرێت، کە ئەوەیش بۆ ئامانجێکی تری دوور لە بەرژەوەندیی بە حیساب ڕێزلێگیراوان بە ڕێوە دەچێت .

هەندێ جار، لایەنی بەرپرس، چ کۆمەڵگا بێت یان فەرمانڕەوایان، دەڵێن وەك مرۆڤی ئاسایی سەیری قوربانییان، کەسوکاری ئەنفالکراوان، نەوەکانیان، تاقانەکان و... هتد، دەکەین و ڕێزیان دەگرین، بەڵام لە ڕاستیدا ئەگەر وایش بێت و ڕاست بکەن، ئەمەیش غەدر و ستەمێکی تێدایە، کە ئەوان ڕاستە مرۆڤن، بەڵام لە ژێر باری قورسی ئەو تاوانەدا کە بە سەریاندا هاتوە، لە دۆخی ئاساییدا نیین و لە زۆربەی لایەنەکانەوە (دەروونی، کۆمەڵایەتی، یاسایی، ئابووری و...هتد) کێشەیان هەیە، ئەوەی دەڵێت وەك مرۆڤی ئاسایی ڕێزیان لێ دەگرم، لە ڕاستیدا دەیەوێت خۆی لە قەرەی ئەو کێشانە نەدا، کە ئەوان بە دەستییانەوە دەناڵێنن .

---

http://www.wishe.net/dreja.aspx?=hewal&jmare=16076&Jor=1 -[20]

کاتێ دەسەڵاتداران و کۆمەڵگا بە چاوی مرۆڤی ئاسایی لە قوربانییانی ئەنفال دەڕوانن، لە ڕاستیدا ئەمە هیچ پێوەندیی بە ڕێزەوە نییە، چونکە لەم دۆخەدا، وەك ئەوەی ئێستا دەیبینین مرۆڤبوونیان لە ژێر هەڕەشەدایە، بەرپرسانیش لەم ڕێگەیەوە دەیانەوێت خۆیان لە بەرپرسارێتیی بدزنەوە، ئەو ڕێزگرتنەی لەم بەیاننامانەی یادی ئەنفالدا جەختی لێ دەکرێتەوە، لە پاڵ ڕوە موجامەلەکەی، ئەم شێوەیەی ڕێزگرتنە .

ت- بەیاننامە و ناچالاکێتی:
ئەوەی لەم بەیاننامانەی دەیبیستی ئەوەیە، هەمیشە تاوانەکە دەخرێتە پاڵ کەس یان لایەنی تر، هەمیشە ئەوانی تر بە کەمتەرخەم دەزانرێت، هەمیشە ڕووی بەرپرسیارێتی دەخرێتە سەر لایەکی تر، واتە هەمیشە خۆدزینەوە لە ئەرکەکان لە لایەن بەرپرسانەوە لە ئاست پرسی ئەنفالدا بە دی دەکرێت، بەیاننامەکان هەمیشە دوژمنێك دروست دەکەن و هەموو تاوان و بەرپرسیارێتییەکی دەخەنە ئەستۆ و بەم شێوەیە خۆیان لە هەموو ئەرك و بەرپرسیارێتییەك دەدزنەوە، ئەمەیش وا دەکات هەمیشە ئەو بەیاننامانە پڕ بن لە داواکاری، لە بریی ئەوەی خۆیان کەموکوڕییەکان پڕ بکەنەوە، وەڵامی داواکاریی قوربانییانی ئەنفال بدەنەوە، دۆسیەکە بجوڵێنن و کار بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو تراژیدیایە بکەن، کەچی خۆیان دێن و دەچنە شوێنی قوربانییان و داواکارییەکان ڕیز دەکەن، خاڵ لە دوای خاڵ لە بەیاننامەکەیاندا دەیاننووسنەوە، بەڵام پێمان ناڵێن کێ ئەو داواکارییانە جێبەجێ بکات و چۆن جێبەجێیان بکات، هەموو ئەرکی خۆیان تەنها بەم بەیاننامانە کۆتایی پێ دەهێنن و بە چالاکی و کاری پەسەند و مرۆڤانە و ئەرکی واقیعیی خۆیشیانی دەبینن و هەندێ جاریش بە دەروونی ئاسوودەوە پاڵی لێ دەدەنەوە و خۆیانی پێوە با دەدەن.
پ- بەیاننامە و ئاساییکردنەوەی دروشمی باو:
بەیاننامەکان، کە تەنها موجامەلە و هەمیشە ڕێزێکی ساختە بن و بۆ چالاکیی خاوەنی بەیاننامە بخوێنرێنەوە و هۆکار بن بۆ شانخاڵیکردنەوە لە ئەرك و بەرپرسیارێتییەکان، بۆیە دەبینین بە شێوەیەکی نائاسایی پڕ دەبن لە دروشم، دروشمیش ئەگەر پەیامەکەی نەخرێنە باری واقیعەوە و هەوڵی جێبەجێکردنی نەدرێت، کاریگەریی خراپی بۆ سەر پرسەکە دەبێت، دروشم ئەگەر هەر لە ئاستی بەیاننامە و قسەدا بهێڵرێتەوە و نەگۆڕرێت بۆ سەر کردار، ڕۆحی پەرۆشی و جیدییەت لەو کار و پرسەدا ناهێڵێت و دەبێتە هۆی بێنرخکردن و بێبەهاکردنی ئەو پەیامەی هەڵی گرتوە، بۆیە ئاساییکردنەوەی ئەو دروشمانەی بۆ یادی شاڵاوی ئەنفال بەرز دەکرێنەوە، بە شێوەیەك وازهێنان لە پەیامەکانیەتی یان وەڕسبوون و گوێ پێ نەدانە لە ناوەڕۆك و بەهای ئەو دروشمانە و بە شێوەیەك لە خەیاڵ و بیرکردنەوە و تێڕوانینیماندا بایەخ و قورسایی بۆ ناهێڵرێتەوە .
ج- بەیاننامە و هەلێك بۆ خۆنماییشکردن:
وەك سەرەتا باسمان کرد، بەیاننامەکان بە هۆی ئاسانی و بوونیان بە هۆکارێك بە چالاکی و شانخاڵیکردنەوە لە بەرپرسیارێتیی و دروشمی قەبە و بێ ناوەڕۆك یان ناوەڕۆك مردوو، لە لایەن ناوەند و کەناڵی جۆراوجۆرەوە دەردەکرێن و پەخش دەکرێن، لە بەرزترین ئاستی وڵاتەوە بۆ بچوکترین ناوەند و گروپ و تەنانەت تاکەکەسیش توانای بەیاننامەدەرکردنی هەیە، بۆیە ئەم بەیاننامانە بە شێوەیەکی ئاشکرا دەبن بە هۆکارێك بۆ خۆنماییشکردن، بەیاننامەکان لەبریی هۆکارێك بۆ خزمەتکردنی پرسەکە و بەتەنگەوەهاتنی قوربانییان، دەبنە هۆکارێك بۆ ئاراییشتکردنی ئەو لایەن و شوێن و ناوەند و گروپ و کەسانەی بەیاننامەکەیان دەرکردوە، چونکە بەیاننامە تەنها دەکرێتە چالاکیی بۆ ئەوەی بەیاننامەکەی دەرکردوە، تەنها دەکرێتە هۆکارێك بۆ ڕێزگرتن و هاوسۆزی، ئیتر بە شێوەیەکی ساختەیش بێت بۆ قوربانییان، بۆیە لە دوا دەرەئەنجامدا ئەم بەیاننامانە ڕوویەکی پۆزەتیڤیان بۆ خاوەنی بەیاننامەکە و لە هەمان کات نێگەتیڤییان بۆ پرسەکە و قوربانییان دەبێت .
ح- بەیاننامە و خۆڕێکخستنەوەی سیاسی و ئامانجدار:
دەرکردنی بەیاننامە زۆر جار بۆ مەبەستی سیاسی و ئامانجدارە بۆ ئەو لایەنەی بەیاننامە دەردەکات، واتە یاد و ساڵڕۆژ و بۆنەکان چ خۆش بن یان ناخۆش، دەکرێنە ئامانج بۆ ئەوەی لایەنێك ئامانجە سیاسییەکانی خۆی تێدا بە دەست بهێنێت، کە ئەوەیش زیاتر لە خۆڕێکخستنەوە و چالاکیی حزبی و ئایدیۆلۆژیدا خۆی دەبینێتەوە.
بەیاننامەدەرکردن بۆ زۆر لایەن لە یادی شاڵاوی ئەنفالدا، خزمەتکردن بۆ پرسەکە و قوربانییانی ئەنفال نییە، بەڵکو دەکرێتە مینبەر و هۆکارێك بۆ گەیاندنی پەیامە ئایدیۆلۆژییەکان و خۆڕێکخستنەوەی سیاسی و ئامانجدار و نموونەی ئەم جۆرە بەیاننامانەیشمان زۆر زۆرە کە بەردەوام لە یادەکاندا پەخش دەکرێن.
لەم خاڵانەوە بۆمان دەردەکەوێت، دەرکردنی بەیاننامە، کە ئێستا بۆتە جۆرێك لە کەلتوور و بە شێوەیەکی بەربڵاو لە یادەکاندا دەردەکەوێت و بەتایبەتییش لە یادی ئەنفالدا بە لێشاو دەخوێنرێتەوە و دەبیسترێت، کاریگەریی خراپ و نێگەتیڤی هەبوە و هەیە.

ئەنجام:

لەم توێژینەوەیەدا لە پاڵ ڕەخنەگرتن لە شێوازی کارکردن لەگەڵ تراژیدیای ئەنفال و هەڵسەنگاندنی بۆچوون و دەرکەوتەکانی ئەم جۆرە کار و تێڕوانینانە بۆ ئەنفال، ویستوومانە پێشبینیی بەدەستهێنانی ئەم ئەنجامانە بکەین، یان هەوڵمان داوە بۆ بەدەستهێنانیان، کە وا لەم خاڵانەدا کورتیان دەکەینەوە :

١- لە بەشی یەکەمدا کە ڕەخنە لە شێوازی کارکردن لەگەڵ ئەنفال دەگرین، دەمانەوێت شێوازەکانی کارکردن لەگەڵ چەمکی ئەنفال بچنەوە خزمەت دۆسیەکە و جیهانبینییەکی قووڵ و فراوانی لەسەر بونیاد بنێین و بە ئاراستەیەکدا بێت، هەم کاریگەرییە نێگەتیڤییەکانی ئەم تراژیدیایە کەم بکاتەوە و هەم بە دونیای دەرەوەی بناسێنێت و ڕێگە لە دووبارەبوونەوەی بە شێوەی جیاجیا لێ بگرێت .

٢- هەندێ بۆچوونی هەڵە لە بیرکردنەوە و خەیاڵی کورددا لە بارەی ئەنفالەوە لە ئارادان، هەندێ بەرکەوتە و ئاکامی نێگەتیڤی لە سەیرکردن و مامەڵەی ئێمە بۆ کەیس و چەمکی ئەنفال سەرهەڵ دەدەن، لە بەشی دووەمدا هەوڵمان داوە ئەو بۆچوونانە ڕاست بکەینەوە و ئاکامە مەترسیدارەکانیان بخەینە ڕوو، هەوڵمان داوە دیدگایەکی نوێ بۆ شانازیکردن و ژیانی شارستانی و ژمارەی دانیشتوان و ناونان و هاودەردی دروست بکەین، کە هەموویان بچنە خزمەت مرۆڤ و بەرەنگاربوونەوەی ڕەگەزپەرستی و شۆڤێنیزمەوە.

سەرچاوەکان

یەکەم: بە کوردی:

آ- کتێب:
١- بورهان قانع، زاراوەی نوێ یان فەرهەنگی نوێ، چاپی دوەم، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی قانع، سلێمانی، 2003.
٢- جاسم محەمەد محەمەد عەلی، ئەنفالی گەرمیان، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، 2001.
٣- یوسف دزەیی، ئەنفال: کارەسات و ئەنجام و ڕەهەندەکانی، چاپی یەکەم،دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر،2001.
٤- مارف عومەر گوڵ (د)، جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، چاپی یەکەم، لە چاپکراوەکانی یانەی کوردی مێدیا، ئەمستەردام- هۆڵەندا،1997.
٥- مەلا شاخی، ئەنفالی خاڵخاڵان، چاپی یەکەم، چاپخانەی داناز، سلێمانی، 2001.
٦- نەوشیروان موستەفا ئەمین، خولانەوە لەناو بازنەدا، چاپی دوەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی،1999.
٧- عەبدوڵڵا کەریم مەحموود، ڕەشەبای ژەهرو ئەنفال، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، 2002.

ب- گۆڤار:
١- گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (5)، ساڵی 2000.
٢- گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە (55)، ساڵی 2002.
٣- گۆڤاری ڕەهەند، ژمارە(7)، ساڵی 1997.

ج- پێگەی ئەلکترۆنی:

1- http://www.emrro.com/enfalkirdinewey.htm
2-http://genocidekurd.com/ku/babati/5699
3-http://moma-krg.org/Default.aspx
4-http://www.wishe.net/dreja.aspx?=hewal&jmare=16076&Jor=1

دووەم:بە عەرەبی:
١- فتحی محمد اوعیانە، جغرافیە السکان، ط5، دار النهضە العربیە للطباع و النشر، بیروت- لبنان، 2000.

سێیەم: بە فارسی:
١- الیسون بلانت و جین ویلز، دگراندیشی در فلسفە جغرافیا، ترجمە: حسین حاتمی نژاد، انتشارات دانشگاه تهران، 1385.
٢- جواد مهدیزادە، در جستجوی شهرهای انسانی تر، فصلنامە جستارهای شهرسازی، سال هفتم، شمارە 24 – 25، 1387.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 110 – 117
http://www.ijoks.com

The Role of First Language on The Second Language Acquisition

Karwan Juma RAHEEM[1]

Received: Oct 08, 2017 **Reviewed**: Oct 30, 2017 **Accepted**: Nov 21, 2017

Abstract

The concept of acquisition is recognised for obtain the language, though the term of learning is used for the same notion often. Even they are different in their meaning and sense, but the term of acquisition is more academic and appropriate than the term of learning. This term is mostly used for the first language which its meaning is different of learning if we think about it in term of the first language compare to the second language. When the children acquired their first language, they achieved the completed grammar or the rules (competence) of their mother tongue. Once some people desire to learn the second or another language, the completed systems of the grammar that they obtained have a great influence of the acquiring the second language. This paper is about that effect and it will be more clarified in detail in the context. This topic is really significant in the modern world because a lot of people wish to learn another languages, that each one has a factor of acquiring second language such as business, study, technology, science, travel, and work opportunity.
Keywords: First language, Second language, Role, Acquisition, Learning, Universal Grammar

Recommended citation:
Raheem, K.J. (2018). The Role of First Language on The Second Language Acquisition. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 110 – 117, DOI: 10.21600/ijoks.383380

Introduction

In the today's modern world, all people have their first language in other words everyone can speaks at least by one language, which it called mother's tongue or native language. The mother's tongues have own rules, it means every language has special rules, which are different from other language rules. The purpose of language is communication. Globalization made the world very small like a village, people can communicate each other straightforwardly and they can also get information or news speedily. Therefore, learning

[1] University of Charmo, College of Education and Natural Sciences, Department of Kurdish Language, Chamchamal, Sulaimani, Iraq, E-mail: Karwan.raheem@charmouniversity.org

another language or becoming multilingual is strongly necessity. Most people want to learn a second language in term of needed or interested. Thus, they are studying a second language in their countries or in the abroad, in that process the second language learners face some issues such as making mistake in their speaking because of the influence of their first languages on target languages. Some people believe that the second language affect by negative role of the first language. Nevertheless, some others include myself think that certainly the first language has a significant positive role on learning a second language. In this assignment we will write about the relation between the first and second languages, the first language role on learning a second language. Then we will demonstrate some examples, which that role occurs unconsciously and automatically then we can recognise the role obviously.

First of all, we need to investigate for relationship between the first and the second languages and then ask our self whether first and second languages have relation or no. If they have we should be able to understand and recognise that link between them. In the time of 70's and 80's numerous studies has shown that first and second language learners displaying which phonemes played a role in the utterer's native categories. To clarify the operative of the first in the second language a few models were suggested. The first model is talking about the connection among speaking insight and developed phonological, which this to analyse the working of speaker's first language phonological system in the awareness of non-native language sounds was developed. The next model emphases on the problem of second language part acquisition is the talking learning model, which it attempts to realize in what way speech insight influence phonological acquisition in distinctive between the two types of sounds such as "new" which is not recognized by none of the first language sounds and "similar" which recognized by the second language sounds. The last model is phonological acquisition interaction and it describes the grammar features, which features are used regularly in the language's phonology. Therefore, features more important in the first language system and it will significantly affect learner's insight of the new sounds of the second language (Sinha, Banerjee, Shina & Shastri, 2009, p. 118). The first language role appears in all fields of second language acquisition such as phonology, morphology, syntax, semantic, lexicon and pragmatic. But this role is more active in a few of those fields like phonology and syntax.

Those people who support the idea that the first language has negative impact on the second language acquiring, Lott stated that the learners of second language make mistakes, which it

belongs to their native languages. Similarly, Brown entirely believes that the vital basis of errors for all learners is inter-lingual transmission. In addition, he claims that in the starting phases of learning a second language, the learners are open for the negative transfer from their native languages and also he says in these steps of learning a second language merely prior linguistic system is the native language, which that transfer is pretty common but by the time learners can reduce that role. In the different areas of language learning negative transfer happens. For instance, in phonology field Kurdish learners of learning English language face difficulty. Generally they get mispronunciation and they pronounce /s/ instead of /θ/ and they pronounce /z/ instead of /ð/ because Kurdish language does not have these two dental fricative sounds, hence, it is certainly hard and tricky for Kurdish learners to pronounce these two consonant sounds properly, Brown and Lott's study (as cited in Muhammed & Ameen, 2014, p. 354). Those people also contend that the negative sight of L1 impact on L2 is initially divided for two theories, contrastive analysis and contrastive Rhetoric. Contrastive analysis says that in the foreign language learning process, mother tongue has more negative than positive. Contrastive analysis include psychological and linguistic features, the psychological feature is constructed on behaviourist learning model besides linguistic feature built on structuralist. Behaviourist principle stating that in learning the interference means difficulty and the difference among the languages is the evidence of structuralist linguistics. Contrastive analysis hypothesis highlighted two vital ideas; first idea says that definitely transmission is frequently negative from mother language to the second language in the learning process. Second idea says that in linguistic difference learning problems might be expected between two languages. The grade of trouble is depending on the framework which L2 designs are alike to L1 designs or different (Hui, 2010, p. 98). According to this view, the acquisition of second language does not get useful role from first language and it is not helpful for second language learners because it has negatives more than positives. Those people claim that the first negative role generally appears in the phonetic field, in other words the first language accent has a negative influence on the pronouncing the second language, for example, accent of Chinse and Indian English speakers are different from Australian accent and American Accent. Once non-native of English language are speaking English directly you know and realise that they are not English native speaker but may you figure out they are Chinese, Indian, Malaysian, Thailand or Pakistani an. And besides the second negative role occurs in the grammatical field, it means the second language learners are making sentence structure as the first language structure, which the grammatical rules are cause for these mistakes, for instance, Arabic language sentences start by verb, which is

different from English that start by subject hence when Arabian people speak or write by English language, they face that problem. And also it is right for other languages. Relevant with the sounds likewise all languages are different for using or having sounds, such as the first language learners do not have some sounds, which the second language has, this makes difficulty for learning a second language and surely the learners cannot pronounce them correctly.

Despite these arguments in support the idea that first language has a negative role on a second language, there are significant arguments against this because the first language positively helps second language learning process.

Research has shown that many factors have impact on a second language learning process and the first language role is one of those factors. Numerous linguists have investigated that first and second languages have connection. Although, learning the second language get important effect from the first language and studying the mechanism of this influence is significant and complicated, for the reason that second language acquisition is creating input on several areas such as teaching and mind. More, the central feature of the impacting on second language is the first language (Zhanming, 2014. P. 57). By this idea the first language has a great impact on second language learning process and no one can avoid of this influence.

Without doubt, all languages have similarity in some aspects such as all kids in the world learn the first language by listening then start speaking. It would be right for second or third languages. In other words in the learning a second language, the learners can discover the strategies for learning languages, which they learned and found of first language also this process will be easy for third and fourth languages. The theory of first and second languages claims that the first and second languages acquisition are on the same way, then the second language acquisition strategies are not appear because of first language policies and the process of habit formation but like L1 learners L2 learners can creative process to take the dynamic role (Villanueva, 1990, p. 74). It means the policies of learning all languages are the same and learners gain those tactics while they learned the first language. Likewise, everyone has cognitive and competence for learning languages, by learning the first language the learning competence is improving.

The next view related to first language positive role on learning a second language, which it presented by a research. This positive role appears and a research in the Iranian university students has been presented. Students and teachers should be cooperating to learning the second language and also they should be very competently and resourcefully for that process.

According the present models of second language acquisition and it would be realized that the learner's first language has a facilitating and essential role on each language learning and teaching feature. It means that gaining many supports for multilingual approach by first language students are integrating such as learning implement and similarly like a helper for a well-organized communication. Support for an English just rule has been decreasing in the same period. Moreover, explore of the using the first language by Iranian university students' and their point of view and insights. Besides, Prodromou did a survey and amazingly the consequences were inconsistent toward all previous parallel studies and then Iranian university students stated unwillingness to use their first language, Prodromou's study (as cited in Nazary, 2008, p. 138). According this research in the first stages it is better second language learners' use their first language and then this usage step by step will be decrease.

A further argument in positive role of the first language, we will emphasis on that opinion, which says of course the first language has a valuable role on a second language learning. Research presented the learner's native language will be able to pass a benefit influence in the target language learning process. When foreign language learners practice the mother tongue in the classrooms, these are leaning tasks which would be prepared in the second language learning like dialogue activates, discuss of focusing reading and preparation for writing, which done in the first language (Nation, 2003, p. 2). This statement means that the process of the learning all languages are based on the same system or way and the first language is the basis of learning the second or third languages. In other words first language has a helpful role on learning a second language and it will be easier for learning third or fourth languages etc.

Again in term of first language positive role on acquisition a second language, we can realise positive transfer. A second language learning process facilitate by the first language, once some similarities appear between first and second languages this procedure happens. Besides, Ringbom emphasized that the learner's are looking for similarity anywhere they able to discover them; they do not look for variances, which this occurs consciously or unconsciously. Henceforward, he states that the similarity made up as a rudimentary and the difference made up as subordinate. Then, Odlin indicated that while the learners are studying different native languages the results of facilitative merely would be seen furthermore, it does not mean that the errors are nonappearance but the root of behaviourist ideas of optimistic transmission would be predicted for decrease the amount of errors and also for the degree of learning, Odlin and Ringbom's study (as cited in Ellis, 2012, p. 355). In term of sounds there are some sounds, which are common among some languages, for example, my first language,

which is Kurdish language has a lot of sounds as the same as English language sounds, this helps Kurdish learners for learning English language straightforwardly compare to other languages. Also in grammar field or sentence structures Kurdish and English languages are close, which Kurdish language structure is based on SOV, and English language structure is based on SVO that differ from Kurdish language, both language structures start with subject and also both languages use subject, verb, and objective in the sentence structures. Therefore, Kurdish learners of second language learning can learn English language easier than Arabic language because Kurdish and English languages have some similarity in contrast of Arabic language, likewise, Kurdish and English languages are in the same family group, which is Hindu European group. However, both languages have some difference; they have some similarity like they are similar of having or using speech categories.

According to Carrol that says learning the second language situations are the same with the native tongue, often from a language to other languages occasionally and interference the method will intrude into the talking. Learning is more successful, which it seems the circumstance in first and second languages are learned and saved as probable separately. The learners to learn necessitates of a second language effectively frequently prevent the first language constructions for the second language procedure when two languages are definitely different of structures, Carrol's study (as cited in Bhela, 1999, p. 23). About learning a second language vocabulary, study says that there are different pictures, which presents by non-native language and the learners are prepared with the first language, and also the stage of learning word passed. In other words they have learned experience of the first language how it works with world learning new words. It is clear that native language has an important impact on foreign language how to be learned and sometime second language learners can guess the word meaning then they can save the words and meaning together (Pakzadian, 2012, p. 1148). So, according to this idea the base of learning vocabularies of second language is the first language, which it is very helpful for the learners and develop their lexicon. Hence, the first language system is essential and it has a great role in the process of learning or acquiring the second language.

In conclusion

In the current world, every person has or speaks a language and it uses to communicate among people, which it known as first language or native language. This language has special rules, which is different of other languages. In todays world most people have to learn a second language in term of necessary for study and work or just like hobby. Hereafter, they

are learning another language and then they realise the first language role of the second language learning process. Sometime this role makes the second language learning process easy and often it makes problem for learners like phonetic problem, speaking mistakes and grammatical error. The role occurs automatically and unconsciously, which it is the same for all languages in the world. About the benefits of first language role on the second language acquisition, many people say that the first language role has disadvantages for the second language learning. Nevertheless, I believe that the first language role has many advantages. If the second language learners use or practice first language strategies of learning a second language, those strategies will help them and they can learn a second or third languages easily.

References

Bhela, B (1999). Native language interference in learning a second language: Exploratory case studies of native language interference with target language usage, international education journal, volume 1, number 1.

Ellis, R (2012). The study of second language acquisition, oxford university press, UK.

Hui, Y (2010). The role of L1 transfers on L2 and Pedagogical Implications, Canadian Social Science Journal, Volume 6, Number 3, pp. 97-103.

Muhammed, A. A & Ameen, C. A (2014). Idea Transformation between L1 and L2 as a writing problem for Kurd EFL Learners at different University levels, international journal of scientific & engineering research, volume 5, issue 5.

Nation, P (2003). The role of the first language in foreign language learning, Asian EFL Journal number 1, volume 5.

Nazary, M (2008). The role of L1 in L2 acquisition: Attitudes of Iranian university students, Novitas-Royal, volume 2, number 2, pp. 138-153.

Pakzadian, M (2012). The Effect of L1 on Learning New L2 Vocabulary among Intermediate proficiency Level Students, Theory and Practice in Language Studies, volume 2, Number 6, pp. 1147-1152.

Sinha, A, Banerjee, N, Sinha, A & Shastri, R. k (2009). Interference of first language in the acquisition of second language, Journal of Psychology and Counselling volume 1, number 7, pp. 117-122.

Villanueva, L, C (1990). The role of the L1 acquisition and use of the L2: new perspective, Bells: Barcelona English language and literature studies.

Zhanming, W. (2014). Review of the first language of L1 in L2 Acquisition. Studies in Literature and Language, volume 9, number 2, pp. 57-60.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 118 – 139
http://www.ijoks.com

Morphological processes and Active/passive Derivational morphemes in producing and deriving novel linguistic data

Faruq Omar SDIQ[1]& Mustafa Raza MUSTAFA[2]

Received: Oct 09, 2017 **Reviewed**: Dec 02, 2017 **Accepted**: Dec 05, 2017

Abstract

This paper entitled "Morphological processes and Active/passive Derivational morphemes in producing and deriving novel linguistic data" is an attempt to investigate the activeness of a certain group of Derivational morphemes in Kurdish language which are the derivative suffixes of group nouns of cluster morphemes: place nouns and profession nouns.

Another important aspect of this research is that it depends on data and statistics for investigating the active/passiveness of those morphemes used as a sample in the research. Besides, it has followed a new linguistic method which is Generative linguistics.

As for the structure of the research, apart from introduction and conclusion, it consists of two parts. The first part deals with explaining morphological processes and the role of Derivational morphemes in enriching the lexicon. The second part takes as a sample the Derivational morphemes of the two group morphemes (derivative morphemes of place nouns and derivative morphemes of profession nouns). Both concepts of active and passiveness are explained with regard to the two cluster morphemes.

Keywords: Morphological process, Active, Passive, Morpheme of place, Morpheme of profession.

Recommended citation:

Sdiq, F. O. & Mustafa, M. R. (2018). Morphological processes and active/passive derivational morphemes in producing and deriving novel linguistic data. *International Journal of Kurdish Studies 4 (1)*, 118 – 139. DOI: 10.21600/ijoks.383390

[1] Prof. Dr., Department of Kurdish Language, School of Language, Sulaimani University, Sulaimani, Kurdistan Region - Iraq. E.mail: Faruk.sadiq@univsul.edu.iq

[2] Asst Lecture. , Department of Kurdish Language, College of Education & Natural Science, Chrmo University, Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq. E.mail: Mustafa.mustafa@charmouniversity.org.

پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکان و چالاکیی و سستیی مۆرفیمە بەندە فەرهەنگییەکان لە بەرهەمهێنان و داڕشتنی داتای نوێی زمانییدا

پ.د. فاروق عومەر سدیق م.ی. مستەفا ڕەزا مستەفا

پێشەکی:

ئەم توێژینەوەیە، کە لەژێر ناونیشانی " **پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکان و چالاکیی و سستیی مۆرفیمە بەندە فەرهەنگییەکان لە بەرهەمهێنان و داڕشتنی داتای نوێی زمانییدا**"دایە، هەوڵێکە بۆ خستنەڕووی چالاکیی و سستیی پۆلێکی دیاریکراو لە مۆرفیمە بەندە فەرهەنگییەکانی زمانی کوردیی، کە ئەوانیش (پاشگرە داڕێژەکانی پۆلەڕەگەزی ناو – هەردوو چەپک/پۆلە مۆرفیمی (ناوی شوێن و ناوی خاوەن پیشە)ن).

توێژینەوەکە بەشێوەیەکی گشتی لە ڕووی (بینا/هەیکەل)ەوە لە دوو بەش پێکهاتووە، کە لە بەشی یەکەمدا هەوڵدراوە قسە لەسەر پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکان بە گشتی و ڕۆڵ و گرنگی مۆرفیمە بەندەکان لە زەنگینکردن و دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زماندا بە تایبەتی بکرێت، هاوکات لە بەشی دووەمدا هەردوو پۆلە مۆرفیمی داڕێژی ناوی شوێن و ناوی خاوەن پیشە یەک بەیەک خراونەتەڕوو، باسی چالاکیی و سستیی یەک بەیەکیان و لایەنی سیمانتیکی هەر مۆرفیمێکیان و گرنگترین فاکتەرەکانی چالاکیی و سستیی هەر یەکێکیان خراوەتەڕوو، لە کۆتاییشدا هەر پۆلە مۆرفیمێکیان، کە لەسەر بنەمای هاوچەمکی پۆلکراون بە ژمارەو ڕێژەی سەدیی ڕێژەی چالاکیی و بەرهەمدارییان خراوەتەڕوو، واتە زمانی ژمارەو ئامار پێماندەڵێت، کام مۆرفیمەیان چالاکەو کامیان سست و ناچالاکە.

هاوکات ڕێبازی توێژینەوەکەشمان، ڕێبازی پەسنی شیکارییەو هەوڵمانداوە قسەو بەڵگەکانمان بە ژمارەو ئامار شییکەینەوەو بیخەینەڕوو. هەروەها لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی (بەرهەمهێنان) بە بنەما وەرگیراوە، چونکە ویستوومانە ئەوە بخەینەڕوو، کە چۆن زمانەکەمان لەسەر بنەمای چەند مۆرفیمێکی بەند لە شێوەی پاشگردا دەتوانێت دەیان وشەو ناو بۆ فەرهەنگی زمان ڕۆبنێت و هەڵبیگوازێت، لە کۆتایشدا گرنگترین ئەنجامەکان و لیستی سەرچاوەکان و پوختەیەک بە زمانەکانی (ئینگلیزی و عەرەبی) خراونەتەڕوو.

- دەروازە:

زمان وەک دیاردەیەکی دانەبڕاو لە کۆمەڵ و گۆڕانکارییەکانی نێو کۆمەڵ بەردەوام لە هەڵکشان و داکشان، یاخود لە جووڵەدایە، جووڵەکەشی بە ئاڕاستەی جووڵەی کۆمەڵ و ئاخێوەرەکانی لە پەیوەندییەکی ڕاستەوانەدان، چونکە بە چالاکیی و گەشەو نەشونومای تاک وکۆمەڵ بێگومان زمانی ئاخاوتن و نووسینی ئەو کۆمەڵەش لە گەشەو نەشونومادا دەبێت و بە پێچەوانەشەوە هەر ڕاستە. هەر لەبەر ئەمەشە، کە دەڵێین زمان دیاردەیەکی دانەبڕاوە لەو کۆمەڵەی، کە پێی دەئاخڤێ، هەربۆیە بە گۆڕانی ژیان و ژیاریی تاک و کۆمەڵ، بێگومان زمانیش دەبێت بگۆڕێت، چونکە ژیان لە قۆناغی سەرەتایی و سادەیی و ئاسانییەوە بە ئاڕاستەی ئاڵۆزیی و ناسادەیی و گرانی هەنگاوی هەڵگرتووە لە هەموو ئاستەکانی: (جڤاکی، ڕامیاریی، ئایینی، کەلتووریی، ئابووریی، ڕۆشنبیریی، زانستی، تەکنیکی و ...هتد)، هەربۆیە زمان بۆ دەربڕینی کۆی ئەو گۆڕانکارییە خێراو لەناکاوەی نێو بوارە جیاوازەکانی ژیانی مرۆڤەکان پێویستی بە کەرەستەو وشەو دەربڕاوی نوێ هەیە، واتە پێویستی بەوەیە، کە فەرهەنگەکەی بەرگێکی نوێ بکاتە بەری خۆی و بتوانێت لەو ئاستەدا بێت، کە پێویستییە زمانییەکانی قسەکەرو بەکاربەرەکانی پڕبکاتەوە، بێگومان ئەوەش دەزانرێت، کە مرۆڤ نە کات، نە تواناو حەوسەڵەی ئەوەی هەیە، کە دابنیشێ و بۆ هەر دیاردەو پێشهاتێکی نوێ وشەیەکی نوێ (ناوێکی نوێ)ی بۆ بدۆزێتەوە، هەربۆیە پەنادەباتەبەر ڕێگەو ڕێچکەی تر، بۆئەوەی بتوانێت لە کەمترین ماوەو بە کەمترین وزەو تێچوون

زۆرترین بیرەکانی دەربڕێت و پێداویستییە زمانییەکانی پڕبکاتەوە، لەم ڕووەشەوە ڕێگەو ڕێبازەکانی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگ زۆرو جۆراوجۆرن، بەڵام بەهاو تواناو دەستڕۆیشتوویی ڕێگەکان جیاوازن، لەم ڕووەوە پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکانی (لێکدان و داڕشتن)، دوو پرۆسەی گرنگی زەنگینکردنی فەرهەنگی زمانن، هەر لەبەر ئەو ڕۆڵ و گرنگییەشە ئێمە دەمانەوێت، لەم توێژینەوەیەدا باسی دوو چەپکە مۆرفیمی گرنگ لە زمانەکەماندا بکەین، کە ڕۆڵێکی دیاریان هەیە لە (ڕۆنان و هەڵگواستن)ی ناودا، کە ئەو دوو چەپکە مۆرفیمەش بریتین لە (پاشگرە داڕێژەکانی ناوی شوێن و ناوی خاوەن پیشە)، دیارە ئەوەش ڕوونە، کە بۆیە ناومان هەڵبژاردووە، چونکە پۆلەڕەگەزی ناو لە پاڵ پۆلەڕەگەز/کەتیگۆری کرداردا دوو پۆلی بنەڕەتیی و سەرەکیی فەرهەنگی بنەڕەتیی هەموو زمانێکن لە نێویشیاندا فەرهەنگی زمانی کوردی، هەروەها بە حوکمی کەمی کات و دیاریکراوی سنووری ئەمجۆرە توێژینەوانە، ئێمە تەنها پرۆسەی ڕۆنان و داڕشتنی ناو دەخەینەڕوو و کاری لەسەردەکەین، بۆ زیاتر ئەزموونبەندکردنی کارەکەمان و بەدەستەوەدانی نموونەو ئەنجامی بابەتیی تەنها کارمان لەسەر چالاکیی و سستیی دوو (چەپک/پۆل)ە مۆرفیم کردووە، کە ئەوانیش مۆرفیمە داڕێژەکانی (ناوی شوێن و ناوی خاوەن پیشە)ن، ئەمە جگە لەوەی ئێمە دەزانین جگە لەم دوو (چەپک/گرووپ)ە پاشگرە بۆ داڕشتنی ناو، چەندین پاشگری ترمان هەیە، کە هەم لە شێوەی (چەپک/پۆل)دا وەک پاشگرەکانی: (ناوی بچووککراوەو ناوی ئەبستراکتی)، هەم لە شێوەی تاک تاک و چەند دانە پێکەوەدان، هاوکات ئەوەش ڕوونە، کە پێشگریشمان لە زمانەکەماندا هەیە، کە ڕۆڵیان لە داڕشتن و هەڵگواستنی ناودا هەیە، بەڵام وەک ئاماژەمانپێدا لەبەر کەمی کات و کورتی و بەرتەنگی ماوە و دیاریکراوی سنووری ئەمجۆرە توێژینەوانە بۆیە ئەوەندەمان بە شیاو زانی بۆ بە دەستەوەدانی ئەنجامی پێویست، هەربۆیە کورد وتەنی (مشتێک نموونەی خەروارێکە)، ئێمەش بەو هیوایەین بتوانین ئەم جۆرە کارەمان ببێتە هەنگاوێک لە کۆی ئەو هەنگاوانەی، کە توێژەرانی کورد لەسەر کەرەستە خاوەکانی زمانەکەیان (زمانی کوردیی) دەینێن و دەیانەوێت ڕۆڵ و چالاکیی و تواناو پێزی زمانەکەمان ئاشکرابکەن، تا ئێمەش لەمڕووەوە بتوانین بەردێک بخەینە سەر بینای زمانی کوردیی، یاخود مەڵۆیەک بخەینە سەر شارای زمانەکەمان.

١/١ پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکان: Morphological Proses

پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکان لە زماندا بەشێوەیەکی گشتی هەردوو پرۆسەی وشەدروستکردن (compounding and derivation)و فۆرمە وشەدروستکردن (Inflection) دەگرێتەوە. ئەوەی بۆ ئێمە لەم توێژینەوەیەدا جێگەی هەڵوەستەو قسەلەسەرکردنە بریتییە لە پرۆسەی وشەداڕشتن (derivational proses)، بە دیاریکراویش تیشکدەخرێتەسەر گروپی پاشگرە داڕێژەکانی پۆلەڕەگەزیی ناو، هەربۆیە ئەم پرۆسەیە لە مۆرفۆلۆژیدا بریتییە لە دروستکردنی وشەی نوێ بە زیادکردنی گیرەکەکان بۆسەر وشە و بناغەکانی تر، هاوکات جاری وایە لە ئەنجامی ئەم پرۆسەیەدا پۆلی ئاخاوتن/پۆلەڕەگەزیی وشەکان دەگۆڕێت، یاخود لەوەشە پۆلی ئاخاوتنی وشەکە نەگۆڕێت. کەواتە " ئەرکی سەرەکیی پرۆسەکانی وشە هەڵگواستن، ئەوەیە، کە ئەو توانایە بە بەکارهێنەرانی زمان بدات، لێکسیمی نوێ بەرهەمبهێنن، کە بۆ پۆلە ڕەگەزە فەرهەنگییەکان دەگەڕێنەوە. وەک ناو، کردار، ئاوەڵناو." (نەرمین عومەر: ٢٠١٠: ٣٣). واتە ئەم پرۆسەیە بەشێوەیەکی گشتی بریتییە لە ڕۆنان و داڕشتنی داتای نوێی زمانیی (وشەی فەرهەنگیی)، دیارە داڕشتن و دروستکردنی وشەی فەرهەنگیش لەم پرۆسەیەدا لە ڕێگەی (گیرەک – Affixes)ەکانەوە دەبێت، کە لە شێوەی (پێشگر – prefix)، (پاشگر – suffix)، (ناوگر – infix)....دا دەبێت. هەر لەبارەی پرۆسەی دروستکردنی وشەو ڕۆنانییەوە زمانەوانی ڕووس (ئالفرینکۆ) پێی وایە، کە دروستکردنی وشە (بیناکردنی وشە)، دوو لقی کار لە یەککردووی زمانناسی لێیدەکۆڵێتەوە، کە ئەوانیش: ١- وشەسازیی، ٢- مۆرفێمیکایە، یەکەمیان مەکینەی ڕۆنانی وشەیە،

واته میکانیزمەکەیەو وەسیلەی ڕۆنانی وشە بەشێوەیەکی سەرەکی مۆرفیمییە، واتە ستراکچەری مۆرفێمیی وشە بە میکانیزمی وشەسازیی لێکدەدرێتەوە، بەڵام دووەمیان (مۆرفێمیکا)، دەچێتە جیهانی واتا (مەعنا)وەو لێکۆڵینەوە لەلایەنی واتایی کەرەسە زمانییەکان دەکات، هاوکات پەیوەندیی چەمکیی وشەکان لەگەڵ یەکترداو کۆبوونەوەیان لە دەوری یەک ناوەند/چەق لەسەر بنەمای پەیوەندیی هاوچەمکیی و نزیکی واتایی لە نێوانیاندا دەبێت. هەروەها هەر سەبارەت بە مۆرفیمە بەندەکان و چالاکیی و ئەکتیڤییەتی کەرەسە زمانییەکان پێی وایە لە ڕێگەی بەرهەمەکەیەوە دەردەکەوێت و دەپێورێت، کە لەمڕوانگەیەشەوە بەرهەمداریی و چالاکیی و سستیی مۆرفیمەکانی بەم فاکتەرانەوە بەستووەتەوە: (ئالفرینکۆ:٢٠١٢: ٢٧٢).

١- فاکتەری گۆڕان: هەموو مۆرفیمێکی بەند، کە چالاکە یان ناچالاکە فیچەری گۆڕانە کە حوکمی بەسەردا دەدات، هەروەها مۆرفیمە بەندەکانیش سەرەتا سەربەخۆ بوونە پاشان بەرەو بەند ڕۆیشتوون و ئاخێوەری زمانیش بێگومان بە بەندیی دەتوانێت زیاتر سوودیان لێوەربگرێت، بۆ نموونە مۆرفیمێکی وەک /-گە/، کە دەربڕی چەمکی شوێنە، سەرەتا مۆرفیمێکی سەربەخۆ بووە و بەواتای شوێن هاتووە، (گاثوا > گاث > گا > گە)، دەبینین لە ئێستادا بە بەندیی زۆر چالاکەو یەکێکە لە مۆرفیمە چالاکەکانی دەربڕی چەمکی شوێن.

٢- فاکتەری دەنگیی: ئەمیش یەکێکی ترە لە فاکتەرەکانی چالاکیی و سستیی مۆرفیمە بەندەکان و هەروەها گۆڕانی دەنگەکان و لایەنی بڕگەسازیی و تۆن و مۆسیقای دەنگەکان و ئاوازە، لەم ڕووەوە ڕۆڵی بنەڕەتییان هەیە، واتە فۆنەتیک و فۆنۆلۆژیی فاکتەرێکی پاڵپێوەنەرن بۆئەوەی کام مۆرفیمی بەند چالاک بێت و کامیان سست و ناچالاکو بەرەو پاسیڤی بڕوات.

٣- فاکتەری واتایی: دیارە ناوەڕۆکی واتایی مۆرفیمەکان یەکێکە لە فاکتەرە گرنگەکانی، کە چ مۆرفیمێک لەگەڵ کام بناغەیەدا دەگونجێت و کام بناغانە هەڵدەبژێرێت و گونجاوی و لەباری لەگەڵ چ جۆرە وشەو بناغەیەکدا هەیە، بۆ نموونە ئێمە دەتوانین بڵێین (نووسینگە)، بەڵام ناتوانین بڵێین (نووسیندان*، نووسینستان*، نووسینەڵان*...&)

کەواتە بۆ دروستکردنی وشەی نوێ بەڕێگەی مۆرفیمە بەندە داڕێژەکان ئەوەی لە زمانی کوردیدا گرنگە و لە کاردایە بریتییە لە گیرەکەکانی پێشگر و پاشگر، کە بە پێی شوێنیان پێش و دوای بناغە دەگرن و وشەی نوێ دادەڕێژن و لەڕووی چالاکیی و سستیشەوە بێگومان هەر یەکێ لەو هۆکارانەی لای (ئالفرینکۆ) خستمانەڕوو، کاریگەریی خۆیان هەیە. هەربۆیە لە زمانی کوردیدا بەشێوەیەکی گشتی یاساکانی وشەداڕشتن دەخەینەڕوو، کە بریتین لە:

١ـ پێشگر + بناغە = وشەی داڕێژراو..... ڕاگر، بەهێز، هەڵهاتن،....&

٢ـ بناغە + پاشگر = وشەی داڕێژراو..... کوردستان، خواردنەوە، توکن، ...&

٣ـ پێشگر + بناغە + پاشگر = وشەی داڕێژراو.... هەڵگرتنەوە،...&

دیارە ئەم یاسایانەش لە ڕووی چالاکیی و بەرهەمدارییەوە هەموویان وەک یەک نین و جیاوازی لە نێوانیاندا هەیە، بۆ نموونە یاسای یەکەم (پێشگر + بناغە)، لە ڕۆنانی کرداردا یاسایەکی بەرهەمدارو چالاکە، هاوکات یاسای دووەم لە ڕۆنانی ناو، ئاوەڵناودا بەرهەمدارو چالاکە. هەروەها بەگشتی یاسای یەکەم و دووەم لە یاسای سێیەم، کە (پێشگر + بناغە + پاشگر)ە، چالاکترن و یاسای سێیەم کەمتوانایە لە ڕۆنانی وشەی نوێی فەرهەنگییدا. تەنانەت چالاکیی و بەرهەمداری لە نێوان گیرەکە داڕێژەکانی یەک کەتیگۆریشدا هەیە، بۆ نموونە لە داڕشتنی ناوی داڕێژراودا، کە دەلالەت لە چەمکی شوێن بکات گیرەکی /ـگە/، بەبەراورد بە گیرەکی /ـەڵان/، زۆر چالاک و بەرهەمدارە، هەربۆیە ئێمە هەوڵدەدەین لەم توێژینەوەیەدا گرنگترین ئەو ئەو چەپکە پاشگرە داڕێژانەی پۆلەڕەگەزیی ناو بخەینەڕوو، کە لە ڕووی سیمانتیکییەوە لە

دەوری یەک چەمک کۆدەبنەوە، بۆیە دوو دەستە مۆرفیمی سەرەکی، لە پاشگرە دارێژەکانی کەتیگۆریی ناو هەڵدەبژێین و دەیکەینە نموونەی کارەکەمان، کە ئەوانیش: (١- پاشگرە دارێژەکانی ناوی شوێن، ٢- پاشگرە دارێژەکانی ناوی خاوەنپیشە،)ن، هاوکات بۆ دەرخستنی چالاکیی و سستیی هەریەک لە دانە مۆرفیمەکانی کە لە دەوری چەمکێکی دیاریکراو کۆدەبنەوە لە ڕێگەی خستنەڕووی ژمارەو ئامارەوە قسەکانمان پشتڕاستدەکەینەوە. واتە لەم کارەماندا پرۆسەی دارشتن و ڕۆنانی پۆلەرەگەزی ناو لە ڕێگەی یاسای (بناغە + پاشگر)ەوە دەخەینەڕوو:

ئاشکرایە پۆلەرەگەزیی ناو سنورێکی فراوانیی لە گەنجیی وشەکانی زمانی کوردیدا داگیرکردووە، هەربۆیە پرۆسەی دارشتن و دروستکردنی ناو پرۆسەیەکی گرنگ و دیاری نێو مۆرفۆلۆژیای زمانی کوردییە. لەمڕووەشەوە مۆرفیمە بەندە دارێژەکان (فەرهەنگییەکان) ڕۆڵێکی گرنگیان لە دەوڵەمەندکردن و زەنگینکردنی گەنجی وشەکانی زمانی کوردییدا هەیە. دیارە لەم ڕووەوە زمانی کوردی وەک زۆربەی زمانەکانی تر سوود لە پرۆسەی دارشتنی وشەی نوێ لە ڕێی بەکارهێنانی مۆرفیمە بەندەکانەوە دەبینێت لە پڕکردنەوەی پێداویستی ئاخێوەری زمانەکەدا، واتە پرۆسەی دارشتن بۆخۆی پرۆسەیەکی گرنگ و چالاکی زمانی کوردییە و مەودایەکی فراوانی داگیرکردووە، بۆ بەرهەمهێنانی وشەی نوێی زمانیی لەم ڕێگەیەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانێت بەقەدەر پرۆسەی لێکدان چالاک و بەرهەمداربێت. واتە " لە ڕووی بەرهەم و تواناوە، سازکردنی وشە بە هۆی گیرەکەوە لە پلەی دووەمدا دێت و لە پلەی یەکەمدا لێکدانە." (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ٩٩).

کەواتە گیرەکەکانی زمانی کوردی، کە خۆیان لە (پێشگر و پاشگر)دا دەبیننەوە، دەتوانین بڵێین کەرەسەی گرنگ و پێویستی زمانەکەن و ئاخێوەری کورد ناتوانێت دەستبەرداریان بێت، چونکە ناکرێت بۆ هەموو دیاردە و شتێکی نوێ ناوێکی نوێی لێ بنرێت، یاخود وشەیەکی بۆ بخوازرێت، کەواتە پرۆسەی (وشە دارشتن/هەڵگواستن)، یەکێکە لە ڕێگە گرنگەکانی پرۆسەکانی وشە دروستکردن، چونکە " وشەی نوێ لە ڕێگەی پرۆسەکانی وشەدروستکردنەوە دێنەئاراوە. بەبەرهەمیی هەر یاسایەکی مۆرفۆلۆژیی خۆی لەمەدا دەنوێنێت. خۆ دەیشزانرێت، کە سەردەمی وشەی یەک – مۆرفیمی کەم یان زۆر بەسەرچووەو هێمادانان ڕێچکەی تری گرتوتەبەر." (محەمەدی مەحوی:٢٠١٠: ١٠)، بێگومان پرۆسەی وشە هەڵگواستن لە ڕێگەی گیرەکە دارێژەکانەوە، ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە پرۆسەی وشە دروستکردن و هێمادانانداندا، هەربۆیە زمانی کوردیش هاوشێوەی زمانەکانی وەک: (ئینگلیزی، فارسی، عەرەبی، ...&)، سوود لە گیرەک وەردەگرێت بۆ دابینکردن و پڕکردنەوەی پێویستییە فەرهەنگییەکانیی، هاوکات وەسیلەیەکی زۆر گونجاوە بۆ قسەکەری زمان، کە دەتوانێت بە سوودوەرگرتن لە گیرەکی زمانەکەی داتای نوێی زمانی ڕۆبنێت، واتە "ئەرک و دەوری گیرەک لە زماندا لە وشە زیاتر و پترە، لەبەرئەوەی لە وشەیەکەوە چەندین وشەی جۆراوجۆر پێکدەهێنن." (ڕەفیق شوانی: ٢٠١٢: ٨٩١).

٢/١ ڕۆڵی مۆرفیمی بەند لە زەنگینکردنی فەرهەنگی زماندا:

مۆرفیمە بەندە فەرهەنگییەکان ڕۆڵێکی یەکجار گرنگ و بەرچاویان هەیە لە دەوڵەمەندکردن و زەنگینکردنی گەنجی وشەکانی زمانی کوردیدا، بێگومان ڕۆنان و دارشتنی پۆلەرەگەزێکی دیاری وەک (ناو) لە زمانی کوردیدا بەندو پەیوەستە بە مۆرفیمە بەندە فەرهەنگییەکانەوە، بە تایبەتیش پاشگرە دارێژەکانی ناو شوێنێکی دیارو بەرچاویان لەم ڕووەوە هەیە، هەر لەمبارەیەوە گرنگترین ئەو پرۆسانەی، کە مۆرفیمە بەندە فەرهەنگییەکان جێ پەنجەی خۆیانی تێدا دەنەخشێنن، بریتین لە هەردوو پرۆسەی (دارشتن و لێکدان - compounding and derivation)، کە دوو پرۆسەی

گرنگن بۆ ڕۆنان و دروستکردنی وشەی نوێ. ئاشکراشە بەگەڕخستن و چالاککردنی ئەم دوو پرۆسەیە لە ڕێگەی (گیرەک – affixes)ەکانەوە دەبێت. دیارە گیرەکەکانیش بەڕێگەی زیادکردنیان بۆ سەر بناغەی جیاواز ڕۆڵ و گرنگییان دەردەکەوێت. " چونکە گیرەک لە زماندا بە تەنیا بایەخی نییە، بەڵکو کە دەچێتە سەر وشە دەتوانێ دەوری دروستکردنی وشە ببینێ و واتا ببەخشێ." (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ٢٠١٤: ٥٢). هاوکات مۆرفیمە بەندەکانیش لەسەر بنەمای ئەو کاریگەرییەی، کەلەسەر بناغەی وشەکان دایدەنێن، دابەشدەبن بۆ: (أ– مۆرفیمە بەندە داڕێژەکان – Derivational Morpheme)و (ب– مۆرفیمە بەندە ڕێزمانییەکان Inflectional Morpheme). هەروەها گیرەکەکان جگە لەوەی، کە ڕۆڵ و گرنگییان لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زماندا، بە ئاشکرا دیارە، هاوکات لەسەر بنەمای یەکێ لە بیرە گرنگەکانی (سۆسێر)، کە پێی وایە: " زمانی مرۆڤ پەیڕەوێکی هێمایی تاریک و لەخۆوەیە." (محەمەد مەعروف فەتاح: ٢٠١٠: ١٢٠). ئەوەمان بۆ ڕووندەبێتەوە، کە پەیوەندی نێوان هێماوهێمابۆکراو پەیوەندییەکی ناڕوون و لێڵە، واتە پەیوەندییەکە لەخۆوەیە. دیارە ئەمەش بۆ هێما/وشە سادەکانی زمانە لە نموونەی: (دار، گوڵ، ئاو، نان، ئاگر، ...&)، بەڵام کاتێک لە ڕێگەی مۆرفیمە بەندە داڕێژەکانەوە دەبنە وشەی داڕێژراو، ئەوا واتاکانیان ڕووندەبێتەوە، کەواتە مۆرفیمە بەندە داڕێژەکان لەڕووی سیمانتیکییەوە دەورێکی گرنگیان لە ڕوونکردنەوەو لابردنی لێڵی واتایی سەر وشە سادەکان هەیە. وەک:

گوڵ: (تاریک) > گوڵدان، گوڵستان، ...& (ڕوون).

نان: (تاریک) > ناندێن، نانەوا، ....& (ڕوون).

یاخود جاری وایە ڕوونکردنەوەی واتای وشەیەک لەڕێگەی مۆرفیمە بەندە لێکدەرەکانەوە دەبێت لە پرۆسەی لێکداندا. وەک:

گوڵ: (تاریک) > گوڵەباخ، گوڵاو، گوڵەهێرۆ، ...& (ڕوون).

ئاو: (تاریک) > ماستاو، ئاوبازی، ئاوفرۆش، ...& (ڕوون).

کەواتە ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە بریتین لە مۆرفیمە بەندە داڕێژەکان لە پرۆسەی وشەداڕشتنداو مۆرفیمە بەندە لێکدەرەکان لە پرۆسەی وشە لێکداندا. کە دوو چەپکە مۆرفیمی بەندن و ڕۆڵی کاریگەریان لە دروستکردن و بەرهەمهێنانی وشەی نوێی زمانییدا هەیە. لە ناویشیاندا ڕۆنان و داڕشتنی پۆلەڕەگەزی ناو، مەودایەکی فراوانی لە دەرکردە بەرهەمهاتووەکانی مۆرفیمە بەندە فەرهەنگییەکاندا داگیرکردووە. هەربۆیە دەتوانین بڵێین " وشەداڕشتن (derivation) پەیوەستە بەو ڕێگایانەی مۆرفیمەکان لەشێوەی (گیرەک – affixes)دا دەلکێنرێن بە مۆرفیمە فەرهەنگییەکان یا قەدەکان لە پرۆسەیەکدا، کە پێی دەوترێ (وشەڕۆنان – word formation). " (هیدسن:٢٠٠٨: ٧١). کەواتە پرۆسەی وشەڕۆنان و دروستکردن لەڕێگەی مۆرفیمە بەندەکان (affix)ەکانەوە دەبێت و هەریەک لەم مۆرفیمانەش بەپێی شوێنی هاتنیان لەگەڵ بناغەی وشەکاندا ناوی جیاوازیان هەیە. کە ئەوانیش: بریتین لە (پێشگر – prefix)، کە دەکەوێتە پێشی بناغەوە. (ناوگر – infix)، کە دەکەوێتە ناو بناغەوە. (پاشگر – suffix)، کە دەکەوێتە دوای بناغەوە. (ناوبەند – interfix)، کە دەکەوێتە نێوان دوو بناغەوە.

واتە هەریەک لەم مۆرفیمە بەندانەی سەرەوە ڕۆڵی گرنگیان هەیە لە پرۆسەی وشەداڕشتنداو هەر زمانەش بەپێی تایبەتمەندیی خۆی مامەڵە لەگەڵ جۆرێک یان زیاتری ئەم مۆرفیمانەدا دەکات. بۆ نموونە لە زمانی عەرەبیدا " لە گرنگترین پرۆسە بەکارهاتووەکانی وشەداڕشتن، بۆ دروستکردنی وشەی نوێ، لە شێوازە ناسراوەکان، بریتییە لە ڕێگەی گۆڕانی ناوەکیی لە بناغەی وشەدا، واتە بە بەکارهێنانی مۆرفیمی بەندی (ناوگر – infix)، وەک: کتب >

کاتب." (شحده فارغ...&: ٢٠٠٦: ١٣١). بەڵام لە " زمانە هیندو ئەورووپییەکاندا، کە زمانی کوردیش یەکێکە لەو خێزانە، هەردووک – واتە پێشگرو پاشگر – بەکاردەهێنن." (ئەورەحمانی حاجی مارف: ٢٠١٤: ٥٤). هەر سەبارەت بە پرۆسەکانی وشە دروستکردن و ڕۆڵی مۆرفیمە بەندەکان لەم نێوەندەدا (محەمەدی مەحوی) ئەم خشتەیەی خوارەوەی خستووەتەڕوو:

پەیوەندییە مۆرفۆلۆژییەکان

Inflection — Word formation/building
شکاندنەوە — وشە دروستکردن/ داڕشتن

word-form formation — Lexeme formation
(فۆڕمەوشە دروستکردن/داڕشتن) — لێکسیم دروستکردن/داڕشتن)

paradigm — derivation — Compounding
پۆلەستوونی — هەڵگواستن — لەیەکدان

paradigms — Word families
پۆلە ستوونییەکان — خێزانی وشە

(محەمەدی مەحوی:٢٠١٠: ٤٤)

کەواتە بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەو سەلماندنی قسەکانمان لەسەر ڕۆڵی مۆرفیمی بەند لەدەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زماندا هەوڵدەدەین لەڕێگەی ئەم خشتانەی خوارەوە چەند نموونەیەک بەپێی زمانە زیندووەکانی وەک: (ئینگلیزی، عەرەبی، فارسی، کوردی)، وەک بەڵگەی قسەکانمان بخەینەڕوو:*

١– لە زمانی ئینگلیزیدا:

بناغە/ڕەگ	پێشگر	پاشگر	وشەی داڕێژراو
Huppy	…	/-Ness/	Huppiness
Write	/re-/	...	Rewrite

٢– لە زمانی عەرەبیدا:

بناغە/ڕەگ	پێشگر	ناوگر	پاشگر	وشەی داڕێژراو
کتب	....	/–ا–/	…	کاتب
درس	....	/–ا–/	…	دارس
بحث	…	/–ا–/	…	باحث

٣– لە زمانی فارسیدا:

بناغە/ڕەگ	پێشگر	پاشگر	وشەی داڕێژراو
دان	/نا–/	...	نادان
گفت	....	/–ار/	گفتار

٤– لە زمانی کوردیدا:

بناغە/ڕەگ	پێشگر	پاشگر	وشەی داڕێژراو
نوس	/–پێ/	....	پێنووس
کورد	....	/–ستان/	کوردستان
گەڕان	/هەڵ–/	/–ەوە/	هەڵگەڕانەوە

---

* بۆ وەرگرتنی نموونە: (ئینگلیزی، عەرەبی، فارسیی)یەکانی خشتەکان، سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە: ١- (Lieber:2009)، ٢- (شحده فارغ...&:٢٠٠٦)، ٣- (فاتیمە سادات تالاری: ١٣٩٣).

هاوکات لە پرۆسەی وشەلێکدانیشدا دەتوانین چەند نموونەیەک بخەینەڕوو، کە مۆرفیمە بەندە لێکدەرەکان ڕۆڵیان لەلێکدانی بناغەکانیاندا هەیە. وەک:

بناغە	ناوبەند	بناغە	وشەی دروستکراو
لەرز	/–و–/	تا	لەرزوتا
گوڵ	/–ە–/	گەنم	گوڵەگەنم
کولێرە	/–بە–/	ڕۆن	کولێرەبەڕۆن

پۆلی گیرەکە داڕێژەکانی ناو:

١/٢ پۆلی پاشگرە داڕێژەکانی ناوی شوێن:

دەستەیەک لە گیرەکن، کە دەچنە دوای بناغەوە و وەک پاشگری داڕێژ ڕۆڵیان لە ڕۆنانی ناوی داڕێژراودا هەیە، کە بە " شێوەیەکی گشتی شوێن و جێگە نیشاندەدەن." (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٩: ١١٩). واتە ئەم گروپە لە مۆرفیمی بەند لە دەوری یەک چەمک کۆدەبنەوە، کە لە ڕووی چەمکەوە (+شوێن)ن، بەڵام مەرج نییە لە ڕووی واتای ورد و تایبەتەوە هەموویان یەک واتا ببەخشن، بەڵکو لە سیمایاندا هەموویان لەوەدا هاوبەشن، کە دەربڕی شوێن و جێگەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر یەکەیان تایبەتمەندیی خۆیان هەیە، بۆ نموونە، هەردوو پاشگری /–ستان/ و /–ەڵان/ هەرچەندە دوو پاشگری ناوی شوێنن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازییان هەیە بۆ نموونە:

/–ستان/ = (+شوێن)، (+/-حوکمی چاو)، (+زۆری مرۆڤ وشت).

/–ەڵان/ = (+شوێن)، (+حوکمی چاو)، (+/– زۆری شت).

کەواتە گرنگترین ئەو مۆرفیمە بەندانەی، کە دەربڕی چەمکی شوێنن، بریتین لە:

/–گە،گا/: یەکێکە لە پاشگرە چالاکەکانی زمانی کوردی (فازڵ عومەر: ٢٠٠٥: ٩٤)، ئەم پاشگرە بە هەردوو فۆڕمی /–گە، گا/ دەردەکەوێت، بەڵام فۆڕمی /–گە/ چالاکترە، لەبەرئەوەی دەتوانێت لەشوێنی /–گا/ش دەربکەوێت، بەڵام بە پێچەوانەوە، /–گا/ ناتوانێت لە شوێنی /–گە/ لە هەموو شوێنێکدا دەربکەوێت، هەروەها یەکێکی تر لە هۆکارەکان

پەیوەندی بە تابووەوە هەیە لە زماندا، چونکە فۆرمی گیرەکی /ـگا/ هاوبێژە لەگەڵ ناوی ئاژەڵی (گا)دا. هاوکات هۆکاری ئاواز و ئاسان درکاندنی گیرەکی /ـگە/ش، بۆ خۆی فاکتەرێکی تری چالاکی ئەم مۆرفیمەیە. بۆ نموونە وەک:

فرۆشگە / فرۆشگا

نوسینگە/ نوسینگا*

هەربۆیە فۆرمی /-گە/ لەڕووی ئابوریکردن، جوانیدەربڕین، درکاندن و ئاوازو مۆسیقاوە زیاتر گونجاوترە لە فۆرمی /-گا/، ئەمە جگەلەوەی، کە " پاشگری "گا" لە زمانی کوردی دا لەگەڵ پاشگری "گاه"ی زمانی فارسی بە هەڵە تێکەڵ بووەو پیتی (ە)ی لێ لابراوەو بوەتە "گا" بۆ وێنە لە فارسی دا دەڵێن "ئیستیگاه"، "کوشتارگاه"، "وەرزشگاه"، ... بەکورتی بەپێی ئەو شرۆڤەی سەرەوە، پاشگری "گە" دروستە، نەک "گا" .... پێویستە ئاماژە بەمەش بکرێ، کە بەهۆی بەکاربردنی پاشگری "گە"، لە زمانی کوردی دا، دەتوانین زۆر وشەی ڕەسەنی کوردی بناسێنین و بەکاریان بەرین." (ح.س.سۆران:٢٠٠٩: ٦٤). کەواتە لەسەر بنەمای ئەو تێبینیانەی خستمانەڕوو لەبەر چەند هۆکارێک بەکارهێنانی پاشگری /-گە/ بەگونجاوتر دەزانین بۆ ڕۆنانی ناوی داڕێژراو، نەک پاشگری /-گا/، لەو هۆکارانەش یەکەم لەڕووی وزەپاراستن و جوانیدەربڕین و ئاهەنگ و مۆسیقای وشە بەرهەمهاتووەکەوە پاشگری /-گە/ گونجاوترە. دووەم دوورکەوتنەوەیە لە دیاردەی دروستکردنی هاوبێژی لەگەڵ ناوی ئاژەڵی (گا)دا، هەروەها خاڵی سێیەم دورکەوتنەوەیە لە نزیکی فۆرمی (گاه)ی زمانی فارسی. هاوکات ئەو بناغانەی، کە ئەم پاشگرە وەردەگرن بریتین لە پۆلەکانی: (ناو، ناوی ڕووداو، ڕەگی کردار، ناوی ئاوەڵکرداری) بە پێی ئەم یاسایانەی خوارەوە:

١ـ ناو + /ـگە، گا/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

نەمامگە، شەتڵگە، خێوەتگە، سەیرانگە، کارگە، فێرگە، ڕووگە، ژوانگە، دایەنگە، حەشارگە، بازگە، داعشگا، کۆمەڵگە، خولگە، شەڕگە، مۆڵگە، تۆمارگە، ڕێگا، کانگا، دەزگا، کۆگا، بارەگا، هەوارگە، پەسارگە، پێشانگا، دادگا، ئارایشتگا، مەزارگە، پێگە، مەلەوانگە، دەرمانگە، نزرگە، کوشتارگە، زاڵگە ...&

٢ـ ناوی ڕووداو+ /ـگە، گا/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

نوسینگە، خواردنگە، نشینگە، ژینگە، خوێندنگە/خوێندنگا، ...&

٣ـ ڕەگی کردار + /ـگە، گا/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

فرۆشگە/فرۆشگا، فڕگە، ڕوانگە، ڕێژگە، بڕگە، پاڵێوگە، کێڵگە، لەوەڕگە ...&

٤ـ ناوی ئاوەڵکرداری + /ـگە، گا/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

دەرگا، جێگە،...&

٥ـ ئاوەڵناو + /ـگە/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

دوورگە

کەواتە هەردوو پاشگری /ـگە، گا/، دەربڕی ناوی شوێنن، ئەو بناغانەی، کە وەریدەگرن، بەشێوەیەکی گشتی (ناو، ڕەگی کردار، ناوی ڕووداو، ناوی ئاوەڵکردار)ین، بەڵام بە شێوەیەکی چالاک لەگەڵ ناودا دێن و ناوی داڕێژراو ڕۆدەنێن. هەروەها چەند ناوێکیان، کە ئەم پاشگرانەیان وەرگرتووە، لە ئێستادا بە سەربەخۆیی بەکارناهێنرێن و بە تەنها بەبێ پاشگرەکە واتایەکی ڕوونیان نییە. وەک: (فێرگە، پێشانگا، حەشارگە،...&).

/ـخانە/: ئەم فۆرمە لە بنەڕەتدا وشەیەکی سەربەخۆیە و واتای (شوێن/ماڵ) دەبەخشێت، بۆ نموونە وەک لەم پەندەدا، بەڕوونی دیارە: (نە پێڵاوی تەنگ نە خانەی بەجەنگ)، یاخود لەم وشە وفرێزانەدا، کە هەموویان دەیسەلمێنن، وشەیەکی

سەربەخۆیە: (خانەخوێ، (خانە –خلیە)، خانەدان، خانەی منداڵان، خانەی بێ سەرپەرشتان، خانەی سمۆرە، خانەخانە، ...&)، بەڵام لە ئێستای زمانی کوردییدا، پاشگرێکی چالاکە و دەتوانین بڵێین گیرەک ئاسایە و بەرەو ئەوەدەچێت، کە ببێت بە گیرەک، واتە هەرچەندە لە ئێستای زمانی کوردییدا بە هەردوو فۆرمی گیرەک و وشەی سەربەخۆش هەیە، بەڵام وەک گیرەک چالاکترە و توانایەکی باشی هەیە بۆ ڕۆنانی ناوی شوێن، واتە لە ڕووی چالاکییەوە گیرەکێکی چالاک و بەرهەمدارە، هەروەها لە " سیمای واتایی ئەم مۆرفێمە، (+شوێن)، (+مامناوەند) لە ڕووی قەبارەوە. واتە ئەو شوێنەی کە دروستیدەکات سنووردار و دیاریکراوە لە چوارچێوەیەکدا نە زۆر بچووکە و نەزۆر گەورەیە و لە حوکمی چاودایە، بە زۆری لە سنووری بینایەک دەرناچێت، کە چوارچێوەیەکی دیاریکراوی خۆی هەیە." (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ١٠٢). هەروەها یەکێ لە گرنگترین ئەو فاکتەرانەی، کە وادەکەن، ئەم گیرەکە بەرهەمداربێت ئەوەیە، کە وشەیەکی کۆنی زمانە ئێرانییەکانە و ڕەگێکی قووڵی هەیە لە زمانەکەماندا و هاوکات لە ڕووی واتاییشەوە، لەبەرئەوەی دەربڕی چەمکی شوێن وماڵە ئەم چەمکەش چەمکێکی گرنگە بە نسبەت مرۆڤەوە بە درێژایی مێژوو، چونکە شوێنی پاراستن و مانەوە و خۆحەشاردان و ژیان بووە، هەر لەم ڕووەوە (فاروق عومەر سدیق) لە باسکردنی ڕەگ و ڕەچەڵەکی وشەی (ماڵ)دا دەڵێت: " هەر لە بواری گەیاندنی چەمکی جێ و ڕێی حەوانەوە و پشوودان و ژیانی مرۆڤدا، وشەی تریش، لە زمانە ئێرانییە مردوو ونوێکاندا، لە ئارادابوون. یەکێک لەو وشانەی کە بەپێی ئەو سەرچاوانەی لەبەردەستماندایە، لە پەهلەویدا، بە دوو فۆرمی جیاواز کە لە بنجدا لەیەک ڕەگ سازبوون، بەرچاومان کەوتوون و بریتین لە (خانەک Xanek)، (خانە Xan) واتای (ماڵ، بینا)یان بەخشیوە." (٢٠١٥: ١٣٦)، هاوکات پێیانوایە، کە لەڕووی پێکهاتەوە، فۆرمی (خانە) لە بنەڕەتدا ناسادەبوە و دەڵێت: "دەتوانین بڵێین لە سەرەتاوە وشەکە (خان) بووە و بۆ مەبەستی بچووککردنەوە سۆفیکسی (-ەک ek)ی خراوەتە سەرو بووە بە (خانەک)، دواتر فۆنیمی (ک k)یش پەڕیوە و بووە بە (خانە). " (سەرچاوەی پێشوو: ١٣٧). کەواتە گرنگترین ئەو بناغانەی، کە (خانە) وەک گیرەک دەچێتە سەریان و ناوی شوێن ڕۆدەنێت بە پێی چەند یاسایەکی دیاریکراو بریتین لە:

١– /–خانە/ + ناو = ناوی داڕێژراوی شوێن

قەسابخانە، شرینیخانە، سەموونخانە، کولێرەخانە، مەیخانە، جامخانە، دارتاشخانە، سەربڕخانە، کارخانە، قومارخانە، خومخانە، چێشتخانە، کەبابخانە، سەرتاشخانە، سەروپێخانە، چاخانە، دۆندرمەخانە، قاوەخانە، کتێبخانە، حەپسخانە، نامەخانە، پۆلیسخانە، قوتابخانە، مەزادخانە، میوانخانە، مۆزەخانە، کونسوڵخانە، بەیتاڵخانە، پۆستەخانە، فڕۆکەخانە، بەنزینخانە، نەوتخانە...&

٢– /–خانە/ + ئاوەڵناو = ناوی داڕێژراوی شوێن

شێتخانە، تەمەڵخانە، نەخۆشخانە، خەستەخانە، گیراوخانە،باڵە/باڵاخانە ...&

کەواتە پاشگری /–خانە/، یەکێکە لە پاشگرە چالاکەکان و بەشێوەیەکی گشتی لە ڕووی کەتیگۆری بناغەکانییەوە دەچێتە سەر پۆلەکانی: (ناو، ئاوەڵناو)، هەروەها لە ڕووی پێکهاتەی بناغەکانیشییەوە، دەچێتە سەر بناغەی وشەی سادە و لێکدراویش، وەک: (چاخانە، مەیخانە، جامخانە، سەروپێخانە، سەرتاشخانە، سەربڕخانە، ...&)، هاوکات گونجاندێکی باشی هەیە لەگەڵ بناغەی ئەو وشانەی، کە هاتوونەتە زمانی کوردییەوە و لە بنەڕەتدا وشەی بێگانەن، کە ئەمانەش بۆخۆی جارێکی تر دەبنە فاکتەری چالاکیی ئەم پاشگرە، وەک: (قەسابخانە، بەیتاڵخانە، خەستەخانە، مۆزەخانە، کونسوڵخانە، پۆستەخانە، پۆلیسخانە، کتێبخانە، ...&).

/ـدان/: یەکێکی ترە لەو گیرەکانەی، کە بەشداریدەکات لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان و " دەچێتە سەر ناوی سادە و دەبێتە شوێنی هەڵگرتنی ئەو شتە" (ڕۆژان نوری عبداللە: ٢٠١٣: ٤٧)، واتە ئەم پاشگرەش لە خانەی گرووپی پاشگرە داڕێژەکانی ناوی شوێن ئەژماردەکرێت و لە ڕووی چالاکییەوە، بەرهەمێکی مامناوەندی هەیە و پلەی چالاکیی و بەرهەمداری ناگات بە هەردوو پاشگری /ـگە،گا،ـخانە/، هەروەها گرنگترین سیماواتاییەکانی ئەم پاشگرە بریتین لە: (+شوێن)، (+هەڵگرتن و پاراستنی شت)، (+تەسکی و داخراوی شوێنەکە).

١ـ ناو + /ـدان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

گوڵدان، مۆمدان، شەمعدان، هێلکەدان، مناڵدان، پزدان، شەکردان، خوێدان، قەنددان، ئاگردان، خەڵوزدان، کلدان، زیندان، توێشوودان، ....&

هەروەها پاشگری /ـدان/ لە شێوەی فۆرمی /ـدانە/شدا دەردەکەوێت وەک:

سیکڵدانە/چیکڵدانە، وەک لە ئیدیەمی: (چیکڵدانە تەنگ)دا دەردەکەوێت.

کەواتە ئەم گیرەکە وەک دەردەکەوێت، گیرەکێکی زۆر چالاک و بەبەرهەم نییە، بەڵکو بەرهەمی مامناوەندە. هاوکات یەکێک لە فاکتەرە بنەڕەتییەکانی، کە وایکردووە زۆر چالاک نەبێت، دەگەڕێتەوە بۆئەوەی، کە ناتوانێت لەگەڵ هەموو بناغەیەکدا بێت، بەڵکو تەنها لەگەڵ ناودا دێت و بناغەکانیش لە ڕووی پێکهاتەوە سادەن. هەروەها " لەڕووی واتاوە، سنووری بەکارهێنانی ئەم پاشگرە دیاریکراوە و ناتوانرێت لە جێی هیچ یەکێک لە پاشگرەکانی دیکەی ناوی شوێن بەکاربهێنرێت." (نەرمین عومەر: ٢٠١٠: ٨٩).

/ـستان/: یەکێکە لە پاشگرە دێرینەکانی زمانی کوردی و دەربڕی چەمکی شوێنە، بەڵام لەڕووی چالاکییەوە، دەتوانین بڵێین لە ئێستای زمانی کوردیدا بەکارهێنانی لە بەرهەمهێنانی وشەی نوێی زمانییدا کەمیکردووە، یاخود تاڕادەیەک نەماوە، واتە بەرهەمێکی مامناوەندی هەیە. هەروەها لەڕووی واتاییشەوە گرنگترین سیما واتاییەکانی، بریتین لە: (+شوێن، +کراوە، +فراوان، +زۆری، ...&)، هاوکات ناو وەک یەکێک لە گرنگترین ئەو بناغانەیە، کە ئەم پاشگرە هەڵیدەبژێرێت، بە تایبەتیش ناوی میللەت، کە دەربڕی شوێن و سنوری جوگرافیای ئەو میللەتەیە، هەروەها زۆربەکەمی لەگەڵ بناغەی ئاوەڵناویشدا دێت.

کەواتە پاشگری /ـستان/، "بەناوبانگترین پاشگری شوێنە لە ناو زمانە ئێرانییەکاندا، کە بۆ ناونانی شوێنی میللەتان بەکاردەهێنرێت، هەروەها بۆ ناونانی شوێنی شتی تریش لەکاردایە." (فازڵ عومەر: ٢٠٠٥: ٨٠). گرنگترین یاساکانی ڕۆنانی ناوی شوێن بە یارمەتی پاشگری /ـستان/، بە پێی پۆلە جیاوازەکانی ئاخاوتن بریتین لە:

١ـ ناوی میللەت + /ـستان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

کوردستان، تورکمانستان، ئۆزبەکستان، بلوجستان، گورجستان، ئەفغانستان، پاکستان، هیندستان، تاجیکستان، عەرەبستان، ئەرمەنستان، یۆنانستان، کیرغیزستان، ...&

٢ـ ناوی ڕووەک و گیژوگیا و مێروو + /ـستان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

گوڵستان، دارستان، مێرووستان، ...&

٣ـ پاشگری /ـستان/، " دەچێتە سەر هەندێک ناو کە خۆیان شوێن و جێگەن." (ڕۆژان نوری عبداللە: ٢٠١٣: ٥١)، وەک:

ناوی شوێن و جێگە +/ـستان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

گۆڕستان، کوێستان، جەنگەڵستان، شارستان، ...&، هەروەها لەوشەی (کێو+ستان = کوێستان)، کە تیایدا ئاڵوگۆڕ بەشوێنی دەنگەکانی /ێ، و/، کراوە، ئەمەجگەلەوەی کە ئەم وشەیە لە فۆڕمی (کۆسار)یشدا لەزمانی کوردیدا دەبینرێت، کە پێمانوایە، ئەم دەربڕینەیان زیاتر سەر بەزمانی فارسییە، (کوە + سار = کۆسار).

٤– ئاوەڵناو + /–ستان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن (ئاوەڵناوئاسا).

تاریکستان، ...&

پاشگری /–ستان/، کە چووەتە سەر ئاوەڵناوی (تاریک) لەڕاستیدا جگە لەوەی دەربڕی شوێنە، بەڵام واتای ئاوەڵناوی بەسەریدا زیاتر زاڵە و هەڵگری سیفەتی وەسفە، کە ئەویش وەسفی شوێنی زۆر تاریک دەکات، بۆیە دەتوانین بە ئاوەڵناوئاسا ئەژماری بکەین، هاوکات پاشگری /–ستان/، دەچێتە سەر چەند ناوێکی تریش، کە جگە لە نیشاندانی شوێن، بە ڕای ئێمە زیاتر هەڵگری واتای وەسفە و ئەمانیش دەتوانین بە ئاوەڵناوئاسا ناودێریان بکەین، وەک: کافرستان/کافرسان، خەرابستان، سەرابستان، ...&

/–ەڵان/: یەکێکە لە پاشگرە ناچالاکەکانی دەربڕی چەمکی شوێن و دەرکردە و بەرهەمی ئەم پاشگرە بە پەنجەکانی دەست دەژمێردرێن، هەربۆیە لە ئێستای زمانی کوردیدا بەرهەمێکی ئەوتۆی نییە و دەتوانین بڵێین لەبەرهەمهێنان کەوتووە، هاوکات ئەم پاشگرە دەچێتە سەر بناغەی پۆلەکانی (ناو، ئاوەڵناو)، هەروەها لە ڕووی سیمانتیکییەوە، گرنگترین سیماواتاییەکانی: (+شوێن، +حوکمی چاو، +زۆریی)یە، دەتوانین ئەم دوو یاسایەی خوارەوە بۆ ڕۆنانی ناوی شوێن بە یارمەتی پاشگری /–ەڵان/ دیاریبکەین:

١– ناو + /–ەڵان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

قامیشەڵان، بەردەڵان، زیخەڵان، قومەڵان، هەنگەڵان، کوندەڵان، کەندەڵان، ...&

٢– ئاوەڵناو + /–ەڵان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

سەوزەڵان، نەرمەڵان، ڕەقەڵان، ...& لەم نموونانەدا، کە چوونەتە سەر ئاوەڵناو هەست دەکرێت، کە جگە لە پیشاندانی شوێن، کە شوێنی (سەوزایی، نەرمایی، ڕەقانی)یە، هاوکات هەستدەکرێت واتای وەسفی تێدا زاڵە و دەتوانین بە ئاوەڵناو ئاسا چاویان لێبکەین.

هەروەها لە وشەی (قەدەلان)دا، کە هەمان پاشگری /–ەڵان/ە، بە هۆی ئاسانی درکاندن و لایەنی ئاهەنگ و مۆسیقای وشەکەوە پاشگرەکە لە /–ەڵان/ەوە بووە بە /–ەلان/.

/–جاڕ/: یەکێکی ترە لە پاشگرە سست و کەمبەرهەمەکانی زمانی کوردی و لە ئێستادا لە بەرهەمهێنان وەستاوە، هاوکات ئەم پاشگرە زیاتر لەگەڵ ئەو بناغانەدا دێت، کە ناوی گژوگیاو ڕووەکن، وەک:

١– ناو + /–جاڕ/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

نێرگزەجاڕ، توتنەجاڕ، بەلەکجاڕ، ...&

/–زار/: ئەم گیرەکەش بە یەکێک لە گیرەکە کەمبەرهەم و سستەکانی داڕێژی ناوی شوێن لە ئێستای زمانی کوردییدا لە قەڵەمدەدرێت و بەرهەمی تەنها ئەو وشانەیە، کە لەکۆندا لەگەڵ ئەم گیرەکەدا هاتوون و لە ئێستای زمانەکەدا بناغەیەکی نوێ نادۆزرێتەوە، کە ئەم پاشگرە ڕۆینابێت، هاوکات گیرەکی /–زار/، هاوشێوەی گیرەکی /–جاڕ/ەو زۆرجار سنوری نێوانیان تێکەڵدەبێت و هەندێک زمانەوان بە یەک گیرەک ئەژماری دەکەن، بەڵام لەڕاستیدا ئەگەر بنەمای شوێن گۆڕینی گیرەکەکان بۆسەر بناغەکانیان بکەینە پێوانە و قیاس ئەوا ناتوانین بڵێین یەک گیرەکن، وەک: (نێرگزەجاڕ/نێرگززار*، توتنەجاڕ/توونتزار*)، هەروەها گرنگترین سیماواتاییەکانی هەردوو گیرەکی /–جاڕ،–زار/، هەریەکێکن، کە ئەوانیش:

(+شوێن، +گژوگیا و ڕووەک، +مامناوەندیی شوێنەکە، +زۆریی)، هاوکات ئەم پاشگرە /–زار/ بنکەکەی تەنها چەند ناوێکی سادەیە، کە بەپێی ئەم یاسایەی خوارەوە دەیخەینەڕوو:

١– ناو + /–زار/ = ناوی دارێژراوی شوێن

گوڵزار، مێرگ گوڵزار > (مێرگوزار، مێرغوزار)، لالەزار، چەمەنزار، ...&

/–ەوار/: ئەم پاشگرەش، یەکێکە لە پاشگرە سست و ناچالاکەکانی بەرهەمهێنانی وشەی دارێژراو لە زمانی کوردیدا، هاوکات هەرچەندە بە پاشگری دارێژی ناوی شوێن ناوبراوە، بەڵام نموونەی وامان دێتە بەردەست، کە لە ڕاستیدا دوورو نزیک پەیوەندییان بە شوێنەوە نییە، یاخود ئەگەر پەیوەندیشیان هەبێت، ئەوا لە ڕووی سیمانتیکییەوە نیشانەی پرسی لەسەرە، بۆ نموونە وشەکانی: (ئومێدەوار، کوڵەوار)، لە ڕاستیدا ئەمانە بریتین لە (ئاوەڵناوی بکەری دارێژراو) نەک ناوی شوێن، کەواتە یان دەبێت ئەمە بە دوو پاشگری جیا دابنێین و بە (هاوبێژی) یەکتر ئەژماریان بکەین، یاخود دەبێت ئەوە ڕەتبکەینەوە، کە پاشگری /–ەوار/، تەنها دەربڕی چەمکی شوێن بێت. هاوکات وشەی (شوێنەوار)، کە بەرامبەر (آثار)ی زمانی عەرەبی بەکاریدەهێنین، لە ڕووی سیمانتیکییەوە گونجاو نییە، چونکە ئەوکات واتاکەی دەبێتە (شوێنی شوێن)، کە ئەم دەربڕینەش ڕێگەپێدراو نییە، بەڵام لە بەرامبەر ئەمەدا بەکارهێنانی زاراوەی (ئاسەوار)، کە لە (ئاسار + /–ەوار/) دروستکراوە، ڕێگە پێدراوە، هەروەها کەتیگۆری ناو تەنها کەتیگۆرییە، کە ئەم پاشگرە وەک بناغە بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت، بە واتای شوێنەوە:

١– ناو + /–ەوار/ = ناوی دارێژراوی شوێن

لێرەوار، ئاسەوار، گەڤنەوار، ...&

کەواتە پاشگری /–ەوار/، " بە یەکێک لە گیرەکە ناچالاکەکانی، سازکردنی ناوی شوێن دادەنرێت، چونکە توانایەکی کەمی هەیە و لەگەڵ چەند نموونەیەکی کەمدا دەبینرێت." (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ١٠٤)، هاوکات پێویستە ئەوەش بخەینەڕوو، لە ڕاستیدا ئەم گیرەکە بە واتای شوێنەوە دەتوانین بە گیرەک ئاسا ئەژماری بکەین، چونکە لە بنەڕەتدا وشەی سەربەخۆیە و بە فۆڕمی هەوار/وار، لە ئێستای زمانی کوردیدا لە هەردوو دیالێکتە سەرەکییەکەی زمانی کوردیدا وجودی هەیە، وەک: (هاوینەهەوار، هەواری نوێ، هەوارگە، وارێ مە)، تەنانەت فۆڕمی (وار WAR) ناوی کەناڵێکی تەلەفزیۆنی ئاسمانیی کوردییە، کەواتە هەروەک (ڕەفیق شوانی دەڵێت): " ئەم پاشگرە، لە بنچینەدا، (هەوار)ە، بە سوانی (ە) لە ناوەوە، بۆتە پاشگری /–وار/. " (٢٠١٢: ٨٩٥).

/–دێن، دین/: ئەم دوو گیرەکە، دوو پاشگری دارێژی ناوی شوێنن و پێمانوایە هەردوکیان ئەلۆمۆرفی مۆرفێمی /–دان/ن، لەبەرئەوەی لە ڕووی پێکهاتەوە تا ڕادەیەک هەمان فۆڕمیان هەیە و لە ڕووی سیمانتیکیشەوە هەمان سیمای واتایی کۆیان دەکاتەوە، کەئەویش: (+شوێن، +داخراو، +پارێزگاریکردن و هەڵگرتن)ە، تەنها گۆڕانێکی بچووک هەیە ئەویش گۆڕینی دەنگی (ا > ێ /ی)، دیارە ئەم گۆڕانەش دەچێتە ژێر فاکتەری دەنگسازیی و ئاواز و مۆسیقاو گونجاندنی بناغەکان لەگەڵ /–دێن، دین/دا، نەک /–دان/، هاوکات فاکتەری شێوازی ئاخاوتنی ناوچەییش لە نێوان /–دێن/ و /–دین/دا، هەیە، جگە لەڕووی لایەنی واتاییەوە، چونکە لە ناوچەکانی سلێمانی و گەرمیان پاشگری /–دێن/، واتای هەڵگرتن و پاراستن و شوێنی ئەو شتە دەبەخشێت، کە تێیدایە، بەڵام پاشگری /–دین/، لە ناوچەکانی سنووری هەولێر بەواتای (چێشتخانە / مەتبەخ / موبەق) دێت، نەک شوێنی هەڵگرتنی شتێک.

دیارە یەکێک لەو بەڵگانەی، کە دەمانبات بەرەو ئەوەی بڵێین ئەلۆمۆرفی مۆرفێمی /–دان/ن، لەسەر ئەو بنەماو پێوانەیەی، کە لە زمانی کوردیدا ئاساییە حاڵەتی فۆنۆلۆژیی گۆڕینی دەنگی (ا > ێ)، وەک لە کاتی گۆڕینی تافی کردار

لە ڕابردوو بۆ داهاتوو، بە تایبەت لەو کردارانەی، کە مۆرفیمی تافی ڕابردووەکەیان (ا)ە، یان لە کردارەکەدا فۆڕمی (ا) هەیە، وەک:

ژمار = ژمێر (ا > ێ)

کوڵا = کوڵێ

دانا = دانێ، ...&

کەواتە یاسای ڕۆنانی ناوی دارێژراوی شوێن بە هۆی گیرەکەکانی: /ـدێن، دین/ەوە بەمشێوەیەی خوارەوەیە:

ناو + /ـدێن، دین/ = ناوی دارێژراوی شوێن

کادێن،ناندێن، ناندین، ...&

/ـاوا/: ئەم مۆرفیمە، لە سازکردنی ناوی شوێنی تایبەتیدا، چالاک و بەتوانایە، بەزۆریش دەچێتە سەر ناوی تایبەتی و ناوی گشتی، ئەوەی کە دروستیشی دەکات ناوی تایبەتی گەڕەک و گوند و شارۆچکەیە. (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ١٠٦). هەرچەندە لە بنەڕەتدا دەتوانین بڵێین ئەم پاشگرە وشەی سەربەخۆ بووە و لە ئێستادا مامەڵەی گیرەک دەکات و گیرەک ئاسا ڕەفتاردەکات، چونکە لە بنەڕەتدا بە واتای شوێن و ئاوەدانی دێت، بۆ نموونە وەک (گوند و لادێ)، کە ئێستاش لە زمانەکەماندا وشەی (ئاوایی)، وەک هاوواتای (گوند، لادێ)، بەکاردەهێنرێت، هاوکات ئەو بناغانەی، کە دەچێتە سەریشی سەرجەمیان ناون، بە تایبەتیش ناوی مرۆڤ، واتە ناوی تایبەتی، ئەمەش ئاماژەی ئەوەیە، کە لە کۆندا لەبەرئەوەی سیستەمی ژیانی لادێکانی کوردستان ئاغانشین بووە، واتە خەڵکانی ئاغاو دەرەبەگ و خاوەن نفوزی خێڵەکی گوندەکانیان بە ناوی خۆیانەوە ناوناوە، بۆ نموونە لە جیاتی بڵێن (گوندی/ئاوایی میر)، وتراوە (میراوا)، هاوکات مەرجیش نییە بەردەوام هەرچووبێتە سەرناوی مرۆڤ، بۆ نموونە وەک: (تەیراوا)، کە لەوەیە مەبەست لێی شوێنی باڵندە بووبێت، کە لەوشەی (طیر + /ـاوا/ = تەیراوا)، بە کەمێک گۆڕانی فۆنۆلۆژییەوە. کەواتە یاسای ڕۆنانی ناوی شوێن بەم پاشگرە بریتییە لە:

ناو + /ـاوا/ = ناوی دارێژراوی شوێن

حاجیاوا، بەکراوا، تەیراوا، دۆلاراوا، عەلیاوا، بەلاشاوا، تۆبزاوا، سمایلاوا، میراوا، وارماوا، ئەحمەدئاوا، قەرەجاوا، باداوا، قالاوا، ...&

/ـان/: یەکێکە لەو گیرەکانەی، کە لە دیاریکردنی شوێنی تایبەتی و گشتیشدا، چالاکە و بەشێوەیەکی گشتی سیمای (+شوێن، +/-تایبەتی و گشتی) هەیە. دەرکردەی ئەم پاشگرە، بریتییە لە ناوی چەند شوێنێکی سروشتی، یاخود چەند شوێنێکی تایبەتی لە نموونەی گەڕەکی شارەکان، هاوکات لە ڕووی بناغەشەوە تەنها دەچێتە سەر کەتیگۆری ناو. هەروەها پێشمانوایە، کە ئەم پاشگرە یەکێکە لەپاشگرە دێرینەکانی زمانەکەمان، کەواتای شوێنی بەخشیوە، یاخود لەوەیە زۆرجار هەردوو چەمکی (+شوێن، +کۆ) تیایدا یەکیان گرتبێ، بەڵام لە دارشتنی ناودا زیاتر ناوی شوێنی کۆمەڵێک خەڵک، یان دیاردەی بەخشیبێت بۆ نموونە وەک ناوەکانی: (بابان، ئەردەڵان، موکریان، سۆران، کرماشان، گۆران)، کە لێرەدا هەردوو وشەی (سۆران و گۆران) بە بەڵگەی قسەکانمان وەردەگرین (سۆر + ان = شوێنێک کە دیاردەو حاڵەتی ڕەنگی سووری زۆربێت)، (گۆر + ان = شوێنی خەڵکانی زەردەشتی پەیرەو کە بە گەبر، گاور لە دوای هاتنی ئایینی ئیسلامەوە دەناسرێن.) هاوکات یاسای دارشتنی ناوی دارێژراوی شوێن بەهۆی ئەم گیرەکەوە بریتییە لە:

ناو + /ـان/ = ناوی دارێژراوی شوێن.

سەروەران، شەهیدان، مامۆستایان، فەرمانبەران، ئەندازیاران، ئەنفالەکان*، ناوگردان، ناوشاخان، سەرکەپکان، پشتئاشان، بیابان، ناوپردان، یاخیان، حاجی ئۆمەران، پڵنگان، زورکان، سێتاقان، دووڕیان، چوارڕیان، سێڕیان ...&

/ـیان/: یەکێکە لە پاشگرە سستەکانی سازکردنی ناوی شوێن لە زمانی کوردیدا، چونکە ژمارەیەکی کەم دەرکردەی هەیە و بەرهەمی ئەم پاشگرە تەنها چەند ناوێکی تایبەتی شوێنە، هەروەها لە ڕووی بناغەوە کەتیگۆرییەکانی (ناو، ئاوەڵناو) وەردەگرێت، بە پێی ئەم یاسایە:

ناو/ئاوەڵناو + /ـیان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن.

بازیان، گەرمیان، شێخ مەنسوریان، باپشتیان، ...&

/ـەن/: ئەم پاشگرەش یەکێکی ترە لە پاشگرە سست و بێبەرهەمەکانی ئێستای زمانی کوردی و تەنها لە چەند نموونەیەکدا بەرچاودەکەوێت، کە لە ئێستای زمانەکەدا هیچ بەرهەمێکی بەدیناکرێت. هەروەها دەچێتە سەر هەردوو کەتیگۆری ناو و ئاوەڵناو، لە ڕووی واتاشەوە دەرکردەکەی دەتوانین بە ئاوەڵناوئاسای لە قەڵەمبدەین، چونکە کاتێک وشەیەکی وەک: (پوشەن)، دەبینن جگە لە شوێنێک، کە پوشی لێیە، بەڵام تا ڕادەیەک وەسفیشی تیایە، کە مەبەست لێی شوێنێکە، کە پوشاوییە، یاخود پوشی زۆری لێیە. بۆیە گرنگترین سیماواتاییەکانی: (+شوێن، +زۆریی)یە.

١ـ ناو + /ـەن/ = ناوی داڕێژراوی شوێن: پوشەن، بەردەن، ...&

٢ـ ئاوەڵناو+ /ـەن/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

ڕەقەن، ڕووتەن، زەبەن، لێژەن، ..&

/ـشەن/: یەکێکی ترە، لە پاشگرە سستەکانی داڕێژی ناوی شوێن و تەنها لە وشەی (گوڵشەن)دا، دەتوانین نموونەی بۆ بهێنینەوە، واتە لە ئێستای زمانەکەدا دەتوانین بە پاشگرێکی مردوو لەقەڵەمی بدەین.

/ـمان/: ئەم پاشگرە، یەکێکی ترە لە پاشگرە زۆرناچالاک و سستەکانی ئەمڕۆی زمانی کوردی، کە دەربڕی چەمکی شوێنە.

کردار + /ـمان/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

نیشتمان، ...&

/ـایی/: ئەم مۆرفیمە دەچێتە سەر هەردوو بنکەی ئاوەڵناو و ناو، بۆ دروستکردنی ناوی شوێن بەکاردێت. کە سیفەتی شوێنەکە دەکرێتە پێوەر بۆ ناونانەکە، وەکو ئاوەڵناوئاسا بەکاردێت. (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ١٠٧). هەروەها لە ڕووی سیمانتیکییەوە، سیماواتاییەکانی: (+شوێن، +زۆریی)، دەبەخشێت، بۆ نموونە وشەی (سەوزایی)، ناوە بۆ شوێنێک، کە گژوگیای زۆری لێ بێت و ئەو گژوگیایە ئەوەندە هەبێت، کە توانیبێتی ڕەنگی زەوییەکە بشارێتەوە. کەواتە گرنگترین یاساکانی ڕۆنانی ناوی شوێن بەهۆی ئەم پاشگرەوە بریتین لە:

---

*ناوی گەڕەکێکی تازەدروستکراوە، لەلایەن حکومەتی هەرێمەوە، کەسوکاری ئەنفالەکانی سنوری شارۆچکەی چەمچەماڵی تیادەژێت.

١ـ ناو + /ـایی/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

دۆڵایی، شاخایی، دەشتایی،...&

٢ـ ئاوەڵناو + /ـایی/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

نزمایی، قوڵایی، بەرزایی، سەوزایی، تەختایی، ...&

/ـانی/: ئەم پاشگرەش، تارادەیەک نزیکە لە پاشگری /ـایی/ و هەمان واتا دەبەخشێت و زۆرجار شوێنی یەکتریش دەگرنەوە، هاوکات دەچێتە سەر بناغەی (ئاوەڵناو)، هەروەها لەڕووی بەرهەمیشەوە پاشگرێکی سست و کەمبەرهەمە، هاوکات پێشمانوایە ئاڵوگۆڕ لە نێوان هەردوو پاشگری /ـایی، -انی/، پەیوەستە بە ئاخێوەر و توانای گونجاندنی هەرکامێکیان لەکاتی درکاندن و ئاسان بێژتن بۆ قسەکەر، چونکە جیاوازیی ئەوتۆ لە نێوان ئەم دوو گیرەکەدا نابینرێت:

ئاوەڵناو + /ـانی/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

دەشتانی/دەشتایی، تەختانی/تەختایی

ڕەقانی، نەرمانی، زورگانی ...&

/ـوو/: ئەم پاشگرە لە داڕشتنی ناوی شوێندا زۆر سستەو تەنها لەگەڵ چەند ناوێکی شوێندا دێت، کە ئاوەڵکردارئاسا ڕەفتار دەکەن، یاخود ناوی ئاوەڵکردارین و دەرکردەکەشیان ناوی شوێنی ئاراستە دەگەیەنێت. وەک:

ناوی ئاوەڵکرداری + /ـوو/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

سەروو، خواروو، ژوروو، ژێروو، ...&

/ـەوانی/: ئەم پاشگرە، کە تەنها لە ناوی داڕێژراوی (چۆڵەوانی)دا، دەبینرێت، یەکێکی ترە لە گیرەکە داڕێژە بێبەرهەم و سستەکانی ناوی شوێن، هاوکات لەگەڵ پاشگری /ـایی/دا، دەتوانین بڵێین هاوواتایە و دەتوانێت بە هەمان واتا لە بری بەکاربهێنرێت، وەک: (چۆڵەوانی / چۆڵایی).

/ـەتی/: ئەم گیرەکە، یەکێکە لەو گیرەکانەی، کە زیاد لە ئەرکێکی هەیە، ئەوەی لێرەدا مەبەستە ئەوەیە، کە دەچێتە سەر " ناو و دەیکات بە ناوی شوێن." (محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید: ٢٠٠٦: ٥٨)، واتە ئەمیش یەکێکە لە پاشگرە داڕێژەکانی ناوی شوێن و ئەو بناغانەی، کە وەریشیدەگرێت، بریتین لە چەند بناغەیەکی دیاریکراو، کە زیاتر دەربڕی شوێنی عەشیرەتێک، یاخود ناوچەی هۆزێک ناودەنێت و لە ڕووی بەرهەمیشەوە کەمبەرهەم و سستە.

ناو + /ـەتی/ = ناوی داڕێژراوی شوێن

جافەتی، بەرانەتی، خۆشناوەتی، زرارەتی، ....&.

/ـایەتی/: ئەم پاشگرەش، بە هەمان شێوەی پاشگری /ـەتی/، جگە لەوەی، کە ئەرکی تریشی هەیە، بەڵام لە نموونەکانی: (مەنگوڕایەتی، شینکایەتی)، دەربڕی چەمکی شوێنە و هەمان تایبەتمەندیی پاشگری /ـەتی/، هەیە، بەڵام لە هەموو نموونەکاندا ناتوانین لە بری یەکتر بەکاریان بهێنین. وەک:

جافەتی/ جافایەتی

بەرانەتی / بەرانایەتی*

مەنگوڕایەتی / مەنگوڕەتی*

/ـار/: گیرەکێکی ناچالاکە، لە دروستکردنی ناوی شوێندا، لەگەڵ چەند نموونەیەکدا دەبینرێت و ناوی شوێنی گشتی دروستدەکات. کە زیاتر بەشێک لە شوێنێک ناودەنێت. (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ١٠٧)، بۆنموونە وەک: (کەنار، لێوار، بنار،...&)

خشتەی ژمارە (١) ڕێژەی چالاکیی و سستیی مۆرفیمە بەندە داڕێژەکانی ناوی شوێن، لەسەر بنەمای نموونە بەکارهێنراوەکان، کە سەرجەم نموونەکان بە ژمارە بریتین لە: (٢١٩) وشە.

ژ	گیرەک	ژ.نموونەی بەشداربوو	ڕێژەی چالاکیی و سستیی
١	/ـگە، گا/	٥٠	%٢٢,٨٣

٢	/ـخانە/	٣٨	%١٧,٣٥
٣	/ـستان/	٢١	%٩,٥٨
٤	/ـان/	٢٠	%٩,١٣
٥	/ـدان/	١٥	%٦,٨٤
٦	/ـاوا/	١٤	%٦,٣٩
٧	/ـەڵان، ەلان/	١١	%٥,٠٢
٨	/ـایی/	٨	%٣,٦٥
٩	/ـەن/	٦	%٢,٧٣
١٠	/ـانی/	٥	%٢,٢٨
١١	/ـزار/	٤	%١,٨٢
١٢	/ـیان/	٤	%١,٨٢
١٣	/ـەتی/	٤	%١,٨٢
١٤	/ـوو/	٤	%١,٨٢
١٥	/ـجاڕ/	٣	%١,٣٦
١٦	/ـەوار/	٣	%١,٣٦
١٧	/ـدێن، دین/	٣	%١,٣٦
١٨	/ـار/	٣	%١,٣٦
١٩	/ـایەتی/	٢	%٠,٩١
٢٠	/ـشەن/	١	%٠,٤٥
٢١	/ـمان/	١	%٠,٤٥
٢٢	/ـەوانی/	١	%٠,٤٥

٢/٢ پۆلی پاشگرە داڕێژەکانی ناوی خاوەن پیشە:

چەپکێک مۆرفیمن، لە زمانی کوردیدا ڕۆڵیان لە زەنگینکردنی گەنجی وشەکانی زمان و پڕکردنەوەی پێداویستی ئاخێوەری کوردزماندا هەیە. هاوکات ئەم پۆلە لە مۆرفێمی بەند دەتوانن لە ڕووی کەتیگۆرییەوە بناغەی جیاواز هەڵبیژێرن و وشەی نوێ دابڕێژن. " بە زۆریش یارمەتی دارشتنی ناوێک دەدەن، کە پیشە و ئیشی یەکێکی پێ دیاری بکەن." (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ٢٠١٤: ٦٩). واتە ئەم گروپە مۆرفیمە لە ڕووی واتاییەوە سیمای سەرەکییان (+پیشە)یە، بەڵام لە جۆری پیشەکان و هەڵبژاردنی بناغەکاندا جۆرێک لە ئازادییان هەیە. ئەمە جگە لەوەی. کە جاری واشە ئاڵوگۆڕ لە نێوان مۆرفیمەکانی یەک بناغەشدا ڕوودەدات، وەک (یاریکەر / یاریچی)، (پینەدۆز / پینەچی)، واتە لەم شوێنانەدا وەک سینۆنیمی یەکتر مامەڵە دەکەن. هەروەها لەڕووی چالاکیی و بەرهەمدارییەوە دەتوانین پلەکانی (بەرهەمدار، ناوەندەبەرهەم، کەمبەرهەم)یان بۆ دیاریبکەین.

/-کەر/: ئەم مۆرفیمە لە بنەڕەتدا دەتوانین بڵێین مۆرفیمێکی ناسادەیە و لە دووبەش پێکهاتووە: (ڕەگی کرداری (کردن) + پاشگری /-ەر/، واتە (کە + /-ەر/ = کەر)،دیارە ئەمیش بە تیاچوونی یەکێک لە دوو دەنگە بزوێنە کورتەکەی [ە]، بەڵام لە ئێستادا وەک یەک مۆرفیم مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت و یەکێکە لە گیرەکە دێرینەکانی داڕێژی ناوی خاوەنپیشە، هەروەها لەڕووی چالاکیی و بەرهەمەوە دەتوانین بڵێین " یەکێکە لە گیرەکە چالاک و بە تواناکانی ناوی پیشە، چونکە دەتوانێت لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر وشەدا دەربکەوێت." (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ١١٠). بەڵام لە ئێستای زمانی کوردیدا بەرهەمێکی مامناوەندی هەیە، کە ئەمەش لە کۆندا دەشێ بەرهەمی زیاتر بووبێت، دیارە یەکێک لە فاکتەرە گرنگەکانی ئەوەی، کە بەرهەمی سنورداربوە، پەیوەندی بە لایەنی سیمانتیکی و تابووی گیرەکەکەوە هەیە، چونکە هاوبێژە لەگەڵ وشەی (کەر/گوێدرێژ)دا، بۆیە زۆرجار قسەکەر هەوڵدەدات تا یاساکانی زمان ڕێگەی پێبدەن ئەو وشەیەی، کە بەم گیرەکە ڕۆنراوە بیگۆڕێت بە وشەیەکی هاوواتای وەک وشەکانی: (نوێژکەر: نوێژخوێن، کارەکەر: خزمەتکار، یاریکەر:یاریزان، قسەکەر: ئاخێوەر، ...&).

ناو + /-کەر/ = ناوی داڕێژراوی خاوەن پیشە

دارکەر، یاریکەر، ڕاوکەر، نانکەر، سواڵکەر، سەماکەر، قسەکەر، ...&

/-گەر/: ئەم پاشگرە زۆر چالاک نییە، تەنیا دەچێتە سەر (ناو)و واتای پیشە ڕادەگەیەنێت. (ڕۆژان نوری عبدالله: ٢٠١٣)، هاوکات پاشگری /-گەر/، بەشێوەیەکی گشتی لەسەرەتادا لەگەڵ ناوی چەند کانزایەکدا هاتووە و ناوی خاوەنپیشەی گەیاندووە، بەڵام لە ئێستاداو بە تێپەڕبوونی کات لەگەڵ بناغەی چەند ناوێکی تردا بەکاردەهێنرێت، کە ناوی کانزا نین، بۆ نموونە وەک: (جادوگەر، ڕۆژنامەگەر).

١- ناو + /-گەر/ = ناوی داڕێژراو

مسگەر، ئاسنگەر، زەڕەنگەر، جادوگەر، ڕۆژنامەگەر، ...&

هاوکات پاشگری /-گەر/ لەگەڵ بناغەی چەند ئاوەڵناو و ناوێکدا، بە یارمەتی پاشگری /-ی/، داڕێژی ناوی ئەبستراکتی و لە فۆرمی /-گەری/دا پێکەوە دەچنەسەر چەند بناغەیەک و ناوی واتایی ڕۆدەنێت، کە لە ڕووی سیمانتیکییەوە ناوی ئەبستراکتیی ڕووت، یان ناوی ئەبستراکتیی پیشەیە. وەک:

ڕۆژنامەگەری، تازەگەری، نوێگەری، سۆفیگەری، ناوچەگەری، خێڵگەری،...&

/-کار/: یەکێکە لە فۆرمە چالاکەکانی داڕێژی ناوی خاوەنپیشە لە ئێستای زمانی کوردیدا و لە بنەڕەتدا بە هەردوو فۆرمی سەربەخۆ و گیرەک لە ئێستای زمانەکەدا لەکاردایە، بۆ نموونە بە شێوەی فۆرمی سەربەخۆ، وەک وشەیەکی ئاسایی لە نموونەی: (کارکردن، کارنامە، کاربەجێ، کارگوزار، کارخاس، کارگە، کارخانە، کارمەند، ...&)، بەڵام مامەڵەکردن لەگەڵیدا وەک گیرەک بەرهەم و دەرکردەی زیاتری بۆ فەرهەنگی زمان دەبێت، چونکە یەکێکە لەو کەرەسانەی، کە دەتوانین وەک گیرەک زیاتر سوودی لێوەربگرین و لەگەڵ بناغەی دەیان وشەی جیاوازدا ناوی خاوەنپیشەی پێڕۆبنێن، کەواتە ئەم گیرەکە، یەکێکە لەو پاشگرانەی، کە بەکارهێنانی مەودایەکی فراوانی هەیە و پیشە و کاری کەسێک، یان شتێک دەردەخات. هاوکات لەگەڵ بناغەی جیاوازدا دەتوانێت لەکاردابێت. بۆ نموونە وەک:

١- ناو + /-کار/ = ناوی خاوەنپیشە.

کرێکار، داواکار، ستەمکار، سەرکار، شوێنکار، بریکار، خزمەتکار، شەوکار، تەماعکار، کاسبکار، پێشکەشکار، شانۆکار، نمایشکار، ...&

٢- ئاوەڵناو + /-کار/ = ناوی داڕێژراو

جوانکار، نوێکار، ...&

٣- کردار + /-کار/ = ناوی داڕێژراو، وەک: (خوێندکار، ...&).

هەروەها لەگەڵ پاشگری /-ی/ی داڕێژی ناوی ئەبستراکتییدا، لە فۆڕمی /-کاری/دا، بەشێوەیەکی فراوان ناوی ئەبستراکتیی پیشە ڕۆدەنێت لە نموونەی:

(گەچکاری، سپیکاری، ستەمکاری، داواکاری، خزمەتکاری، کرێکاری، هاوکاری،...&)

/-ساز/: یەکێکی ترە لە مۆرفیمە داڕێژەکانی ناوی خاوەنپیشە، بەڵام لەڕووی چالاکییەوە، بەرهەمدار نییە و تا ڕادەیەک پاشگرێکی سستە لە ڕۆنانی وشەی نوێدا، هەرچەندە لە ئێستای زمانی کوردیشدا بەهۆی ئەم گیرەکەوە توانراوە لە بواری زاراوەسازییدا سوودیلێوەربگیرێت و چەند زاراوەیەکی پێدابڕێژرێت، بەڵام لە ڕاستیدا بەرهەمی هەر کەموسنووردارە، هەروەها لەگەڵ پاشگری داڕێژی /-ی/ی ناوی ئەبستراکتیدا لە چەند زاراوەیەکی زمانەوانیدا دەبینرێت لە شێوەی پاشگری /-سازی/دا، وەک: (دەنگسازیی، وشەسازیی، ڕستەسازیی، واتاسازیی، ..&)، " بەڵام ناتوانین بڵێین وشەساز یان ڕستەساز، چونکە کەسی پسپۆڕ لەو بوارەدا خۆی یاساکان دروستناکات، تەنها لێکۆڵینەوە لەو بوارەدا دەکات و پسپۆڕە تیایدا." (نەرمین عومەر: ٢٠١٠: ٣٥).

١- ناو + /-ساز/ = ناوی داڕێژراو: چەخماخساز، فلیمساز، دەرمانساز، ددانساز، زاراوەساز، ڕەخنەساز،...& (جەمال عەبدول: ٢٠٠٨: ٨٢).

/-چی/: یەکێکە لە مۆرفیمە چالاک و بەرهەمدارەکانی ناوی خاوەن پیشە لە ئێستای زمانەکەدا، هەرچەندە بۆچوونەکان لەگەڵ ئەوەدان، کە " پاشگرێکی تورکییەو دەربازی زمانی کوردی بووە." (فازڵ عومەر: ٢٠٠٥: ٦٥). هاوکات پاشگری /-چی/ لە ڕووی سیمانتیکییەوە زیاتر هەڵگری سیماکانی (+پیشە، +بەردەوامی)یە، هەروەها بە شێوەیەکی گشتیش بناغەی ئەم پاشگرە، لە کەتیگۆری ناوە. وەک:

١- ناو + /-چی/ = ناوی داڕێژراو

فیتنەچی، قومارچی، کەڵەکچی، کلاوچی، ساختەچی، قوڵچی، ئاژاوەچی، ماستاوچی، پینەچی، بۆیاخچی، توتنچی، سەعاتچی، بۆریچی، پەنچەرچی، خانچی، چایچی، کوشنچی، جامچی، تەنەکەچی، لەحیمچی،کارەباچی، شووشەچی، جاڕچی،*

/-ەوان، -وان/: یەکێکە لە مۆرفیمە بە تواناکانی داڕشتنی ناوی پیشە، بەزۆری دەچێتە سەر ناو، بەڵام جیاوازی لە سیمای لاوەکیدا هەیە، کە بە زۆری سیمای {+پیشە}، {+پارێزگاری} تێدایە. سەرەڕای ئەوەی کە هەندێکجاریش سیمای {+ئەزموون و شارەزایی} هەڵدەگرێت. " (شیروان حوسێن: ٢٠١٤: ١١٢)، هاوکات ئەم مۆرفیمە بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ بناغەی ئەو وشانەدا دێت، کە لەبواری ئاژەڵداری و پیشەی کشتوکاڵیدا لەکاردایە. ئەمە جگە لەوەی، کە لەم سەردەمەی زمانەکەماندا بۆ داڕشتنی چەند زاراوەیەک لە بواری جیاوازدا سوودیلێبینراوە. هەروەها جاری واشە بەهۆی فاکتەری فۆنۆلۆژییەوە فۆڕمەکەی لە /-ەوان/ەوە دەگۆڕێ بۆ /-وان/، کە دەبێتە ئەلۆمۆرفی مۆرفیمە سەرەکییەکە. وەک:

١- ناو + /-ەوان، وان/ = ناوی داڕێژراو

فڕۆکەوان، کەشتییەوان، باخەوان، شاخەوان، زمانەوان، کارەوان، گاوان، بەرغەلەوان، باژێروان، پاسەوان، دەرگاوان، دەریاوان، مەلەوان، گۆلکەوان، پاکەوان، هەنگەوان، دارەوان، قازەوان، ڕەزەوان، توتنەوان، ...&

* پێویستە خوێنەر ئەوەی لاڕوون بێت، کە ئێمە تێبینی ئەوەمان کردووە، کە وشەکانی وەک: (ساختەچی، کلاوچی، ماستاوچی، کەڵەکچی، قومارچی،...&) ئەمانە پیشەیەکی دیاریکراو و بەرجەستەی مرۆڤ نین، بەڵام لە ڕاستیدا خووپێوەگرتنی و ئەوەندە دووبارەکردنەوەی بۆ خاوەنەکەی دەبێتە جۆرێک لە پیشە و وەک سیفەتێکی لێدێت بۆ هەڵگری ئەم کاروکردەوانە.

/-دار/: یەکێکە لە گیرەکە سست و ناچالاکەکانی داڕێژی ناوی پیشە لە زمانی کوردیدا، بەڵام لە داڕشتنی (ئاوەڵناوی بکەری)دا بە توانایە و هەڵگری واتای (خاوەنێتی و هەبوون)ە.

ناو + /-دار/ = ناوی داڕێژراو: دوکاندار، مەڕدار، ئاژەڵدار، چەکدار، ...&

/-باز/: ئەم پاشگرە لە داڕشتنی ناوی خاوەن پیشەدا سستە و بەرهەمێکی کەمی هەیە، ئەمە جگە لەوەی، کە ئەرک و ڕۆڵی تریشی هەیە بۆ نموونە وەک داڕشتنی ئاوەڵناو (فێڵباز)، هەروەها بناغەی ئەم پاشگرە بریتییە لە ناو، وەک ئەم نموونانەی خوارەوە.

ناو + /-باز/ = ناوی خاوەنپیشە

جامباز، سەرباز، کۆترباز، مێباز، نێرباز، هەتیوباز،*...&

/-بەند/: یەکێکی ترە لە پاشگرە سست و ناچالاکەکانی داڕێژی ناوی خاوەنپیشە، هاوکات وەک هاوبێژ دەچێتە سەر بناغەی جیاواز و ئەرک و واتای جیاوازی هەیە.

هەر لەم ڕووەوە (سەباح ڕەشید)، ئەم پاشگرەی بۆ چەند هاوبێژێک جیاکردووەتەوە. (٢٠٠٠: ٧٨):

١- دەچێتە سەرناو، پیشە لەو ناوە دروستدەکات. ناڵ + /-بەند/ = ناڵبەند.

٢- دەچێتە سەر ناو داپۆشینی ئەو شوێنە دەگەیەنێ، وەک: ڕوو + /-بەند/ = ڕووبەند. (ڕووپۆش).

٣- دەچێتە سەرناو بەستنی ئەو شوێنە دەگەیەنێ، وەک: کەمەر + /-بەند/ = کەمەربەند (کەمەربەست).

خشتەی ژمارە (٢) ڕێژەی چالاکیی و سستیی مۆرفیمە بەندە داڕێژەکانی ناوی خاوەنپیشە، لەسەر بنەمای نموونە بەکارهێنراوەکان، کە سەرجەم نموونەکان بە ژمارە بریتین لە: (٨٨) وشە.

ژ	گیرەک	ژ.نموونەی بەشداربوو	ڕێژەی چالاکیی و سستیی
١	/-چی/	٢٣	%٢٦,١٣
٢	/-ەوان، -وان/	٢٠	%٢٢,٧٢
٣	/-کار/	١٦	%١٨,١٨

* لە بنەڕەتدا وشەکانی: (مێباز، هەتیوباز، نێرباز)، ئەمانە پیشە نین، بەڵکو هەڵسوکەوت و خویەکی کۆمەڵایەتین، بەڵام بە بەردەوامیەتیێدان و دووبارەکردنەوەی لەلایەن بکەرەکەیەوە، ئەوا بە جۆرێک لە جۆرەکان وەک خویەکی دووبارە، کۆمەڵ بە پیشەی ئەو مرۆڤەی دەناسێنێت. ئەمەش هەمان تایبەتمەندیی پاشگری /-چی/ هەیە لە وشەکانی (ماستاوچی، قومارچی، ...)دا.

٤	/ـکەر/	٧	%٧,٩٥
٥	/ـساز/	٦	%٦,٨١
٦	/ـباز/	٦	%٦,٨١
٧	/ـگەر/	٥	%٥,٦٨
٨	/ـدار/	٤	%٤,٥٤
٩	/ـبەند/	١	%١,١٣

ئەنجام:

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا، گرنگترین ئەنجامەکان لە چەند خاڵێکدا پوختدەکەینەوە:

١- مۆرفۆلۆژیی فەرهەنگیی (دارشتن)، یەکێکە لە پرۆسە گرنگە مۆرفۆلۆژییەکان و پایەیەکی بنەڕەتیی پێکهاتەی مۆرفۆلۆژیی هەر زمانێکە.

٢- گیرەک (affix)ەکان دەورێکی بەرچاویان لە پرۆسەی دارشتن و ڕۆنانی داتای نوێی زمانییدا هەیەو لەم ڕووەوە ئاخێوەر دەتوانێت وەک کەرەستەی بنەڕەتیی (أساسی)، چاویلێبکات، لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمانەکەیدا.

٣- پاشگرە دارێژەکانی پۆلەرەگەزی ناو، کەرەستەی زمانیی بە پێزو چالاکن لە هەڵگواستن و دارشتن و بەرهەمهێنانی ناوی نوێدا، بۆ فەرهەنگی زمانی کوردیی.

٤- چالاکیی و سستیی مۆرفیمێکی بەندی وشەدارێژ (گیرەک)ێک، بەندو پەیوەستە بە ڕێژەی پێزو بەرهەم و توانای دارشتنی لە بەرهەمهێنان و هەڵگواستنی وشەی نوێ بۆ فەرهەنگی زمان و تواناو لەبارێتی بۆ خستنەبەردەستی کەرەستەی پێویست بۆ ئاخێوەرەکانیی.

٥- گیرەکە دارێژەکانی پۆلەرەگەزی ناو لە شێوەی (دەستە/چەپک)ە مۆرفیمدا، لەسەر بنەمای هاوچەمکی، یاخود بە تاک تاک دەردەکەون، لە ڕووی شوێنیشەوە پێش و دوای بناغە دەگرن، بەڵام بە ڕێژەیەکی بەرچاو پێشگرەکان لە ڕۆنانی ناودا دیارو چالاکترن و ڕۆڵیان ئاشکراو دیارە لە زەنگینکردنی فەرهەنگی زماندا.

لیستی سەرچاوەکان:

١- ئەورەحمانی حاجی مارف: (١٩٧٩)، ڕێزمانی کوردی – (ناو)، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق – بەغدا.

٢- : (٢٠١٤)، ڕێزمانی کوردی – بەشی پێنجەم (کردار)، چاپی دووەم، هەولێر.

٣- ئالفرینکۆ: (٢٠١٢)، تیۆری زمان، پێنجەم چاپ، مۆسکۆ.

٤- جەمال عەبدول: (٢٠٠٨)، بەرکوڵێکی زاراوەسازیی کوردی، دووەم چاپ، کوردستان - هەولێر.

٥- هدسن: (٢٠٠٨)، سەرەتایەک بۆ زمانەوانی، و: هۆشەنگ فاروق، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی – دهۆک.

٦- سەباح ڕەشید قادر: (٢٠٠٠)، هاوبێژی و فرەواتایی لە (گیرەک)دا، ماستەر، ک. زمان – زانکۆی سلێمانی.

٧- ح.س.سۆران: (٢٠٠٩)، زمان، وێژەو فۆلکلۆری کوردی، چاپەمەنی ئێلیکترۆنیک.

8- Lieber, (2009), Introducing Morphology, first published , Cambridge University press, New York.

٩- محەمەدی مەحوی: (٢٠١٠)، مۆرفۆلۆژیی و بەیەکداچوونی پێکهاتەکان، بەرگی یەکەم – سلێمانی.

١٠- محەمەد مەعروف فەتاح: (٢٠١٠)، لێکۆڵینەوە زامانەوانییەکان، چاپی یەکەم، هەولێر.

١١- محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید: (٢٠٠٦)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، چاپخانەی ڕوون.

١٢- نەرمین عومەر: (٢٠١٠)، بەبەرهەمی لە مۆرفۆلۆژی کوردیدا، ماستەر، ک. زمان – زانکۆی سلێمانی.

١٣- فاروق عومەر سدیق: (٢٠١٥)، لە دایکبوونی وشە، چاپی یەکەم، زانکۆی سلێمانی.

١٤- فازڵ عومەر: (٢٠٠٥)، گیرەکێن زمانێ کوردی، چاپی ئێکەم، چاپخانا وەزارەتا پەروەردەێ - هەولێر.

١٥- فاتیمه سادات تالاری: (١٣٩٣)، ساخت زبان فارسي، گرداوردی وتنظیم (سابی زا – دانشگاه مفید.

١٦- ڕۆژان نوری عبدالله: (٢٠١٣)، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی، چاپی دووەم. چوارچرا.

١٧- ڕەفیق شوانی: (٢٠١٢)، دیاریکردنی گیرەکی وشەسازی لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری (الاستاذ)ی کۆلێژی پەروەردەی ابن رشد، ژمارە (٢٠٢)، زانکۆی بەغدا.

١٨- شیروان حوسێن حمد: (٢٠١٤)، توانای مۆرفیمی بەند لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگ و ڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکیدا، نامەی دکتۆرا، سکوڵی زمان – زانکۆی سلێمانی.

١٩- شحده فارغ و أخرون: (٢٠٠٦)، مقدمة في اللغويات المعاصرة، الطبعة الثالثة، دار وائل للنشر، عمان – الاردن.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 140 – 152
http://www.ijoks.com

Freedom in Kurdistan Society – In the light of social contract theory John Locke

***Asrin Zrar QADER*[1]**

Received: Feb 01, 2017 **Reviewed**: Nov 21, 2017 **Accepted**: Dec 07, 2017

Abstract

The notion of freedom as reaction against oppression and injustice returns to Seventeen and eighteen century. At that time European philosophy concerned with individual rights, particularly after France revolution freedom was a concept which was placed in the constitutions, besides of America independence revolution and writing constitution based on the individual freedoms. Because freedom is related to law, therefore, free society is a society in which ruling law, human rights and freedom are respected. (Hegal) said that the only thing I am not free from it is my freedom.This makes clear that fact there is nobody who surrenders willingly to his inextricable and essential right which is freedom. Free individual means free thought, free thought and behavior lead to invention and change toward progress and civilization. (John Locke) who is considered as forefather of the idea of civil society believes that it is necessity for creating a civil society human rights and public freedoms should be guaranteed.

Keywords: Kurdistan Society, Freedom, Human Rights, Law, Social Contract.

Recommended citation:

Qadeer, A.Z. (2018). Freedom in Kurdistan Society - In the light of social contract theory John Locke. *International Journal of Kurdish Studies 4 (1),* 140 – 152. DOI: 10.21600/ijoks.383393

[1] Lecture, Department of Sociology, College of Arts, Salahaddin University- Erbil, Kurdistan Region- Iraq. E.mail: asrin.qader@su.edu.krd

ئازادی لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا- لەبەر رۆشنایی تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی جۆن لۆك[2]

م. ئەسرین زرار قادر

پێشەکی

ئازادی مافێکی بنچینەیی و بەهادارە، پەیوەستە بە سروشتی مرۆڤ، بۆیە هەمیشە پاراستنی بە پرسێکی گرنگ و هەستیار دادەنریت لەسەر ئاستی تاك، گرووپ و کۆمەڵگەکان. مرۆڤ ئەو بوونەوەرە جیایەیە کە خاوەن عەقڵ و زمانە بۆئەوەی بیربکاتەوە و بۆچوونەکانی دەربرێت. واتە ئازادە لە گوتار و کردارەکانی وەك مافێکی سروشتی بنچینەیی. مرۆڤایەتی بەدرێژایی قۆناغە مێژووییەکان تا گەیشتن بە رۆژگاری ئێستا لە هەوڵی سەلماندنی ئەو راستییە دایە کە مافی ئازادی بە هەموو جۆرەکانییەوە، بابەتێکی تیۆری رووت نییە بە بەخشین یان بەدەستهێنان گوزارشتی لێبکرێت، بەڵکو بەشێکی جیانەکراوەی پێکهاتەی رۆحی و کرداری خودی کەسەکانە؛ بەو مانایەی لەدایکبوونی ئازادانەی کەسێك، ئازادی دەکاتە جەوهەری بوون. واتە بوون و ئازادی تەواوکەری یەکترن. مرۆڤی ئازاد خاوەنی هزری نوێ و ئازادە، ئەمەش بۆخۆی هەوێنی ئەفراندن و داهێنانە کە دواجار کۆی هزر و توانا ئازادەکان بەدیهێنەری گەشەکردن و پێشکەوتنی کۆمەڵگەن. لە سەدەکانی کۆن و ناوەڕاست ئەوروپا بەتایبەتی و مرۆڤایەتی بەگشتی، تیایاندا مافی ئازادییە گشتییەکان پێشێلکراو بوو کە تەنها هەندێك چین و توێژی تایبەتی کۆمەڵگە مافی پیادەکردنی ئازادییەکانیان هەبوو، بەڕادەیەك توێژەکانی منداڵان و ژنان لە ریزی کۆیلەکان دادەنران و لە سادەترین و سەرەکیترین مافەکان کە ئازادی یەکێکیانە بێبەشکرابوون، بۆیە فەیلەسوف و تیۆرڤانانی ئەو سەردەم و بەتایبەتیش بیرمەندانی سەدەکانی حەڤدە و هەژدە لە تیۆرەکانیاندا زیاتر پێداگیرییان لەسەر پێویستێتی دەستەبەرکردن و پاراستنی مافە مەدەنی و سیاسییەکان کردبوو. بیرمەند و تیۆرڤانی بەریتانی (جۆن لۆك) لە تیۆری (گرێبەستی کۆمەڵایەتی) بە روونکردنەوە و شیکردنەوەی ژیانی مرۆڤ لە دۆخی سروشتیدا، بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە ئازادی و رزگاربوونی تاکەکەس لە ستەمەکانی سیستمی فەرمانڕەوایی رەها خستۆتەڕوو.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە شیکرنەوە بۆ رەوش و بارودۆخی هەنووکەیی مافی ئازادی لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا بکرێت، بە گەڕانەوە بۆ بۆچوونەکانی (لۆك) سەبارەت بە مافی ئازادی و چۆنییەتی گەیشتنی مرۆڤ بە ئازادی مەدەنی هەروەها رۆڵی حکومەت لە پاراستنی ئەو مافەدا بەو شێوەیەی کە لە ناوەڕۆکی تیۆری گرێبەستە کۆمەڵایەتییەکەیدا هاتووە. جێی ئاماژەیە ئەم توێژینەوەیە سەرەڕای پێشەکی پێکهاتووە لە رەگەزە سەرەکییەکان و میتۆدۆلۆژیایی توێژینەوەکە هەروەها تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی (جۆن لۆك) و شیکردنەوەی رەوشی مافی ئازادی لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا دەگرێتەخۆ، لە کۆتاییشدا دەرئەنجام و راسپاردە و پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی ئینگلیزی خراونەتەڕوو.

1/ رەگەزە سەرەکییەکان و میتۆدۆلۆژیایی توێژینەوەکە

چوارچێوەی میتۆدۆلۆژیا و رەگەزە سەرەکییەکانی ئەم توێژینەوەیە ئەمانەی خوارەوە دەگرێتەوە:

1-1 کێشەی توێژینەوەکە

خاڵی دەستپێکی هەر توێژینەوەیەکی زانستی ئەو بابەتەیە کە وەك کێشەیەك یان پرسێکی ئاڵۆز لە هزر و خەیاڵی توێژەردا گەڵاڵەدەبێت و دواجار بە چەند پرسیارێکی سەرەکی گوزارشتی لێدەکرێت. پرسی مافی ئازادی ئەو کێشە جیهانییە بەردەوامەیە کە بەشێکی زۆری مرۆڤایەتی و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی سەرقاڵکردووە. لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا کێشەی بنەڕەتی ئازادی لە چۆنییەتی پیادەکردن، رادە و ئاستی ئەو مافە دایە، سەرەڕای بە یاساییکردنی وەکو مافێکی سەرەکی مرۆڤ، کەچی سستی دەستەبەری یاسایی و بێهێزی رێ و شوێنەکانی پاراستنی، ئاستی پێشێلکارییەکانی زیاتر کردووە. دەکرێت کێشەی ئەم توێژینەوەیە لەم پرسیارە سەرەکییانەوە دەست پێبکات، لە کاتێکدا ئازادی مافێکی بنچینەیی

---

[2]- ئەم توێژینەوەیە بەشێکە لە تێزی دکتورا بەناونیشانی (رۆڵی دامەزراوە نیشتیمانییەکان لە پاراستنی مافەکانی مرۆڤ) بەسەرپەرشتی (پ.ی. د. سەلیم پەتروس ئیلیاس)، وەک مەرجێک بەر لە تەواوکردنی تێزەکە پێویستە بڵاوبکرێتەوە.

مرۆڤە ئایا هاووڵاتییان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا بەپێی سنووربەندە یاساییەکان دەتوانن پیادەی مافی ئازادی بکەن بە هەموو جۆرەکانییەوە؟ ئایا لە مافی ئازادیدا یەکسانن؟ ئایا بۆچی و چ جۆرە ئازادییەك بە یاسا رێکخراوە؟ ئایا هاووڵاتییان بەرادەی پێویست هۆشیارن و لە مانای ئازادی تێگەیشتوون؟ ئایا حکومەت و دەسەڵاتی سیاسی توانا و هزری ئازاد پەسنددەکەن؟ بە پشتبەستن بەو بنەمایەی کە ئازادی مافێکی یەکسانە بۆ هەمووان، هەر بەو شێوەیەی کە (لۆك) لە تیۆرەکەیدا جەختی لەسەر کردووەتەوە، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە روونکرنەوەی پێویست بۆ ئەم پرسیارانە بخرێتەڕوو.

١-٢گرنگی توێژینەوەکە

تیشك خستنەسەر رەوش و بارودۆخی هەنووکەیی سەبارەت بە مافی ئازادی لە کۆمەڵگەی کوردستانی، بە پشتبەستن بە تیۆری زانستی و شیکرنەوەی کۆمەڵایەتی و یاساییانە بۆ ئەو بارودۆخە گرنگی زانستییانەی ئەم توێژینەوەیە دەردەخات.

١-٣ئامانجەکانی توێژینەوەکە

ئامانجەکانی پشت ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە ئەمانەی خوارەوەن:

•ئایا هاووڵاتییان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا دەتوانن پیادەی مافی ئازادی بکەن؟

• ئایا هەموو هاووڵاتییان یەکسانن لە مافی ئازادیدا؟

•ئایا بۆچی و چ جۆرە ئازادییەك بە یاسا رێکخراوە؟

•ئایا دەسەڵاتی سیاسی هزری ئازاد پەسنددەکات؟

١-٤میتۆدی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە بە شێوازی شیکاری رەخنەگرانە بە پشتبەستن بە میتۆدی (شیکاری ناوەڕۆك) رادە و ئاستی مافی ئازادی لە کۆمەڵگەی کوردستانی هەڵسەنگاندووە، بە گەڕانەوە بۆ تیۆری (گرێبەستی کۆمەڵایەتی) لەلای (جۆن لۆك)، بە تیشك خستنەسەر بنەمای یەکسانی لە مافی ئازادیدا بۆ هەمووان. میتۆدی (شیکاری ناوەڕۆك) بۆ توێژینەوە لە رەفتاری مرۆیی، دیاردە و کێشە کۆمەڵایەتییەکان بەکاردێت بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، لە رێگای پشتبەستن بە بەڵگەنامە، بیرەوەری، گوتار و ئەرشیف...تد. زانایان (ولیەم کوود و بی هات) لە کتێبی (طرق البحث ألإجتماعي) پێناسەی ئەم میتۆدەیان کردووە بەوەی لە لێکۆڵینەوەی وتار و توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان بەکاردێت بە شێوازی شیکاری بە گەڕانەوە بۆ دەستەواژە، زاراوە، بیروبۆچوون و وشەکان کە توێژەر لە رێگای لێکۆڵینەوەی ئەمانە دەگاتە هۆکار و تەوەرە بنچینەییەکان و ئاشنا دەبێت بەو بارودۆخ، هۆکار و پاڵنەرانەی وای لە توێژەر کردووە بگاتە دەرئەنجامی توێژینەوەکەی. (الحسن، 2005، ص162،163)

١-٥چەمکەکانی توێژینەوەکە

دەکرێت لە چەند پێناسەیەکدا چەمکە سەرەکییەکانی ئەم توێژینەوەیە روون بکەینەوە کە ئەمانەی خوارەوەن:

•مافەکانی مرۆڤ

مافەکان کۆمەڵێك بەهای دیاریکراو و جێگیرن کە سروشتی یان دانراون بەپێی یاسا، بەشێکی دانەبڕاون لە سروشت و بوونی مرۆڤ. بیرمەندی سیاسیی بەریتانی(هارۆڵد لاسکی)پێی وایە ماف حاڵەتێکی یامەتیدەرە لە دروستکردنی کەسێتی مرۆڤ، وایلێدەکات ببێتە شێوە و رووخسارێکی تەواو.(یحیی، 2009، ص17) مافەکانی مرۆڤ بریتین لە دەستەبەرکردن و پاراستنی مانای مرۆڤایەتی لە بوارە جیاوازەکانی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووری.(قرقور، 2010، ص27) لە گۆشەنیگای تیۆری مافی تاکەکەسی، مافەکانی مرۆڤ بریتین لە کۆمەڵێك مافی سروشتی کە تاك هەیەتی پێش دروستبوونی دەسەڵات، بەڵکو بنەمای بوونی دەسەڵات بریتییە لە پاراستنی ئەو مافانە و لەناوبردنی ناکۆکییەکانی نێوان تاکەکان لە کاتی پیادەکردنی مافەکانیان هەروەها رێگریکردن لە بەرهەڵستی و دژێکی کە لە رێگای بەکارهێنانی ئەو مافانەدا روودەدەن کە لە گرنگترینیان مافی یەکسانی و ئازادی تاکەکەسییە.(خالد، 2012، ص22،23) پێناسەی رێکاری بۆ چەمکی مافەکانی مرۆڤ لەم توێژینەوەیەدا بەم شێوەیە: مافەکانی مرۆڤ ئەو پابەندییە

یاساییە نێودەوڵەتیانەن کە پێویستە لەلایەن حکومەتی هەرێمی کوردستان- عێراق و دەسەڵاتی سیاسیی کوردی پەرەپێدراو و پارێزراوبن بۆ هاووڵاتییان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا، بەچاوپۆشین لە جیاوازییەکانی جێندەری، کولتووری، نەتەوەیی، بیروباوەڕی تد... کە دەستەبەربوونی ئەو مافانە بنەمای ڕێزگرتن و بەهاداری مرۆڤ لەسەر هەمووان بسەپێنێت.

•ئازادی

ئازادی ئەو مافە بەهادارەیە کە مانای بوونی مرۆیی تەواودەکات، بەبێ ئازادی مرۆڤ ناتوانێت گوزارشت لە کەسێتی ڕاستەقینەی خۆی بکات، هەروەکو (بیرگسۆن) وایدەبینێت مرۆڤ ئازاد نابێت تەنها لە کاتێکدا نەبێت کە کردارەکانی مۆرکی کەسێتی خۆی پێوەبێت.(ئیبراهیم، 2013، ص35) ئازادی یەکێکە لەو چەمکانەی کە پێناسەکردنی کارێکی ئاسان نییە و لە نێوەندە فەلسەفی و هزرییەکاندا مشتومڕێکی زۆری لەسەرە. فەیلەسوف و بیرمەندی فەڕەنسی (مۆنتسکیۆ) لە سادەترین و پڕماناترین پێناسەدا بۆ ئازادی پێی وایە ئازادی بریتییە لەوەی تاکەکان ئەوەی دەبێ بیانەوێت، بیانەوێ و ئەنجامی بدەن و ئەو شتانەی نایانەوێت ناچارنەکرێن بە ئەنجامدانی. بەو مانایەی مرۆڤ مافی ئەوەی هەبێ هەر کارێك ئەنجامبدات کە یاسا مۆڵەتی پێداوە و ئەوەشی یاسا قەدەغەی کردووە و لەبەرژەوەندی ئەوی نەزانیوە ناچار بە ئەنجامدانی نەکرێت.(مونتسکیو، 1953، ص225،226) بە بۆچوونی (ڤۆڵتێر) ئازادی بریتییەلە وابەستەبوون بە یاسا و بەجێهێنانی. لەلای (هیگڵ) ئازادی مرۆڤ دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، چونکە پێویستییەکی بنچینەیی تاکەکانە و لە ڕێگای هەوڵی بە کۆمەڵییەوە دەستەبەردەبێت.(جەهانبەگلوو، 2009، ل113،185) ئازادی بەهایەکی کۆمەڵایەتی ئەرێنییە، مافی هەڵسوکەوتکردنی بێ کۆت و بەند دەبەخشێت بە تاك و گرووپەکان، بەمەرجێك ئەم مافانە زیان بە مافەکانی ئەوانی دیکە نەگەیەنن و لەگەڵ دیسپلین، یاساکانی کۆمەڵگە، ڕێنمایی، نموونە و داب و نەریتەکانیدا یەکترنەبڕن.(ئەلحەسەن، 2012، ل12) دەکرێت پێناسەی ڕێکاری لەم توێژینەوەیەدا بۆ چەمکی مافی ئازادی بریتیبێت لەو مافە بنچینەییەی کە هاووڵاتییان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا بە شێوەیەکی یەکسان، بەپێی سنووربەندە یاساییەکان، بۆیان هەیە پیادەی بکەن بەبێ هیچ جۆرە ڕێگری و ناچارکردنێك کە نەبێتە هۆکاری ئازار گەیاندن و بەرتەسکردنەوەی ئازادی ئەوانی دیکە.

•کۆمەڵگە

گردبوونەوەی کۆمەڵایەتییانەی بەردەوامی کۆمەڵێك خەڵك لەسەر پارچە زەوییەکی دانپێنراو و دیاریکراودا، بە کۆمەڵگە ناودەبردرێت. پێناسەی زۆر و جۆراوجۆر بۆ ناساندنی کۆمەڵگەی مرۆیی کراوە بۆ نموونە، کۆمەڵگە بریتییەلە سستمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان کە لە نێوان تاکەکەسەکاندا هەیە یاخود کۆمەڵە کەسێکن بەشێوەیەکی کەم تا زۆر ڕێکخراون و ئەندامەکانی بەیەکەوەبەستراون هەروەها خاوەن کولتووری تایبەتن.(موحسنی، 2006، ل86) دەکرێت کۆمەڵگە بریتیبێت لە سستمێکی کۆمەڵایەتی بەردەوام لە مانەوەدا کە خاوەن هێزی تایبەتە و جۆری ڕەگەزی و پێکهاتەی جیاوازی تەمەنی، پیشەیی و چینایەتی جۆراوجۆر دەگرێتەوە.(الصقور، 2009، ص270) بەپێی بابەتی ئەم توێژینەوەیە چەمکی کۆمەڵگەی کوردستانی بریتییەلە نیشتەجێبوون و پێکەوە ژیانی کۆمەڵێك پێکهاتەی نەتەوەیی و ئایینی جیاواز، لە سنوورێکی جوگرافی- سیاسی دیاریکراودا کە کولتووری تایبەت و کۆمەڵێك ئامانجی هاوبەش کۆیاندەکاتەوە.

٢/ تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی (جۆن لۆك) و شیکردنەوەی ڕەوشی مافی ئازادی لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا

لەم بەشەدا لەسەر بنەمای خستنەڕووی تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی (جۆن لۆك) خوێندنەوەیەکی بابەتییانە بۆ بارودۆخی مافی ئازادی هاووڵاتییان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا کراوە.

تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی بەشێوەیەکی گشتی کاریگەری بەرچاوی هەبوو لە بەرەوپێشبردنی ڕەوشی کۆمەڵایەتی و سیاسی کۆمەڵگای ئەوروپی لە سەدەی حەڤدە. بڵاوبوونەوەی بیرۆکە و ڕێنماییەکانی قوتابخانەی یاسای سروشتی کاریگەری هەبوو لەسەر بیرمەندانی سەدەکانی حەڤدە و هەژدە کە لەسەر دوو بیرۆکەی سەرەکی وەستابوون: یەکەمیان- خاوەندارێتی تاك بۆ مافە سروشتییەکانی بەهۆی سروشتە مرۆڤایەتییەکەی، دووەمیان- بوونی دۆخی سروشتی کە مرۆڤ تیایدا بە ئازادی ژیاوە پێش درووستبوونی دەوڵەت. تیۆرڤانانی گرێبەستی کۆمەڵایەتی لەو بیرۆکەیە ووردبوونەتەوە و پرسیاریان کردووە، چۆن مرۆڤ لە دۆخە سروشتییەکەی دەرچووە بۆ ئەوەی ببێتە ئەندامێکی دەوڵەت؟(مجذوب، 2014، ص47،48) لە دۆخی سروشتیدا کە تاك ئازادی ڕەهای هەبووە، بە بەردەوامبوونی ئەم دۆخە نەیتوانیوە بەردەوامی بە ژیانی کۆمەڵگە بدات. ئەم تیۆرڤانانە گفتوگۆیان لەسەر ئەوەبوو کە تاکەکان ناتوانن بەشێوەیەکی

هەماهەنگی لەگەڵ یەکدیدا بژین بەبێ سنووردارکردنی ئازادییەکانیان و پەیڕەوکردنی ڕێکخستنێکی مەدەنی بۆ کارلێکی ئاشتییانەی نێوانیان کە دەبێتە هۆی کەڵەکەبوونی جۆرێك دەسەڵات لە شێوەی دەوڵەت.(Welch, 2012, p.3) ئەوان باوەڕیان وابووە دەوڵەت دروست نەبووە، بەڵکو ئەنجامی ڕێککەوتنی گرێبەستێکە لە نێوان خەڵك کە بەپێی ئەو ڕێککەوتنە، لە دۆخی سروشتی دەرچوونە بۆ دروستکردنی کۆمەڵگەیەکی سیاسی، واتە دەوڵەت.(جرار،2012، ص155) کەواتە گرێبەستی کۆمەڵایەتی بریتییەلە ڕێککەوتنی نێوان فەرمانڕەوا و فەرمانبەسەرکراو کە لایەنی یەکەم کار لەسەر دەستەبەرکردنی مافەکانی لایەنی دووەم دەکات لە بەرامبەر پابەندبوون بە ئەرکەکانیان و ملکەچبوون بۆ بڕیارە گشتییەکان.(الربیعی، 2011،ص29) دەکرێت بڵێین تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی، وەك ئەنجامی پەرچەکردار بەرامبەر بە (تیۆری مافی خودایی) دەرکەوت؛ ئەو تیۆرەی مافی رەهای بەخشیبووە دەسەڵاتی فەرمانڕەوا و سستمی پاشایەتی ئەورووپاش بە دەرفەتێکی زانیبوو بۆ پەرەپێدانی مافی رەهای دەسەڵاتەکانی.

۲-۱ پوختەی تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی (جۆن لۆك 1632- 1704)

تێڕوانین و بیرۆکەکانی فەیلەسوف و بیرمەندی بەریتانی (جۆن لۆك) دەربارەی مافەکانی مرۆڤ، یاسا و سستمی فەرمانڕەوایی کاریگەری بەرچاویان هەبووە لەسەر شێوازی فەرمانڕەوایی و بارودۆخی سیاسی بەگشتی. (لۆك) بە یەکێك لەو فەیلەسوفە دیارانە دادەنرێت کە بەشداری گرنگی هەبووە لە مێژووی دروستکردنی کۆمەڵگەی مەدەنی و رەخنەگرتن لە سستمی فەرمانڕەوایی پاشایەتی رەها، پێی وابوو دەسەڵاتی خەڵك لەسەرووی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتییە. (لۆك) لە کتێبی (دوو نامە دەربارەی فەرمانڕەوایەتی-1690) تێڕوانینەکانی بۆ دۆخی سروشتی، یاسای سروشتی، گرێبەستی کۆمەڵایەتی، چۆنییەتی دروستبوونی دەوڵەت و بونیادنانی کۆمەڵگەی مەدەنی خستۆتەڕوو. پێی وابوو دۆخی سروشتی حاڵەتی جەنگ و ململانێ نەبووە، بەڵکو تاکەکان چێژیان لە ئازادی، یەکسانی و ئارامی وەرگرتووە، چونکە لە سروشتدا کەس مافی لە کەسێکی دیکە زیاتر نەبووە هەروەها عەقڵی سروشتییش وا فێریکردوون، لەبەرئەوەی هەموویان ئازاد و یەکسانن، نابێت کەس زیان بە ژیان و ئازادییەکانی ئەوانی دیکە بگەیەنێت. (Locke, 1977,P.4)

(لۆك) لەم تێڕوانینانەی بۆ دۆخی سروشتی، تیشك دەخاتەسەر کۆمەڵێك بابەتی گرنگ. ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە

مرۆڤ خاوەنی کۆمەڵێك مافی سروشتییە وەك ژیان، ئازادی، یەکسانی، پارێزراوی جەستەیی و خاوەندارێتی تد..... . ئەو مافانە پارێزراو دەبن ئەگەر هەمووان پابەندی یاسای سروشتی بن، سەرەڕای ئەوەش پێی وابووە بوونی یاسای سروشتی بەس نەبووە بۆ ئەوەی دۆخی سروشتی لەگەڵ ژیانی مرۆڤ و بەردەوامبوونی گونجاوبێت، چونکە مرۆڤ بۆ ئەوە دروستنەبووە بەتەنهایی بژییێت، بۆیە لەبەر هەندێك پابەندی بەهێز تێکەڵ بە ژیانی کۆمەڵگە بووە. کۆمەڵگەی سیاسی (مەدەنی) ئەو کاتە دەستەبەردەبێت کە تاکەکان دەستبەرداری مافە سروشتییەکانیان بن لە بەرامبەر یاسایەکی گشتی و دەسەڵاتێکی دادوەری کە ئەرکی پاراستنی ئەو مافانە و سزادانی سەرپێچیکاران بگرێتە ئەستۆ، لە کاتێکدا لە دۆخی سروشتیدا ئەو ئەرکە لە ئەستۆی چەند کەسێك بووە.(Locke, 1967, sec.77-78)

ناوەڕۆکی گرێبەستی کۆمەڵایەتی بەڕای (لۆك) ڕێککەوتنی واژووکراوی نێوان دوو لایەنە، هاووڵاتییان لەلایەك و دەسەڵاتی فەرمانڕەوا (حکومەت) لەلایەکی دیکە؛ بۆ پێکهێنانی کۆمەڵگەیەکی سیاسی لە پێناو دروستکردنی ڕێکخستنێك کە بتوانێت یاسا پراکتیزە بکات، بەمەبەستی پاراستن و پەرەپێدانی ماف و ئازادییەکانی هاووڵاتییان. ملکەچی کۆمەڵگە بۆ ئەو دەسەڵاتە و پابەندبوون بە برگەکانی ڕێککەوتنەکە، حکومەت (دەوڵەت) ناچاردەکات بە پابەندبوون بە دەستەبەرکردنی مافەکانی تەواوی هاووڵاتییان. ئەگەر حکومەت برگەکانی گرێبەستە واژووکراوەکەی پێشێلکرد، ئەوە گرێبەستەکە هەڵدەوەشێتەوە و هاووڵاتییان (گەل) مافی ئەوەیان هەیە لایبەن و حکومەتێکی دیکە دروستبکەن کە پابەندی پاراستن و ڕێزگرتنی مافەکان بێت.(Locke, 1967, sec.96)

ئەو خاڵە گرنگەی (لۆك) لە تیۆرەکەیدا جەختی لەسەر کردۆتەوە، مافی بڕیاردان و بەشداریکردنی هاووڵاتییانە لە ژیانی سیاسیی و دروستکردن و هەڵبژاردنی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتی، ئەمەش سستمی دەسەڵاتدارێتی رەها رەتدەکاتەوە. بۆیە پێداگیری لەوە کردووە کە دەسەڵاتی یاسادانان بە تەنها بەرزترین دەسەڵاتی دەوڵەت نییە، بەڵکو پیرۆزە و بە هیچ شێوەیەك ناکرێت بگۆڕدرێت لەلایەن ئەو کەسانەی کە کۆمەڵگە ئەو ئەرکەیان پێدەسپێرێت. دەسەڵاتی باڵا ناکرێت ستەمکار و رەها بێت لە هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ هاووڵاتییانی، چونکە هەر کەسێك دەسەڵاتێکی لەم شێوەیەی هەبێت بۆ وێرانکردنی ژیان و دەستبەسەرداگرتنی خۆی یان کەسانی دیکە بەکاریدێنێت، بەڵکو دەسەڵاتی یاسایی

تەرخانكراوە لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندی گشتی كۆمەڵگە و پێویستە ڕەچاوی بەندەكانی یاسای سروشتیش بكات. (Locke,1967,sec. 134)

سەبارەت بە مافی ئازادی (لۆك) پێی وابوو مرۆڤ خاوەنی دوو جۆر ئازادییە كە ئەوانیش ئازادی سروشتی بەوەی مرۆڤ ئازادە لە هەر دەسەڵاتێك و ئازادی مەدەنی كە لەسایەیدا تەنها ملكەچی ئەو دەسەڵاتە دەبێت كە ڕەزامەندی پێبەخشیوە. ئەوەی روونكردۆتەوە كە پابەندی هاووڵاتییان بۆ پەیڕەوكردن لە یاسادا تەنها دەتوانرێت لە ڕێگای ڕەزامەندی كەسی هاووڵاتی بۆ دەسەڵاتی یاسا دروستبكرێت. واتە هەوڵیداوە ڕەوایەتی بە دەسەڵاتی دەوڵەت ببەخشێت، ئەنجامی ئەمەشی لە تیۆری گرێبەستی كۆمەڵایەتی بۆ دەركەوت كە پاساوەكانی بوونی دەوڵەت و پابەندی دوو لایەنەی نێوان دەوڵەت و هاووڵاتییانی تێدا خستەڕوو.(Dunfee et al, 1999, pp.14-33) سەبارەت بە ئازادی ئایین و بیروباوەر(لۆك) پێی وابوو دەوڵەت و كڵێسا لەیەكتردابڕاو نین، بەڵام هەریەكەیان لە بواری تایبەتی خۆیاندا دەبێت كاربكەن، دەسەڵاتی سیاسیش نابێت لە دوو سەرچاوە دەربچێت، پێویستە دەوڵەت ئایین بەڕێوەبەرێت. كەس ناتوانێت باوەڕ بە ئایین و ئایینزایەكی بەزۆر سەپێنراو بێنێت. بۆیە هەموو ئایین و بیروباوەڕە جیاوازەكان ڕێگەپێدراون. لێبووردەیی لە نێوان ئەو كەسانەی ئایینیان جیاوازە، عەقڵ پێی ڕەزامەندە، كێشەكان لە جیاوازی بیر و بۆچوونەكان نییە كە ئایینەكان ناتوانن خۆیانی لێ لابدەن، بەڵكو لە نەبوونی لێبووردەییە بەرامبەر ئەوانەی كە بۆچوونیان جیاوازە.(لۆك، 2011، ل59،40)

٢-٢ شیكردنەوەی ڕەوشی مافی ئازادی لە كۆمەڵگەی كوردستانیدا

دوای خستنەڕووی پوختەی ناوەڕۆكی تیۆری گرێبەستی كۆمەڵایەتی لەلای (لۆك) لەبەر ڕۆشنایی ئەو بنەمایەی كە پێی وایە (خەڵكی هەموویان ئازادن، لەژێر ڕۆشنایی یاسادا، لە مافی ئازادیشدا یەكسانن) بارودۆخی ئازادی هاووڵاتییان لە كۆمەڵگەی كوردستانیدا دەخەینەڕوو.

(لۆك) لە تیۆرەكەیدا جەخت لەسەر مافێكی بنچینەیی دەكات كە پەیوەستە بە سروشتی مرۆڤ و پێكهاتەیەكی جەوهەری بوونی مرۆییە، بەهۆی مرۆڤبوونەوە، ئەویش بریتییەلە مافی (ئازادی)، بەڵام سنووردار و لە هەمان كاتدا یەكسان بۆ هەمووان. ئەو ئاماژەیەی (لۆك) بۆ ئازادی سنووردار بەپێی یاسا، ڕۆڵێكی كاریگەر و گەورەی گێڕاوە لە دەركەوتن و گرنگیدان بە دەستوور لە سەرەتاكانی سەدەی هەژدە لە ئەوروپا و ئەمریكا بەتایبەتی بە تیشك خستنەسەر بیرۆكەكانی یاسای سروشتی، گرێبەستی كۆمەڵایەتی و مافەكانی مرۆڤ؛ لە وابەستەیی نێوان دەستوور و سستمی دیموكراسی لە فەرمانڕەواییدا.

ڕێبازی دەستووری كۆن، كاریگەربووە بە دەستووری ساڵی (1787) ی ئەمریكا كە لەسەر بنەمای ئازادی تاكەكەسی دانرابوو هەروەها ڕاگەیەنراوی فەرەنسی بۆ مافەكانی مرۆڤ و هاووڵاتی (1789) پشتبەستوو بووە بەهەمان بیرۆكەی پەیوەندی نێوان دەستوور و سستمی دیموكراسی كە لە ماددەی (16)دا جەختی لەوە كردۆتەوە؛ هەر كۆمەڵگەیەك نەتوانێت مافی تاكەكانی دابینبكات و سوود لە بنەمای جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان نەبینێت، ئەوە كۆمەڵگەیەكی بێ دەستوورە. ئەم تێگەیشتنە كە بە درێژایی سەدەی نۆزدە بەردەوامبووە، ئەو دەرئەنجامە هزریەی لێكەوتۆتەوە كە ڕەهایی و بە پیرۆزدانانی ئازادییەكان بەبێ بوونی دەسەڵاتێك كە پیادەكردنی ڕێكبخات، دەبێتە هۆی ڕوودانی گێرەشێوێنی. هەربۆیە زانای فەڕەنسی (مۆریس هۆریۆ Maurice H.) دەستووری ناساندووە بەوەی كە بریتییەلە ((هونەر یان ڕێسای ڕێكخستنی ئازادی)). لە سەرەتای سەدەی بیستەم ئەم بیرۆكەیە گۆڕانی بەسەرداهات، بە واتایەكی دی دەستوور پێویستییەك بوو بۆ هەر وڵاتێك جا سستمە سیاسییەكەی فەرمانڕەوایەتی دیموكراسی بووبێت یان ڕەها، بەپێی ڕێبازی دەستووری نوێ، چونكە دەستوور بریتییەلە ڕێكخستنی دەسەڵات. لە كۆی ئەو دوو بیرۆكەیە (ئەندریە هۆریۆ Andre H.) بەو بڕوایە گەیشت كە چییەتی و گرنگی سەرەكی ڕێسای دەستووری، دۆزینەوەی ڕێگە چارەیەكی گونجاوە لە نێوان دەسەڵات و ئازادی، لەبەرئەوە پیادەكردنی دەسەڵات مەبەستێك نییە، بەڵكو بریتییەلە ئامرازێك بۆ هێنانەدی بەرژەوەندی هاووڵاتییان هەروەها ئازادی مافێكی ڕەها و بێ سنوور نییە، بەڵكو كۆنترۆڵی دیاریكراوی هەیە بۆ پیادەكردنی بە ڕێگای دەسەڵاتێكی ڕێكخراو، ئەگەر وانەبێت دەگۆڕێت بۆ گێرەشێوێنی.(الطهراوی، 2007، ص297،296،295) كەواتە دەستوور نە بۆ سنووربەندی ئازادی و نە بۆ ڕێكخستنی دەسەڵاتە بەتەنها، بەڵكو كۆمەڵێك ڕێسای یاساییە بۆ دروستكردنی هاوسەنگی و ڕێككەوتن لە نێوان دەسەڵات و ئازادی.

ئەم بۆچوونانە لەژێر كاریگەری بیرۆكە سەرەكییەكەی (لۆك)ە، لەبارەی ئازادی سنووردار و ڕێكخراو بە یاسایەكی دیاریكراو، چونكە پێچەوانەی ئەو بارودۆخە مافەكانی مرۆڤ و ئاسایشی ژیان و گیانی هاوولاَتییان بۆی هەیە بكەوێتە مەترسییەوە. ئەم بیرۆكەیەی (لۆك) لە (ڕاگەیەندراوی جیهانی مافەكانی مرۆڤ-1948) جەختی لەسەر كراوەتەوە كە لە بەندی (1)دا هاتووە ((هەموو مرۆڤەكان بە ئازادی لە دایك دەبن و یەكسانیشن لە كەرامەت و مافدا....))(حكومەتی هەرێمی كوردستان،2006، ل1). بە بۆچوونی (لۆك) مرۆڤ ئازادی سروشتی گۆڕیوەتەوە بە ئازادی مەدەنی، كاتێكیش باس لە ئازادی مەدەنی دەكرێت، دەبێت كۆمەڵگەیەكی مەدەنی- دیموكراسی بوونی هەبێت كە یاسا فەرمانڕەوایەتی بكات؛ ژیان، ئازادی و تەواوی مافەكانی هاوولاَتییان تیایدا بە یاسا دیاریكراو، دەستەبەر و پارێزراوبن. هەروەكو (ئیلیاس مەرقس) وای بۆ چووە ناكرێت قسەیەك لەبارەی ئازادییەوە بكرێت بەبێ قسەكردن لەبارەی عەقڵ، ماف، یاسا، كۆمەڵگە، دەوڵەت، تاك، نەژاد، شوناس، كار و بەها هەروەها ناكرێت لەبارەی دیموكراسییەوە بدوێین بەبێ چەمكی دەوڵەت و دەوڵەتی دیموكراسی بەبێ قسەكردن لەبارەی پێشكەوتن و گوزەرانی خەڵك...(الربیعی، 2011، ص54،53) ئاخۆ لەو گۆشەنیگایەوە ئازادی لە كۆمەڵگەی كوردستانیدا بوونێكی بەرجەستەكراوە، یان تەنها وەهمێكە و دوورە لە ڕاستییەوە؟

فەیلەسوفی فەڕەنسی (لاڤێل Lavelle) پێی وایە ئازادی نە دیاردە و ڕووداوە، نە تایبەتمەندی و جۆرێتییە، بەڵكو كردارە. بەومانایەی ناكرێت هەست بە ئازادی بكرێت، تەنها لە ڕێگای ئەو كردارەوە نەبێت كە پێی دێتەدی.(ئیبراهیم، 2013، ل45) ئەگەر ئازادی تەنها كردار بێت، ئەوە بنەمای سەرەكی هەر كردەوەیەك بیرۆكەیەكە. لە كاتێكدا هیچ كەسێك بۆی نییە ڕێگا لە مافی بیركردنەوەی مرۆڤ بگرێت و سنووورداری بكات، بەڵام مەبەست لە سنووورداركردنی مافی ئازادی دیاریكردنی ئەو ئاستەیە كە هەست، ویژدان، بەها و ڕێزی مرۆڤایەتی بپارێزێت. كەواتە نە دەسەڵاتی سیاسی و نە یاساكان مافی ئەوەیان نییە مرۆڤ لە مافی ئازادی ژیان، ڕادەربڕین و بیروباوەڕ بێبەشبكەن یان بەرتەسكی بكەنەوە، تەنها لەو بارودۆخە نەبێت كە ببێتە هۆكاری بێ ڕێزی و پێشێلكردنی ئازادی ئەوانی دی یان پێچەوانەی ئادابی گشتی بێت بەپێی یاسا.

وەك ئاشكرایە دەستوور بەڵگەنامەیەكە كۆی ئەو ڕێسا دانراوانە لەخۆدەگرێت كە ڕێگا و شێوازی پیادەكردنی دەسەڵات لە وڵاتدا ڕێكدەخات. هەروەكو (جۆرج سڵ G.Scelle) پێی وابوو ڕێسای یاسای دەستووری بەواتای ڕێسای هاوسەنگی سیاسییە.(الشاوی، 2013، ص104،103) لە كاتێكدا كە بارودۆخی سیاسی لە هەرێمی كوردستان- عێراقدا بە قەیراندا تێپەڕدەبێت، لەپاڵ نەبوونی دەستووردا؛ كۆنترۆڵ و چاودێریكردنی دەسەڵاتی سیاسی و ڕاگرتنی هاوسەنگی سیاسی كارێكی ئاسان نابێت. بۆیە پرسی مافەكانی ئازادی هاوولاَتییان هەمیشە لە هەندێك بابەتدا هەستیار و ڕێگە پێنەدراوە. ئەگەر دەسەڵاتی سیاسی ڕێكخراو و سنووردار نەكرێت بە ڕێسای دەستووری، ئەوە ئازادی ڕەهای دەبێت بۆ لەناوبردن و پێشێلكردنی مافی هاوولاَتییانی لە هەر پرس و بابەتێك كە بە مەترسی بزانێت بۆ سەرخۆی؛ لە بارودۆخێكی ئاواشدا مافی ئازادی پارێزراو نابێت و یاسا و دەسەڵاتی دادوەریش ڕۆڵیان سست دەبێت. بۆیە پێویستە بەپێی یاسا ئازادییەكان پارێزراوبن و هەمووان یەكسان بن تیایدا بەبێ لەبەرچاوگرتنی جیاوازی جێندەری، نەتەوەیی، ئایینی، كولتووری و پێگەی كۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی، بەواتایەكی دی كاتێك ئازادی و دەسەڵات بە كۆمەڵێك ڕێسای یاسایی هاوسەنگ دەكرێن، بوارێك نامێنێتەوە بۆ جیاوازیكردن لە مافی ئازادییە گشتییەكانی نێوان دەسەڵاتدارێك و هاوولاَتییەكی ئاسایی. ئایا لە كۆمەڵگەی كوردستانیدا، یاسا توانیویەتی ئەو هاوسەنگییە ڕابگرێت؟ بەواتایەكی دی ئازادی كە مافێكی بنچینەیی مرۆڤە، بەو شێوەیەی كە لە یاسادا پارێزراوە بەكردەوە بۆ هەموو هاوولاَتییان وەكو یەكە بەبێ جیاوازی؟

ئازادی بەبێ دەستەبەری یاسایی و ڕێ و شوێنی دیاریكراو بۆ وەرگێڕانی ئەو مافە لە تیۆرەوە بۆ كردار، گرنگییەكی نییە لە ژیانی مرۆڤدا. لە ماددەی (9) بڕگە (1) ی پەیماننامەی نێودەوڵەتی تایبەت بە مافە مەدەنی و سیاسییەكان (1966) هاتووە ((هەموو كەسێك مافی ئازادی و ئاسایشی خۆی هەیە... نابێت كەس لە ئازادی بێبەش بكرێت تەنها بەو هۆكارانە نەبێت كە بە یاسا دیاریكراون.))(UNITED NATIONS, 2016, p.44) لە دەستووری عێراقیدا (2005) لە ماددەی (15)دا هاتووە كە ((هەموو تاكێك مافی ژیان و ئاسایش و ئازادی هەیە)).(دستور جمهوریە العراق، 2005) لە ڕەشنووسی دەستووری هەرێمی كوردستان- عێراقدا، ئەگەرچی تا ئێستا پەسند نەكراوە، بەڵام سەبارەت بە مافی ئازادی لە ماددەی (19) بڕگەی (2)دا هاتووە ((هەموو كەس مافی ژیان و ئازادی هەیە و بە یاسا

نەبێت هیچ كەس لێیان بێبەش ناكرێت یان بەرتەسك ناكرێتەوە.))(پڕۆژەی دەستووری هەرێمی كوردستان- عێراق، 2009)

ئازادی مافێكی فرەلایەنە، بە كۆمەڵێك كردەوەی جۆراوجۆر گوزارشتی لێدەكرێت، ئەو ئازادییانە بەپێی ماددەی (38) بڕگەكانی (1,2,3)ی دەستووری عێراق و ماددەی (19) بڕگەكانی (9,10,11)ی ڕەشنووسی دەستووری هەرێمی كوردستان- عێراق، پارێزراو، دەستەبەر و ڕێكخراون بەپێی یاسا بەم شێوەیە:

•ئازادی ڕادەربڕین، بیروباوەڕ، ئایین و ویژدان.

•ئازادی ڕۆژنامەگەری، چاپكردن، ئاگاداری، ڕاگەیاندن، بڵاوكردنەوە و مافی بەدەستهێنانی زانیاری.

•ئازادی كۆبوونەوە، مانگرتن و خۆپیشاندانی هێمنانە.

بۆ وەڵامی ئەو پرسیارەی كە لە سەرەوە ئاڕاستەمان كرد دەكرێت بڵێین، ئەگەر لە بنەڕەتدا ئازادی بەپێی ڕاگەیەنراو و پەیماننامە نێودەوڵەتییەكان و لەبەر ڕۆشنایی دەستووری عێراق و ڕەشنووسی دەستووری هەرێمی كوردستان- عێراقدا؛ مافێكی سنووردار بێت بۆ هاووڵاتییان و بە یاسا ڕێكخرابێت، ئەوە لە كۆمەڵگەی كوردستانیدا ئەو مافە دووجار سنووردارکراوە لە نەبوونی دەستوور و سستی ڕۆڵی یاساكان لە بەرامبەر فەرمانڕەوایی دەسەڵاتی سیاسی. لە واقیعدا بەرژەوەندییە تایبەتییەكانی ئەو دەسەڵاتە وایكردووە، پڕۆسەكانی چاودێری گشتی و لێپرسینەوەی یاسایی لە دەسەڵاتی سیاسی و شێوازی ڕۆڵبینینی ئەرك و بەرپرسیارێتییە یاسایی و ئاكارییەكانی سست بن. بۆیە ئازادە لە پێشێلكردن و بەرتەسككردنەوەی مافی ئازادی هاووڵاتییان.

یەكێك لەو ئازادییانەی كە لە بارودۆخی ئێستای هەرێمی كوردستاندا، كەمترین بواری پیادەكردنی هەبێت، ئازادی ڕادەربڕینە، بەتایبەتیش لە بواری كاری ڕۆژنامەگەریدا. سەرەڕای بوونی یاسای ژمارە (35)ی ساڵی (2007) كە لە ماددەی (2) بڕگەی (1)دا ئاماژە كراوە بە ئازادی كاری ڕۆژنامەگەریی و دەستەبەركردنی مافی ئازادی ڕادەربڕین و بڵاوكردنەوە بۆ هەموو هاووڵاتییەك.(بڕیاری پەرلەمانی كوردستان- عێراق، 2007) ئامارەكان ڕاستی ئەو بارودۆخە دەسەلمێنن كە پیادەكردنی ئەو مافە بەپێی پێویست نییە و پەسندكردنی یاساكە و گونجاوی لەگەڵ پێوەرە

نێودەوڵەتییەكان بۆ كاری ڕۆژنامەگەری، نەبۆتە هۆكارێك بۆ كەمكردنەوە یان نەهێشتنی پێشێلكارییەكانی ئازادی ڕادەربڕین و فراوانتركردنی مەودای پیادەكردنی ئەو مافە. بۆ نموونە، ساڵی (2013) بەپێی ڕاپۆرتەكانی سەندیكای ڕۆژنامەنووسانی كوردستان، پێشێلكارییەكی زۆر بەرامبەر بە ڕۆژنامەنووسان لە هەرێمی كوردستاندا ئەنجامدراوە؛ لە كوشتن، زیندانیكردن، لێدان، سوكایەتی پێكردن و دەستبەسەرداگرتنی سەرچاوە و ئامرازە ڕۆژنامەگەرییەكان. لەو ڕاپۆرتانەدا هاتووە كە لە شەش مانگی یەكەمی (2013) دا (20) ڕۆژنامەنووس دوچاری (30) جۆری پێشێلكاری بوونەتەوە و لە شەش مانگی كۆتاییدا (42) ڕۆژنامەنووسی دیكە (27) جۆری پێشێلكارییان بەرامبەر ئەنجامدراوە.(ابو الكرم، 2014، ص28) ئاماری ئەم پێشێلكارییانە لە ساڵی (2016)دا بەرزبۆتەوە بۆ (73) حاڵەت.(عومەر، 2016، ل13،9)

یەكێكی دیكە لەو ئازادییانەی كە زۆرجار بە هۆكار و پاساوی جیاجیا و هەندێك جاریش بە ناچاركردن و بەكارهێنانی هێز، ڕێگە بە پیادەكردنی نادرێت، ئازادی خۆپیشاندان و ناڕەزایەتی دەربڕینە، ئەگەرچی ئەنجامدان و پیادەكردنی ئەو مافە بە یاسای ژمارە (11)ی ساڵی (2010) لە هەرێمی كوردستاندا ڕێكخراوە(بڕیاری پەرلەمانی كوردستان- عێراق، 2010)، كەچی جارێكی دیكە ئامارەكان ڕێگریكردن و پێشێلكاری دەسەڵاتی سیاسی بەرامبەر بە هاووڵاتییان لە پیادەكردنی ئەو مافەدا پشتڕاستدەكەنەوە. بۆ نموونە لە ساڵی (2011) زیاتر لە (10) حاڵەتی كوشتنی خۆپیشاندەران لە پارێزگای سلێمانی ئەنجامدرا، لە سەرەتای ساڵی (2014) شدا خۆپیشاندەرێكی دیكە لە قەزای سەید صادق كوژرا.(ابوالكرم، 2014، ص41). لە ساڵی (2016)دا (42) حاڵەتی پێشێلكاری بەرامبەر بە خۆپیشاندەران لە پارێزگاكانی هەولێر، سلێمانی و دهۆك ڕوویاندا.(عومەر، 2016، ل27) ئەو ئامارانە تەنها ژمارە نین، بەڵكو نیشاندەری هزری دەسەڵاتی سیاسین لە بەرامبەر پرسی مافی ئازادی هاووڵاتییان دیاریكردن و ڕێكخستنی ئەو مافەش بە یاسا بەتەنها بەس نییە، ئەگەر هۆشیاریی و هزری ئازادیخوازانە بوونی نەبێت.

ئازادی لە ڕێگای ویژدانێکی هۆشیارەوە دێتەدی کە دیاریکەری ڕەهەند و سنوورەکانییەتی، ویستێکی تایبەتە و دەکرێت لەگەڵ ویستی گشتیدا یەکبگرێت یان بەرهەڵست بێت. ئازادی بەرهەڵستی کە (لە نموونەی ویستی گشتی بێدەنگدا بەرجەستە دەکرێت) بنەمای هەموو دیموکراسییەکە. دیموکراسییەت تەنها چەمکێکی نێو دەستوورەکان نییە، بەڵکو ئەزموونێکە تاك لە نێو گرووپدا زیندوویێتی پێدەبەخشێت؛ چالاکی و کارایی‌یەکە لە چوارچێوەیەکدا کە بەیاساییبوونی کۆمەڵگەیی هەیە، دوای ئەوەی کە بە واقیعیەتی خۆی هۆشیار دەبێتەوە لە ئەزموونە ویژدانییەکان.(الحبابی، 2014، ص(32,33 کەواتە لە ڕێگای بونیادنانی سستمێکی دیموکراسییەوە، ئازادی چەکەرە دەکات و دەمێنێتەوە، لە ڕێگای یەکبوونی جەماوەریشەوە دەپارێزرێت و پاڵپشتی دەکرێت. (شارب،2003،ص60) لێرەوە بەو ڕاستییە دەگەین کە هاووڵاتییان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا لە ڕێگای گردبوونەوەی جەماوەری، خۆپیشاندان و دەربڕینی بۆچوونە جیاوازەکانەوە گوزارشت لە ئازادیخوازی و هۆشیارییان بۆ بارودۆخە نەخوازراوەکان دەکەن، بەڵام سستمی سیاسی دیموکراس و ئازادیخواز نییە و بەردەوام لە هەوڵی کپکردنی ویستی گشتی و دەنگە جیاوازەکانە.

ئازادییەکی دی کە جێگای سەرنج و گرنگی پێدانی (لۆك) بووە، ئازادی بیروباوەڕ یان ئایین بووە. بۆچوونەکانی (لۆك) سەبارەت بە ئایین، لە بەندی (18)ی ڕاگەیەندراوی جیهانی بۆ مافەکانی مرۆڤ (1948) و ماددەی (18)ی پەیماننامەی نێودەوڵەتی مافە مەدەنی و سیاسییەکان (1966) جەختی لەسەرکراوەتەوە و لە بڕگەی (2)دا هاتووە ((نابێت زۆر بۆ کەسێك بهێنرێت بە جۆرێك ببێتە هۆی کۆتکردنی ئازادییەکەی لەوەی کە پابەندبێت بە ئایینێکەوە، یان ئازادییەکانی لەوەدا پێشێل بکرێت کە خۆی ئایینێك یان بیروباوەڕێك هەڵبژێرێت.)) (UNITED NATIONS, 2016, p49) بەهای ئازادی بیروباوەڕ و پاراستنی لە ژیانی تاکەکاندا، بەتایبەتیش لە کۆمەڵگە فرەئایینەکاندا بوو بە جێگای بایەخپێدانی نێودەوڵەتی. بۆیە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕاگەیەندراوێکی تایبەت بە ڕەگەزپەرستی و جیاوازی لەسەر بنەمای ئایین یان بیروباوەڕ لە ساڵی (1981) دەرکرد، بەمەبەستی پەرەپێدانی تێگەیشتن، ڕێزگرتن و لێبووردەیی لەو کاروبارانەی پەیوەستن بە ئازادی ئایین و ڕێگەنەدان بە بەکارهێنانی بۆ ئەو مەبەستانەی کە پێچەوانەی بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان و ڕێککەوتننامەکانی پەیوەست بەو بابەتەن.(الهیتی، 2011،ص 5)

لە دەستووری عێراقی (2005) ماددەی (41) هاتووە کە ((عێراقییەکان ئازادن لە پابەندبوون بە باری کەسێتییان بەپێی ئایین و ئایینزا و بیروباوەڕ و هەڵبژاردنی خۆیان ئەمەش بەپێی یاسا ڕێکدەخرێت.)) (دستور جمهورية العراق،2005)هەروەها لە ڕەشنووسی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراقدا ژمارەیەك ماددە و بڕگە جەخت لەسەر

ازادی پیادەکردنی ئایینە جیاوازەکان دەکەنەوە. لە ماددەی (6)دا ئاماژە بەوە کراوە کە ((دەستوور دان دەنێت بە ناسنامەی ئیسلامی زۆرینە و تەواوی مافە ئایینییەکانی مەسیحی و ئێزدییەکان و ئەوانی تر، سەربەستی و بیروباوەڕ و ڕێوڕەسم و داب و نەریتی ئایینی لە هەرێمدا دابین دەکات.)) هەروەها لە ماددەی (20) بڕگەی (2)دا هەموو جیاکارییەك لەسەر بنەمای ئایین و بیروباوەڕ قەدەغە دەکات. لە ماددەی (34)دا هاتووە کە ((هەر پێکهاتەیەکی ئایینی مافی خۆیەتی ئەنجوومەنێك بۆ گەشەپێدان و ڕێکخستنی کاروباری ڕۆشنبیری، کۆمەڵایەتی و کەلەپووری خۆی دابمەزرێنێ و پەرەپێبدات و بە یاسا ڕێکدەخرێت))(پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، 2009)

لە ئێستادا ئازادی ئایینی لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا لەلایەنی یاسایی و لە ژیانی کرداریشدا تاڕادەیەك دەستەبەرکراو و پارێزراوە بۆ تەواوی ئایینە جیاوازەکان؛ بەڕادەیەك لەو چەند ساڵەی دواییدا زیاتر مافی پیادەکردنی ئایینەکانی وەکو (صابئەی مەندائی، یەزیدی، کاکەیی، فەیلی، شەبەك، یەهودی، زەردەشتی و بەهائی) ڕێگەپێدراوە و لە وەزارەتی ئەوقاف و کاروباری ئایینیدا نوێنەری تایبەتی خۆیان هەیە. داننانی یاسایی بە مافی ئازادی و پیادەکردنی هەموو بیروباوەڕ و ئایینە جیاوازەکان، هەنگاوێکی ئەرێنییانەیە بۆ قۆناغی ئێستای کۆمەڵگەی کوردستانی، چونکە لە ئێستادا زیاتر پێویستی بە لێبووردەیی، پێکەوەژیان و یەکڕیزی بۆچوونە جیاوازەکان هەیە، لە پێناو گەیشتن بە ئامانجە هاوبەشەکان؛ سەرەڕای ئەوەی کە جیاوازییەکان بەردەوامی دەدەنە ژیانی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵگەش لە هەژموونی دەسەڵاتی ڕەهای تاك هزری بەدووردەگرن و لە پێکەوەژیان، لێبووردەیی ئایینی و فرە هزری نزیکی دەکەنەوە.

لە توێژینەوەیەکدا کە لە پارێزگاکانی (هەولێر، سلێمانی، دهۆك و هەڵەبجە) ساڵی (2016) ئەنجامدراوە لەسەر (1247) هاووڵاتی لە هەموو پێکهاتە ئایینی، ئایینزایی و نەتەوەییەکان دەرکەوتووە بە ڕێژەی(84,3) بڕوایان بە ئازادی ئایینی هەیە و (77) گرنگی بە بەشداریکردنی هاوبەشییە ئایینییەکان دەدەن لەگەڵ ئەوانەی کە ئایینیان جیاوازە هەروەها (75) بڕوایان بە ڕەتنەکردنەوەی ئایینە جیاوازەکان و (71) بوونی پەیوەندی کۆمەڵایەتی بەهێز لە نێوان ئەوانەی ئایینیان جیاوازە هەیە و (66,7) بەشداری لە بۆنە تایبەتەکانی یەکتریدا دەکەن هەروەها(80,7) ئەو وتارە ئایینییانە وەردەگرن

که بانگەشە بۆ ڕێزگرتنی ئەوانی دیکە و پێکەوەژیان لەگەڵیاندا دەکەن.(بیدار، 2016، ص46،45،18) بە ووردبوونەوە لەو ڕێژانە ئاستی پەسندکردنی یەکتر و پێکەوەژیانی نەتەوە و ئایینە جیاوازەکان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا بەدەردەکەوێت، کاتێك پەسندکردنەکە پەیوەندی بە کردەوە و هەڵسوکەوتی تاکەکانەوە هەبێت، ڕێژەکەی کەمتر دەبێتەوە. دەکرێت بڵێین ئەمە دەرخەری بڕوای ڕاستەقینەی هاووڵاتییانە بەرامبەر بە یەکتری و سەلمێنەری ئەو ڕەوشەیە ئایینییەیە کە لە ڕۆژگاری ئێستادا دەگوزەرێ.

ئەوەی تا ئێرە ئاماژەی پێکرا دەربارەی مافی ئازادی بوو لەسەر ئاستی کۆمەڵگە بەگشتی، ئەگەر هەندێك ووردتر و لەسەر ئاستی خێزانیدا، بەتایبەتیش لە ئاستی تاکەکەسیدا، لەو مافە بڕوانین بەو بۆچوونە دەگەین کە تێڕوانین بۆ ئازادیی و پیادەکردنی جیاوازە بەپێی توێژەکانی کۆمەڵگە و جێندەر، بە واتایەکی دی ئازادییەکانی کچان لە ژنان و گەنجان لە پێگەیشتووان جیاوازن. ئەم جیاوازییانە لەلایەك بەندن بە تێڕوانین و هزری کۆمەڵایەتی باو، لەلایەکی دی بە جۆری مەیل، داواکاری، پێداویستی و بارودۆخی تایبەتی هەریەکە لەو توێژانە، لە ڕووی جێندەریشەوە ئازادییەکانی نێر و مێ لە حاڵەتی نایەکسانی و نابەرامبەری دایە.

ئەو پرسیارەی کە دەربارەی مافی (ئازادی یەکسان بۆ هەمووان)، جێگای هەڵوەستە لەسەرکردنە ئەوەیە، بۆچی لە هەرێمی کوردستاندا، کۆمەڵگە بەگشتی و دەسەڵاتی سیاسی بەتایبەتی بواری یەکسان بۆ هەموو هاووڵاتییان دەستەبەر ناکات لە پیادەکردنی مافی ئازادی بە چاوپۆشین لە جیاوازییەکانیان لە لایەنی پیشەیی، جێندەری، ئینتیمای حزبی، ناوچەگەرێتی و خێڵەکی تد.....؟ ئایا هۆکارەکان پەیوەستن بە ناهۆشیاری و تێنەگەیشتنی چەمکی ئازادی لە لایەن کۆمەڵگەوە، یان نەبوون و پەسندنەکردنی هزری ئازاد لە لایەن دەسەڵاتی سیاسییەوە؟ لە کۆی ئەو خوێندنەوە بابەتییەی کە بۆ مافی ئازادی لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا خرایەڕوو، دەکرێت بڵێین: ناکرێت تەنها بە دەقێکی یاسایی یان بە گووتارێك گوزارشت لە بوونی ڕاستەقینەی ئازادی بکرێت، چونکە ئازادی بە کردەوە دەسەلمێنرێت و ڕادە و ئاستەکەشی ئاماژەیەك دەبێت بۆ ڕەتکرنەوە و پەسندنەکردنی هەر جۆرە ڕێگرییەکی نەتەوەیی، سیاسی، کۆمەڵایەتی و کولتووری لە هەمان کاتدا دەبێتە هۆکارێك بۆ لێبووردەیی، پێکەوەژیان و لێکتێگەیشتنی تەواوی چین و توێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگە لە هەر نەتەوە و ئایینێك بن.

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە

ئەو دەرئەنجامانەی کە ئەم توێژینەوەیە پێیگەیشتووە ئەمانەی خوارەوەن:

•ئازادی ڕەفتارێکی کۆمەڵایەتییانەی مرۆڤە، پەیوەستە بە سروشتی بوونی مرۆییەوە، هەر بەو هۆیەش مرۆڤ بوونەوەرێکی ئازادە لە ژیان، بیرکردنەوە و کرداردا تا ئەو ئاستەی ئازادییەکەی نەبێتە مایەی ئازاردانی هەست و ویژدان و دەستدرێژیکردنەسەر پیرۆزییەکانی ئەوانی دیکە، ئەمەش بەو مانایە دێت کە ئازادی مافێکە لە مۆرکە سروشتییەکەی داماڵدراوە و بە یاسای دیاریکراو بە مەدەنی کراوە.

•نەبوونی دەستوورێکی هەمیشەیی کە سنوور و شێوازی فەرمانڕەوایی دەسەڵاتی سیاسی لە هەرێمی کوردستاندا ڕێبکخات و هاوسەنگییەك لە نێوان مافی ئازادی و پیادەکردنی دەسەڵات دروست بکات هەروەها سستی ڕۆڵی دادگا و دەسەڵاتی دادوەری و کەموکورتی ڕێ و شوێنە یاساییەکان، هۆکاری سەرەکیین لە پێشێلکردنی مافی ئازادی لە زۆربەی ئاستەکانی کۆمەڵگەدا.

•هاووڵاتییان لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا یەکسان نین لە پیادەکردنی مافی ئازادی، بەتایبەتیش لەوەی کە پەیوەستە بە دەربڕینی بۆچوونە جیاوازەکان و نارەزایەتی دەربرین بەرامبەر بە بارودۆخی هەنووکەیی، گەندەڵی و کەموکورتییەکانی سستمی دەسەڵاتدارێتی لە هەرێمی کوردستاندا. ئینتیمای حزبی، ناوچەگەری و خێڵەکی، پیشە و پێگە حکومی و حزبییە باڵاکان کراونەتە پێوەر بۆ پیادەکردنی ئاستی ئازادی تاکەکان.

•پێداگیری پەرلەمان و حکومەتی هەرێمی کوردستان لەسەر ڕێکخستن، بە یاساییکردن و دانانی زمارەیەك مەرج لەسەر هەندێك مافی ئازادی نموونەی: خۆپیشاندان، گردبوونەوەی جەماوەری و چاپ و بڵاوکراوەکان دەرخەری ئەو ڕاستییەن کە دەسەڵاتی سیاسی دەنگە جیاوازەکان پەسند ناکات و هاووڵاتییان ئازاد نین لە دەربڕینی بیروبۆچوونەکانیان، بە

تایبەتیش لەو پرس و بابەتانەی کە پێچەوانەی هزر و ئایدۆلۆژیای دەسەڵاتن و بە مەترسییەکی دادەنێت بۆ سەر بەرژەوەندییە تایبەتی و کەسییەکانی.

•لەم چەند ساڵەی دواییدا تاڕادەیەك ئازادی ئایینی لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا دەستەبەرکراوە بۆ سەرجەم نەتەوە و پێکهاتە جیاوازەکان، ئەگەرچی تا ئێستا بەشێك لە هاووڵاتییان بەپێی پێویست ئامادەباشی ئەوەیان تێدا نییە بیروباوەڕ و ئایینی راستەقینەی خۆیان ئاشکرابکەن، بە تایبەتیش ئایینەکانی وەکو یەهودی و زەردەشتی، چونکە بە بەراوورد بە ئایینەکانی وەك ئیسلامی و مەسیحی کەمتر بواری پیادەکردنی ئازادانەیان بۆ رەخساوە.

•لە ئێستادا هاووڵاتییان هۆشیارترن بە ماف و ئازادییەکانیان، سەرەڕای بەربەست و رێگرییەکانی دەسەڵاتی سیاسی، کەم تا زۆر هەڵوێست وەردەگرن و رەزامەندنەبوونی خۆیان بەرامبەر بە هەڵومەرج و بارودۆخە نەخوازراوەکان دەردەبڕن.

راسپاردەکانی توێژینەوەکە

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا بەپێویستی دەزانین ئەم راسپاردانەی خوارەوە ئاراستەی لایەنی پەیوەندیدار بکەین، بە ئامانجی بە مەدەنیکردنی کۆمەڵگەی کوردستانی و بە دیموکراسیکردنی دەسەڵاتی سیاسی لە هەرێمی کوردستان-عێراقدا:

•ئازادی مافێکی سروشتی هەر تاکێکە، لەبەرئەوە پێویستە هاووڵاتییان بە ئاگایی و هۆشیارانەتر و بە گرتنەبەری رێ و شوێنی گونجاو گوزارشت لەو مافەیان بکەن، بە شێوەیەك نەبێتە هۆکاری بریندارکردنی هەستی کەسانی دیکە و زیان گەیاندن بە هیچ لایەنێك، بۆ ئەوەی بتوانن ئازادانە پیادەی ئازادییەکانیان بکەن.

•دەستەبەرکردنی راستەقینەی ئازادی و پارێزگاری لێکردنی، لە رێگای بوونی دەستوور، سەروەری یاسا و جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانی یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەری هەروەها لەناوبردنی دەستتێوەردانی دەسەڵاتی حزبی دێتەدی. بۆیە چارەسەرکردنی پرسی سەرۆکایەتی هەرێم و وەلانانی ململانێ ناوخۆییەکان پێویستییەکی هەنووکەیی گرنگن بۆ تێپەڕاندنی قەیرانی سیاسی و گەڕاندنەوەی دەسەڵاتە یاساییەکان بۆ رێڕەوەی راستەقینەی خۆیان کە بە هۆیەوە ئازادییەکان پارێزراوتر دەبن.

•ناکرێت دیموکراسییەت تەنها دروشم و گووتاری دەسەڵاتی سیاسی بێت، بەڵکو پێویستە دەسەڵات رێگە خۆشکەربێت بۆ پیادەکردنی ئازادانەی تەواوی ماف و ئازادییەکانی هاووڵاتییان بەبێ جیاوازی، بۆ ئەوەی سستمی دەسەڵات و فەرمانڕەوایی لە هەرێمی کوردستاندا گوزارشتی راستەقینەی دیموکراسی بێت.

•پێویستە پەرلەمانی کوردستان بە رۆڵ و بەرپرسیارێتی یاسایی خۆییدا بچێتەوە لە چاودێریکردنی حکومەت و بەرپرسە باڵاکانی هەروەها بە تەواوی دەسەڵات و دەستتێوەردانی حزبی لە کاروباری حکومی و پەرلەمانیدا نەهێڵێت.

•سەرۆکایەتی حکومەتی هەرێم، پەرلەمانی کوردستان و دەسەڵاتەکانی یاسادانان، جێبەجێکردن و دادوەری و تەواوی لایەنە بەرپرسەکانی دیکە پێویستە بەرپرسیارانەتر هەڵسوکەوت لەگەڵ پرسەکانی مافی مرۆڤ و ئازادییە گشتییەکان بکەن و پاڵپشتی ویستی گشتی هاووڵاتییان بن.

•ئایین لە کۆمەڵگەی کوردستانیدا، بابەتێکی هەستیارە، بۆیە پێویستە پیادەکردنی نەریت و رێوڕەسمە ئایینییەکانی کەمینەکان بە یاسایی بکرێت، بۆ ئەوەی بە ئازادانەتر گوزارشت لە بیروباوەڕی خۆیان بکەن.

سەرچاوەکان

ئیبراهیم، زەکەریا (2013). *کێشەی ئازادی*. و:قەرەداغی، محەمەد مستەفا. سلێمانی: چاپخانەی روون.

جەهانبەگلوو، رامین(2009). *دەسەڵات و ئازادی*. و: جەماڵی، عەتا.هەولێر: چاپخانەی هاوسەر.

ئەلحەسەن، ئیحسان محەمەد(2012). *ئینسیکلۆپیدیای کۆمەڵناسی*.و: مەلا حەسەن، دانا. سلێمانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

لۆك، جۆن(2011). *نامەیەك لە بارەی لێبووردەییەوە*.و: عەلی, عەبدورەزاق. هەولێر: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس.

موحسنی، مەنوچێهر(2006). *دەروازەکانی کۆمەڵناسی*.(چ.2). و: سیوەیلی، رێبوار و ئەوانی تر.هەولێر: دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی.

سۆفی، دانا سەعید(2016). *مافی زانیاری- دەستکەوتنی زانیاری و بەهێزکردنی رۆڵی رێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی لە کۆمەڵگای دیموکراسیدا* . هەولێر: چاپخانەی شەهاب.

عومەر، هیوا(2016). *راپۆرتی رەوشی ئازادی رادەربڕین لە هەرێمی کوردستانی عێراق لە ساڵی 2016 دا*.هەولێر: بڵاوکراوەی رێکخراوی ئاشتی و ئازادی لە کوردستان.

ابو الكرم، رقية(2014). *تقرير عن واقع حرية التعبير و الرأى فى العراق و إقليم كوردستان العراق فى سنة 2013.* اربيل: منظمة المسلة لتنمية الموارد البشرية.

بيدار، آدم(2016). *واقع التعايش و تقبل الاخر و خطاب الكراهية على الاساس الدينى لدى عينة من محافظات إقليم كوردستان العراق- دراسة ميدانية*. اربيل: منشورات منظمة المسلة لتنمية البشرية و المنظمة PAX.

جرار، أمانى غازى(2012). *حقوق الإنسان و تربية السلام*.عمان: دار وائل للنشر و التوزيع.

الهيتى، نعمان عطا الله(2011). *حقوق الإنسان القواعد و الاليات الدولية*. سوريا: دار و المؤسسة رسلان للطباعة و النشر و التوزيع.

الحسن، إحسان محمد (2005). *مناهج البحث العلمى*. عمان: دار وائل للنشر و التوزيع.

الحبابى، محمد عزيز(2014). *من الحريات الى التحرر*. بيروت: الشبكة العربية للابحاث و النشر.

الطهراوى، هانى على(2007). النظم *السياسية و القانون الدستورى*.عمان: دار الثقافة للنشر و التوزيع.

يحيى، ناصر أحمد(2009). *تدويل حقوق الإنسان*.أربيل: مركز بحوث العلاقات.

مونتسكيو(1953).*روح الشرائع*. ت: زعيتر، عادل.القاهرة: اللجنة الدولية لترجمة الروائع ألإنسانية (الاونسكو).

مجذوب، محمد سعيد(2014).*ا لنظرية العامة لحقوق الإنسان*. لبنان: المؤسسة الحديثة لكتاب.

الصقور، صالح(2009). *موسوعة الخدمة ألإجتماعية المعاصرة*.عمان: دار زهران للنشر و التوزيع.

قرقور، نبيل(2010).*حقوق ألإنسان بين المفهوم الغربى الإسلامى*. الازاريطة: دار الجامعة الجديدة.

الربيعى، صاحب(2011). *رؤية فى مؤسسات الدولة و المجتمع*. سورية: صفحات للدراسات و النشر.

الشاوى، منذر(2013). *دولة القانون*. بغداد: الذاكرة للنشر و التوزيع.

شارب، جين(2003). *من الدكتاتورية الى الديمقراطية*(ط.2). ت: عمر، خالد دار. بوسطن: مؤسسة ألبرت أينشتاين.

خالد، حميد حنون(2012). *حقوق ألإنسان*. بغداد: مكتبة السنهورى.

Locke, John (1977). *THE SECOND TREATISE OF GOVERNMENT* . ED: PEARDON, THOMAS P. . S. L. : THE LIBRARY OF ARTS.

Locke, John (1967). *Tow Treatises of Government*. ed: Peter,asle H.. S.L.: Cambridge University Press.

Welch, Shay (2012).*A theory of freedom: feminism and the social contract*. New york: palgrave Macmillan

Dunfee, Thomas W. , Smith, N.Craig Ross & Ross Jr, William T. (1999).*Social Contracts and Marketing Ethics*.Journal of marketing. (633), pp. 14-33.

مجلس النواب العراقى. (2005). *دستور جمهورية العراق*. بغداد.

حكومەتی هەرێمی كوردستان- وەزارەتی مافی مرۆڤ. (2006). *جاڕی جيهانی مافی مرۆڤ*.هەولێر: چاپخانەی كاروان.

بڕياری پەرلەمانی كوردستان- عێراق. (2007). *ياسای كاری رۆژنامەگەری لە كوردستان*. (ژ.35). هەولێر: لەم سايتە وەرگيراوە: http://WWW.kurdistan-perliamant.org/files/articles/221008121630
وەرگيراوە لە: [15ی ئاداری 2017].

پڕۆژەی دەستووری هەرێمی كوردستان- عێراق. (2009). هەولێر: لەم سايتە وەرگيراوە: http://WWW.krp.org/docs/draftconst-kurdish. وەرگيراوە لە: [12ی كانوونی دووەمی 2017]

United Nations. (2016). *پەيماننامە بنەڕەتييە نێودەوڵەتييەكانی مافەكانی مرۆڤ*. و: نێردەی نەتەوە يەكگرتووەكان بۆ هاوكاريكردنی عێراق. هەولێر: ئۆفيسی مافەكانی مرۆڤ.12

الحرية في المجتمع الكوردستاني- على ضوء نظرية العقد الاجتماعي لدى جون لوك

الاستاذة اسرين زرار قادر

الملخص

ظهور الحرية كرد فعل للظلم و الاستبداد برزت في قرن السابع عشر و الثامن عشر، عندما اهتم الفكر و الفلسفة الاوروبية بحقوق الفرد، خاصة بعد الثورة الفرنسية، مفهوم الحرية دخلت الى النصوص الدستورية الى جانب تأثيرات ثورة استقلال امريكا و كتابة الدستور الامريكي وفق الحريات الفردية. لذلك هناك ترابط وثيق بين الحرية و القوانين. المجتمع الحر، مجتمع تسود فيها سيادة القانون و احترام حقوق الانسان و الحريات. يعتقد (هيكل) بأن الشيء الوحيد لم يكن فيها حرا، هي حريته. هذا يبين تلك الحقيقة بأن الانسان لا يتنازل عن حقوقه الاساسية، بل أن الحرية هي جزء لايتجزء من وجوده و حياته. الانسان الحر يعني الفكر الحر. الفكر و سلوك الحر اساس اختراع و تغير المجتمع نحو التقدم و التطور و المدنية. (جون لوك) من الاوائل للدعوة الى فكرة المجتمع المدني في افكاره لتأسيس مجتمع مدني قانوني يؤكد على ضرورة ضمان حقوق الانسان و الحريات العامة.

المفاهيم الاساسية: المجتمع الكوردستاني، الحرية، حقوق الانسان، القانون، العقد الاجتماعي.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 153 – 173
http://www.ijoks.com

The generation conflict between the Kurds in diaspora

Di Nav Kurdên Diyasporayê De Kêşeya Navnewşî: Mînaka Elmanyayê

Avdo KARATAŞ[1]

Received: Feb 01, 2017 **Reviewed**: Sep 28, 2017 **Accepted**: Oct 06, 2017

Abstract

The largest center of the Kurdish Diaspora in Europe is Germany. Kurds have migrated to Germany at different times but massively before Turks. Although the Kurdish population is not accepted by the official authorities, it is the third largest minority in Germany. Here they organized, educated, began some business and by the way third generation is raising their kids. Nevertheless the Kurds are not considered as an independent minority in scientific research and are not researched as such. So the scientific data on the Kurds are very few. Both some researches and media and our research shows that : Boys and girls leave the house in a significant number of Kurdish families. Some of them commited suicide, some of them were killed and some of them were kicked out of their homes by their parents. And also some were forced to marry. This means that there is a problem between the children and the parents (conflict of parental and filial) in the Kurdish family. Kurdish youth from the other side are very active in the political arena. But what is remarkable here is that the social conflict of generation does not exactly appear in the Kurdish society. The purpose of this article is to examine folowing situation in general: Could the problems between the Kurdish generations be defined as the conflict of generation? And If there is a conflict of generation, why does not it appear in the Kurdish society in Germany.

Keywords: The Kurdish diaspora in Germany, conflict of generation, Kurdish social organisation

Puxte

Cihê diyasporaya Kurd ya li Ewropa ya herî mezin li Elmanya ye. Kurdan di demên cuda de lê bi girseyî bêyî Tirkan koça Elmanya kirine û hejmara Kurdan çiqasî bi aliyekî resmî nehatibe pêjirandin jî, li Elmanya kêmneteweyê seyêmin in. Li vir organize bûne, xwendine, dezgehên karsazî vekirine û di vê demê de newşên seyemîn zarokên xwe mezin dikin. Lê belê Kurd di mijara lêkolînên zanistî de wek kêmneteweyeke bi serê xwe nayen dîtin û ji vî alî ve nayen vekolan. Ji bona vê yekê doneyên zanyarî di mijara Kurdan de kêm in. Li Elmanya li ser civaka Kurd di salên 1998an û 2000an de ji aliyê Susanne Schmidt ve du lêkolîn hatin weşandin. Di van lêkolînan de cara yekemîn çarçoveyeke civata Kurd lê bi gelemperî ya ciwanên Kurd li Elmanya hate danîn. Li cem gelek encamên balkeş, yek jê jî ev bû ku di nav civaka Kurd de ji aliyekî ve kêşeyek mezin di navbera nifşan de ru daye, lê ji aliyên din vê ev kêşe xuya nedikir. Ev mijar xaleke pir balkeş ya lêkolînê bû. Di lêkolîna ji aliyê me ve hatî kirin de jî dihat xwiyakirin ku ji aliyekî ve di hejmarek mezin malên Kurdan de keç û kur ji malê direvin, hinek xwe dikujin/hinek dihatin kuştin, hinek ji aliyên dêûbavên xwe ve ji malê hatine avetin. Hinek bi darê zorê dihatin zewicandin û hwd**.** Ev tê vê wateyê, ku kêşeyek di nav malbata Kurd de yanî di nav zarok û dêûbavan (Keşeya Parental û Fîlîal) de heye. Ji aliyên din ve ciwanên Kurd di warê siyasî de pir çalak in. Lê belê balkeşiyek di vir de heye ku bi tevahî mirhov kêşeya navnewşî ya civakî di nav civata Kurd de nabîne**.** Armanca vê nivîsê bi gelemperî vekolîna vê rewşê ye: Gelo mirhov kare pirsgirêkên navbera newşên Kurd de wek kêşeya navnewşî binav bike û wekî kêşeya navnewşî hebê, çima di civata Kurd li Elmanya de ru nade der?

Peyvên Serekê: Diyaspora Kurd li Elmanya, kêşeya navnewşî, organizasyona civakî ya Kurdan

[1] Doktorant li Zangoya Albert-Ludwig li bajarê Freiburg yê Elmanya, Mamosteyê Kurdî û Pedagog e. E-Mail: avdokaratas2@gmail.com

Recommended citation:
Karataş, A. (2018). Di Nav Kurdên Diyasporayê De Kêşeya Navnewşî: Mînaka Elmanyayê. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 153 – 173, DOI: 10.21600/ijoks.383397

Destpêk

Mirhovnasa Emerîkî Margaret Mead (1971: 111) ji bona têkiliya di navbera newşan de di dema nujen de dibêje ku „*Ne me piştra (nesil), ne jî zarokên me pêşra (bavûkal) hene*". Bi vê gotinê Mead têne zimên ku cudatiya di navbera newşên ciwan û yên kal pir gir bûye û qutbûnek di nav herdu newşan de çebûye. Ev gotin mijara newşan di civakên modern de ku mijareke sereke ye, bi ramaneke kur têne zimên.

Wekî gelek fenomenên civakî, çandî, dîrokî, mijara newşan jî di nav civaka Kurd de nehatiye lêkolîn- û şîrovekirin. Mijara kêşeya navnewşî û guhertinên civakî bi hevre girêdayî ne. Civakên Kurd di warê tewgera siyasî de ji sed salan berê û sed salan piştî Şerê Cîhanê Yê Yekemîn ve, carna rawestandinên demkî hebin jî, pir aktîf in (bnr. Özdemir 2006; Yildiz 2005; Beşikçi 1994; Ekinci 2009; Tan 2014; Heinrich 1989; Franz 1968; Heinrich 1989; White 2012). Gelê Kurd di her aliyê Kurdistanê de nemaze ji salên 60î yên sedsala 20an ve di bin bandora guhertinên civakî, siyasî, çandî û aborî de ne. Di vî demî de aboriyeke modern cihê hinberandina cotyarî girtiye. Kedkariya cotyarî lawaz bûye. Her çikasî aboriyeke kapîtalîst ya diravî li her derê Kurdistanê belav nebûbe û di bazara cîhanê de cih negirtibe jî, di demên dawî de hem burjuvaziyek hem jî çineyeke karkeran bi ramana nasnama Kurdî bi alîkariya neftê xwe dide xwiyakirin (bnr. White 2012). Rêjeya mirhovên li bajaran dirunin ji yên li gundan di runin zêdetir dibe û bajartî geş dibe. Di nav civakê de çîn ji hev cuda bûne. Tevgereke siyasî û nasnameyeke netewe karaktereke kollektîf sitandina û gihana heta çîna bin ya civakê. Di vir de hêjayê gotine ye ku ev guhertinên di civaka Kurd de li gorî guhertinên civakên modern pir kêm û lawaz in, lê li gorî jiyana Kurdan ya di sedsala 19an de pêşketiyek mezin e. Lê mixabin, anko lêkolîn nehatine kirin, mirhov nikare agahiyên zanistî li ser wan mijaran li ser Kurdan bistêne. Ji bona vê yekê mirhov nikare mijara kêşeya navnewşî bi guhertina civakî re di nav Kurdan de bixwene. Lê belê dîse jî hinek xal hene û didin xwiyakirin ku guhertinên mezin di nav civakên Kurd de ru didin.

Heta nîvê sedsala 19an de pergala mîrîtiyê piştî serhildanên wan bi hewldana Dewleta Osmanî ji bona navendkirina pergala dewlete ji erdê hatin rakirin (bnr. Akpinar & Bozkurt 2011; Behrendt 1993; van Bruinessen 2003; Strohmeier & Yalçın-Heckmann 2003; Jwaideh 2012; Izady 2011). Aktorên van serhildanan tenê mîr bûn û bi serhildana Şex Ubeydullah di sala 1880î de êdî kesayetên oldar yên wek Şex, Melle û Seyidan rêveberiya serhildanên Kurdan kirin. Ji 1940an heta îro partiyên modern yên xweyî îdeolojî vê tevgerê dişopînin (bnr. van Bruinessen 2003; Heinrich 1989; Franz 1968).

Koçberiya Kurd jî piştî her mudaxaleya li ser civaka Kurd herdemî ru daye. Îro di vî warî de diyasporayek mezin ya Kurdan ava bûye. Ev civata koçber bi toreke xurt bi welatên xwe ve û bi cîhanê ve giredayî ye, saziyên xwe ava kirine û di aliyê siyasî de pir aktîf in.

Bi ramana teorîk ne pêkan e ku civaka Kurd ya diyaspora ji bûyerên li welatên wan çedibin, bêpar bimêne. Diyaspora Kurd jî bandoreke mezin ji dîroka xwe ya siyasî sitandiye. Lêkolîna Brieden (1996) vê bandorê bi aliyeke eşkere derdixê holê. Di vê lêkolînê de tê xwiyakirin ku bandora tevgera siyasî di ware nasnamê de civak bi tevahî guhertiye. Li gora lêkolîna Brieden (1996: 40b), di sala 1985an de ji sedî 40 goçberên Kurd li Elmanya xwe wek „Tirk" dane naskirin. Lê belê di sala 1994an hejmara ku xwe wek „Tirk" dayîn naskirin ji sedî 0 bû. Lê belê, wek li jêr de were vegotin, li cem vê guhertina mezin ya siyasî û nasnemeyî, heman guhertin di warê civakî de ru nedan.

Li gorî zanistiyê wekî di nav pergaleke civakî de tevgereke siyasî, civakî, aborî an çandî hebe, li vir mijara newşan heye (Kehrer 1959; Fogt 1982; Stiksrud 1984; Leonard 1984; Engels

1984). Her çikasî di vir de derfetên dahûrana (analîz) civaka Kurd nebe jî, pêwîst e, bi mijara kêşeya navnewşî di diyaspora Kurd de were dahûrankirin. Bingeha vê gotarê pirsa kêşeya navnewşî ya Kurdan e û pirsa sereke jî "gelo kêşeya navnewşî di nav civata kurdên diyasporayê yên li Elmanya de çawa xuya dike?" ye.

Wekî mirhov di dîrokê de li kêşeya navnivşan dinere, xwiya dike ku ev mijareke kevin e, lê belê wateyeke newşî ya demên nûjen di nav kêşeyên kevin de tune ye û bi gelemperî mijar, kêşeya nav *zar û bav* de ye (bnr. (Nagengast & Schuh 2008; Stiksrud 1984)[2]. Kêşeya navnewşî ya bi wateya îro ji sedsala 19an ve heye (Kehrer 1959: 4) û ji we demê ve karaktereke pergalî sitandiye (Fogt 1982: 6). Ji dema ciwanan di nav civakên pêşketî de ramaneke rexneyî avakirin ve, di nav wan civakan de kêşeya navnewşî heye. Her çiqas li ser newe rawestin jî, têkiliyek kêşeya navnewşî û têgihiştina pirsgirêkên civakî, çandî, aborî û takekesî bi hevre heye. Yanî têkiliyek di navbera kêşeya nevnewşî û rexneavakirina newşên nu heye. Gelek zanyar (wek Mead 1971) têkiliyê di navbera şoreş, modernîte û newş de wek mijarek xwe-bi-xwe dibînin, lê hinek zanyar vê red dikin û dibêjin ku têkiliyeke bêgavî di navbera wan fenomenan de tune ye (wek mînak Jureit 2008: 32). Mijara newşan ne tenê bi îdeolojî, raman û çandê ve girêdayî ye, lê belê hevrawestên dijî pirsgirêkên civakî jî di vê mijarê de roleke girîng dilîzin. Bi gelemperî heman newş di cihê pirsgirêkekî de xweyî hevrawestekî (duruş) ne. Mijara kêşeya navnewşî di konteksta Kurd de di vir de derdikevê holê. Heke newşên Kurd raman û hevrawestek rexneyî dijî rewşa civaka Kurd ya de facto îro heyî de avakiribin, tê wê wateyê, ku di nav civakê de guhertinên xurt derketine. Dahûrana vê têkiliyê mijara vê gotarê ye.

Wekî mirhov li rewşa avakirina newş di civaka Kurd de dinere, di serî de bala xwe dide zimanê Kurd, gelo ev rewş di nav zimên de cihê xwe girtiye an no? Bi cavdêriyeke kurt li zimanê Kurdî dinere, dibîne ku pênasiyeke fenomena kêşeya navnewşî ne di zimanê devkî, ne jî di zimanê nivîskî de wek bi îngîlîzî *intergenerational conflict* (generation conflikt), bi fransî *conflit des générations*, bi Elmanî *Generationenkonflikt* bi Tirkî *kuşak çatışması* di zimanê Kurdî de ne runiştiye. Ev jî tê wê wateyê ku gelê Kurd pevistiya peyvek wusa nedîtiye. Ne diyar e gelo ji bona vê fenomenê çi werê bikaranîn. Ji bona conflict/Konflikt peyvên *pirsgirêk, arîşe, nakok, kêşe* ji bona Generation/kuşak *jî newş, nevş, nifş, qirn* û hwd. hene, lê belê têgina Generationenkonflikt tune ye. Wekî mirhov di ferhengan de li vê têgîneyê digerê an jî ji mirhovên Kurd pênasiya vê fenomenê di herem, zarava an devokan de digere, rastiyê peyv û pêşniyazên cuda cuda tê.[3] Heman rewş di ferhengên Kurdî de jî xwiya dike.[4] Ev rewş zimên dide xwiyakirin ku têgîneyek ji bona kêşeya navnewşî di zimanê Kurdî de cih negirtiye. Lê belê di zimanê Kurdî Peyva newş bi serê xwe xweyî du wateyan e: Yek jê ya komî ye û wek ´mirhovên heman temenî´ yên di civakekî de tê pênaskirin. Ya didoyan ya yekkesî ye û wek ´mirhovê bi dema xwe ve´ pênas dike, wek gotina „newşê dema xwe ye". Di vê gotarê de ji bona têgina kuşak çatışması/Generationenkonflikt kêşeya navnewşî hatiye pejirandin.

Di heman warî de mijara klasîfîzekirina newşan (age grading) jî di nav civaka Kurd de gelekî ne diyar e û ne runiştî ye. Ev mijar ya sazîkirina fenomenên civakî ye û hê di nav civaka

---

[2] Wusa xwiya dike ku di vê mijarê de bi gelemperî kêşe di nav bav û kur de tê dîtin û mijara dê û keç pir naye xwiyakirin. Wusa xwiya dike ku di vê mijarê de bi gelemperî kêşe di nav bav û kur de tê dîtin û mijara dê û keç pir naye xwiyakirin.

[3] Li ser medaya civakî pirsa pênasiya „kuşak çatışması" hate kirin û nezîkî 30 mirhovên Kurd bi zaraveyên cuda pênasiyên ji hev cuda pêşniyaz kirin.

[4] Di Fernga Torî (1999) de *newş* heye, lê kêşeya navnewşî tune ye. Di Ferhenga Evdilê Dirêj (2011: 244) de newş wek *nivş* hatiye nivîsandin û kêşeya navnewşî tune ye. Di Ferhenga Instîtuya Kurdî ya Stenbol de (1992: 774) newş wek *newş, nesl, babik, wert* tê nivîsandin. Di Ferhenga Abdulkadir Ulumaskan (2010: 239) de navê *newş, cîl, nesl, qirn* hene, lê têgih tune ye. Ferhenga Berîka Ya Weşanxaneya Doz (2006: 302) de navên wek *newş, binaçe* hene, lê têgîn tune ye.

Kurdî de ne runiştî ye. Li diyaspora kategoriya herî baş ya newşên kevin û yên nû ye. Wekî mirhov temenê ji cihê jidayikbûnê û hêvojkirina wan tevde bixê nav têgîniyê de, kategoriyek dernakeve holê. Newşa kevin bi wateya „xweyî newşên nu" hatiye pênaskirin. Ciwan zu dizevicin û zu dibin xweyî zarokan, yanî he ciwan dibin newşên dido. Wekî mirhov cihê jidayikbûnê dinere, dibîne ku carna her sê newş li welêt ji dayik bûne. Yanî mirhov nikare bêje, newşên li Elmanya ji dayik bûne, newşên duyemîn in. Ya din, koçberî berdewam e, yanî di nav Kurdan de koçberiya zincîrî heye û her demî koçberên nû dikevin nav civaka Kurd ya diyasporayê de. Îro jî zarok an newş hene ku nû hatine. Bi gelemperî mirhov kare bêje ku du newş li welêt û du newş li Elmanya jidayikbûne.

Ev doneyên li vir hatine şîrovekirin, di dema teza min ya doktora[5] de hatibûn berhevkirin, lê bele wek mijarekî di tezê de nehatine bikar anîn û wek mijarek sereke di vê gotarê de hatine şîrovekirin. Mijar, bi tevahî li ser Kurdên li Elmanya ye. Done ji 123 pirsên hevpeyvînên tezê, yên di warê kêşeya navnewşî de hatine wergirtin, tên û ev bersiv li gorî medotolojiya kualîtatîf ya Mayring (1990, 1990a) ya bi navê "şîrovekirina naverok ya kualîtatîf" (qualitative Inhaltsanalyse) hatine şîrovekirin.

Di lîteratura ser kêşeya navnewşî de wusa xwiyadike ku her newşê gon dayî dîrokê, xweyî dîskurseke xwe ya taybet e, xweyî îdeolojiyekê ye, têgihiştineke taybet ya kêşeyên dema xwe û xwestineke wan heye. Newşên wusa yên civakî ne û wek ya 68î guhertinek afirandine. Di vê xebatê de newşên wusa wek *newşên lebatî* (aktiv) tên binavkirin. Ev newş rêveberiya pêşketinên civakî dikin. Li aliyê nujenkirê ne. Dijî binyad û nirxên civaka runiştî derdikevin. Bi gelemperî muxalîf in. Ev pênasî dijberiya xwe jî bi xwe re tenê û newşê ku ji wan bingehên newşên lebatî bêpar in, wek *newşên tebatî* (pasiv) hatine pênaskirin. Ev newş bi gelemperî di rewşa konfîrmîtet de ye. Raman, îdeolojî, diskurs, sembol û xwestineke wan ya taybet tune ye û ji pergala domînant razî ne. Dixwazin ku civak wek binyada runiştina xwe berdewam bike.

Di munaqeşeya li ser kêşeya navnewşî de pêwîst e, ev herdu parên newşê ji hev werin cudakirin, anko roleke wan ya aktîf an pasîf heye. Hejayê gotinê ye ku newş lebatî rêvebriya kêşeya navnewşî dike. Ji 1960an ve yekuneyek mezin ciwanên Kurd di nêwenga siyasî de pir lebat in. Lê belê ev naye wê wateyê ku ev newş di mijara civakî de, di nav civaka xwe de, ji bona civaka xwe û dijî civaka xwe di cihê newşê lebatî de ne.

Di vê gotarê de çar feraziye (hîpotez) hatine avakirin: 1) Her çiqas têra xwe doneyên cavdêriyê ji bona cureyek kêşeya navnewşî hebin jî, têgihiştina „kêşeya navnewşî" wek di konteksta cihana rojava de di nav Kurdan de hê derneketiye. 2) Kêşeyek mezin di navbera zar û dêûbav (kêşeya Parental û fîlîal) de heye, lê ji bona sitratejiyên malbatî, ev kêşe di nav civakê de ru nade. 3) Newşa dixwaze, xwe ji ramana raser ya civakê dur bixe û newşa dixwaze wê bi xwe ve girê bide, kêşeya navnewşî ya di nav civak(ên) Kurd de pênas dike. 4) Kêşeya navnewşî ya di nav civaka Kurd de û ya di nav civaka dewletên koçergirt (göçmen alan ülke) de ji hev cuda ne.

2. Di konteksta Zanistiyê De Mijara Kêşeya Navnewşî

Wekî mirhov li literatura li ser mijara kêşeya navnewşî dinere, du rêyen cuda derdikevin holê: yek jê, wek statîk-posîtîvîst e û bi gelemperî wek ekola Fransî tê dîtin. Ya din jî ya kualîtatîf-dîrokî, ya Elmanî ye (bnr. Jureit 2008: 37). Ji bona mijara posîtîvîst di ekola Fransiyan de bêhtir têgeha (konsept) pêşveçunê (ilerlemecilik) heye. Di Teoriya posîtîvîst de genealojî rolekî girîng dilîze. Ev teorî wek nomotetîk tê dîtin, yanî li gora wan zanyaran „qanunên dîrokî" hene û zanyar karin wan qanunan derxin holê. Le belê ev teorî cudatiya malbatî û civakî nake û ji aliyên gelek zanyaran ve tê rexnekirin. Teoriya din ya li ser newşan ya teoriya çandî-civakî ye. Endamên ve teoriyê dijî ramana nomotetîkê derdikevin û dibêjin mirhov nikare qanunên civakî derxe holê.

Mijara keşeya navnewşî heta dema postmodern bi gelemperî li ser bingiha rêveberiya civakê bi ramana pêşketinê û bi gelemperî ji aliyên newşên nu vê dihat guftûgokirin. Ev tê wê wateyê ku newşekî xwe ji nirx û pergala siyasî ya domînant cuda dikir û dijî vê derdiket. Ev newş bi gelemperî wek newşek elît dihat dîtin û bi ramana avangart tewger dikir, yanî ji aliyê komekî elît ve dihat rêvebirin. Lê belê balkeşiyên dema berê yên di destê elîtan de îro ketine destê herkesî de. Ji bona vê yekê îro mijara newş behtir giriftî bûye.
Wek tê zanîn, mijara kêşeya navnewşî mijareke modern e[6]. Ev kêşe cara yekemîn di nîvê sedsala 19an de hate fehmkirin (Kehrer 1959: 4). Di vî demî de jihevcudabûna newşan eşkere bûye, yanî wek karakterekî sereke yê modernê derketiye holê. Belê kêşeya navnewşî çî ye? Her çiqas zanyar ji sedsala 19an heta îro bi zedebûn bala xwe berdabin ser kêşeya navnewşî jî, pênasiyek sitandart ji bona vê tune ye. Berî civakên cîhanê modern bibin, fîlosof û zanyaran newş li gora temenê wan pênas dikirin. Wek mînak, Agust Comte di sala 1839an de *newş* wek, „yên pîrên kevneşopî û yên ciwanên nujen“ ji hev cuda kiriye (Fogt 1982: 6). Vê cudatiyê heta niha di zimanê rojevê de cihê xwe girtiye. Bi gelemperî ciwan wek ´nunerên nujentiyê´ û pîr wek ´yên kevneşopiyê´ tên dîtin. Di sala 1843an de John Stuart Mill jî peyva newş di heman wateyê de bi kar aniye. Lê belê îro mijara newşan ji van pênasiya girîftir e. Cara yekemîn ji aliyê John Bagehot ve di sala 1872an de peyva newşên polîtîk di warê guhertina elîtan de hatiye bikaranin (Fogt 1982: 6f). Ji civakên kevneşopî re pênasiyek wusa bes bû, lê belê bi pêşketina civakê re têgîna newşê bêhtir girîft bû û karakterên cuda girtin ser xwe, ji ber ku mijara newşê mijareke moderniteyê ye. Nujenbûna civakî bi newşên nû (ciwan) ve hatiye giredan. Ji bona vê yekê bi gelemperî ji sedsala 19an ve newş û ciwan sînonum tên dîtin. Anko ciwan wek şikestina pevajoya civakê (Manfred Riedel), ji bona pêşketin û guhertinê tên dîtin, di mijara vegotina guhertina civakê de her demî dibin mijareke sereke (bnr. Jureit 2008: 41). Lê belê pêwîst e ku têgînên newş û hevgirtina newşan (Generativität) ji hev werin cudakirin. Yanî hejmara hemu mirhovên hevtemenî (hemdemî) di civakekî de bi serê xwe newşekî awa nakin.
Dilthey newş di sala 1975´ê de wusa pênas kiriye: „*newş, nîşandaniyeke tevgerî ya hevdemî ya wan takekesan e; yên bi gelemperî li cem hev mezin dibin, yanî zaroktiyeke hevpar û temenekî ciwantî yê hevpar hebin ku tê de nêvenga dema bi heza zilamtî têne cem hev. Yên wusa em wek newş bi nav tênin.* “ (jêgirtin Fogt 1982: 8). Di vir de newşên hemen temenî, yên serdeçunên hevpar hebin û heman bandor ji pêkhatiyan bigrin ser xwe, dikevin nav pênasiya Dielthey de û newşekî ava dikin. Griese newşê wusa pênas dike; newşek ev kesên di heman temenî de ne, yê li derdora çandeke de ji bona rewşeke dîrokî-civakî ya hevpar, motîfasyon û ramanekê nirxî ya hevpar hene (ji Griese 1982: 81 jêgirtin Stiksrud 1984: 194). Ji bona hinekan newş mijarek koma qederî (kader birliği) ye (Stiksrud 1984: 193) ji bona hinakan ne tiştek şênber an real e, mijarek konstrukt e (Nagengast & Schuh 2008: 13f). Yanî newş hem peyveke ku takekesiya bicihkirinê (sınıflandırmak) ye hem jî di hevdemî de peyveke kollektîf ya xwe-bi-xwe-binavkirinê (kendi kendini tanımlama formu) ye (bnr. Jureit 2008: 33).
Piştî pirsgirêka pênasiya têgîna newşê, pirsgirêka din, pirsa karakterên newşê ye, ku newşê ji hevgirtina newşan (Generativität) cuda dike. Têgîna newş ji ya çînî, koma elîtan û hwd. cuda ye û potensiyeleke mezin ji bona avakirina nasnameyeke heye. Lê dîse jî newş kutleyeke anonîm lê kollektîf e, kesên xwe bi newşekî ve girêbidin, xweyî ramanekî hevpar in. Di vir de pêwîst e, were têgihiştin ku mijara newşan mijara tegihiştina kollektif e û xwedî diskursek hevpar e. Ji bona vê yekê jî mirhov kare bêje ku „avakirina newşa“ (´generation building´) pevajoyeke siyasî, çandî û civakî ye. Di bingiha peyva newş de têgihiştin (düşünce), hezkirin (hissetmek) û tevgera (hareket) mirhovan heye. Ev jî bi bandora ji sosyalîzasyonê (Jureit 2008: 36) ve û ya akulturasyonê ya kollektîf ve giredayiye. Hellenbach sê cureyên nişandana

[6] Ji bona kêşeya navnewşî di dema antîk û serdema navîn bnr. Brandt et.all. (2008).

newşan ji hev cuda dike; bedenî, dîrokî û cîhana jiyanî (yaşam biçimine dayanan) (Kehrer 1959: 7). Yanî newş pêwîst e, bi wan sê fenomenan werin guftûgo- û lêkolînkirin. Newş ji ber xwe (kendiliğinden) tune ne. Pêwîst e newş xwe-bi-xwe wek newşekî bibîne û xwe wusa bide *xwiyakirin*. Ji bona vê yeke diskurseke newşî ne pêkan e ku beyî *pevguhaziya civakî* (sosyal iletişim) cih bigire (Kraft & Weißhaupt 2009). Pêwîst e, newş xweyî hestekî civakî be û sembolên xwe ava kiribe ku bingiha diskursa xwe deyne. Heke komek mirhov heman serdeçuyî nebin û dijî heman serdeçuyî pozisyona xwe eşkere nekiribîn, têkiliyeke taybet di nava wan de çênabe. Di nav kêşeyên navnewşî de mijara konsepta pêşerojê heye. Ji bona vê yeke mijareke bi ciwanan ve giredayî ye[7]. Karaktereke newşî ev e ku „qutbûn“ekê ji malbatê û civakê derdixe.

Karaktereke din ya sereke ev e ku mirhov, newşan bi çi ve girebide jî, her demî mijara *pevnekirî* (bağdaşmama) ye. Newşên nû bi binyadên jiyanî, ehlaqî, nirx, raman û dîtinên di civakê de runiştî, ne memnun in û wan bi gelemperî na pêjirenin (newşên nu) an jî ji bona pejirandina wan hewl didin (newşên kevin). Ji bona vê xalê, li dera kêşa navnewşî hebe, çanda rexneyî jî heye. Nujenkirina civakî ya diyalektik jî ji vir tê.

Karaktera din ya newşî tevger e. Wekî newşekî ramanek cuda li ser rewşa civakê an jî jiyanê avakir, ji bona wê ramanê diskursek konstrukte kir û argumentên xwe bi bingeh kir û li gora diskursa xwe sembolên xwe afirandin û ji bona wan berxwedaniyek da, hingî tevgerek di nav gotinê de ye. Armanca tevgereke civakî ev e, jiyancîhaneke nû bikê cihê ya kevin de. Kêşeya newşî xwe her demî li ser “guhertin”ekê bi cih dike. Beyî guhertin, kêşe jî ru nade. Di nav civak an mirhovên ketin bin *metingeri*yê (sömürgecilik), civakên di nava wê de şoreşek pêkhatî an pergala siyasî bi bingehin ve hatî guhertin, mirhov an komên koçber û hwd. (bnr. Mead 1971) de hem mijara guhertin, hem jî ya kêşeya newşî diyar e û ev mijar bi babetên nasname, bişavtin û teşeya hilbirandinê ve giredayine.

Anko kêşeya navnewşî kêşeyek civakî ye, ev bi xwe re pirsa kêşeya civakî tênê. Di nav gelên civakan de bi gelemperî kêşeya civakî (sosyal sorun) wek ′arizeyên civakî′ tê têgihiştin. Bi wan arizeyan pirsgirêkên wek hêjarî, cudakerî, bindestî, alkol, tebatî, şidet, rajêriya bêhişker (tiryakî) û hwd. tênin zimên. Lê belê di nav zanistiyên civakî de kêşeya civakî wek “jirêderketina ji pergala civakî” (Devienz) tê têgihiştin. Anko pergala civakan bi qanunan hatiye rêzekirin, hinek tevgerên dijî pergala civakî, wekî dijî qanunan yanî tawanbar, hinek jê wek dijî ehlaq, norm û nirxên raser yên civakê tên dîtin û wek “ne normal” tên kodkirin. Mirhovên wusa wek yên nexweş an asosyal tên demxekirin. Ji xebatên Karl Marx, Theodor W. Adorno û Max Horkheimer, Edward Said, Michel Foucault û hwd. bi vir ve ev baweriyên raser tên guftûgokirin. Lê bele pirsa, kêşeyên civakî ku bin nîzama civakî ve tên giredan, çima derdikevin, nikare li vir were guftûgokirin.[8]. Di vir de kêşeya di nav malbatê de û kêşeya civakî ya di nav newşên cuda de çarçoveya kêşeya navnewşî dideynin.

3. Kêşeya Newşên Parental û Filial

Beşeke girîng ya kêşeya navnewşî, kêşeya di navbera zarok û dêûbavan (Parental- und Filialgenerationen) de ye. Anko kêşeya zarok û mezinan hem kêşeya genalojî hem jî ya civakî ye, têkiliya di navbera newş û malbatê di mijara kêşeya navnewşî de mijareke sereke ye[9]. Di

[7] Her çiqas zanyar li ser mijara hemantemenî rawestibin jî, ev xal, di mijara kêşeya navnewşî de xalêke pêwîst e û her demî bi binyadeke genealojîk ve giredayî ye (Kraft & Weißhaupt 2009: 7). Newşên ciwan û yên pîr rastiyeke jiyana xwezayî ne. Ji bona vê yekê bi gelemperî di civakekî de sê newş tên dîtin. Lê belê hemu civakên cîhanê ne sê newşî ne. Wek mînak; civaka Eskîmo civakek dunewşî ye. Wekî mirhovên kal bibînin ku ji yê ciwan re dibin bar, xwe dikujin (Mead 1971: 82). Li gora vê karaktera newşan civaka Kurd bi gelemperî sê newşî ye, lê belê peyvên *nevîçirk* û *nevîçirçirk* didin xwiya kirin ku civaka Kurd heman demî civakeke çarnewşî ye. Sedema sereke ya vê rewşê ev e ku Kurd bi gelemperî zu dizevicin û bi gelemperî sala yekemîn de xweyî zarok dibin.

[8] Ji bona xebateke ku li ser vê pirsê diraweste bnr. Mendel (1972).

[9] Ji bona Parental- und Filialgenerationen bnr. Stiksrud (1984: 192).

vê mijarê de cih û rolê malbatê xwe bi wateyeke mezin nîşan dide, ji ber ku malbat cihê ku pişt- û paşra derdixê holê û sosyalîzasyona zarokan bi cih tenê, cih û rolê . Heta li cîhanê newşê xwe ji genealojiya malbatî cuda nekir (qutbûn) û xwe di konteksta hevtemenî de bicih nekir, yanî heta kêşeyek ramyarî û civakî derneket, kêşe bi gelemperî ya malbatî bû (Nagengast & Schuh 2008: 18) û kêşeya navnewşî ya bi wateya îro nebû.[10]
Berî dema modern de malbat, malbata mezin bû û peyvirên wê curêcure bûn, yên wek mezinkirina zarokan, parastin, hilbirandin û hwd. Ji bona vê yekê ji aliyên gelek zanyaran ve malbat ne tênê wek malbat ku têde dêûbav û zarok dijîn, lê malbat wek malcivat (ev topluluğu) dihat dîtin (Nagengast & Schuh 2008: 14). Di wan binyadan de xeter ji aliyê malbatî ve dihatin bertarafkirin. Di dema modern de, bi gelemperî ji sedsala 19an ve, ev hate guhertin û êdî gelek peywirên malbatê ji aliyê dewletan û saziyên wan ve tên bicihanîn. Giredana takekesan bi malbat û civakê re karakterê xwe yê ku ji-ber-xwe heyî, wunda kir. Perwerdebûn di saziyên modern de hat kirin û rola sosyalîzasyona malbatî lawaz bû. Takekesî cihê ´mirhov´ girt û civak bi tevahî hate perwedekirin û disîplenekirin. Êdî ciwan ne bêgav in, li mezinan xweyî derkevin, anko pergala sîgortayê heye (Engels 1984: 37).
Ev mijar çarçoveya kêşeya navnewşî ya Kurd dideyne. Kêşeya zar û bav di nav malbata Kurd de kêşeyeke mezin ya veşartî ye û motîvasyona vê kêşeyê ji guhertinên civakî tê.

4. Keşeya Navnewşî Ya Civakî

Beşeya din ya bingehîn ya kêşeya navnewşî ya civakî ye. Kêşeya navnewşî bi gotineke gelemperî, hem sedem hem jî encameke guhertina civakî ye. Ji bona vê rastiyê têkiliya di navbera newş û guhertina civakî de mijarek serekî, lê heman demî pir giriftî ye. Wek hatî gotin, di nav civakên kevneşopî de kêşeya newşan tune ye, anko guhertinên civakî hem kêm, hem jî hedîka ne . Di van civakan de newş ji ber xwe hene, lê ramana newşî tune ye. Wekî kes xwe bi konteksta jiyana takekesî ji „giredan"ên civakî û malbatî „qut" nekiribe, ne mijara „qutbûn" ne jî mijara „giredan" dikevê naveroka rojeva civakê de û hingî wê kêşe jî tune be.
Pirsa derketina civakên pêşketî pir hatiye guftûgokirin. Wekî mirhov wan gufûgoyan bi mijara guhertinê dide berhev, derdikevê ku pêşketina civakî bi ronesans, afirandina çapxanê û ronakbûnê (aydınlanma) re qeyd girtiye. Yanî ji hinga aqil di jiyana xwe de wek rêbazek raser danîn û xwe ji baveriyê (ol, baweriya gelerî û hwd.) azad kirîn ve, ramana aqlî rê dide civakan û civakên wusa bi vê bingehê pêşketin. Civakên pêşketî karin tenê bi guhertinê bijîn yani guhertin karakterekî civakên modern e (bnr. Fogt 1982: 193). Di binyadkirin û şîrovekirina wan guhertinan de mijara newşan wek mijareke sereke ye (Jureit 2008: 36f). Ji bona vê yekê mijara lêkolînkirina kêşeya navnewşî bi gelemperî di nav civakên pîşesazî de tên kirin (Fogt 1982: 193). Di civakên modern de her newş ji xwe re nirxên cuda ava dike (Reifenrath 1984: 169) û xwe diafirene. Têkiliya newşan û demê ji hev cuda ye û newşên nû xwe ji dinyaya ku ji aliyê malbat û civakê ve tê parastin, cuda kirine. Di wan civakan de newşên nû di demek din de dijîn. Wekî civaknasên bi nav û deng, yên wek Baumann, Chomsky, Beck û hwd. rast peyt kiribin, êdî civakeke dinyayê (dünya toplumu) heye û herî diçe ev civak mezin dibe. Yanî dinya bi baskî yekbûne ve diçe û ev pirseke girîng ya civakî, aborî, çandî û siyasî ye. Ji ber ku her civak nikare xwe bi vê pêvajoya cîhanê ve entegre bike, ev jî têkiliyeke nû ya di navbera hêjar-dewlemend, pêşketî-paşdamayî de bi binyadeke bindestî (bağımlılık) ava dike. Modernîzmê ew qasî bandor li jiyanê kiriye ku konseptên alternatîf yên civakî nikarin êdî derkevin. Weke Mendel (1972: 129) gotî, êdî bindestiya nû ne weke di dema kolonyalîzmê de bi nasname, ol û nirxên ´zilamê sipî´ ve giredayiye, êdî bindestî bi teknîka wî ve girêdayiye. Teknîk bi vê rola xwe çand û kevneşopiyên berê dikuje. Ji bona vê yekê newşên nû yên civakên postmodern bênirx in. Newşên kevin teslîmî vê pêşketina teknîkê bûne û êdî bêhez in. Ev mijareke „valebûna civakî-çandî" diafirene û ev mijar kêşeyeke taybet ya newşan derdixe

[10] Ji bona ramaneke dîrokî ya konzepta newşan di warê genealogî û civakî de bnr. Nagengast & Schuh (2008: 11).

holê. Alexander Mitscherlich di vê konteksê de mijara „civaka bêbav“ tênê zimên (bnr. Mendel 1972: 148). Aktorên vê pêvajoyê bêguman newşên ciwan in. Lê belê ciwan di çandên cuda de bi wateyên cuda tên pênaskirin û dîtin. Ciwan demeke jiyanê ya di nav zaroktî û gihiştî de ye.[11] Di vir de dema ciwantî ne tênê bi aliyê biyolojîk ve tê formkirin, lê bi aliyê çandê ve jî tê giredan (Jureit 2008: 39). Ev mijar wê li jêr li ser civaka Kurd de were guftûgokirin. Tevgera ciwanan ji bona vê yekê tevgereke nujenkirinê ye[12]. Beyî avakirina çanda ciwanî, kêşeya navnewşî baş xwiya nake. Mirhov wusa bawer dike ku ji bona derketina çanda ciwanî pêwîst e ku civak dînamîk be û xwe zu biguherene. Yanî tekiliyek xurt di navbera civakên dînamîk, derketina çanda civakî, guhertin û cudatiya newşan bi hevre heye, anko kêşeya navnewşî bi civakî tê avakirin. Bi kîjan alî werê şîrovekirin jî, rastiyekî nade guhertin ku şoreş, guhertin û şikestin fenomenên newşî ne (bnr. Jureit 2008: 31). Nivîsên tevgera demokrasî û azadiyê ya Fransiya, Îngîlîziya û Emerîkiya didin xwiyakirin ku di bingihê de mijara hezê şoreşî ya nukirina newşan heye û newşên nû aktorên vê pêvajoyê ne.

Hem ji bona kêşeya nav malbatî de, hem jî ji bona kêşeya navnewşî ya civakî de mijara qutbûn mijarek sereke ye. Ev „qutbûn“ (bnr. Brocher 1973: 17) jidayikbûna kêşeya navnewşî ye. Anko di civakên pêşketî de qutbûn bi dawî hatiye, pirsgirêka sereke ya kêşeya navnewşî, wek Mead (1971: 9) peyt dike, mijara ´giredan´ê (bağlamak) ye. Gelek caran hewldana newşên temenmezin ku dixwazin newşên nû bi xwe ve girêbidin, dibe arîşeyeke mezin. Di civakên pêşketî de êdî mirhov hewl nadin ku newşên nû bi xwe ve girêbidin, hewl didin wate û nirxa giredanê ji newşên nu re vegotin bikin, an jî „girêdan wek nirx“ pêşniyar dikin.

Bi gelemperî tê pejirandin ku piştî temenekî û bi ferbûnê mirhovên ciwan xwe ji *têgirtiyên serekî yên malbatî* (ailenin birincil bağları) dur dixin (bnr. Brocher 1973). Li gora Brocher (1973: 17) sê teşeyên qutbûnê, yên bi kêşeyek giran ve giredayine, hene: 1) qutbûna malbatî ya wek koma sereke (birincil grup olarak aile); 2) qutbûna ji komên kêmcihî (ikincil gruplar) yên wek dibistan an komên ciwanan û 3) qutbûna newşî yanî durketina ji saziyên kevneşopî yên civakî, yanî qutbûna ji orf û adetan.

Li ser van pêşlêkolînên jor hatîn danîn, rewşa kêşeya navnewşî ya Kurd wateyeke girîng distene. Wek li jêr were guftûgokirin; ji aliyekî ve ev mijar wek fenomeke veşartî xwiya dike, ji aliyêkî din ve ne pêkan e ku di pêvajoya civaka Kurd ya îro de mijarek biyanî be. Ji bona vê rewşa girîftî divê mijarên bingiha kêşeya navnewşî di ware goçberî, malbatî û civakî de werê guftûgokirin ku rê ji bona dahûrana kêşeya navnewşî re vebibe. Bi rastî, anko di civaka Kurd de di mijara sazîkirina newşan de fenomenên ku karibin werin xwendin, kêm in, pir zehmet e ku mirhov karibe newşan ji hev cuda bike. Lê belê pirsgirêka cudatiya newşan fenomenek universel e (bnr. Mead 1971). Ji bona vê yekê, çiqas newe xwiyakirin jî cudadiya newşên Kurd heye, lê anko qed nehatiye lêkolîn- û guftûgokirin, pir naye xwiyakirin.

5. Koçberiya Kurd

Koçberî di bingeha xwe de dibe sedema kêşeyên cure. Kêşeya kognitîf, kêşeya derdorê, kêşeya malbatê, kêşeya çand û jiyanî, kêşeya hêjarî, kêşeya biyanî, kêşeya qutbûnê û hwd. di mijara koçberî de sereke ne. Lê belê mijara Kurd û koçberî dîrokeke hê nehatiye nivîsandî ye. Koçberî, hem di dîrok hem jî di rewşa rojana îro ya Kurdan de mijarek girîng e. Hem bi hejmara xwe, hem bi sazî, medya, çapemenî û takekesên xwe yên perwerdebûyî û rewşenbiriya xwe, diyaspora Kurd di warê Çareserkirina Kêşeya Kurd de dibe aliyekî sereke. Lê mixabin ev hêz li gora bergeha xwe neketiye rojevê de.

[11] Di demên nû de di hinek civakên pirpêşketî de wateya ciwan-pîr jî hatiye relatîvekirin. Li aliyekî ve temenê ciwantî bilind bûye, wek mînak; êdî li Emerikaya Bakur ji mirhovên nevbera 60 û 80´yî de wek *´ciwanên pîr´* û yên li ser 80´yî re *´pîrê pîr´* tê gotin (Lehr 1984: 23). Lê belê di aliyên din de bi giredana hinek karan ve temenê ciwantiyê kurt bûye. Mirhovekî werzîşwan yê avjêniyê wekî bû 20, êdî wek pîr tê dîtin (vgl. Leonard 1984: 10). Mirhovekî model be, bi temenê 30´î êdî pîr tê dîtin.

[12] Di mijara navnewşî de têkiliyên di nav sosyalîzasyon û netewe de mijarek sereke ye. Li cem gelên xweyî dewlet mirhov têkiliyên di nav wan herdu mijaran de, wek tiştek xwezayî dibîne (bnr. Jureit 2008: 38).

Hejmara Kurdan li tu deran bi îstatîstîkên bibawerî nehatine danîn, mirhov bi rastî nizane çend Kurd koçber in û çend li Elmanya bicih bûne. Yên qala hejmara Kurdan dikin, pêderxistinên xwe li gora texmînan derdixin. Ji bona texmînkirina hejmara Kurdan rêbazeke hesanî tê bikaranîn. Bi gelemperî zanyar li gora rêjeya Kurdan li dewletên jê hatine, hesab dikin. Wek mînak; li Elmanya rêjeya koçberên Kurd di nav koçberên ji Tirkiyê hatine, wek di navnera % 20 û 25 de tên hesapkirin (van Bruinessen 1989: 28; Senol 1992: 63; Amman 2001: 121, Vanly 1988: 65). Li gora vê rêzê anko hejmara Kurdan li Tirkiyê navbera % 20 an 25an de tê hesapkirin, di navbera goçberên ji Tirkiyê hatin jî wusa hesap dikin. Yanî her ji çar koçberan yek jê Kurd tê hesapkirin.

Li gora Alinia (2007: 36) % 7-8 hejmara Kurdan di koçberiyê de jiyan dike. Li gora Kızılhan nezîkî 14 mîlyon Kurd ji derveyî welatên xwe dijîn (Kızılhan 2013: 38). Li gora hesabên Kızılhan, nezîkî nîvê hejmara gelê Kurd dijî welatê xwe de dijin. Yanî yekuneyeke pir mezin li derveyî welatê xwe de dijîn. Bi teybetî ji bona Elmanya jî ti hejmarên îstatîstîkî nebin jî, dewleta Elman hejmarek resmî pejirandiye. Parlamentera Elman ya Partiya Çep (Die Linke) ya bi navê Ulla Jelpke û hevalê wê ji parlamentoya federalî ya Elmanya pirsa „*Çareserkirina Kêşeya Kurd û Rola Elmanya*[13]“ kir. Parlamentoyê 24ê reşemî 2010ê de bersiv da. Di bersiva xwe de Elmanya cara yekemîn bi aliyek resmî qala hebûna Kurdan kir û da zanîn ku li Elmanya 800 000 Kurd dijin. Lê bi rastî hejmara koçberên Kurd li Elmanya ji milyonekî bêhtir e.

Wekî Elmanya bi Tirkî re 10ê cotmehê 1961î de Peymana Girtina Karkeran îmza kir, rê li koçberiya ji Tirkiyê ji bona Elmanya vekir (Abadan-Unat û yd. 1975, Abadan-Unat 2002; Ammann 2001). Ji wan koçberan re piştre „*Koçberên Mehvan*“ hate gotin. Lê belê koçberiya Kurdan ya Elmanya berî vê demê dest pê kiribû. Di demên berî Şerê Cîhanê Yê Yekemîn de bi gelemperî zarokên malbatên reveberên civaka Kurd ji bona xwendin, kar an karmendiya Osmanî an ya Îranî dihatin Elmanya. Di salên 1940an de jî zarokên wan malbatan ji bona xwendine dihatin. Wan mirhovan sazî avakirin û hinek weşane derxistin. Bi wan xebatan di sala 1949an de li Parîsê „Navenda Lêkolînên Kurd“ û di sala 1956 de „Civaka Xwendewanên Kurd li Ewrupa “ (Kurdish Students Society in Europe - KSSE) avakirin (Kızılhan 2013: 36). Hejmara mezin ya wan goçbera ji Rojhilat û Başur bûn. Ji dema 1980î de koçberên bakur yên siyasî di nav Kurdên diyaspora de behtir bûn. Rengê koçberiya ji Tirkiyê bi rewşa polîtîk ve giredayî bû. Wan Kurdên siyasî civata Kurd ya Elmanya bi tewahî polîtîze kir.

Îro li Elmanya civakeke mezin ya Kurd heye û hingî diçe mezin dibe. Ev civak xweyî saziyên xwe ye, di warê aborî de gihane qadeyekî bilind û newşê çar mezin dibe. Lê wekî mirhov baş li rewşa vê civatê dinerê, dibîne ku di aliyê civakî de pirsgirêkên giran hene. Anko ramana saziyên Kurd bi gelemperî li ser welêt e, yanî saziyên diyaspora ne û pir bi siyasetê ve girêdayîne. Ji bona vê yekê hewldaneke çareserkirina pirsgirêkên Kurdên koçber yên civakî, çandî an jiyancîhanî pir lawaz e.

6. Malbata Kurd li Koçberiyê

Mal di nav Kurdan de wateyek xwe ya balkeş heye. Mal, hem tê wateya xanî, hem jî tê wateya malbat, hevser û dewlemendî (bnr. Strohmeier & Yalcin-Heckmann 2003: 199). Malbat nirxeke pir bilind ya gelê Kurd e û sedema vê xurtbûna malbatê di dîrok û binyada organizasyona civakî ya kevneşopî de ye. Ji bona vê yekê malbat, weke ku vegotina gelek fenomenan, ji bona kêşeya navnewşî de jî roleke serekî dilîze. Hem kêşe hem jî stratejiyên çareserkirina kêşeyê di malbatê de tên danîn û tên praktîzekirin.

Binyada organîzasyona kevneşopî ya civaka Kurd heta demên nezîk de wek binyadên eşîrtî hatibûn avakirin. Di nava eşîretê de Yekmendiya-Silalê ji malê destpêdike. Yanî bingiha vê binyada organîzasyona kevneşopî ji mala Kurd despêdikir û heta eşîretê berdewamdikir. Malbat wek yekmendiyeke xweserî dihat avakirin. Mal bi dem re mezin dibe û dibe bavik

[13] Ulla Jelpke bi Christine Buchholz, Inge Höger û Fraksiyona DIE LINKE re ev pirs kiribû, bnr. Jelpke (2011).

(bnr. Yildirim & Karatas 2014) û bavik heta silalê (Lineage) pêşve diçe. Her çiqas ev binyad êdî ne weke berê hebûna xwe berdewam bike jî, cih, rol û wateya malbatê hê pir zîndî ye. Kontekstên civakî, siyasî û xizmîtî (xweyîtî) di qada malê de dest pê dikin. Ji bona vê yekê malbat desturmenda herî bihez ya civaka Kurd e (bnr. Altuntek 1993: 86). Heke weke kategoriyekê werê dîtin, malbata Kurd malbateke patrîark û patrîlîniyar e (Barth 2001; Altuntek 1993; van Bruinessen 2003; Yalcin-Heckmann 2002). Yanî rola mêr di her hucreyê binyada malbatê de pir raser e. Esl (soy), navdanîn, rêz û rê ji aliyê mêr yanî zilaman ve dihat danîn. Di vê binyadê de statuya bira wekhev e (bnr. Barth 2001). Lê belê ev binyada kevneşopî ya malbatê di nav civaka Kurd de ne tenê ye û di nav hemû Kurdan de tune ye. Anko malbata Kurd, malbateke pirzarok e, bi xeletî wek malbata patrîark tê hesibandin, lê ev ne rast e. Hejmara malbata patrîark di nav civaka Kurd de pir kêm e. Mînak; Barth (2001: 30) di lêkolîna xwe de derdixe holê ku ji % 10 malbatên Kurd wusa ne. Teşeya malbata Kurd ya raser malbata dendik (Kernfamilie) e, lê belê anko ev malbata patrîark binyadên xurt hene, ji malbatên din bêhtir derdikeve ber caxwan. Zewaca bi tiyê xwe re (Levirat), malbata sê newş, malên pirjinî (Poligyne), next (başlık), mafê zewacê bi dotmamê re (amca kızı ile evlenme hakkı) û hwd. di nav çerçova vê malbatê de ru didin (bnr. Strohmeier & Yalcin-Heckmann 2003: 203). Ev teşeya malbatî hem ji bingiha xwe hemjî ji binyada xwe ve, ya herî qadîm e û li dijî modernîzme herî kêm xwe guhertiye. Ev malbat bi gelemperî, wek li jêr were gotin, di konteksta postfîguratîf de ye. Xala bi kêşeya navnewşî jî di vir de ye. Di vê mijarê de rûdanên cîhanê herî diçe malbatê biçuk dike, lê ev malbat xwe dipareze; her diçe rola jin û ya mêr di malbatê de wekhev dibe, lê di vê malbatê de zilam hêjî hewl dide, cihê xwe yê raser bipareze; her diçe hêz di nava dêûbav û zarokan de biçuk dibe, lê di nav vê malbatê de ev hez he pir xurt xwiya dike. Di vê malbatê de cih, rol û peywirên zarokan di malbatê de diyar e. Ev teşeya malbatê hewl dide zarokên mêr di nav xwe de bigre û dijî cudabûna wan e. Ji bona vê yekê di heman malbatê de mirhov kare sê/çar newşan bibîne û heta mirinê bav wek malxwê malê an wek serokê malbatê dimêne. Ji bona wan karakterên malbatê, vê cureya malbatî di dîroka Kurdan de herdemî rolek girîng girtiye ser xwe (bnr. Strohmeier & Yalcin-Heckmann 2003; Altuntek 1993; Leach 2001). Anko ev malbat pir girtî ye û ji guhertinê dur e, pirsgirêkên giran yên newşên ciwan di diyasporayê de behtir di vê malbatê de xwiya dike. Di vir de pirsek muhîm derdide, gelo ev teşeya malbata Kurd di diyaspora de çilo xwiya dike, çilo tê guhertin an xwe çilo dipareze?

Koçberî bi qaraktera xwe ya “guhertin” de şanoya kêşeya navnewşî ye. Anko di koçberî de mirhov bar dike, bi kêşeyên “kutbûnê” ve; anko di rojevê de pergalak biyanî raser e, bi kêşeyên “serêrastkirina rojevê” ve û anko koçberî cihbicihkirineke nû ye, bi kêşeyên “giredana nu” ve mijul e. Di wan her sê xalan de pirsgirêkên civakî, nasnameyî, aborî, zayendî, çandî bi rûdanên cuda cuda derdikevin û koçber bêgav e, wan pirsgirêkan bi sitratejiyên xwe çareser bike. Di koçberiyê de tişta ne xerîb/biyanî tenê malbat e. Di vê bingehê de malbat di koçberiyê de ji bona du xalan wateya xwe bêhtir xurt dike. Yek jê ev mijara li jor hatî zimên e; malbat di koçberiyê de fenomena tenê ya ne xerîb e û ya din ev e, anko malbat di koçberiyê de ji binyadên ku malbatê biparezin, yên wek binyadên kevneşopî, bêpar e, koçber di tirsa xwe de ye ku zarokên wî wunda bibin, yanî zarok ji binyadên malbatî biyanî bibin an rolên dêûbav û zayendî ve xwe biguherenin. Ev jî dibe sedem ku malbat di diyasporayê de bêhtir hewl dide, xwe bipareze. Wekî mirhov dinere, dibîne ku kêşeyên bi keçan re bêhtir bi bandor in. Anko ev mijar kodên hemu nirxên kevneşopî xira dikin. Anko kur her demî û li her derê bêhtir azad in an jî di nav her malê de kur bi heman cureyan derdikevin holê, gelekî ber caxwan nakevin an jî mirhov gelekî naxwaze wan bibîne, yanî wekî kur be, yên mezin caxwên xwe digrin. Lê belê wekî keç be, wek ne „normal“ tê dîtin û bandora wê jî bêhtir tê ber caxwan. Li diyasporayê dêûbav behtir ji zarokên xwe gilîdar in. Bi

gelemperî jî dêûbav her demî angaşt dikin ku zarokên wan kasî ku ew ji wan hez dikin, ev ji dêûbavên xwe hez nakin[14].

Gelo bi gelemperî di kîjan rewşan de kêşe derdikeve holê? Wekî tê xwiyakirin; yek jê wekî du rewşên çandî an civakî hev negrin, bi hevre di temasê de bin û hev bixwerênin, kêşeyek civakî ru dide. Mînak, wekî malbatên Misilman bêjin “em naxwazin zarokên xwe rêkin avjeniya hevzayendî” û dibistan bêje, “na! hûn mecbur in”, ev dibe sedema kêşeyeke civakî/çandî, lê belê wekî zarokeke keçik got; “ez dixwazim bi lawikan re herim avjeniyê” û dêûbav bêjin; “tu nikare here”, dibe sedema kêşeyek navnewşî. Ev kêşe nikare li welatên hinek koçberan ru bide, anko li walatên wan avjeniya keçûkurikan bi hev re tune ye û keç nikare bêje; “ezê bi dibistanê re herim avjeniye”. Çima keç kare li diyasporayê vê bêje? Keç kare bêje, anko di welatê koçberiyê de ev vêbijerk heye û ji sedî 99 keçik bi kurikan re diçin avjeniyê[15]. Yani kêşeyên civakî karin kêşeyên navnewşî biafirenin. Ev dide xwiyakirin ku kêşeya malbatî hem di warê civakê de, hem jî di yê takekesî yanî newşî de derdikeve û pêwîst e, malbat wan herdu pirsgirêkan çareser bike. Hejayê gotinê ye ku mijara koçberî êdî ji bingiha „cih“ derketiye û bûye mijara „dem“. Di vê mijarê de Mead jî pêşniyar dike ku em goçberiyê di konteksta „cih“ derxin û bikin konteksta „dem“ de, ji ber ku dema nû de, êdî cih wateya xwe wunda dike (Mead 1971: 94). Anko koçber di „dem“ên nû de ne, pirsgirêkên jihevnegirtina demê kevin yên ew têde (postfîguratîf) û demê nû yên têde dijîn (prefîguratîf), di mijara koçberiyê de sereke ne.

Wekî mirhov li binyadên malbata Kurd dinere, dibîne ku binyadên malbata Kurd û yên malbata devletên koçgirtî ji hev pir cuda ne. Wek mînak, di malbatên wan dewletan de malbat hatiye piçukkirin ku takekes bêhtir xweyî azadiyê bibe. Anko ev karakterên malbata Kurd ji yên wan cuda ne, pir zanyarên wan dewletan di wî fikrî de ne ku malbat dijî entegrasyona wan e. Lê belê wekî mirhov dinere, dibîne ku pergala civak û siyaseta Elman ferzendê nade ku ev malbat xwe pêşve bike. Di malbatê de ciwan hêvojkariya otorîter wek kêşe nabînin. Lê belê ciwan ferzenda takekesî ya ku ev civakên modern didin wan, zanin û wekî di malbatê de kêşeyeke pir mezin derkeve, ji malê bazdidin, anko zanin ku wê werin parastin. Ne tenê di kategoriya kevneşopî de, di kîjan kategoriyê de bê jî pirsgirêk ji aliye binyadên civakî yanî yên cudatiya jiyancîhanî derdikevin. Ev mijara jiyancîhanî xwe bi mijara çandî ve giredide û ji bona vê yekê pewist e ku hewl were danîn, civaka Kurd bi mijara çanda jiyancihanî ve were kategorîzekirin.

Wekî mirhov li dîroka koçberiya Kurd dinere, dibîne ku di koçberiya Kurd ya Ewropa de hejmara mirhovên kal-pir kêm e. Anko koçberên Kurd bi gelemperî dêûbavên xwe bi xwe re neanîne û di malê de mirhovên pîr tune ne, ev xal bandoreke pircure û xurt li takekes, malbat û civatê dike. Ev xal ji bona guftûgoyên li ser her çar cureyên newşan pir muhim e. Yanî sosyalizasyona newşan ji bandora mirhovên temenmezin bêpar maye. Di zanyarî de tê bawerkirin ku wekî bapîr û dapîr (dede ve nene) ne amade bin, mirhov karin zutir jiyaneke nû bistênin (bnr. Mead 1971: 74). Yanî wekî newşên nû bandora mirhovên temenmezin nestênin, ji bona wan avakirineke azad ya jiyancîhanî hesanîtir e. Di ser de, wekî Mead anî zimên, di vê rewşê de, mijara tekiliya xweyitiyê wunda dibe. Yanî têkiliyên malbatî lawaz dibin. Ev jî ji bona mijara kêşeya navnewşî muhim e û gava papîr û dapîr bi koçberan re koç nekin, têkiliyên wan kesên koçkirî bi kevneşopiyê re lawaz dibin.

7. Kategorîzekirina newşên Kurd

Berî ku mirhov qala kêşeya navnewşî bike, pêwîst e ku mirhov kategoriyeke ji bona cudatiya pêşketina civakê peyt bike ku newşên wê civakê jî ji hev werin cudakirin. Kategoriyek wusa

[14] Di gotinên Kurdî de meseleyek li ser vê rewşê tê gotin: Dibêjin ku anko Adem û Hawa bê dêûbav bûn, qedr û qiymetên dêûbavîtî fehm nedikirin, lê anko zarokên wan hebûn, qedr û qiymetên zarokan fêrbûbûn. Ji bona vê yekê zarokên wan jî qiymetên dêûbavan nizanin.

[15] Tenê yên nevxweş an ji bona sedemek wusa ne mecburin, herîn avjeniyê. Bi rastî ev pirsgirêkek Misilmanên li Ewrupa ye.

kare alîkarî bide ku mirhov karibe newşên Kurd di civaka Kurd de bicih bike. Gelnasa Emerîkî Margaret Mead (1971) mijara kêşeya navnewşî guftûgo dike û vê mijarê bi peyva çandê ve giredide. Mead di vî warî de sê kategoriyên civakan ji hev cuda dike. Di van kategoriyan de civak li gorî pêşketinên civakî û bandora li ser newşên wê cuda cuda dahûran dike. Mead di kategoriya yekemîn de çande wek *çanda postfîguratîf (biçimsellik sonrası kültür)*, ya didoyê wek *çanda kofîguratîf (aynı biçimsellikteki kültür)*, ya siseyê wek *çanda prefîguratîf (biçimsellik öncesi kültür)* bi nav dike (Mead 1971: 27). Lê belê wekî li jêr jî werê xwiyakirin, tenê ev her sê kategorî têrê nakin ku mirhov karibe newşên civaka Kurd bi bingiha çandê ve ji hev cuda bike. Wusa xwiya dike ku pêwîstiya kategoriyeke din di navbera postfîguratîf û kofîguratîf de heye û ev jî di vê xebatê de wek *çanda fîguratîf (biçimsellik kültürü)* hatiye binavkirin. Anko di dema Mead de guftûgoyên li ser modern-postmodern nebûn, Mead nikarîbû wan têgînan bikar bênê. Lê belê wusa xwiya dike ku postfîguratîf civaken kevneşopî, kofîguratîf yên modern û prefîguratîf yên postmodern in.

Ev her çar kategorî karin alîkarî bidin ku mirhov di serî de çarçoveyekî ji bona newşên Kurd yên îro, derxê holê. Di vir de pêwîst e, di serî de werê gotin ku çarçove cudakirina newşan ne li gorî temen[16], lê li gori teşeyên cuda yên civakî, çandî, aborî, ramyarî, takekesî yanî li gora jiyancîhanî tê danîn. Hêjayê gotinê ye ku ne kategorîzekirina newşan ne li gora temen ne jî li gora teşeya jiyanê ve ne hesanî ye. Lê belê ji bona ku guftûgoyên li vir tên kirin, werin têgihiştin, pêwîst e, mijar werê kategorizekirin. Ji bona vê yekê di vê gotarê de raman û kategoriyên Mead dê ji bona „katogorîzekirina newşên Kurd“ werin bikaranîn. Mirhov wan her çar cureyên kategoriyan di hevdemî de di nav civaka Kurd de dibîne û bi rastî sînorên çar newşan bi bingiha pêşketina civakî, ji hev cuda dike. Mead, ramana xwe û krîterên cudadiyên civakî li ser pêşketina teknîkî dideyne. Lê belê di vê gotarê de wê ne tenê mijara teknîkî, mijara aborî ya malbat û rola wê ya di civakê de, rola tevgera siyasî, sosyalîzasyon û hwd. jî wek pîvan ji bona cudakirina jiyana newşan werin bikaranîn. Mirhov karê wan pîvanan di konteksta Kurdan de hem bi pêşketina civakî hem jî bi pîleya fêrbuna newşan ya li ser jiyana modern bi kar bênê. Lê belê hejayê gotinê ye ku mirhov bejê, her kategorî li gora takekesan hatiye danîn û ne li gora koma mirhovan. Yanî takekesên dikevin nav kategoriyeke de, bi tevahî komekî ava dikin û temenê wan kare zarok, ciwan, mêr, qertemêr an pîr be. Kategorî ne lî gorî giyan, lê li gorî çandê hatine danîn:

a) Newşa postfîguratîf: Ev newş xweyî çanda kevneşopî ye. Ji bona vî newşî malbat li ser civakê re ye. Ol an eşîret wek pîvan sînorê nasnamê dideynin. Mijara „em û yên din“ (biz ve digerleri) li gora sînorê olî, eşîretî, bavik an heremî dideynin. Zarok li gorî dêûbavên xwe mezin dibin. Modela zarokan, dêûbav an kalên wan in. Sînorên nasnameyeke kesayetî he lawaz e û ramana neteweyî pir kêm e. Mirhov ne takekes e, tenê „kes“ekê endamê civakê ye, yanî anonîm e. Binyadên malbatî yên kevneşopî ne û eşîret û feodalî pir bi bandor in (bnr. Barth 2001; Izady 2001; van Bruinessen 2003; Leach 2001). Hem malbat hem jî civak di bin bandora patrîarkalîzmê de ne û malbat, malbata mezin e û gelek caran malbata sê- an çar-newşî, yanî pirnewşî ye (bnr. Mead 1971: 31). Xwemalî an jî aîdiyeta bi civakê re bi gelemperî bi rîtuelên çandî, wek sinet, zewac, tovbekirin û hwd. ve tê kirin û ne bi perwerdeyeke modern. Perwerdeya dibistanî pir kêm e û ya heyî bi gelemperî ya olî ye. Di jiyanê de guhertin pir kêm derdikevin holê û guhertin di nav newşê postfîguratîf de wek felaket tê dîtin. Bi gelemperî di gundan de jiyan dikin, koçberiya bajaran nû dêstpekiriye. Alavên teknîkî pir kêm in. Hilbiran bi gelemperî hilbirana cotemenî ye (bnr. Leach 2001). Cihê vî newşî di politikaya rêveberiya devletên têde jiyan dikin, pir lawaz e. Maf û cihê jinê li gora rêbaza kevneşopî ye. Saziyên bi navên Kurdî pir lawaz in. Kesên di rola serokan de,

[16] Wekî mirhov li civaka Kurd dinere, dibîne ku newşên Kurd li gora temenên wan wek zarok (bin 18´î re), ciwan, (yên di nav 18-25), bixweyî (yên di nav 25-45), qertemêr (yên di nav 45-65) û kal (65-?) karin werin kategorîzekirin.

kesên kevneşopî ne. Ev kom bi gelemperî xweyî çanda devkî ye (bnr. Karatas 2017). Bîraniya/mejuyê wan bi gelemperî bîraniya/mejuyê kurt e[17]. Fêrbuna wan ya dîrokî jî herî bêhtir heta sê-çar bavikan paşve diçe[18]. Wek Mead (1971: 36)peyt dike, paşeroj û pêşeroj di nav vê çandê de heman in. Di nav mirhovên xweyî çanda postfîguratîf de pirsên wek; „*Ez kî me? Çi jiyana min wek endamê civakê pêk tênê? Ezê çilo biaxivim, çilo tevger bikim, çilo xwarinê bixwim, çilo razim û çilo bi evîn bibim, çilo mesrefên jiyana xwe bi dest bikim, ezê çilo bibim bav (an jî dayik), ez çilo mirinê fehm dikim?* her demî beyî mirhov werê dinê, hatine pejirandin" (Mead 1971: 32, derbdan di orjînalde ye). Ev pirs ji bona mirhovên di postfîguratîf de ne muhîm in. Ji bona wan mirhovan rastiyek tenê heye û zubizu naye guhertin. Çand û nasname xwe-bi-xwe (kendiliğinden) hene (Mead 1971: 51 û 55) û mirhov pir şuphe nakin. Rexne di nav vî newşî de fenomenek biyanî ye. Ehlakê emîrî di nav postfîguratîf de raser e. Hêjayê gotine ye ku hijmara endamên vê newşê di civata Kurd ya li Elmanyayê de pir kêm in.

b) Newşa fîguratîf: Mead, wek hatî gotin, newşek û çandeke wusa neaniye zimên, lê belê di konteksta Kurdan de çandeyek ku ne tam kevneşopî ne jî tam modern heye. Ev kategorî li vir ji aliyê me ve wek newşa fîguratîf hatiye pênaskirin. Bêguman newşa fîguratîf di civata Kurd de hem bi hejmarî hem jî bi hezî cihekî mezin digre. Ev newş bi aliyê teknîkî ji newşê postfîguratîf cuda ye, lê belê pir bin bandora çanda postfîguratîf de ye. Alavên rojanê bi tevahî modern in, lê nirxên wan yên kevneşopî ne. Xwe û malbata xwe dijî bandora modernê diparezin. Ne karin jiyaneke modern bişopînîn, ne jî karin wek newşa postfîguratîf bijîn. Herdu çand harmonîze kirine. Malbat pir muhîm e, lê xwe ji mijara eşîretê hinekî dur xistine. Bi bandora siyasî mezin bûne, lê nikarin mijara siyasî ya Kurdan bi ya cîhana sîvîl ve girebidin. Hewl didin ku zarokên wan di bin bandora wan de bimênin. Lê belê zarokên wan li malê û di nav civakê de du jiyanê dijîn. Li malê wek çanda dêûbav û di civakê de wek jiyana azad tewger dikin. Bi gelemperî di jiyana wan de, herî hindik carekî koçberî heye. Televîzyonê pir bi kar tênin, lê nikarin înternet an jî medyaya civakî zêde bi kar bênin. Ramana nasnameyeke kollektîf heye, lê sînorên vê nasnameyê ne gelekî zelal in. Ferehbûna sînorên azadiyê heta sînorên malbatî ne. Di sînorên malbatî de azadiya takekesî bi dawî tê. Piştrayên (yeni nesil) vê çande bi gelemperî dikevin nav çanda kofîguratîf de. Zarokên di malê de xwendibin jî, di bin bandora malbatê de ne. Li cem mirhovên di vê kategoriyê de hurmet ji mezinan re pir muhîm e. Malê dinyayê ji vê newşê re pir muhîm e û qiymeteke mezin jî didin perwerde ye.

c) Newşa kofîguratîv: Ev newş ev kes in, yên ku xwe ji newş û çanda postfîguratîf û fîguratîf dur kirine (Mead 1971: 62). Hejmara wan kasî an jî ji hejmara newşên fîguratîf hinekî kêmtir e. Ev kes bi gelemperî bi ramana çepî û di bajaran de mezin bûne. Zarokên wan kesan bi gelemperî xwendine û wek dêûbavên xwe ji jiyana nujen fehm dikin. Newşê kofîguratîf şahidên demê xwe ne (Mead 1971: 61). Bandora dibistan, derdor, heval û kesayetiyên civakê yên wek nivîskar, hunermend û hwd. qasî ya malê ye. Vê newşê modela xwe bi xwe afirandiye (Mead 1971: 66) û ne wek ya postfîguratîf û fîguratîf de modela bavûkalên xwe sitandine. Wekî newşên nû modelên xwe ji mirhovên dema xwe bigrin, tê wê wateyê ku xwe ji newşên kevin dur dixin (Mead 1971: 61). Di koma kofîguratîf de hem newşê nû hem jî ye kevin peşketî ne û xweyî azadiyê ne. Lê belê ev newş sînor û naveroka sitîl ya zarokên xwe dipêjirenin (Mead 1971: 61). Malbat xweyî binyada malbata dendik (çekirdek aile) e. Têkiliya malbatê bi binyadên eşîretê re lawaz e an jî qed tune ye. Têkiliyên newşên nû bi bapîr û dapîrên xwe re, pir e. Rola dêûbav jî di tekiliyeke rûbarî de ye. Ev newş xweyî çanda nivîskî

[17] Ji bona mijara mejû bnr. Assmann (1992)

[18] Ji bona peyv û konteksa „bavik" bnr. van Bruinessen (2003), Yalcin-Heckmann 2002, Karatas (2002, 2004); Yildirim & Karatas (2014).

ne, mejuyê wan zedetir bi ser mejuyê dur ve ye. Ramana wan ya dîrokî bi gelemperî ji jêderkên nivîskî tê. Ev newş xweyî ramana Hestê Em-Komî (Biz-Grubu-Duygusu) ye û ji bona vê yeke xweyî nasnameyeke kollektîf in. Rola olî di mijara „em û yên din" de lawaz e û bi gelemperî dijî serweriya olî ne. Dijî jiyana kevneşopî derdikevîn û bi gelemperî xweyî ramaneke modernîst in, yanî çand û jiyana Rojavayê Cîhanê erenî dibînin.[19] Vê komê ji bona axaftina zimanê sitandart berxwedaneke çandî daye. Ev kom her çiqasî polîtîze bûbe jî, gelemperî bi ramana devletên têde dijîn, li gelê Kurd dinerin. Îdeolojiya wan bi gelemperî ji Tevgera 68´an, ya çepî û sosyalîzmê tê. Dema vî newşî pêkan e ku kurt be (Mead 1971: 62). Mirhovên di nav vê komê de, ne karin xwe li ser paşerojê, ne jî li ser peşerojê konsantre bikin. Rewşa wan her demî rubarî ye (Mead 1971: 72f). Çiqas çandeke rexneyî ru dabê jî, rexne ji bingiha fîlozofî bêpar e. Newşê kofîguratîf ji bona jiyana xwe her demî dijî newşê postfîguratîf de, di parastinê de ne.

d) Newşê prefîguratîf: Ev newş, newşê herî nujen e û hewl dide xwe ji newşê kofîguratîf û hemû newşên din cuda bike. Ew ji dêûbavê xwe bêhtir bi jiyana nujen ve giredayîne û di nav de dijin. Dêûbavên vê newşê, hem mijara zimên, hem ya dîrokê û hem jî ya nasnamê ji zarokên xwe fêr dibin. Ev mirhov ji yê kevin bêhtir zane ne (Mead 1971: 111). Ev newş bi gelemperî bi ramana Kurdî li jiyanê dinerin û xwendewan in, an xwendine. Ev newş di nav teknîkên pêşketî de hatine dinê û ev beşek ji jiyana wan e. Sînorê azadiyê yê wan ji newşên din pir ferehtir e. Hejmara vê newşê ji ya kofîguratîf kêmtir e. Mijara Kurd û Kurdistanê ji bona wan pir muhîm e û ramana xwe di berdin ser dîrok, nasname, çand û zimanê Kurdî, lê belê di wan mijaran de bi gelemperî mijarên ku jiyana kevneşopî refere dikin, red dikin. Ji bona vê yekê ji çanda Kurdî ya kevneşopî bêpar in. Bi ramaneke hişk dijî orf û edetên kevneşopî derdikevin. Ramana malbatê li cem wan lawaz bûye. Bi gelemperî bi Kurdên ji heremên din yê Kurdistanê re di têkiliyê de ne. Mijarên wek eşîretî, olî yên ku sînoran di naveroka Kurdan de di deynin, red dikin û dijî wan derdikevin. Nasnameya xwe naveşêrin û bi nasnameya Kurd derdikevîn holê û polîtîzasyona wan pir xurt e. Ji bona prefîguratîf pêwîst e ku mirhov ramana xwe ji bingehîn ve biguherene (Mead 1971: 131). Pevguhazî di jiyana wan de pir muhîm e û bi alavên pevguhazî ve bi cîhanê re têkildar in.

Wek hatî gotin, îro ev kategoriyên ku li jor hatine danîn di heman demî de di civaka Kurd de xwiya ne û her yek ji wan newşekî cuda dide xwiyakirin. Di wan kategoriyan de temen ne xaleke sereke ye. Tişta kategoriyê dipêjirene, bi gelemperî teşeya jiyanê ye. Ne têne di nav Kurdan de, di konteksta cîhanê de jî rewş heman e. Ev jî balkeşiyeke dema îro ye ku çandên curê curê û ji hev pir cuda di hevdemî de ru didin û di nava raya giştî de xwe eşkere dikin. Pirsa herî muhîm ya ji bona kêşeya navnewşî ev e, gelo kîjan ji wan newşan di civaka Kurd de bêhtir bi bandor e? Newşa ku îro gona xwe dide civaka Kurd kîjan e û kîjan newş hewl dide xwe bi jiyana cîhanê ya modern ve entegre bike?

Li gora vê kategoriyê di mijara newşan de civata Kurd pirrengî ye. Fakorên bandorê li vê rewşê dikin jî pircure ne. Mirhov kare wan faktorên wek *faktorên jiderveyî* û yên *navxweyî* ji hev cuda bike.

e) Faktorên ji derveyî: Ji aliyekî ve Kurd di nav civakên cuda de hatine parkirin û bin dandoreke mezin ya wan civakan de ne. Kurd li Îraq û Surî de di bin bandora Erebî, li Îran di bin bandora Farsî, li Tirkî di bin bandora Tirkî, li Ermenîstanê di bin bandora Ermeniyan de ne. Ev bandor rewşa nujên ya wan civakan ji bingehîn ve sînordar dike. Heremên Kurdan di hemu dewletên hatine bi nav kirin de, di warê aboriyê de yên herî paşda mayî ne. Ji bilî başur, Kurd ne xweyî mafê xwe ne ku xwe bi rêve bibin û bi serê xwe civakên xwe form bikin, zarok û ciwanên xwe perwerde bikin. Civakên Kurd ji aliyên biyaniyan ve tên kontrolkirin,

[19] Di vî warî de li ser civaka Kurd bnr. Yalcin-Heckmann (2003).

rêvebirin û perwerdekirin. Yanî çiqas zarokên Kurd di malbata Kurd de werin sosyalîzekirin jî, ji aliyên çand û zimanên din ve tên akulturasyon kirin û bandora akulturasyonê hêdî hêdî – ji bona dibistan, pevguhazî, medya û hwd. – ji ya sosyalîzasyona malê xurttir û bibandortir dibe. Yanî di vir de rewşeke wusa derdikevê holê; wekî civaka Kurd ji aliyê hinek din werin formkirin, hingî newşên Kurd jî dikevin cihê newşên wan hêzan de û kêşeya wan jî ne bi civaka Kurd re çedibe, lê bi civakên mezin, yên wan dewletên têde jiyan dikin, re çedibe. Ev xal xalekê pir muhîm e û anko kêşeya newşên nû ne bi civaka wan re ye, guhertinên nujên jî ne di nav civaka Kurd de ru didin. Gelek faktorên din yên ji derveyî hene. Lê belê ev faktorên hatin gotin, yên bingehîn in.

f) Faktorên navxweyî: Ji aliyên din ve faktorên navxweyî hene ku bandorê li kêşeya navnewşî dikin. Civaka Kurd civakeke segmenter e. Di dîrokê de serokekî gelê Kurd, wek kiral, şah, padîşahek an papazekê wan çenebûye. Tu carî di nav pergala dewleta xwe de nehatine hêvojkirin. Di dîrokeke kevn de ziman û wejeyekê yekser ji hemu civakan re ru nedabû. Beşek civaka Kurd di nav eşîretan de atomizê bûbû, binyada beşeke mezin ya civaka Kurd û malbata Kurd pederşahî ye. Civak di nava koçber û goran de polîralîze bûbû. Pevguhazî bi gelemperî devkî bû, kevneşopî pir xurt bû. Di warê aborî de pir lawaz mane. Di ser de dewletan cudatiyeke sînorî kiriye nav gelê Kurd de. Ev cudatiyên hatine zimên, ne tenê bingiha sedema neyekîtiya gelê Kurd ava dikin[20], li ber vê rastiyê çand û jiyancîhana Kurdan jî xurt bandor dike. Ev xalên hatine danîn di heman demî de bandoreke nerenî li nasnameyekî kollektîf ya Kurdan dikin.

8. Kêşeya Navnewşî Ya Di Nav Kurdên Diyasporayê De

Kesê carekî guhdarî dide sohbeteke Kurdên diyasporayê, dibîne ku bi gelemperî di her malê de pirsgirêkên mezin di nava zarok û dêûbavên wan de hene.[21] Gelek ciwan û keçan ji malê bazdane, gelekan dêûbavê xwe şikayet kirine ku zext li ser wan tên kirin, jihevberdan ji baweriya herkesî bêhtir e. Ciwanên marjînalîzebûyî, yên di nav haşhîş, alkol de pir in û hwd. Wekî mirhov wan mînakên têne ber caxwên xwe, dibîne ku kêşeyeke mezin ya parental û filial de heye. Lê belê çima ev pir xwiya nake û di mijara civakî de kêşeyeke ber caxw rû nade?

Di heman deme de wek mirhov li çarçoveya mezin ya civata Kurd dinerê; mirhov nabîne ku ciwanên Kurd çandeke xwe ava kirine, xweyî rawestiyeke fîlosofî ne, di nav dijberiyeke ehlaq û binyadiyên jiyana kevneşopî de ne. Li gora radestiyê zanyarî, wekî rewşa kofîguratîf di nav hemantemeniyan de bi sazî bibe, hingî fenomena jêreçand (Subkultur) derdikevê holê. Gelo ciwanên Kurd jêreçandeyeke cuda ava kirine? Li gora cavdêran wusa xwiya dike ku sembolên ciwanan, nezîkbûna nasnameyî û konsuma wan ji yên kevin cuda dibe. Li cem newşên nû seksa ne zewacî, xwarina goştê berêz, vexwarina alkolê û hwd. dide xwiyakirin ku nirxên olî bêhtir û zutir lawaz dibin û ev kêşeyê mezin nakin, lê wekî hiyerarşî di malê de bu xeter, kêşe bi lez mezin dibe. Li cem newşên nû eleqeya îdeolojiyê kêm dibe lê ramana neteweyî zêde dibe. Xaleke balkeş û bercaxw di civata Kurd li Elmanya de ev e ku newşên prefîguratîf gelek kirinên newşên postfîguratîf wek „irrasyonel“ dibînin.

Di diyasporayê de ciwanên Kurd bi gelemperî di nav civatên çep de ne. Lê belê ciwanan sazî, komel an komên xwe ava nekirine. Ji xeynî yên siyasî pir hindik şahî, festîval, kom an çalakî

---

[20] Neyekîtiya Kurd pir tê zimên, lê belê bi gelemperî di vir de qala nêyekîtiyeke di nav partiyên Kurd de tênin zimên. Bi wateyek rast ev nêyekîtiya di nav binyada civakê de ji ya siyasî muhîmtir e û heta yekîtiya nav civakê de di warê hest, ziman û nasname de newe serêrastkirin, yekîtiya siyasî jî ru nade.

[21] Civaka Kurd di mijara asîmîlasyonê de pir şiyar e. Mînakeke ji welatê Siwîsre dide xwiya kirin, mijara asîmîlasyonê çilo fehm dikin. Di axaftinê de takekesekî ji postfîgurasyon got; „Carê ji me dixwestin ku em xwe entegre bikin. Me jî ji zarokên xwe re digot, „Kuro wusa bikin weke ew dixwazin, lê dibe ku ev ji me re bibe pirsgirêk“ yanî me digot em wan dixapênin. Niha em dibînin ku em ji ya ku wan dixwest bêhtir hatine guhertin, berî ku em pê bihesihin“.

afirandine. Di rojevê de qed behs li ser tevgereke ciwanên Kurd naye kirin. Yên heyîn jî, yên weke hinek komên motosîkletan, gelemperî bi rewşa siyasî ve giredayi ne. Di mijara siyasî de pir radîkal in. Newşên 60î û yên 80yî yên cîhana rojava wek newşên protest tên dîtin (Fogt 1982: 2). Her çiqasî vê rewşê bandor li newşên Kurd yên wê demê kiribe jî, bingeha radikalîzebûna newşên Kurd ji vê mijarê cuda ye. Anko dewletên Kurd têde jiyan dikin, sînorên ´xwe-îfadekirin´a gelê Kurd teng dikin, ev jî dibe sedema radikalîzebûna Kurdan (bnr. Natali 2009).

Di vê mijarê de dîmenên herî bêhtir xwiya dikin, dimênên jina Kurd in. Wusa didin xwiyakirin ku emansipasyona jina Kurd gelekî ji civakê cuda bûye û ketiya cihê reveberiya civakê de. Lê belê ji xeynî mijara siyasî hebûna jina Kurd di rojev û medyaya mainstrem ya dewletên rojava de pir xwiya nake. Hetta zilamê Kurd di civaka mezin de bêhtir xwiya ye û guhertin li cem jin û mêr cuda ru didin. Anko mêr gelemperî malxwe ye, yanî xweyiyê malûmilk e, bêhtir bi mirhovên din re dide û distenê. Lê belê rewşa "zilamtî" ya di konteksta Kurd de di qrîzekî de ye. Wek li jor hatî gotin, pergalaleke jiyaneke vekirî, bi gelek aliyan ve ji bona jiyana kevneşopî dibe sedema krîzê an kêşeyê. Çarçoveya çanda "malxwe" sitreseke mezin dide bav/zilêm, anko malxwe di herdu pergalan de ji hev pir cuda ne û wekî mêr ji herdu pergalan yekî dipêjirene, kêşeyek civakî ru dide. Di serde, di pergala civakên koçgirtî de qanunên ku jinan diparêzin, pir xurt in. Anko di qanunan de wekheviya jin û mêr pir saxlam hatiye danîn, ev jî dibe sedema kêşeya ku heta bi belavbûna malbatê diçe. Jin dizane ku wê werê parastin û gelek caran neheqiyê napêjirene an daxwaza wekheviyê dike. Gava daxwazên wê bicih newin, dikare ji mal biçe. Anko civak parastina yekitiya malbate wek peywira mêr dibîne, di mijara hevberdanê de bav an zilam ji jinê bêhtir firaşa civakî digire ser xwe. Ev mijar ji bona rol û cihê kevneşopî ya zilêm krîzekî derdixe. Bi wan mijaran re rewşa newşên temenmezin di bin sitresa civaka vekirî, pirsgirêkên temenî, travma, bornaut de ye. Lê ev mijar ji bona wan kesan hêjî mijarên biyanî ne, lê belê ji newşên nû re ne wusa ye. Gelek caran newşên temenmezin nikarin rewşên giyanî li cem newşên nû têbigihişin. Ji bona ciwanan konzepta „di nav do kursiyan de" (iki sandelye arasında) heye, lê belê ciwanan sitratejiyên xwe ava kirine û ji heqê wan herdu jiyancîhanî derdikevin. Mijara din ya di newşên kevin têde ev e, anko wan bi gelemperî zilm, işkence, tecavüz û hwd. dîtine, di bin bandora travmayê de ne, lê belê nikarin bi zanebûn li ser vê mijarê rawestin. Ev jî gelek caran ji têgihiştina rewşa ciwanan re dibe asteng. Ya din, vî newşên temenmezin zarokatiyeke wek zarokên xwe neburandine û gelek caran nikarin newşên ciwan wek temenê wan têbigihişin.

Newşên kevin di serî de dixwazin û hewl didin, hiyerarşiya zayendi û ya zarok û dêûbavan ya di binyada civakî û malbatî de biparêzin. Mijara rêzgirtinê ya kevneşopî di vir de roleke girîng dilîze. Mînakeke nav civaka Kurd kare vê rewşê bide xwiya kirin: Gelek ciwan an jî dêûbav alkolê divexwin. Lê belê wekî bav an civan heman demî di mekanekî de bin, navexwin. Ev mînak wek mijara rêzegirtina kevneşopî xwiyadike ya ku mêr navê jina xwe li cem xweyiyê xwe nahilde an jî kur an keç li cem bavê xwe naraje zaroka xwe an jî zaroka xwe maç nake. Ev herdu kirin mijarên rêzgirtinê ne. Yanî nevexwarina alkoholê û ne rahiştina zarokê an jî ne hildana navê heman rêz in û ev rêz rêzên ehlaqê kevneşopî ne. Yanî binyadên civaka kevneşopî kirinên nû bi xwe ve girê dide û nahele ku wek kêşeyekî derkevê holê. Wekî bav dibîne ku kur an keç li cem alkolê navexwin, yanî rêzê jê re digrin, bav jî astengiyê naderxê û herdu têkiliyek wusa sembiyotîk bi hev re dibûrenin. Lê belê wekî dêûbav astengî derxistin an jî keş an kur rêz ji dêûbavê xwe re negirt, kêşe derdikeve. Gelek kirinên wusa hene, ku yên kirinên nû bi rêzên kevneşopî ve giredidin û rêya kêşeyê digirin.

Newşên temenmezin gelek caran xwe weke yekî "bêfeyde" dibinin û bi vê hestê ve dikevin qrîzê. Yanî wekî cihê dêûbav di binyada kevneşopî de kete xeterê de, kêşeyek ji bona wan derdikeve. Yanî di warê pergala nirxî de kêşe bi lez rû dide. Di nav wan nirxan de, ya herî xurt rû dide, pêşketina nasnameya zayendî ye. Ji bona vê yekê mirhov kare bi rehetî bêje ku

kêşeyeke newşên temenmezin heye û ev gelek caran ji kêşeyên ciwanan girtir e. Ev jî balkeşiyeke koçberiyê ye.
Lê belê gelo çima kêşeyên wusa di nav civata Kurd ya diyaspora de wek kêşeya navnewşî nakeve nav rojevê de? Gelo newş ji hev cuda nebûne an sedemek din heye? Çiqas bersiva vê pirsê mijareke girîftî jî be, wusa xwiya dike ku civak bi sitratejiyên xwe yên binyadî re kêşeyê diveşere an jî rê li derketina kêşeyê digre. Sê faktor xwiya dikin ku kêşeyê diveşêrin, yek jê ya sosyalîzasyona newşan e, ya din ya sitratejiya malbata patriarkal e û ya din jî ya firaşa derveyî ye. Nêvengên wan kêşeyan jî ev in; ya teşeya jiyanî, ya nasnameyî (modern û kevneşopî), ya cinsî ya sînorên azadiye. Di bingehîna vê mijarê de xala yekemîn di sosyalîzasyona malbatî de xwiya dike. Ji bona vê yekê pêwîst e, mijara sosyalîzasyonê di malbata Kurd de werê peytkirin. Sosyalîzasyon, dema zaroktî ya ku runiştina keseyatî û nasnameya wî ye. Bi gelemperî ji zaroktî heta runiştina kesayetî wek dema sosyalîzasyonê tê dîtin. Di dawiya vê demê de kes zane kî ye, ji kuderê te, kok û nasnama wî çi ye, olê wî çi ye, keseke çave ye, ehlaqê wî çilo ye û hwd. Di dawiya vê pêvajoyê de êdî yek an Kurd, an Elman, an Ereb e û êdî guhertina vê nasnamê gelekî ne pêkan e (Schrader û yd. 1979). Bi çanda ku malbat dide, teşe, şekl û şemala kes dirunene. Pirsa kêşeya navnewşî jî di karakterê vê çanda di sosyalîzasyonê de tê dayin de ye. Anko di vî warî de lêkolîn tune ne, mirhov nikare bersiva vê pirsê bide, lê tişta xwiya dike, her kategoriyên li jor hatine danîn, çandeyeke cuda dide zarokên xwe û di nav vê çandê de ji bona „çareserkirinê“ sitratejiyekî cuda bikar tênin. Karakterê sosyalîzasyona civakên ku di nav wan de kêşeya navnewşî heye, yanî yên modern, ev e ku di malbatê de sosyalîzasyoneke demokratîk û azad heye. Di ser de bandora dibistan û saziyên perwerdeyê ji bandora sosyalîzasyona malê bêhtir e. Di civakên modern an jî di nav çanda ko- û prefîguratîf de sosyalizasyona malbatî û perwerde hev digrin. Ev rewş di nav sosyalîzasyona gelek malbatên Kurd de xwiya nake. Sosyalîzasyona malê gelek caran dijî ya civakê û perwerdeyiyê ye. Yanî newşên nû di konteksta malbatê de mezin dibe û piştre nikare cihdê jiyaneke bi sere xwe ava bike, anko bi malbatê ve hatiye giredan.
Anko piştî demekî, newşên mezin bi yên ciwan re tênê giredan, nikarin zextên mezin li ser wan bikin û ev jî sedemeke ku pêşiya kêşeya navnewşî tê girtin. Ya din, dirav di destên newşên mezinde ne û ji bona vê yekê newşên nû hewl nadin, xwe ji wan cuda bikin. Xaleke din mezinbûna malbatê ye. Di vê malbata mezin de xwedî/xweyî pir in û ev jî firaşeke xurt li ser ciwanan dikin. Di pergala kapîtalîst ya wan civakan de cihgirtina kesî ne hesanî ye û wekî mirhovek ji wan bingehên pêwîst yên civaka modern bêpar be, nikare cihekî di civakê de bigre. Anko kêşeyên ku kes di civakê de bistêne, ji yên malbatê bêhtir in, ev dibe sedem ku ciwan di malê de dimenin û ev jî dibe sedema lawazkirina kêşeya navnewşî.
Di civakên xweyî kêşeya navnewşî de giredaneke din ya bi sosyalîzasyonê ve heye, ev jî çanda netewî ye. Çanda netewî bandorek giring li mijara newş, sosyalîzason û konstelasyona bihevregiredayî ya gel dide. Ev xal ji bona mînaka Kurd guftûgoyeke balkeş derdixê holê. Anko bandorake pergala netewe di nav Kurdan de tune ye, mirhov nikare newşên Kurd wek yên gelên bi xweyî nasname û saziyên netewe binere. Lê belê newşa Kurd ya nujên di ramana netewe de êdî xweyî bandoreke siyasî ye. Ev newş berxwedaneke mezin didin û bandoreke mezin ji bona sînorên nasnameya Kurd (sînorên Kurd û ne Kurd) dideynin, lê belê mirhov nikare bêje ku heman bandor di warê civakî de tê kirin. Polîtîka Kurd ji bona demokratîzekirina civaka Kurd rolekî mezin dilihîze, lê belê ev çanda demokrasiyê di nav civakê de narune, anko firaşa civakî (sosyal baskı) ne di warê civakî de, lê di warê siyasî de tê kirin.

Encam

Wekî mirhov wan kategoriyan, yên bi alîkariya Mead hatine danîn, ji bona analîza newşên Kurd li diyaspora bikar têne, xalên li jêr hatine danîn, derdikevin holê:

1-Mirhov kare her çar kategoriyan di heman mala Kurd de bibîne. 2-Xwiya dike ku rewşa newşa postfîguratîf pir teqez e. 3-Kêşeya navnewşî di nav malbatên ku hem temenmezin hem zarok di rewşa postfîguratîf an fîguratîf de ne, kêm e an tune ye. Wekî herdu newş heman kategoriye de bin kêşe lawaz e. 4-Bi gelemperî di nav malbatên ku endamên wê ji post- û prefîguratîf pêk tên, kêşeya navnewşî mezin e û bi şiddet e û gelek caran ne di warekî konstruktîf de dibûre. Bi gelemperî herdu newş ji hev cuda dibin (qutbûn) û têkilî pir lawaz dibe. 5-Bi heman şeklî kêşeya newşên kofîguratîf û prefîguratîf jî gelek caran xurt e, lê gelemperî qutbûn naderkevê holê û çêker (yapıcı) e. 6-Malbatên ku her sê cure di nav de heyî, guhertin bêhtir bi ramaneke normal tê dîtin û bi gelemperî çêker e, lê pir hedîka ye. 7-Newşa prefiguratîf he sînor, gon û naveroka xwe bi tamamî diyar nekiriye. 8-Li gora aqlê zanistî, bi gelemperî pevajo ji postfîguratîf bi ser aliyê prefîguratîf de diçe. Ji bona vê yekê pêwîst e mirhov angaşt bike ku civaka Kurd jî bi ser rewşa pregîguratîf ve diçe.

Ji bona pirsa ´gelo li cem Kurdan formasyona newşan çilo bi rê ve diçe?´ mirhov nikare hesanî bibersivêne. Pêwîst e lêkolînên zanyarî werin kirin, guhertinên civakî, ramyarî werin peytkirin û dîtinên newşan li ser jiyanê û ji bona pêşerojê werin peyt kirin. Tenê wusa, mirhov kare newşên Kurdî pênas bike, ji hev cuda bike, avakirin û cudakirina wan peyt bike. Bi gelemperî mirhov kare bêje ku newşên Kurdan jî yên wek 60an, 70yan, 80yan, 90an hene. Wan newşan reaksiyonên cuda di mijara kevneşopî, bandora globalîzm, belavbûna kapîtalîzm û ya medyayê de dane û didin. Di nav newşên Kurd de, cudatiyek di mijara bikaranîna hilbirannînên teknîkî de heye. Cudatiyek di warê ramana dîrokî û di ware nasname de heye. Lê belê civak he bi têritî di nav çînan de ji hev cuda nebûye. Çîna bilind ne runiştiye. Çîna navîn û ya karker xwe di nav Kurdan de ava nekiriye. Ji bona vê yekê mirhov kare, bersiva pirsa di serî de hatî kirin wusa bide: kêşeya navnewşî di nav Kurdan de heye, lê anko civak ji bingehîn nehatiye guhertin, cudabûna newşan ne derketiye holê û civak bi sitratejiyên xwe kêşeyê diveşere. Kêşeya navnewşî lawaz e, anko cudabûna newşan ne radîkal e. Kêşeya newşên Kurd ne ji çinên civakî tê, lê ji şiyarbûna nasnameya komî tê. Ji bona vê yekê ramyarî ye. Newşên tebatî pir bi hez in. Faktorên derveyî yên bandorê li civaka kurd dikin xurttir in.

Hejayê gotinê ye ku mirhov bêne zimên ku kêşe naye wê wateyê ku her demî nerenî ye. Li gora Leggewie kêşeya navnewşî aliyeke erenî heye. Kêşe sîgnalekî dide ku guhertinek pêwîst e û dive ev guhertin werê cih. Kêşe kare entegrasyonê bicih bêne û hêzekî ji bona modernîzmê biafirêne (bnr. Biber et.all 2010: 12). Lê pewist e guhertin û asîmîlekirin ji hev werin cudakirin

Ji aliyekî din ve, bi encama guhertina civakî re kêşe bi gelemperî encameke qrîzekî, wek ya baweriyê ye. Hejayê gotine ye ku qrîza bawerî ne tenê di wateya olî de, lê qrîza baweriya polîtîk, ya malbatî, ya sazî, ya dewletê û hwd. jî tênê zimên.

Her newş temenê xwe bi xwe heye û ji bona vê yekê hem beşeke vê ya teorîk, hem jî yeke pratîk heye. Ji bona lêkolîna kêşeya navnewşî pêwîst e, mijarên kevneşopî, otorîte, peşketin, rihê demê û modê bikevin nav lêkolînê de (bnr. Kehrer 1959). Bergirtina kêşeya navnewşî guhertina civaka Kurd lawaz dike. Her çikas rê lê werê girtin jî, anko êdî kêşeyeke ciwanên Kurd ya siyasî, civakî, ramyarî, olî, nasnameyî, zayendî û malbatî hedî hedî ru dide, pêwîst e, ji vir û pêde ev mijar ji her alîvê werê lêkolîn- û guftûgokirin.

Wek hatî gotin, Kurd bi sînorên hişk yên di nava civaka xwe ya kevneşopî de, ev 60 sal in di nav tevgereke ramyarî de ne. Vê tevgerê civaka Kurd bi hejmarek mezin polîtîze kiriye. Rewşenbîrên Kurd di wê hêviyê de ne ku li ser bingeha ramyarî gelê Kurd ji bona yekîtî û nasnameyeke kollektîf şiyar bibe û civak pêşde biçê. Lê belê dîroka sîvîlîzasyonê û zanistiya civaknasî dide xwiyakirin ku ji bona pêşketina civakî pêwîst e, di serî de aboriyeke geş, hilbirandineke pîşesazî derkeve ku çînên civakê ji hev cuda bibin û çîna karker, ya navîn û ya bilind derkevê holê. Li ser perwerdeyeke sitandart tevahiyê gel werê perwerdekirin ku civak xwe û cihanê behtir nasbike û cihê xwe di cîhanê de bigre. Bi vî alî jiyancîhanî yên nû ru didin, kevneşopî radibe, sînorên di nav civakê de yên wek koçer-goran, serhetî-germiyanî,

rolên jin-mer yên pederşahî, binyadên trîbalî (eşîretî) û hwd. ji holê dirabin. Ramanên cuda dikevin nav civakê de û bi vê re civak demokratîze dibe. Newşên nu aktorên vê pevajoyê ne. Lê belê di nav Kurdan de ne mijara hilbirandinê kapîtalîst, lê mijara siyasî peywira ve pêvajoyê daye ser milê xwe. Ji bona vê yekê xala polîtîzasyonê di mijara kêşeya navnewşî de, xaleke herî muhîm e. Di vir de kare were angaşt kirin ku mijara siyasî di konteksta Kurdan de ne tenê siyasî ye, heman demî civakî, aborî, nasnameyî, jiyancîhanî û zêdetirê vê ye.
Di nav van paradîgmayan de cihê newşên ciwan cihekî girîng e û pêşketina civakî – di pêvajoyeke normal de – roleke ciwana ye, lê belê anko newşên polîtîzebûyî li pêşiya civakê ne, ji dêvla newşên ciwan, newşê polîtîk dikeve pêş û cihê ciwanan digre. Yanî di warê guhertina civakî de peywira ciwanan, polîtîka tênê cih. Ji bona vê yekê kêşeya newşan jî xwe bi kêşeya siyasî ve giredide û êdî nabe kêşeyeke civaka Kurd, dibe kêşeyek ciwanên Kurd ya siyasî û berê xwe dide dewletên Kurd qut kirine.

Jêderk

Ahren, Yizhak (1984): Generationenkonflikte und die Entwicklung von Gemeinschaftsexperiemente. In: Die Lebensalter in einer neuen Kultur. Zum Verhältnis von Jugend, Erwerbsleben und Alter. Leonhard, Rudolf Walter (Hrsg.) Hans Martin Schleyer-Stiftung. –Köln: Bachem. S. 202-207.

Akpınar, Alişan & Bozkurt, Serhat (2011): Osmanlı Kürdistanı, Kürdistane Osmani. Istanbul, BGST Yay.

Altan, Tan (2014): Kürt Sorunu. Timas Yay. Istanbul.

Assmann, Jan (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. Beck, München. [Assman, Jan (2001): Kültürel Bellek. Eski Yüksek Kültürlerde Yazi, Hatirlama ve Politik Kimlik. Cev: Ayse Tekin. Ayrinti yay. Istanbul.]

Barth, Fiedrich (2001) Kürdistan´da Toplumsal Örgütlenmenin Ilkeleri. Avesta Yay. Istanbul.

Behrendt, Günter (1993): Nationalismus in Kurdistan. Schriften des deutschen Orient-Institut. Hamburg.

Besikci, Ismail (1994): Was ist Kurdenfrage. In: Heidi Hinz-Karadeniz & Rainer Stoodt (Hrsg.). Kurdistan: politische Perspektive in einem geteilten Land. Giessen: Focus, S.

Biber, Christoph, Drechsel, Benjamin, Lang, Anne-Katrin (Hg.) (2010): Kultur im Konflikt. Claus Leggewie revisited. Transcript Verlag, Bielefeld.

Brandt, Hartwin, Schuh, Maximilian, Siewert, Ulrike (hrsg.) (2008): Familie – Generation – Institution. University of Bamberg Press, Bamberg.

Brocher, Tobias (1973): Aufstand gegen die Tradition. Über den Konflikt zwischen Generationen. 2. Verlag. Kreuz Verlag Stuttgart – Berlin.

Engels, Wolfram (1984): Neue ökonomische Aspekte des Generationenverhältnisses? In: Die Lebensalter in einer neuen Kultur. Zum Verhältnis von Jugend, Erwerbsleben und Alter. Leonhard, Rudolf Walter (Hrsg.) Hans Martin Schleyer-Stiftung. –Köln: Bachem. S.3649.

Fogt, Helmut (1982): Politische Generation. Westdeutscher Verlag, Opladen

Franz, Erhard (1968): Kurden und Kurdentum. Zeitgeschichte eines Volkes und seiner Nationalbewegungen. Deutsches Orient-Institut, Hamburg.

Heinrich, Lothar (1989): Die kurdische Nationalbewegung in der Türkei. Deutsches Orient-Institut, Hamburg.

Izady, Mehrdad R. (2011): Kürtler, Bir El Kitabi. Doz Yay. Istanbul. Ingilizceden Ceviren Cemal Atilla.

Jureit, Ulrike (2008): Generation und Moderne. Kritische Anmerkungen zu einer begrifflichen Inanspruchnahme. In: Hartwin Brandt, Maximilian Schuh, Ulrike Siewert (hrsg.). Familie – Generation – Institution. University of Bamberg Press, Bamberg. S.31-47.

Jwaideh, Wadie (2012): Kürt Milliyetciliginin Tarihi: Kökenleri ve Gelisimi. Iletisim Yay. 7. Baski, Istanbul.

Karatas, Avdo (2002): Dogu´da Xuni Gelenegi: Bir Gelenegin Yeniden Üretilmesi. Folklor/Edebiyat. 2002/4 Cilt. VIII Sayi XXXII. S. 69-76

Karatas, Avdo (2004): Göç Üzerine Bir çalisma, Bîrnebûn, BIHARA 2004

Kehrer, Prof. Dr. Ferd. Adalbert (1959): Der Wandel der Generationen. Eine bioplogisch-soziologische Studie- Ferdinand Enke Verlag. Stuttgart

Kraft, Andreas & Weißhaupt, Mark (Hg.) (2009): Generationen: Erfahrung – Erzählung – Identität. UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz.

Leach, Edmund R. (2001): Rewanduz Kürtleri. Ram Yay. Istanbul.

Lehr, Ursula (1984): Auf dem Weg zur Fünf-Generationen-Gesellschaft. In: Die Lebensalter in einer neuen Kultur. Zum Verhältnis von Jugend, Erwerbsleben und Alter. Leonhard, Rudolf Walter (Hrsg.) Hans Martin Schleyer-Stiftung. –Köln: Bachem. S. 21-35.

Leonhard, Rudolf Walter (Hrsg.) (1984): Die Lebensalter in einer neuen Kultur. Zum Verhältnis von Jugend, Erwerbsleben und Alter. Hans Martin Schleyer-Stiftung. –Köln: Bachem.

Mayring, Philipp (1990): Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken. Weinheim: Deutscher Studienverlag 1990.

Mayring, Philipp (1990a): Einführung in die qualitative Sozialforschung. Eine Anleitung zu quali- tativem Denken. München: Psychologie Verlags Union.

Mead, Margaret, (1971): Der Konflikt der Generationen. Jugend ohne Vorbild.Walter-Verlag AO Olten.

Mendel, Gérard (1972): Generationskrise. Eine soziopsychologische Studie. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M.

Natali, Denise (2009): Kürtler ve Devlet. Irak, Türkiye ve Iran´da Ulusal Kimligin Gelisimi. Avesta Yay. Istanbul.

Nagengast, Ulrike, Schuh, Maximilian (2008): Natur vs. Kultur? Zu den Konzepten der Generationenforschung. In: Hartwin Brandt, Maximilian Schuh, Ulrike Siewert (hrsg.). Familie – Generation – Institution. University of Bamberg Press, Bamberg. S. 11-29.

Özdemir, A. Kadir (2006): Die Kurden - ein Volk in drei Nationen: die Geschichte und Entwicklung des Kurdenkonflikts. Tectum Verlag, Marburg.

Reifenrath, Bruno H. (1984): Generationenkonflikt als Wertkonflikt – Eine praexeologische Betrachtung - In: Die Lebensalter in einer neuen Kultur. Zum Verhältnis von Jugend, Erwerbsleben und Alter. Leonhard, Rudolf Walter (Hrsg.) Hans Martin Schleyer-Stiftung. –Köln: Bachem. S. 168-177.

Stiksrud, Hans Arne (1984): Gibt es einen Generationen-Dissens? – Zur Nahtstelle zwischen Jugend- und Erwachsenengenerationen. In: Die Lebensalter in einer neuen Kultur. Zum Verhältnis von Jugend, Erwerbsleben und Alter. Leonhard, Rudolf Walter (Hrsg.) Hans Martin Schleyer-Stiftung. –Köln: Bachem. S.192-201.

Schmidt, Susanne (2000): Kurdisch-Sein, mit deutschem Pass! Formale Integration, kulturelle Identität und lebensweltliche Bezüge von Jugendliche kurdischer Herkunft in Nordrhein-Westfallen.

Schmidt, Susanne (1998): Kurdisch-Sein und nicht -Sein. Einblicke in Selbstbilder von Jugendlichen kurdischer Herkunft von Susanne Schmidt, herausgegeben von NAVEND - Zentrum für Kurdische Studien e.V. Bonn, 1998.

Schrader, Achim; Nikles, W. Bruno; Griese, M. Harmut. (1979): Die Zweite Generation Sozialisation und Akkulruration ausländischer Kinder in der Bundesrepublik. 2. Aufl. Königstein/Ts.: Athenäum Verlag.

Strohmeier, M. & Yalcin-Heckmann, Lale (2003): Die Kurden. Verlag C.H. Beck, 2., durchgesehene Auflage, Nördlingen.

van Bruinessen, Martin (2003) Aga, Seyh ve Devlet. Iletisim Yay. Ceviren: Banû Yalkut, Istanbul.

White, Paul J. (2012): Ilkel Isyancılar mı? Devrimci Modernleştirmeciler mi? Weşanxaneya Vateyî, Istanbul.

Yalcin-Heckmann, Lale (2002): Kürtlerde Asiret ve Akrabalik Iliskileri, Iletisim Yay. Istanbul

Yildiz, Hasan (2005): Fransiz Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Ücgeninde Kürdistan. Doz Yay. 4. Baski, Istanbul.

Yildirim, Ayse & Karatas, Avdo (2014): Rüya Kardesligi. Folklor/Edebiyat, cilt 20, sayi 77, 2014/11

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 174 – 196
http://www.ijoks.com

Aleksandre Jaba's Collection of Kurdish Folk Poetry Manuscripts and "Kilamê Kîçan" of the Kurd 49

Destnivîsên Helbesta Kurdî ya Gelêrî Yên di Koleksiyona Aleksandre Jaba de û Nusxeya "Kilamê Kîçan" ya bi Hejmara Kurd 49ê

Mustafa ÖZTÜRK*

Received: Nov 30, 2017 **Reviewed**: Jan 21, 2018 **Accepted**: Jan 22, 2018

Abstract

Alaxandre Jaba's collection of Kurdish manuscripts, which contains 54 files and 69 different works, is unique about literature, culture, history and Kurdish folklore. A certain part of the collection consists of Kurdish folk poetries. The six manuscripts in the collection are Kurdish poetry, rhythmic poetry, or folksong. Kurds 1, 2, 3, 4 and 49 from these manuscripts, although with minor differences, are generally copies of the same work or manuscript. In these works, only named "Lawijek" Kurd 5 is a different work. In this folk literature works, important information about the language, literature, culture and life of the Kurds in the second half of the 19th century are obtained. These works, which can be accepted as a document of life at that time, also reveal the characteristics of the Kurdish folklore tradition and the culture. In this work, the Kurdish 49 manuscript is given as an example to illustrate the points described above.

Keywords: Alaxandre Jaba's collection, Kurdish folk poetries, manuscript, copy.

Kurte

Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî, ku bi tevahî 54 dosye û 69 berhemên ji hev cuda dihewîne, di warên ziman, edebiyat, çand, dîrok û folklara Kurdan de xwediyê cihekî bêhempa ye. Ji nava berhemên koleksiyonê birreke berbiçav jî, destnivîsên helbesta Kurdî ya gelêrî ne. Di koleksiyona navborî de şeş destnivîsên helbesta Kurdî ya gelêrî hene ku her şeş jî cureyên newayî ne, ango stran in. Ji van destnivîsan Kurd 1, 2, 3, 4 û 49 her çiqas hin cihêwaziyan dihewînin jî, bi gelemperî pênc nusxeyên heman berhem an destnivîsê ne. Ji van destnivîsan tenê Kurd 5 ya bi navê "Lawijek" berhemeke cihê ye. Di naveroka van berhemên gelêrî de, derbarê ziman, edebiyat, çand û jiyana nîvê duyem ê sadsala 19em a Kurdan de agahiyên gelekî girîng tên bidestxistin. Ji van berheman, ku dikarin weke belgeyên jiyana wê demê bên pejirandin, taybetiyên çand û kevneşopiya zargotina Kurdan jî aşkere dibin. Di vê xebatê de latînîzekirina teksta destnîvîsa Kurd 49ê weke nimûne hatiye dayîn, da ku xalên li jorê hatin behskirin bi şênberî bên nîşandan.

Bêjeyên Sereke: Koleksiyona Aleksandre Jaba, helbesta Kurdî ya gelêrî, destnivîs, nusxe.

Recommended citation:
Öztürk, M. (2018). Destnivîsên Helbesta Kurdî ya Gelêrî Yên di Koleksiyona Aleksandre Jaba de û Nusxeya "Kilamê Kîçan" ya bi Hejmara Kurd 49ên. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 174 –196. DOI: 10.21600/ijoks.383399

* Alk. Doç. Dr., Zanîngeha Mardin Artukluyê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî. E-mail: mustafaozturk@artuklu.edu.tr

DESTPÊK

Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî[1], 69 berhemên her yek ji hev hêjatir dihewîne. Ev berhemên ku di hundirê 54 dosyeyan de cî digirin derbarê ziman, edebiyat, çand, folklor û dîroka Kurdan ya wê serdemê de zanyariyên jêneger pêşkêşî me dikin. Ev koleksiyona ku Aleksandre Jaba di heyama wezîfeya balyoztiya xwe ya Erziromê de berhev kiribû, bi vî rengê xwe wekî hefizeya Kurdan ya sedsala 19em e. Tevkariya vê koleksiyonê ya herî berbiçav ew e ku nusxeyên destnivîsên çand, ziman û edebiyata Kurdî yên bidestneketî veguhastine ber destên me.

Piraniya berhemên vê koleksiyonê; yan ji pirtûkxaneya şexsî ya Bazîdî derketine, yan bi destxeta wî hatine istînxeskirin û yan jî bi pêşengiya wî hatine bidestxistin. Ev yek, hevkariya Jaba û Bazîdî ya hêja û kêrdar radixe ber çavan. Koleksiyona A. Jaba çi qasî ku koleksiyoneke destnivîsên Kurmancî be jî, di koleksiyonê de em rastî berhem û hêmanên bi zimanên Erebî, Farisî, Tirkî û Fransî jî tên. Hin destnivîs seranser bi zimanekî ji bilî Kurmancî hatine istînsexkirin, hin ji wan têkel in û di hin destnivîsan de jî hêmanên zimanên wekî din hene. Heger ji vî aliyî ve bê nirxandin, dikare bê gotin ku kolaksiyoana Jaba karekî pirziman e.

Koleksiyona A. Jaba ya destnivîsên Kurdî nêzîkî tevahiya xwe, di sedsala 19em de hatine istînsexkirin ku ev dîrok ji bo destnivîsan ne heyameke pir kevin e. Ji bilî vê koleksiyonê teqez gelek destnivîsên Kurdî hebûn an jî hene; lê dema ku em bi neteweyên din re berawird dikin, çendaniya destnivîsên Kurdî ne pir zêde ne. Ev nayê wê wateyê ku Kurdan destnivîs hilneberandine, ji ber ku di dirêjayiya dîrokê de di parastina destnivîsên Kurdî de pirsgirêk zêde bûn, pir kêm destnivîsên Kurdî gihaştine roja me.

Ji gelek taybetmendiyên koleksiyona A. Jaba yek jî ew e ku ev berhevoka destnivîsan ji aliyê naverok û qadên zanistê ve hêmanên curbicur dihewîne. Hejmara nusxeyên edebiyata Kurdî ya klasik her çiqas ji yên din zêdetir bin jî; di koleksiyonê de destnivîsên têkildarî zimannasî, wergernasî, dîroknasî, antropolojî û hwd jî hene. Ji bilî van, şeş destnivîsên helbesta Kurdî ya gelêrî jî hene ku mijara vê gotarê lêkolana van destnivîsan e.

Divê bê diyarkirin ku her çiqas mijara vê xebatê helbesta Kurdî ya gelêrî be jî, ev nayê wê wateyê ku di koleksiyonê de wekî din berhemên edebiyata kurdî ya gelêrî tunene. Lewma di koleksiyonê de du nusxeyên berhema "Durru'l-Mecalîs" jî hene ku li vir neyê gotin dê kêmasî çêbibe. "… em ji arşîva Aleksandre Jaba dizanin ku Mela Mûsayê Hekarî hîn di sedsala XVIIem de zêdetirî 50 çîrokên kurdî yên gelêrî berhev kirine û ew bi navê Duru'l Mecalîs bi pexşankî nivîsîne (Pertev, 2016: 13)" Di koleksiyonê de nusxeyên Kurd 40 û Kurd 41 du nusxeyên ji hev cuda yên vê berhemê ne. Ji ber ku ev berhem pexşankî ye, di naveroka vê xebatê de nehat nirxandin.

Di çarçoveya van nirxandinan de, di beşa ewil a vê xebatê de şeş destnivîsên helbesta Kurdî ya gelêrî hatin berawirdkirin û têkiliyên di navbera wan de yên tesbîtkirî hatin parvekirin. Di beşa duyem de jî li ser destnivîsa Kurd 49ê hat rawestan; berê taybetmendiyên

[1] Derbarê vê koleksiyonê de bnr: Mustafa Öztürk, *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî (Vekolîn û Saloxdan),* Weşanên Lîs, Diyarbekir, 2017.

vê nusxeyê yên giştî û piştre jî teksta wê ya latînîzekirî hat dayîn.

1. Destnivîsên Helbesta Kurdî ya Gelêrî di Koleksiyona A. Jaba de

Di *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî* de, wekî hat gotin, 6 dosyeyên/destnivîsên bi helbesta Kurdî ya gelêrî re têkildar cî digirin. Di rêzkirina dosyayên koleksiyonê de Jaba, pênc dosye jê di serî de daye û dosyeyek jî (Kurd 49) li nêzîkî dawiyê bi cî kiriye. Ne diyar e bê ka Jaba ev dosye li gor çi rêbazê bi cî kirine. Ji vê rêzkirina destnivîsên helbesta gelêrî tê xuyakirin ku ev rêzkirina destnivîsên koleksiyonê ne li gorî mijar û qada destnivîsan e.

Destnivîsên helbesta Kurdî ya gelêrî yên ku di vê koleksiyonê de cî digirin weke tablo bi vî awayî dikare bên dayîn:

Jimare	Navê Berhemê	Mustensix	Dîroka Istînsexê	Hejmara Wereqan
Kurd 1	**Istiranêd Kurmancî** (Zehriye) *Recueil de chansons Kurdes stran, Isteranid Kurmanji*	?	8 Remezan 1276 *(30 Adar 1860)*	58 wereq
Kurd 2	**Kilamê Kiçan** (Zehriye) *Chansons Kurdes chansons ou paroles de filles*	?	8 Remezan 1276 *(30 Adar 1860)*	61 wereq
Kurd 3	**Lawîjek** (Zehriye) *Lavoujk, Héroïdes*	?	?	26 wereq
Kurd 4	**Stranên Kurdî** (wr. 1a) *Chansons Kurdes*	?	?	26 wereq
Kurd 5	**Berîte** (wr. 1a) *Birité*	?	?	32 wereq
Kurd 49	**Kilamê Kiçan** (wr. 1b) *Chansons Kurdes/Stiran/ Kelami Kitchkan* (wr. 1a, 25b)	Mela Mistefa	8 Remezan 1276 *(30 Adar 1860)*	25 wereq

Dema ku em li teşe û naveroka van destnivîsan dinerin, rê û rêbazên hewldanên A. Jaba yên ku derbarê Kurdolojiyê de sepandine hinekî din zelal dibin, ku ji van rêbazan yek jî karê wî yê berhevkariyê ye. Berî her tiştî divê bê gotin ku ev şeş berhemên gelêrî di encama "xebateke meydanî" yan jî "karekî berhevkariyê" de hatine bidestxistin; lewra avanî û naveroka berheman xwe wisa nîşanî meriv didin. Di vê bidestxistina berheman de teqez kesek an kesên "çavkanî" heye/hene. Ji bilî kesê çavkanî, kesekî ku gotin derbasî nivîsê kirine, ango mustensix heye. Di vê berhevkariyê de kesê din jî A. Jaba bi xwe ye. Kesê çavkanî di vê berhevkariya sêalî de gotin û helbestên xwe bi awayekî siruştî îcra kirine. Di vê kêliyê de mustensix li van gotinan guhdar kiriye û wî ew yek bi yek derbasî nivîsê kirine. Rola Jaba ya di vir de jî organîzekirina vê kiryarê ye. Her wiha Jaba, ev helbestên bi elfabeya Erebî nivîsandî, vê dawiyê latînîzê jî kirine, lewre di wereqên nusxeyan de destxeta Jaba ya latînî heye. Her çiqas, teqezkirina senaryoya vê berhevkirinê ne gengaz be jî, di nîvê duyem ê sedsala nozdehem de, li herêmeke Kurdan ji aliye kesekî mîna A. Jaba yê biyanî ve xebateke meydanî yan karekî berhavkariyê, li gorî şert û mercên wê serdemê kêm zêde wisa dikare bê texmînkirin.

Ev destnivîsên, ku her yek jê nimûneyeke helbesta Kurdî ya gelêrî ye, xwediyê hin taybetmendiyen hevpar in. Ji ber ku ev şeş desnivîs nimûneyên gelêrî ne, daner an bêjerên wan ên ewil jî ne diyar in. Ji bilî vê yekê di destnivîsan de nehatiye tomarkirin bê ka kesê çavkanî kî ye. Heger Jaba li derekê destnîşan kiriba ka ev helbestên stranî ji deve kê hatine guhdarkirin, belkî em îro fêrî navê çendîn îcrakerên (dengbêj, stranbêj yan hunermend) wê serdemê bibana; lê mixabin em ji vê derfeta zêrîn bêpar mane.

Her çiqas rûpelên destnivîsan wekî du sitûnan ji navê heta jêrê bi xêzekê hatibin dabeşkirin jî, her şeş destnivîs weke sitûnekê hatine istînsexkirin. Di van destnivîsan de, di her rûpelekê de bi giştî 8 rêz hene, tenê rûpelên Kurd 2yê bi gelemperî 6 rêz in. Helbet dema ku ev hejmar tên îfadekirin istisna jî di nav de ne.

Taybetmendiyên zimanê destnivîsan nîşanî me dide ku ev berhem bi kurdiya Kurmancî û bi devoka Serhedê hatine gotin/nivîsandin. Her şeş destnivîs jî bi elfabeya Erebî ya bi xeta ruq'eyê hatine istînsexkirin. Di destnivîsan de mustensix tenê rûpelên aliye rastê bi kar anîne, yên çepê vala hiştine. Meriv dikare egera vê yekê wisa rave bike ku; Jaba ev destnivîs bi taybetî ji bo xwe dane nivîsandin û bi zanebûn rûpelên rastê vala hiştine, da ku dûre wergera wan a Fransî yan jî teksta wan a latînîzekirî lê binivîsîne. Di koleksiyonê de destnivîsên bi vî awayî gelek in.

Hejmara wereqên destnivîsan di tabloyê de hatibûn diyarkirin. Ji bo ku meriv hecma destnivîsan baş fam bike, divê meriv li hejmara rêzên wan jî binere, da ku ji aliye hecmê ve berawirdkirin karibe bê kirin. Li gorî tesbîtê diyar dibe ku ku Kurd 1, 435 rêz; Kurd 2, 361 rêz; Kurd 3, 202 rêz; Kurd 4, 202 rêz; Kurd 5, 458 rêz û Kurd 49 jî 362 rêz in. Ji hejmara rêzên destnivîsan bi ber çavan dikeve ku Kurd 3 û Kurd 4 yek bi yek du nusxeyên cuda yên heman berhemê ne. Helbet hevgirtina hejmara rêzên du nusxeyan tenê têrê nake ku meriv bibêje, ev her du nusxe heman berhem in; hevgirtinên wekî din jî hene ku dê li jêrê bên parvekirin.

Balkêşiyeke van destnivîsan di qeyda istînsexên wan de ye. Kurd 1, 2, 49 di heman dîrokê de hatine nivîsandin, ev yek di qeyda istîsexa her sê destnivîsan de jî hatiye tomarkirin ku wisa ne:

"Di weqtê sibê de, di 8ê Remezanê de nivîsî 1276 (Kurd 1, wr. 56b)."

"Di weqtê sibê da di heştê Remezan da nivîsî 1276 (Kurd 2, wr. 60b)."

"Mela Mistefa di weqtê sibê da di heştê Remezanê da nivîsî. 1276 (Kurd 49, wr. 24a)."

Ji van sê nusxeyan tenê di destnivîsa Kurd 49ê de hatiye diyarkirin bê mustensix kî ye; di her duyên din de weke mustensix tu nav nehatiye diyarkirin. Meriv guman dike ku her sê nusxe jî ji aliyê yek kesî ve hatibe istînsexkirin. Istînsexa van her sê destnivîsan di heman sal, meh, roj û saetê de hatine bidawîkirin; ev jî nîşan dide ku her sê nusxe jî ji destxeta heman mustensixî derketine. Dîsan ji wekhevbûna dema istînsexa van her sê berheman, heger ne rasthatineke pir mezin be, xuya dibe ku mustensix di kêliya berhevkirinê de, dema

ku kesê çavkanî gotinên xwe dikir, van gotinên kesê çavkanî wekî gelaleyan tomar kirine û vê dawiyê di demeke guncav de di derbekê de ji nû ve derbasî nivîsê kirine. Helbet ev ihtîmal e; lê îzaha vê yekê tuneye ku sê berhem, di carekê de hem ji devê bêjer (kesê çavkanî) bê berhevkirin û bi paqijî weke halê dawî bê istînsexkirin.

Dema ku em naveroka van nusxeyan berawird dikin te famkirin ku ji bilî Kurd 5ê nusxeyên din nêzîkî hev in. Di meseleya tesbîtkirina nêzîkbûna nusxeyan de risteyên pêşî û dawiyê hêmaneke diyarker e. Nusxeyên Kurd 1, 2, û 49 bi heman risteyan hatine destpêkirin ku ev riste wisa ne:

> *Mala me nebû di welêtê*
> *Di sera çiya Zerkê* (Kurd 1, 2, 49: wr. 1b)

Ev her sê nusxeyên ku wek hev dest pê dikin, bi awayên cuda diqedin, ango dawiya wan ne wek hev in. Li hêla din, weke li jorê jî hatibû destnîşankirin, destnivîsa Kurd 4 û ya Kurd 3, her çiqas navên wan di koleksiyonê de cuda bin jî, ji aliyê naverokê ve yek bi yek eynî ne, heman stran in. Lê xetê nivîsê ne wekî hev in. Dibe ku mustensixê wan ango kesê derbasî nivîsê kiriye ne eynî kes be. Her du nusxe jî bi risteyên wek hev dest pê dikin û wek hev jî bi dawî dibin:

> *Lo dilo birc di Stenbolê sipî ne*
> *Di sera Qeredengîz e di bin da golê bêbinî ne* (Kurd 3, 4: wr. 1b)
> …
>
> *Min gote qey siwarê Boke ye ji pêşî cerd û talanan zîvirî*
> *Min nizaniya Şeytan le'netî bû, bi min keniyane* (Kurd 3, 4: 25b)

Em dikarin bibêjin ku naveroka Kurd 4ê % 90 weke strana di destnivîsa Kurd 1 û Kurd 2yê de ye, ku destpêka wê "Mala me nebû di welêt e" bû. Lê hin beşên vê lawîjekê zêde ne, di wê stranê de nebûn û li gor destnivîsên navborî cihê hin riste yan bendan cuda ne.

Ku em dubare bikin, Kurd 1, 2, 3, 4 û 49 nêzîkî hev in. Ji van jî Kurd 3 û Kurd 4 bêhtir nêzîki hev in, li aliyê din jî Kurd 3 û Kurd 4 nêzîktirî hev in. Kurd 49 jî ji van her du birran bêhtir dişibe Kurd 1 û Kurd 2yê. Ev nêzîkbûna ku li vir tê behskirin, nêzîkbûna naverok, hecm û rêzkirina helbastan e. Li gorî van, nusxeya Kurd 5 ji yên din cudatir dixuye ku destpêk û dawiya wê jî wisa ye:

> *Eyşo min dîbû li birca seraê*
> *Delal min dîbû li birca seraê* (Kurd 5, wr. 1b)
> …
> *Cana eger te sar e*
> *Were bikeve nava sing û berê min zer e* (Kurd 5, wr. 32a)

Di destnivîsa Kurd 5ê de du berîte hene. Di navbera her du berîteyan de 2 rûpel valahî heye û rûpela 16a jî vala ye. Mirov dikare wisa texmîn bike ku, berîteya ewil û ya duyem bi destê du mustensixên cuda hatine nivîsandin, lewma nivîsîn her çiqas bişibin hev jî, ne wek

hev in.

Di mijara berawirdkirina van destnivîsên gelêrî de xaleke girîng jî binavkirina wan e. Wekî li jor jî hat ravekirin, destnivîsên Kurd 1, 2, 3, 4 û 49 her çiqas hin cihêwaziyan bihewînin jî kêm zêde li ser heman mijar û naverokê hatine hilberandin. Heger ev berhem ewqas nêzîkî hev bin, ji bo çi navên gişan ne wek hev in? Ev pirsyareke girîng e, lê em nizanin ka A. Jaba ji bo çi teserrûfeke wisa kiriye. Dîsan jî meriv dikare hin texmînan bike.

Weke dê di tabloya jorîn de jî bê dîtin, navên berhemên navborî weke *Istiranêd Kurmancî* (Kurd 1), *Stranên Kurdî* (Kurd 4), *Kilamê Kiçan* (Kurd 2, Kurd 49) hatine qeydkirin. Dema ku li nivîsa A. Jaba bê nêrîn dê bê dîtin ku Jaba navê van çar berheman bi Fransizî "chansons Kurdes (Stranên Kurmancî/Kurdî)" wergerandiye bo Fransî. Tenê ji vê yekê jî tê famkirin ku navê berheman bi Kurmancî her çi be jî, A. Jaba bi van navlêkrinan stranên Kurmancî qest kiriye. Di vir de tenê navdayîna Kurd 3yê ji yên din cuda ye ku navê wê bi kurmancî weke "Lawîjek" û bi Fransî jî weke "Lavoujk, Héroïdes" hatiye danîn.

Lawij, lawijok, lawje yan jî lawik ew stranên gelêrî ne ku bi formeke serbest tên îcrakirin û li gorî destanan hinekî din kurt in. Mijarên lawijan curbicur in; lê belê bêhtir li ser şer û evîniyê tên gotin. Ji bilî van mijarên sereke, lawijên li pê miriyan tên honandin jî pir in (Özağaçhanlı, 2013: 795). Her weha li devera Cizîra Botan lawij, di mijarên olî de tên stirîn. Mijara lawijan her çi be ya teqez ew e ku lawij cureyekî edebiyata gelêrî ye û cureyekî stanê ye. Jaba jî di destnivîsa Kurd 3yê de, her çiqas navê wê weke "Lawij" nîşan dabe jî mebesta wî stran e.

Destnivîsa Kurd 5 jî weke "Berîte" hatiye binavkirin. Li Hekarî û derdora wê berîte weke şeşbendî jî tê binavkirin. "Hem ji aliyê rûxsarê hem jî ji aliyê naverokê ve straneke bihêz e. Naveroka wê ji mijarên curbicur pêk têt. Şeşbendî bi kêşe û bi serwa ne. Hem ji bo strana bendên wê ji şeş rêzan pêkhatî hem jî ji bo strana bi selîqe û awaza şeşbendiyê ya cuda têne stirîn tête gotin. Di dîwanan de di halê rûniştinê de têne gotin (Kaplan, 2015: 164)." Mebesta ku Jaba ev nusxe, ku ji her pênc nusxeyên din weke maverok cuda ye, tev li koleksiyonê kiriye ew e ku ev destnivîs jî wekî yên din cureyekî stranê ye.

Li gorî van raveyan tê famkirin ku A. Jaba nav, cure, teşe her çi be cureyên helbesta gelêrî yên di forma stranê de tên îcrakirin di koleksiyonê bi cî kriye. A. Jaba dema ku koleksiyona xwe berhev kiriye di du dosyeya herî dawî de (Kurd 53, Kurd 54) derbarê destnivîsan de hin agahî û danasînên nivîsîne. Di dosyeya Kurd 53yê de A. Jaba derbarê van destnivîsên helbesta gelêrî de ku giş di forma stranê de ne, bi Fransî wisa agahî dane[2]:

Istiranêd Kurmancî

1. Istranêd Kurmancî. Di van stranan de beytên Gewrê û Xelîl Beg hene. Mijara van li ser evînê ne. Li kurteyê binêrin ku evînên Gewrê û Xelîl Beg tê de ne.

Kilamê Kîçan

[2] Ev agahiyên ku A. Jaba bi Fransî nivîsandine, Ji aliyê Sevda Orak Reşitoğlu ve bo Kurmancî hatine wergerandin.

2. Kilamên Kîçan. Ev jî stranên Kurdî ne, kilamên Gewrê û Xelîl Beg in.

Lawîjek
3. Lawik (Lawje). Stranên li ser lehengiyê.

Lo Dilo Lawîjek
4. Mînakeke din a lawjikê "lo dilo" ye. Stranên bi vî cureyî wek "dilo siwaro" têne binavkirin.

Berîtê
5. Bîrîte. Ev stran di govendê de têne gotin. (Öztürk, 2017: 150)
…
49. Kilamên Keçan (Öztürk, 2017: 155)

2. Nusxeya "Kilamê Kîçan" Ya bi Hejmara Kurd 49ê

Di vê berhemê de xala herî balkêş binavkirina wê ye. Piştî ku teksta nusxeyê şênber dibe, ev yek bêtir tê famkirin. Ji teksta berhemê derdikeve holê ku ev destnivîs ji du beşan pêk tê: Di navbera wereqên 1b-16byê de helbesta bi navê Kilamê Kiçan heye ku di heman demê de navê destnivîsê ye jî. Berhema din jî ji wereqa 16byê dest pê dike û heta dawiyê, ango heta wereqa 24ayê dewam dike.

Di helbesta Kurdî ya gelêrî de cureyekî bi navê "Kilamê Keçan" tuneye. Ev navlêkirin hebe tunebe, weke terîfkirinekê tê xuyanê; ji ber ku naveroka helbestên vê beşê li ser eşq û evîndariya keçikan e. Ev yek ji aliyê naverokê ve wisa ye; lê ji aliyê teknîkî ve jî ev beş seranser ji mînakên qewlêrkan pêk tê. Ev qewlêrkên ku di vir de cî digirin taybetmendiyên qewlêrkan kêm zêde hildigirin. Em dikarin bibêjin ku ev destnivîs, ji bo tesbîtkirina taybetiyên vê cureyê pir girîng e.

Berhema duyem ku di vir de cî digire tu tekildariyê bi berhema beriya xwe ra hilnagire, helbesteke serbixwe ye. Weke teknîkî cureyê vê helbestê jî zêmar e, lewma bêjerê helbestê ew li ser lawê xwe (Siwaro) yê ku di şer de hatiye kuştin hilberandiye.

Di koleksiyonê de di dosyeya bi hejmara Kurd 54ê de Jaba, bi Fransî danasîna berhemên koleksiyonê kiriye. Jaba di vir de derbarê naveroka berheman de agahiyên ku ji derdorê daye hev parve kirine. Derbarê kilama Gewrê û Xelîl Begê de jî, ku di vê nusxeyê de beşa ewil pêk tîne, zanyarî parve kirine. Kurteya wergera danasîna Jaba bi vî awayî ye:

> "**Strana Evînê ya Gewrê û Xelîl Beg, bi zimanê Kurdî**
> Di van stranan de, yanî di stranên keçan de behsa evîna Gewrê û Xelîl Beg tê kirin, li derdora ku îro wek Bazîd tê zanîn. Çîroka stranê wiha ye:
>
> Xelîl Beg, kurê Abdî Paşa yê ji malbateke dewlemend e, li Eleşkîrdê. Li cem pismamê xwe Mehmûd Paşa dijiya, yê ku di 1210'an de rêvebirê Bazîdê bû. Xelîl Beg, wextê xwe wek mîrzayekî derbas dikir. Rojekê wexta diçe nêçîrê, li ber çem keçikekê dibîne. Xweşikbûna Mîrza bala keçikê dikşîne. Navê wê Gewrê ye û ji malbateke feqîr e, ji Subhanê ye. Ji ber aramiya wê jê re dibêjin Helî, kurtasiya Helîme. Ji wê rojê pê ve Beg ji hişê Gewrê derneket. Gewrê evîna xwe bi stranan anî zimên. Piştî du salan Xelîl Beg bi evîndariya Gewrê hesiya. Piştî demekê dîsa ji bo nêçîrê hat cem wî çemê ku cara ewil Gewrê li wir dîtibû. Xelîl Beg nêçîra xwe ji bîr kir û awir berda keçikê. Ji wê rojê pê

ve ew çem bû cihê hevdîtina van her du evîndaran. Xelîl Beg dixwest ku pê re bizewice, lê şert û mercên wan li hev nedihat. Ji ber asta wan, zewaca wan jî ne mumkin bû. Ji ber wê her dem diçûn cem wî çemî û evîna xwe bi stranan ji hev re digotin, stranên ku keçikên Kurd ên îro ji evîndarên xwe re dibêjin (Öztürk, 2017: 156)."

Derbarê vê nusxeyê de, divê weke dawî bê kirpandin ku ev nusxe ligel xeta Erebî ya resen latînîzekirina Jaba jî dihundirîne. Rûpelên rastê ji berhema resen a mustensix, ên çepê jî ji nivîsên Jaba pêk tê. Jaba ji bilî latînîzekirinê derbarê berhemê, bêjeyên ku wateyên wan nizane, navên ci û kesan û hwd de jêrenot û nîşeyên xwe jî tomar kirine.

TEKST:

KILAMÊ KÎÇAN [wr. 1b]

Mala me nebû di welêtê
Di sera çiya Zerkê
Dinêra Xopana xamirpêtê
Sed heyfî ji biskê çi çavê belek
Malê xwe bidim serê xwe daynime ber cilêtê

Kirasê xelqê delalê şalî ne
Qilçikê tê da 'Erebî ne **[wr. 2a]**
Ezê herim selamiya xala gerdenê
Cotê zer memikan rîcacî ne

Dilê min mîna xana misafiran
Tê ra dibuhurî karvanê giran
Tirsa min 'evdal Xwedê ew tirs e
Ez herim welatê xerîban bimrim
Li ser min neyê qûrîna bav û biran **[wr. 2b]**

Bêjna delala min zirav e, weqtê bişkê
Ezê herim Erzeroma xopan kemerek bînim bidime piştê
Kul bikeve mala qomsî fozûlan
Çawan nahêlin gavek rûnêm li teniştê

Hesen Paşa li jorê
Di bin da kanê korê
Ez xwazgîniya bişînim mala babê
Eger neda ezê bibim bi destê zorê **[wr. 3a]**

Hesen Paşa li vî gazê
Tê da diçêre beza bazê
Ezê xwazgîniyan bişînim mala bavê

Eger neda ezê bibimê mala Cewher Axayê Berazî

Gûla baxanê bibîne
Xewa tevî Gewranê şêrîn e
Qîzê kû li malê bavê
Agirek di dilê min da dişewite
Min haj ji dilê te jê nîne **[wr. 3b]**

Ezê xanîkî çêkim ji rîhanê
Derîkî têkimê ji pîltanê
Ez û xelqê delalê Têlî
Tê da rûnên her sê mehê zivistanê

Ezê xanîkî çêkim li vê dûzê
Derîkî têkim ji darê gûzê
Ez û xelqê delalê Têlî tê da
Rûnên her sê mehê di têmmûzê **[wr. 4a]**

Ez xanîkî çêkim li vê milê
Ezê derîkî têkimê ji darê gûlê
Ez terka xelqê delalê Têlî nakim
Hetta sitêrka sibê li min hilê

Hezkirina dilan pir şêrîn e
Ne firotinê ne kirrînê
Hetta qiyametê dil bi kul e bi birîn e **[wr. 4b]**

Hatî karwan bergiran
Danî li hewşê di van mêran
Memkê xelqê delalê Têlî minî
Fîncanî ferfûrî dane deste wan wezîran

Hatî karwana bazirganan
Danî li çiyayê di zozanan
Memkê xelqê delalê Têlî minî fincanî
Ferfûrî dane destê wan nezanan **[wr. 5a]**

Min dî li pencere, destê xwe avêtê qolana kemberê
Memkê xelqê delalê Têlî minî fîncana ferfûrî
Li Qudsê şerîf pê dixwin ava kewserê

Hatî karwanê gulan
Jê tê bêna qerefêlan
Xwedê hasil bikê

Mirazê her du dilan **[wr. 5b]**

Derê mala me ra buhurtî
Kuro dilê min tu gîrtî
Paşê te va da ve bê
Ji kesî ra nebim tu dergistî

Tu rind î mîna çira
Xwedê hebînî, ji me ra mebê bav û bira
Xwedê dizane ji bo xatirê te ez hatim vêra **[wr. 6a]**

Derketî stêrka karê
Şewqê dabû goliya darê
Xwedê mirazê min xelqê delal bikê
Bêrika dana vê êvarê

Evîna ser evînê
Ez û xelqê delal emê bikevin vê texmînê
Evîniya min xelqê delal mîna evînek a Mem û Zînê **[wr. 6b]**

Lê lê Gewrê ezê te pêşkeş kim
Li nava top di qomiş kim
Nava sîng û berê xelqê delal
Min ji kevirê mermer her ro siban li nimêj kim

Payîzî li biharê kire gazî
Daran pelkê xwe weşandin mane tazî
Ya Reb hewara min Xwedê bike vî mirazî **[wr. 7a]**

Minê diyarê Sikêran
Bejna xelqê delala minê reş e, rîhana nav keviran
Ez kawa xwe nadim bi êla Zîrkan giregirê di cebiran

Derê mala me bi gêz e
Lê diçêre berx û pez e
Derdê min axçika vêl e memkê teze

Gulê min bi mar be, pêşiya te bi dar be
Bi ku da herî istuyê te li ser min xwar be **[wr. 7b]**

Derê mala me bi gêz e
Lê diçêre berx û pez e

Der mala me ra tu meş meke

Ça'v li xelqê keleş meke
Xwe li ber Xwedê rûreş meke

Devî kete rê ye
Kiras û derpiyê sipî lê ye
Hêviya wê rêwî maye Xwedê ye **[wr. 8a]**

Ku ve tu diçî min ji bîr meke
Sêvek bide me, te di çîpa xwe ke
Tu car caran min di bîra xwe ke

Ez diçim tu dimînî, ezê sebrekê ji ku bînim
Pê dile xwe yê xerab pê bixapînim

Qomsiyan rû di reş bin
Sabûnê wan mîna heş bin
Çawan nahêlin,
Du dil bi hev ra xweş bin **[wr. 8b]**

Serî di sebeban
Binalin ji kezeban
Mazinê wan bimirin,
Biçûkê wan bi teban

Kurro ezê çi bikim bi malê dinê
Mushevek hatiye firotinê
Ezê ji keleşê xwe ra bikirim
Bila here ber xwendinê **[wr. 9a]**

Ezê herim nava hêvîdan
Bigerim ji xewê da
Ezê qurbana keleşe xwe bibim, tê ji wê da

Min dî li ser xaniyan
Min îşaret kir bi tiliyan
Ezê qurbana xelqê delal bikim
Her çar bavê Heseniyan **[wr. 9b]**

Ez nexweş im were ser min
Destê min disarin pê digermin
Qîzê ku li mal bavê, tu xeber de
Bila ruh bê ber min

Êvarê çaxê henekan

Çira danîne ser tirrikan
Xelqê delalê Têlî minî kewokê gozel
Ketiye nav werdekan **[wr. 10a]**

Sube ye sube morê
Giya li xopana gundê me bûye torê
Xelqê delala minê xam birin dêrekê
Qarqaş bê pal û pol e

'Aba kej û 'aba li piştê
Tu li ser riya min rûniştî
Ji çi weqtî da te ez kirimê
Minî ma'rekî nîvkuştî **[wr. 10b]**

Min dî li ser xanî sekinî
'Eba li ser milan dimekinî
Xwezîla min bizaniya tu 'ezeb î ya bijin î

Minê diyarê Çilepaşiyan
Bejna xelqê delal li rêşiyan
Hewara min Xwedê hazir baba
Xwedê bike mirazê me her duyan **[wr. 11a]**

Ez bilbil im bilbilê gulê
Ezê hêlîna xwe çêkim li heyşta Mûsilê
Lawikê xwe nadim bi şêxê teyaran
Bi Zor Temir Paşa ku rûniştiye li sîka çadirê

Bejna te minarê
Bi Qulhûwallah çûme serî bi du'a hatime xwarê
Lawikê min mîna roma 'Elo Paşa bi tibarê **[wr. 11b]**

Destê min kurt e nagihêje birya min
Tu were kêrek bavêje gulê min
Eger ez bi te ra neheq im, Xwedê bîne pêşiya min

Xinisa xopan derbejêr e
Kevir li bûne cûzan û kêr e
Sed heyfa min tê bi xelqê delalê Têlî
Bidine yekî kotî miskînê bêkêr e **[wr. 12a]**

Bejinziravê ji şimayê
Kerik reşê ji lîvayê
Tu li cem xelqê kotî romenî, li dilê min jî nayê

Min dî li ber derî livî
'Enterî xelqê delalê şamî şevî şevî
Sed heyfa min tê bi xelqê delalê Têlî
Di paşîla yekî kotî da dinivî **[wr. 12b]**

Qîzê saê sipî li te nayê tu biderxe
Ezê herim Erzeroma xopan
Destekî qeytan bişkoj bînim tu li berxe
Şevekê min di paşîla xwe ke, evan pişkojan li ser min tev xe

Herçi kesê mal cîranê
Sê roj sê şev dê bê xeberdanê
Hûn ji Xwedê bizanin cenneta baqî para wanê **[wr. 13a]**

Bah û baran tev tê
Şa'r û kitan li bejna te tê
Her çi kesa ku mal cîranê çawan xwe tê

Sêvekî sor min neqişand
Misk û 'enber min tê hilkişand
Îsal çend sal e
Ji bo xatirê te min hewişand **[wr. 13b]**

Kexî xweş kexî ye
Ne qazî ye ne muftî ye
Hesen Begê min tê da bînbaşî ye

Bejna te zirav e mîna derzî
Ji pîra Zulfê ji para kezî
Ezê bi qurbana te bikim Kurmancê xwedanê hezar pezî

Ez ne şa'êr im li sere te bim,
Ne saçbaxî me li nava piyê te bim
Xwedê mirazê me bike,
Ezê heft salan ji te ra berdestî bim **[wr. 14a]**

Lawikê min pale ye
Betana milê xwe ye
Tirsa min ji germa havînê ji berfa çilê ye

Derdê kotî sistan
Ew dixwarî bi gul mistan
Sê mahê havînê te li min kir zivistan

Sêwî me sêwîkî çak im,
Ezê şorê xwe nû seqakim
Heft mêrê mala babê te,
Bi miv mêrekî hesab nakim **[wr. 14b]**

Sêwiyo tu mebî vê xeberê
Heft mêr ji mala bavê min biberê
Dê te bikin şûxûlê yek xencerê

Qirmêlê xweş Qirmêlê
Malan danî li merga şêlê
Qîzê wan ça'v bihistir in
Li pê koçê narin dudil in

Qîzê roja te bixêr 'eyda te binbarek
Min seh kirî, te di ser mêra girtî yarek
Eger ji min çêtir e li te binbarek **[wr. 15a]**
Eger ji min xerabtir e, pê va bide kûremarek
Eger mela ye, bi ser da hilşe dîwarek
Eger akincî ye, dê biderî neyê cem barek
Eger Kurmanc e, di malê nemîne berx û karek
Kulla Helebê bikeve mala bavê te salê carek
Ez tu bitene bimînin, xelq bibêje li hev binbarek

Êvar e 'ewranî rengereng e
Domama min kutay singê
Mukût firya kete li gûzeka lingê **[wr. 15b]**
Ezê herim du hekîman bînim ji Ortavrengê
Hekîmo bi 'erebê wêlî wêlî
Bi Kurmancî hêdî hêdî
Bi Tirkî yawaş yawaş
Bi filleyî wûşî wûşî tu derman bikê gûzeka lingê

Bejna te ji dara hêlî
Te bi ser xwe da berdaye pox û gû hemîlî
Xwedê mirazê min te bikira
Bila bi ser me da bigirta 'Erebê miwilî **[wr. 16a]**

Nezan bimîn nezan
Te serê xwe girêda bi heft rengan, donzdeh terzan
Memkê xelqê delala minî sêvê Wanî,
Ezê bixwim li şûna çerezan

Bejna te ji dara çinarê
Heşîn bûye li koka zinarê
Sitûyê lawikê min xwar bûye,
Li ber kapê xûmarê

Mûşa şewitî di gelî da,
Dar xwar bûye ji serî da
Min çawan 'emrê xwe,
Bi 'emrê jîna jinê berda **[wr. 16b]**

****

Hatê roma bend û serê ji meydanê kirî derê [3]
Hezar qawûxê romî hatî yek perê
Şerrek bûye li Sarisûyê
Zor 'Elî Paşa ketiye çerxê çitiyê
Hezar siwarê romî revîn, xwe dane darê biyê

Şerrek bûye li zozanan
Ça'v nabirre ji mij û dûmanan
Ewqas meriv hatine kuştin,
Teyr naxwin goştê însanan **[wr. 17a]**

Kela Wanê çardeh derî
Lê digerê Nasirê xemî cotek zerî
Qîza Mîr Çoban xwişka Gok Axa,
Bûye hêviya 'Elî Axa Heyderî

Hespê birayê min du dên e
Gemê cizîrî kotî ne
Hespê birayê min cotbicot,
Li dergehê xwey firotine

Minî diyarê Sûtê 'eskerê lawikê min giran e bi texbûr tê
Cewab hatiye dibê lawikê te birîndar e, talan di dû tê **[wr. 17b]**
Dilo hespê lawikê min bozekî xenê
Xelekê li 'enyê, nîşanek li gerdenê
Siwarê min dajo qal û konê, di gêran bi tene

Dilo siwarê min siwarê mi'înê
Ketiye pêşiya siwaran dikşîne vê kêmînê
Siwarê min birîndar e,

[3] Ji vê risteyê heta dawî helbesta duyem e.

Kes tune deste xwe bide ser birînê

Dilo siwarê min 'egîtê siwaran,
Tu rima xwe hilîn here van diyaran
Siwarê min qenc e, Di rojê gazî û hewaran **[wr. 18a]**

Dilo tirba siwarê min li çiyê ye
Li heremê jorîn e, li ber belekê, di berfiyê
Serî li kulfetê siwarê min geriyaye ji canibe Xwedê ye

Dilo sube ye sube sar tê
Dengê nobedarî kûllî îro qewî bi min te'l tê
Meytê cindê siwarê min wa ye ber bi mal tê

Dilo ezê hespê siwarê xwe derxim ji xamê
Dest û piyan bişom ji ritamê **[wr. 18b]**
Îro sê roj e cewab hatiye hespê siwarê min şandine olamê

Dilo ez siwaran diberînim
Berê xwe didêmê pişta xwe jê digerînim
Ez digerim nagerim qet kesekî mina siwarê xwe nabînim

Dilo dibê li Erzeromê derketiy ferman e
Wezîro ji destê te feryad û fîxan e
Îro payîz e dibê derketiye fermana serê van xortan e

Dilo dibê dengê hespê qîr tê **[wr. 19a]**
Li serê serhedan li binê Cîzîrê tê
Cewab ji mîr hatiye, dibê lawikê te birîndar e ji cem mîr tê

Dilo dibê dengê hespê şê tê
Ji diyarê Kanê koka xopan ji çiyê tê
Xeber hatiye dibê lawikê te birîndar e ji çem paşî tê

Dilo xem xeyalê min xwanê ne
Malê me bar kirine zozanê, me xalî ne
Roja bênê rojê min dizaniya siwarê min qiyametê min nîne **[wr. 19b]**

Dilo xeman mexwe zirav nebî
Kemer li pişta te sist nebî
Herî welatê xerîban hêsîr nebî

Dilo qaz û quling û bet in
Her sê bi hev ketin,

Xerîb li welatan bêrûmet in

Dilo quling tê hew diqurîne
Li diyarê Mûşa xopan xwe datîne
Kê dîtiye ewlad here, dê û bav bimîne **[wr. 20a]**

Dilo go tu here, ezê tême
Menzîla te dirêj e, ê min kêm e
Xelq birîndarê şûr û rima ne, ez birîndarê kulê me

Kulingekî hat û buhirî
Li merg û çîmanan diêwirî
Sewta wî qulungî mîna sewta xelqê bera mirî

Dilo giyayê çiyan li min zer bû
Xelqê delalê çendî di nav da bêxeber bû
Dilê min mîna sîpana xelatê,
Mij û duman li ser bû **[wr. 20b]**

Dilo siwarê min siwarek dîn e
Serê xwe bi felekê ra dihejîne
Zengoyê wî zerîn, zerikê wî zêrîn e

Dilo havînê heyam dibrî
Ez bi siwarê xwe ra ketime çar û cebrê
Ez siwarê xwe ji bîr nakim hettanî ez sere xwe danim qebrê
Dilo bejna xelqê delal dibim rîhana kursê
Teterek ji teterê Stanbolî hat û pirsî
Sed heyfa min tê beça hîvbelek di bin axa sar da ditemisî **[wr. 21a]**

Wezîro tu bi xwe dikî kitaba mushefan bi dînekî
Bişîne Mûşê girêgiran bînî, şuxûlê xirab çêkî

Dilo ezê giliya xwe bi kê kim
Bi kekê Mîrza Begê siwarê hespê şê kim
Qutuyê evokê bişînim şuxulekî xerab çêkim

Dilo kekê Mîrza Begê rûniştiye li ser belekê
Min destê xwe jêr da avêtê etekê
Heta ez xweş im nakim terkê **[wr. 21b]**

Mûşa şewitî tev xulxulî
Paşî li pêşî fitilî
Pêşmêrê kekê Mîrza Begê her dikûrê Xoceyê dumilî

Dilo te çima li min wiha kir
Te ez kirime qendîlekî bolat,
Derê koleka li min çima kir
Ça'vê dostan te kor kir, dilê dijminan te li min şa kir

Dilo dibê ji Helebê vir da Hama
Darê zeytûnan heşîn bûye li berê çeman
Siwaro tu serê xwe hilîn, kulfetê te li çolê ma **[wr. 22a]**

Lo lo çawîşo te malik şewitî
Tu çima li ziyaretê natebitî
'Ezîrê qormo miradê te,
Kê li fermana sere te xebitî

Deşta Muşê deştek pa'n e
Heytê hatin bi tîpa ne
Çawîşê Hesenê Hemdanî da cotek lekan e

'Emr bera tu mede van hêlanan
Em revîne bela kanan
Em mîr bûna çadira sipî konê 'erebî me nedihişt li qazanan **[wr. 22b]**

Mûşa şewitî li ser têl e
Kumê axê li kerika mêl e
Çawiş Hesenê qaçxûn 'ezîrê devşêl e

'Omer siwarî li ca'niyê
Ajote ser kaniyê
Go 'Omer ez xweş bimînim,
Ezê bighêmê bînim li şûna hemdaniyê

Siltanê ha Siltanê
Tu şa'rê bavê ser kitanê
Se'do, Dilo kuştine meha 'eyda remezanê **[wr. 23a]**

Kurdîngazî bipîvaz e
Van çawîşan kazûkaz e
Cewab hatiye dibê Se'do kuştine Dilo bermiraz e

Se'do û Dilo her du bira ne
Li meydanê nav di hev da ne
Cewab hatiye dibê hespê Se'do, Dilo mîrat mane

Se'do, Dilo ji mala mezin
Her du bi şelwarê gevez in
Siltanê rebenê, koyina cotê beran ez im **[wr. 23b]**

Se'do, Dilo siwarê boza gîr e
Dibê boz di bin da dixingire
Lêlî, şerê rebenê pijkirî, bavê ser cotê,
Demançan bila toz negire

Lo lo Ne'mo, lo Ne'meto,
Bayê Rebbê 'alemê li hespê Zînê te biketo
Kuştina Ne'mo siwarê Selîm
Li welatê Xalitan bû hikumeto

Deşta Xalitan bû hewarê
Qehveçê mala Mîrza Axa qewî vedixware
Gava li Ne'mo dibû tengî tê derketa xara mala reşkalê **[wr. 24a]**
Deşta Xalitan bû hewarê
Qehweçê mala Mîrza Axa qehwê **v**edixware
Qehwekê bîne ji Ne'metê me ra birîndar e
Ji baxan heya baxan bejna Ne'mo minî
Sere sêvên şaxan gava li Ne'mo dibû tengî
Tê derketa xara mala Mîrza Axan

Deşta Xalitan bûye şîn e
Qaweçê mala Mîrze Axa qehwê digerîne
Lo lo qehwecî tu Xwedê kî tu qehwekê ji Ne'metê me ra bîne
Pêş mîrê Ne'metê min tu nîne

Li Mûşê kavir kirî li Rewanê hogiç birrî
Çawan keke horikan kete ber mirinê reng guhorî

WEKÎ ENCAM

Koleksiyona Aleksandre Jaba her çiqas bigiranî berhevokeke destnivîsên edebiyata klasîk be jî, ji destnivîsên pirtexlît pêk tê. Hebûna destnivîsên gelêrî di koleksiyonê de, ji bo qada edebiyata gelêrî derfet û zanyariyên girîng dabîn dike. Destnivîsên ku di naveroka vê xebatê de hatin vekolan, berî her tiştî bi rêya karekî berhevkariyê hatine peydakirin. Ev karê ku Jaba rasterast li qadê kiriye yan jî daye kirin, nîşanî me dide ku karê berhevkariya folklorê di salên 1860an de jî hatiye kirin û divê êdî em Jaba, ligel taybetiyên wî yên bêhejmar di Kurdolojiyê de, wekî berhavkarekî folklora Kurdî jî bînin ser zimên.

Hem destnivîsa ku me teksta wê latînîze kir û hem jî yên din, derbarê serdema ku tê de hatine hilbirandin de agahiyan didin. Ev destnivîsên gelêrî ji bilî devoka Kurmancî û

edebiyata gelêrî ya herêmê ya wê serdemê; taybetmendiyên çanda gundevar, erdnîgariya welêt, têkiliyên civakî, nêzîkbûyinên nav mirovan, dab û nêrîtên herêmê û hwd di asta belgedariyê de nîşanî me didin. Heger em bi vê hişmendiyê li meselê binerin, em ji van destnivîsên wisa re nikarin bêjîn "çendîn destnivîsên edebî"; êdî xuya dibe ku ev ne tenê destnivîs in, di heman deme de tapo û belgeyên heyîna gel in jî.

Wekî di naverokê de jî bicaran hat dubarekirin, ev destnivîsên ku div ê gotarê de weke mijar hatin lêkolan berhemên helbesta Kurdî ya gelêrî ne. Çi binavkirina destnivîsan û çi nîşeyên ku di naveroka van destnivîsan de ji aliye Jaba ve hatine qeydkirin careke dinê pirsgirêkên edebiyata Kurdî tînin bîra meriv. Her çiqas ne mijara vê xebatê be jî cihê gotinê ye ku, dîsan tê famkirin ku binavkirina cureyên edebiyata Kurdî hîn jî pirsgirêkeke sereke ye. Dema ku Jaba di destnivîsan de têgînên "stiran", "kilam", "kilamê keçan", "berîte" û "lawij" bikar aniye qesta wî çi bû? Li gorî zanîna wê rojê pênase, wate û naveroka van têgînên edebî wek îro bû ya na? Bo nimûne di teksta destnivîsa Kurd 49ê de du helbest hene; ya ewil weke teknîkî qewlêrk û ya din jî zêmar e. Lê em dibinin ku Jaba vê destnivîsê weke "Kilamê Kîçan" daye binavkirin. Gelo Jaba û kesên bi wî re xebitîne ji qewlêrk û zêmaran ne hayîdar bûn? Yan jî ev cure li wê deme û serdemê bi şiklekî din dihatin binavkarin, ya çi? Îro ev yek bi tena serê xwe, pirsgirêka mezintirîn e di edebiyata Kurdî ya gelêrî de. Heta, heger zêdegavî nebe, ev yek pirsgirêka giştî ya Kurdolojiyê bi xwe ye; lewma çavkaniya edebiyata Kurdî ya herî mezin edebiyata gelêrî ye.

Di vir de em dikarin "pirsgirêken Kurdolojiyê" têxin rojeva mijarê. Necat Keskin, di gotareke xwe de (2017: 1-15) li ser pirsgirêkên Kurdolojiyê rawestiyaye û van pirsgirêkan weke "pirsgirêkên teorik û têgehî" û "pirsgirêkên dezgehî" di du beşan de senifandine û piştre ji bo çareserkirinê pêşniyazên xwe rêz kirine. Bi min ev pirsgirêka ku li jorê hat ravekirin (binavkirin û tesbîtkirina cureyên vegotina gelêrî), dikeve nava çarçoveya her du pirsgirêkên ku Keskin di gotara xwe de behs kiriye.

ÇAVKANÎ

Kaplan, Yaşar (2015), "Strana Kurdî (Kurmancî) Devera Hekariyan Wekî Nimûne", *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi,* C. 1, S. 2, s. 158-182.

Keskin, Necat (2017), "Pirsgirêkên Giştî Yên Xebatên Folklora Kurdî û Çend Pêşniyaz", *The Journal of Mesopotamian Studies*, C. 2/1, r. 1-15.

Pertev, Ramazan (2016), "Tesîra Modernîzmê Li Ser Xebatên Pêşî Yên Folklora Kurdî-Tirkî", *Journal of University of Zakho,* Vol.4, (B) No.1, r. 12-24.

Özağaçhanlı, Zelal (2013), "Kürtlerde Sözlü Kültür ve Hikaye Anlatıcılığı: Dengbêjlik Geleneği", *Kimlik Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Sempozyumu Bildiri Kitabı,* Bingöl Üniversitesi Yayınları, s. 788-807.

Öztürk, Mustafa (2107), *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî (Vekolîn û*

Saloxdan), Diyarbekir: Weşanên Lîs.

Nusxeyên Koleksiyona Aleksandre Jaba:

Gelêrî; "Istiranêd Kurmancî", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 1.
Gelêrî; "Kilamê Kîçan", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 2.
Gelêrî; "Lawîjek", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 3.
Gelêrî; "Stranên Kurdî", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 4.
Gelêrî; "Berîte", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 5.
Mela Mûsayê Hekarî; "Durru'l-Mecalîs", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 40.
Mela Mûsayê Hekarî; "Durru'l-Mecalîs", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 41.
Gelêrî;"Kilamê Kîçan", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 49.
Jaba, Aleksandre; "Kataloga Destnivîsên Kurdî ya Aleksandre Jaba", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 53.
Jaba, Aleksandre; "Danasîna Alaksandre Jaba ya Berhemên Koleksiyonê", *Koleksiyona A. Jaba Ya Destnivîsên Kurdî,* No: Kurd 54.

PÊVEK:

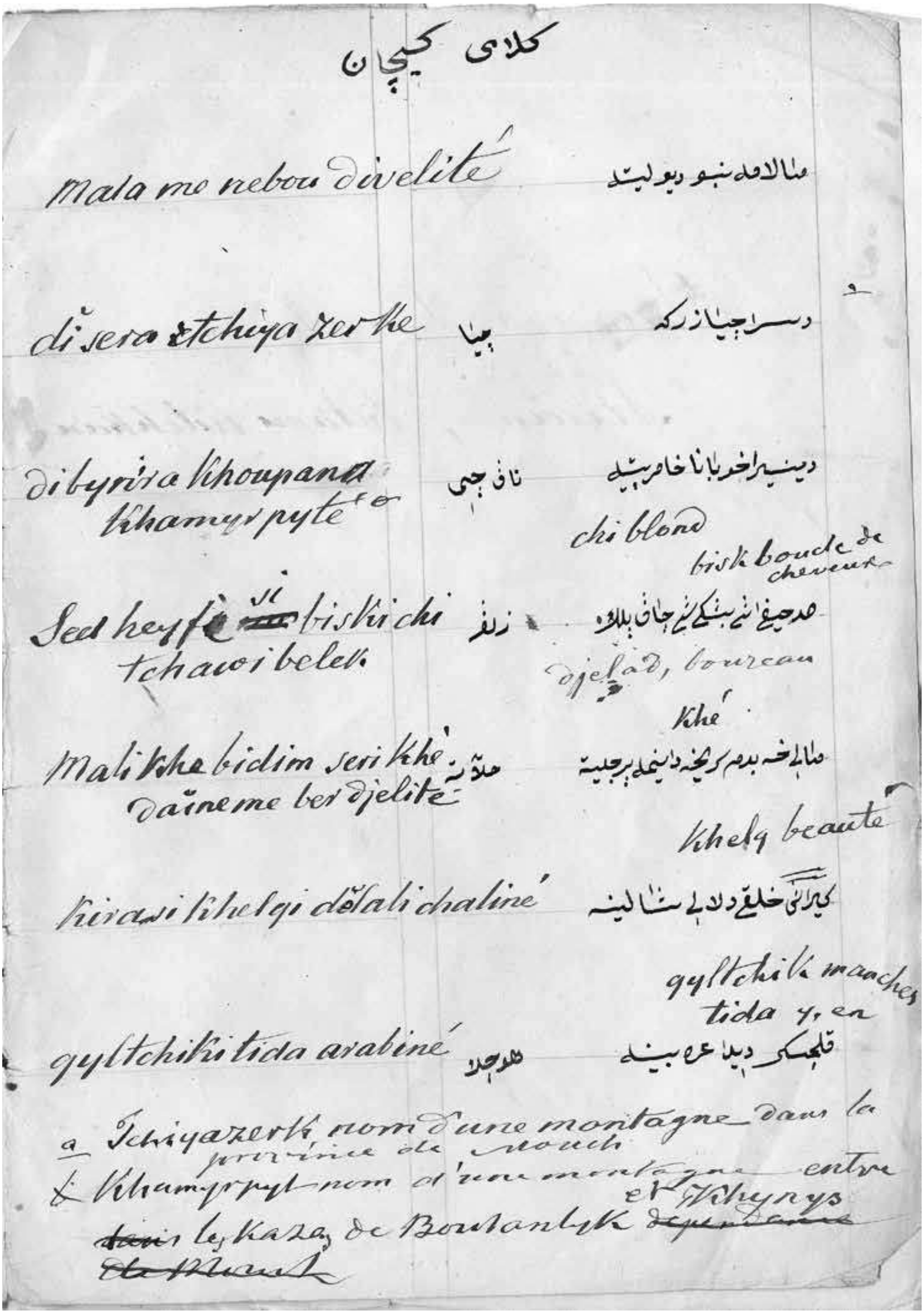

KURD 49, wr. 1b

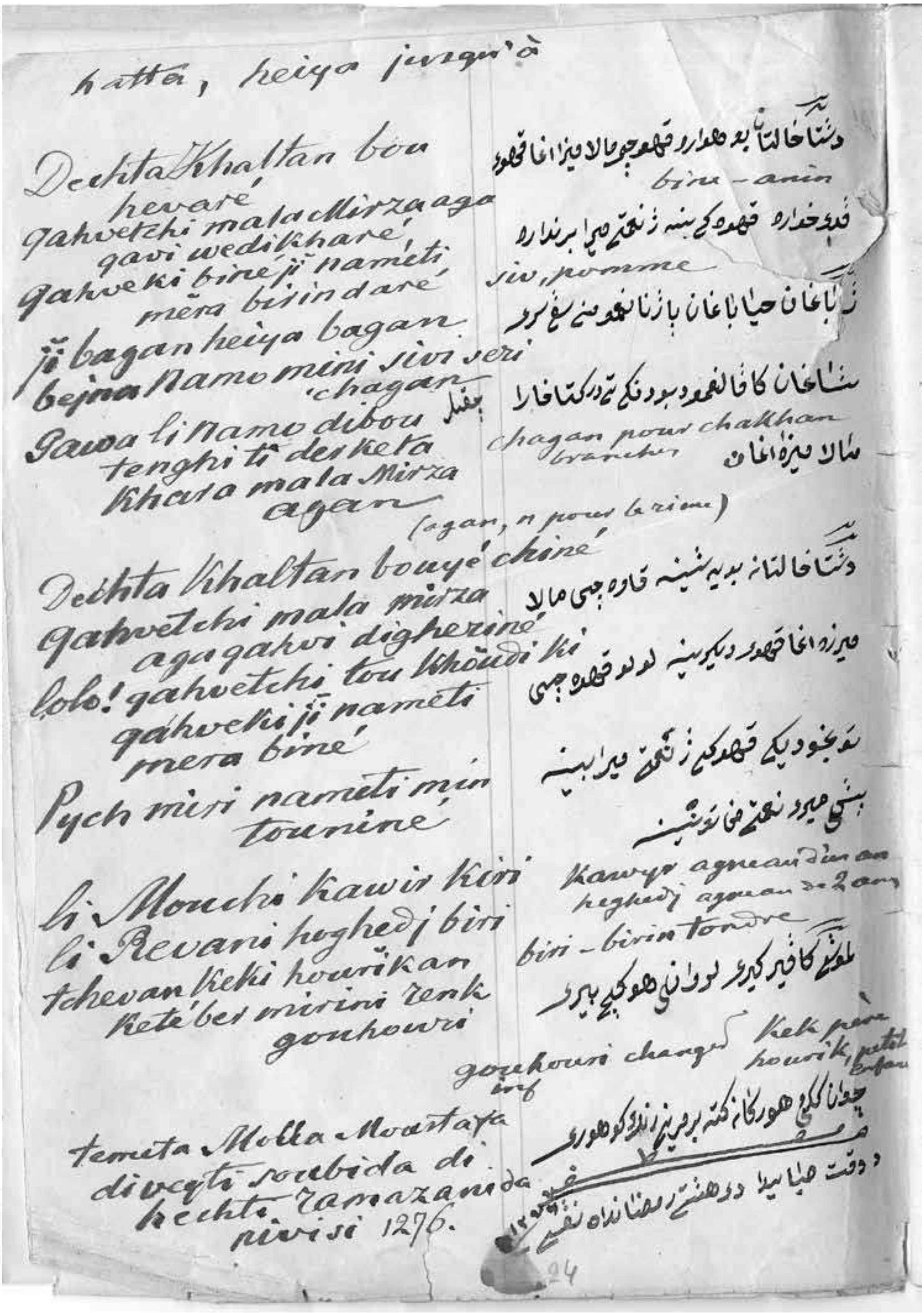
hattá, heiya jusqu'à

Dechta Khaltan bou hevare
qahvetchi mala Mirza aga qavi wedikhare,
qahveki bine ji nameti, mera birindare,
ji bagan heiya bagan
bejna Namo mini sivi seri 'chagan
Gawa li Namo dibou tenghi ti derketa
Khara mala Mirza agan

bine - anin
siv, pomme
chagan pour chakhan branches
(agan, n pour la rime)

Dechta Khaltan bouye chine
qahvetchi mala mirza aga qahvi digherine
lolo! qahvetchi tou khoudi ki
qahveki ji nameti mera bine
Pych miri nameti min tounine

li Mouchi kawir kiri
li Revani hoghedj biri
tchevan keki hourikan
keté ber mirini renk gouhouri

kawir agneau d'un an
hoghedj agneau de 2 ans
biri - birin tondre
gouhouri changer inf
kek père
hourik, petit enfant

temeta Molla Moustafa
diveqti soubida di
hechté ramazanida
nivisi 1276.

KURD 49, wr. 24b

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 197 – 232
http://www.ijoks.com

A new perception for adjectives in Kurdish Language

Omed Barzan BRZOO[1] & Omer Ahmed EZIZ[2]

Received: Nov 30, 2017 **Reviewed**: Dec 15, 2017 **Accepted**: Jan 05, 2018

Abstract

The title of this thesis has been dedicated to (A new perception for adjectives in Kurdish Language). The thesis tries to discus some aspects of adjectives, especially those aspects of adjective within (Middle Kurmanji and Sulaimani Dialects) that haven't been elucidated yet. So the thesis aims to illuminate (definition, types, morphology and syntax), adjective within three sections:
In the first section we tried to show the definition and types of adjectives in traditional old grammar, then we reviewed the definitions and types of adjective, next we determined the types.
The second section has been dedicated to adjectives and overlap phenomenon .So we explained the overlap of adjectives with (noun, adverb and verb).
In the third section we mentioned the important aspects of adjective such as the relation of adjective with each of (Honorifics, morphological Adjective, collocations). In the same section it has been clarified wither adjective is an independent lexical category or it is a member of another lexical category.

Keywords: Adjective, Overlap, Honorifics, Morphological Adjective, Collocation.

Recommended citation:
Brzoo, O.B. & Eziz, O.A. (2018). A new perception for adjectives in Kurdish Language. *International Journal of Kurdish Studies 4 (1),* 197 –232, DOI: 10.21600/ijoks.383400

[1] Asst. Prof .Dr., Department of Kurdish Language, College of Education, Garmian University, Sulaimani, Kurdistan Region - Iraq. E.mail: dr.omedbarzan@yahoo.com.
[2] Asst. Lecture, Department of Kurdish Language, College of Education, Garmian University, Sulaimani, Kurdistan Region - Iraq. E.mail: umerzanko@gmail.com.

تێڕوانینێکی نوێ بۆ ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا

پ.ی.د. ئومێد برزان برزو **عومەر ئەحمەد عزیز**

سەرەتا:

ناونیشانی توێژینەوەکە (تێڕوانینێکی نوێ بۆ ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا، بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیی ناوەڕاست ـ شێوەزاری سلێمانی) یە، کە نامەیەکی ماستەرە و تەنها بەشی دووەمی وەرگیراوە، مەبەستی سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵێکە بۆ لێکۆڵینەوە لەو لایەنانەی ئاوەڵناو، کە تا ئێستا وەك پێویست لێیان نەکۆڵراوەتەوە.

زمانەوانە کوردەکان لە کۆن و لە ئێستاشدا لە ئاوەڵناویان کۆڵیوەتەوە، بەڵام کەموکورتی لە لێکۆڵینەوەکانیاندا بەدیدەکرێت، هەروەها پۆلە فەرهەنگییەکان کەرەستەی سەرەکیی ڕێزمانن و لەنێویشیاندا ئاوەڵناو پۆلێکی فەرهەنگی گرنگە، کە لە ڕوانگەی ئەم لێکۆڵینەوەوە بەپێی پێویست هەمو لایەنەکانی ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا نەخراونەتەڕو.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا ڕێبازی پەسنیی شیکاری بەکارهێنراوە، هەروەها سود لە دەستکەوتە زمانەوانیەکانی وەك (هێلکاریی درەختی، فرێز، نیشانەی واتایی،...تاد) وەرگیراوە، بەڵام لێکۆڵینەوەکە خۆی بە هیچ قوتابخانە و مۆدێلێکی ڕێزمانی نەبەستوەتەوە، بەڵکو هەوڵدراوە بەپێی هەڵسوکەوتی ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا لێی بکۆڵرێتەوە.

لەم توێژینەوەیەدا لە سێ تەوەری جیاوازەوە هەندێك لایەنی گرنگی ئاوەڵناو خراوەتەڕو، لە تەوەری یەکەمدا پێناسە و دیاریکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا خراوەتەڕو، پاشان بەپێی مەودای لێکۆڵینەوەکە کەموکورتی ئەو بۆچونانە دیاریکراون، جۆرەکانیشی لە ڕوی واتاوە بە شێوەیەکی ورد و زانستی پۆلێنکراون.

لە تەوەری دووەمدا دیاردەی پێکداچونی ئاوەڵناو لەگەڵ پۆلە فەرهەنگی و سینتاکسییەکاندا خراوەتەڕو.

لە تەوەری سێیەمدا پەیوەندیی هەندێك چەمکی وەك (ئۆنرفرێکس، پێکەوەهاتن، ئاوەڵناوئاسا) لەگەڵ ئاوەڵناودا ڕونکراوەتەوە، لەگەڵ ڕونکردنەوەی ئەوەی کە ئاوەڵناو پۆلە فەرهەنگییەکی سەربەخۆیە.

1) پێناسە و جۆرەکانی ئاوەڵناو:

1 - 1) چەمك و پێناسەی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا:

لە ڕێزمانی دێریندا، چەندین فۆڕم بە ئاوەڵناو دانراون. هۆکاری ئەمەش ئەوە بووە، کە پێناسەی ڕێزمانی دێرین بۆ ئاوەڵناو لە ڕوانگەی ئەرکەوە بووە. بۆ نمونە دەوترا: (ئاوەڵناو وشەیەکە بۆ وەسفکردن و دیاریکردنی وشەیەکی تر بەکاردەهێنرێت.) (5: 2005: Nidham sheet). هەر ئەمەش وای کردبو، کەرەستە زمانییەکانی وەك: (ئامرازی نیشانە، ژمارە، ئامرازی نادیار، ئامرازی پرس، ئامرازی هەیی، ئامرازی سەرسوڕمان، ...تاد) بە ئاوەڵناو دابنرێن، کە هیچ پەیوەندییەکیان بە ئاوەڵناوەوە نییە و بە یەکێك لەو هەڵە وەسفییانە دادەنرێت، کە دێرینەکان لەبارەی ئاوەڵناوەوە دەیانکرد. بۆ نمونە لەبەرئەوەی کە ئاوەڵناو ئەرکە سەرەکییەکەی (دیارخەر)ە، بۆیە هەر کەرەستەیەك بو بە دیارخەر بە ئاوەڵناو دانراوە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

ئەم کوڕە - دوو کوڕ

کام کوڕ - کوڕەکە

کوڕێکی تر - کوڕێك

فراوانکردنی سنوری ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا تەنها لە زمانی کوردیدا نەبووە، بەڵکو لە زۆربەی زمانەکاندا چەندین کەرەستە بە ئاوەڵناو دانراون، کە پەیوەندییان بە ئاوەڵناوەوە نەبووە، بۆ نمونە لە زمانی ئینگلیزیدا بە (my, his, her,…etc) دەوترا ئاوەڵناوی خاوەندارێتی (possessive Adjective)[1]، کە سیفەتەکانی ئاوەڵناویان تێدا نییە. دیاریکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا لەگەڵ ئەو پێناسانەدا نەدەگونجا، کە خودی ڕێزماننوسە دێرینەکان بۆ ئاوەڵناویان دەکرد، بۆ نمونە دەوترا، ئاوەڵناو وشەیەکە دەبێت واتای پەسنی/وەسفی تێدابێت، کەچی ئەو کەرەستانەی بە ئاوەڵناو دانرابون، واتای پەسنییان تێدا نەبو. بۆیە (جۆرە تێکەڵییەك لەنێوان ئاوەڵناو و بەشەکانی تری ئاخاوتن دەکرا، وەك (ئارتیکڵەکان، ئامرازی نیشانە، ئامرازی پرس، سەرسوڕمان و ژمارە.)[2] [Fatima Hassan: 2009: 49]

بۆ زیاتر ڕونکردنەوەی مەبەستەکەمان، چەند پێناسەیەکی ئاوەڵناو دەخەینەڕو:

(((صفت) اسمێکە حال و شان اسمەکەی پێش خۆی بیان دەکا بەو اسمە دەڵێن موصوف، بە هەردوکیان دەڵێن: ترکیب توصیفی.)) [سەعید صدقی کابان: 1928: 25]

((سیفەت کەلیمەیەکە بۆ تەواوکردنی مەعنای ناو، یان بۆ ناو بەکاردەهێنرێت.))[توفیق وەهبی: 1929: 61]

((ئاوەڵناو شتێکە، تاریفی ناو، یان ڕاناو دەکا.)) [محەمەد ئەمین هەورامانی: 1973: 163]

((واژەیەکە، یا بۆ وەسفی ناوێك، یا ڕاناوێ، یا فرمانێکی بێهێز بەکارئەهێنرێ.)) [نوری عەلی ئەمین: 2014: 120]

ئەمەو چەندین پێناسەی تر لە بەردەستایە، زۆربەیان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە (ئاوەڵناو) وشەیەکە دەبێت واتای (وەسف)ی تێدابێت بەبێ گوێدانە تایبەتییە سینتاکسی و مۆرفۆلۆژی و سیمانتیکییەکانی ئاوەڵناو. چونکە پێناسە پوختەی دەرئەنجامی ڕاستی ئەو چەمکانەیە، کە لێکۆڵینەوە ئەیگاتێ.

1 - 2) جۆرەکانی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا:

بۆ ئەوەی لە ئێستای زمانەکەماندا جۆرەکانی ئاوەڵناو زانستییانە دیاریبکەین، سەرەتا بەباشی دەزانین، تێڕوانینی ڕێزمانی دێرینی کوردی لەبارەی جۆرەکانی ئاوەڵناوەوە بزانین، هەروەها کەموکورتی ئەو بۆچونانە بخەینەڕو بە مەبەستی دانانی چوارچێوەیەکی زانستی بۆ جۆرەکانی ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا. لەبەر مەودای توێژینەوەکەمان ناتوانین بۆچونی هەمو زمانەوانە کوردەکان، یان ئەو پۆلێنکردنانەی کە بەتەواوی لەیەکەوە نزیکن، بخەینەڕو، بۆیە هەوڵدەدین لەم خشتەیەدا بۆچونی هەندێکیان لەم بارەیەوە پیشانبدەین:

ناوی نوسەر	جۆرەکانی ئاوەڵناو

سعید صدقی کابان (سەعید صدقی کابان: 1928: 25-27)	1- سماعی 2- قیاسی
توفیق وەهبی (توفیق وەهبی: 1929: 61-81)	1- چۆنی 2- نیشانی 3- ژمارەیی 4- موبهەم 5- پرسی
نوری عەلی ئەمین (نوری عەلی ئەمین: 2013: 120-130)	1- خەبەری 2- ئیشاری 3- فرمانی 4- چەندی 5- پرسیاری
جگەر خوێن (جگەرخوێن: 1961: 29-30)	1- پەسنا ڕاستی 2- چیکروخی کیماسی ← تام ← زێدای ڕەنگ
صادق بەهادین (صادق بەهائەدین: 1976: 112-113)	1- چۆنیەتی 2- ژمارەیی 3- نیشانە 4- هەیی 5- پرسیاری 6- نەبەن
ك.ك. كوردۆییێف (ك.ك.كوردۆییێف: 1982: 101)	1- نیسبی 2- چۆنی
ئەوڕەحمانی حاجی مارف[3] (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 2014: 119-138)	1- چۆنیەتی 2- نیسبی 3- نادیار 1- چۆنیەتی ← نادیاری دیاریکردن ← ڕەنگ ← جۆری سیفەت ← شێوەی مرۆڤ ← چەمکی دەوروبەر 3- نادیار ← جیاکردنەوە ← خاسیەت
احمد حسن احمد (احمد حسن احمد: 1976: 129)	1- سادە 2- لێکدراو 3- کۆژ یان ڕستە

خشتەی ژمارە (1)

1 - 3) کەموکورتی پێناسە و جۆرەکانی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا:

ئەو هەمو جۆرەی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا سنوری ئاوەڵناوی فراوانکردبو، بەجۆرێك دەربڕینی هەندێك لەو بیرانەی کە دراونەتە پاڵ ئاوەڵناو هەرگیز ئاوەڵناو توانای نییە، دەریانببڕێت. یەکێك لەو هۆکارانەی وایکردبو، ڕێزمانی دێرین چەندین کەرەستەی زمانی بە ئاوەڵناو دابنێن، بریتیبو لە پشتبەستن بە شوێنی هاتن، یان ئەرکی کەرەستەکان لە ڕستەدا. بۆیە ((بنەمای خوێندنەوەی پەیڤێك بەگوێرەی شوێنەکەی لە (گرێ و ڕستە)دا، سنوری ئاوەڵناوی هێندە فراوانکردبو، وایکردبو، هەر یەك لە ئامرازی (نەناسین، ناسین، نیشانە، هەتا ژمارە و جۆرەکانی، ...تاد) بە ئاوەڵناو دابنرێت.)) [سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو: 2010: 74]. کەواتە وەك دەردەکەوێت، لە دەستنیشانکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناودا پشت بە بنەمای ئەرك بەسترابو. بەم پێیەش هەر یەکەیەکی زمانی لە ڕستەدا ئەرکی دیارخەری ببینیبایە، بە ئاوەڵناو دادەنرا. دیارە ئەمەش هەڵەیەکی ڕێزمانی دێرین بو لە

دیاریکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناودا. دەتوانین، گرنگترین ئەو کەموکورتیانەی لە پێناسە و دیاریکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناودا لە ڕێزمانی دێریندا هەن، لە چەند خاڵێکدا بخەینەڕو، پاشان بەپێی ئاستەکانی زمان و هەڵسوکەوتی ئێستای زمانەکەمان جۆرەکانی ئاوەڵناو دیاریبکەین، هەروەها پێناسەیەکی گونجاوتر لەوانەی پێشوتر بۆ ئاوەڵناو بکەین:

یەکەم/ ئەگەر بڕوانینە جۆرەکانی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێریندا، هاوبەشییان لەگەڵ ئاوەڵناودا تەنها ئەوەیە، کە هەندێکیان دەتوانن ببنە دیارخەری ناو، بۆ نمونە:

- ئاوەڵناوی ژمارە: یەك ، یەکەم ، یەکلەسەردو،...تاد . واتە بە هەر سێ جۆرەکەیەوە (بنجی، پلەیی، کەرتی)
- ئاوەڵناوی نیشانە: ئەمە، ئەم، ئەمانە،...تاد
- ئاوەڵناوی نادیار: هەر، فلان، هیچ،...تاد
- ئاوەڵناوی جیاکەرەوە: تر، کە، دیکە، دی،...تاد
- ئاوەڵناوی پرس: کام، کەی، چی، چۆن،...تاد.

دیارە ئەمانە هیچ یەکێکیان هەڵگری تایبەتێتی ئاوەڵناو نین، بەڵکو هەموویان وشەی سەربەخۆن، پۆلێکی ئەرکین و ئامرازی پرسن نەك ئاوەڵناوی پرس، بۆیە پێویستە سنوریان لەگەڵ ئاوەڵناودا جیابکرێتەوە[4].

دووەم/ لەڕوی مۆرفۆلۆژییەوە هیچ ئەدگارێکی ئاوەڵناویان تێدا نییە. بۆ نمونە: هەر دو مۆرفیمی /تر/، /ترین/ کە دو مۆرفیمی بەندی ڕێزمانی ئاوەڵناون لە زمانی کوردیدا وەرناگرن، وەك:

*ئەمتر ، *ئەمترین، *دوتر، *دوترین، *هیتر، *هیترین، *ئاوتر، *ئاوترین، .....تاد.

سێیەم/ لەڕوی سیمانتیکەوە کە گرنگترین خاڵە بۆ جیاکردنەوەی ئاوەڵناو[5] هیچ یەکێك لەم کەرەستانە کە لە ڕێزمانی دێریندا بە ئاوەڵناو دانراون، ئەو ناوچە بیریانە پڕناکەنەوە، کە ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا پڕیان دەکاتەوە. وەك (دوری، تایبەتی فیزیکی، بەها، تەمەن، ڕەنگ، ...تاد).

چوارەم/ لە ئاستی سینتاکسدا زۆربەی ئەم کەرەستانە دەتوانن ببنە دیارخەری ناو، بەڵام دەبێت ئەوە بزانین. کە ((ئەرك - Function لە ساغکردنەوەی ئاوەڵناودا هۆکارێکی یەکلاکەرەوە نییە.)) [سەلام ناوخۆش: 2008: 75].

هەروەها ئەو کەرەستانە ناتوانن ببنە تەواوکەری بەشەکردار - predicate واتە تەواو کەری کرداری بیهێز، کە دەکرێت وەك ئەرکێکی سەرەکی ئاوەڵناو لە ئاستی سینتاکسدا لەپاش ئەرکی دیارخەری دابنرێت، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە، کە ئەم کەرەستانە ئاوەڵناو نین، بەڵکو دەبێت بەناوی خۆیانەوە ناوبنرێن، وەك (ئامرازی نیشانە، ژمارە،...تاد).

پێنجەم/ ئەو کەرەستانەی کە ڕێزمانی دێرین بە ئاوەڵناوی داناون، هەموویان سەر بە پۆلی فەرهەنگی و سینتاکسی ترن. دەتوانین، لەم خشتەیەدا ڕونی بکەینەوە:

ئاوەڵناو لە ڕێزمانی تەقلیدی	پۆلی فەرهەنگی	پۆلی سینتاکسی (ئەرکی)

	—	ئاوەڵناوی ژمارە
—		ئاوەڵناوی نیشانە
—		ئاوەڵناوی جیاکەرەوە
—		ئاوەڵناوی پرس
—		ئاوەڵناوی نادیار

خشتەی ژمارە (2)

شەشەم/ دێرینەکان واتایان دەکردە بنەما بۆ ناسینەوەی ئاوەڵناو. وەك ئەو پێناسانەی کە جەخت لەسەر وشەی (وەسفییە) دەکەنەوە، بەڵام ئەگەر چی (واتا) بنەمایەکە بۆ ناسینەوەی ئاوەڵناو، بەڵام بە تەنها لەبەرچاوگرتنی واتا یەکێکە لە سیمای کاری ڕێزمانی دێرین. بۆیە پێویستە لەگەڵ لەبەرچاوگرتنی (واتا)، هەر دو بنەمای (مۆرفۆلۆژی و سینتاکس)یش لەبەرچاوبگیرێت، هەروەها زۆربەی ئەو پێناسانەی لە ڕێزمانی دێریندا بۆ ئاوەڵناو کراون، گشتگیر نین و ناتوانن هەمو لایەنەکانی ئاوەڵناو بناسێنن. بەڵکو زیاتر جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە ئاوەڵناو واتای پەسنی/وەسفی تێدابێت، کەواتە تەنها لایەنی واتایی ئاوەڵناو دەردەخەن بەبێ ئاماژەدان بە ئەرك و شوێنی هاتن و ...تاد ، واتە پێناسەکانی ڕێزمانی دێرین گشتگیر نین و تەنها جەخت لەسەر واتای ئاوەڵناو دەکەنەوە.

حەوتەم/ هەندێك زمانەوان لە باسی جۆرەکانی ئاوەڵناودا، باسیان لە جۆرەکانی ئاوەڵناو لەڕوی داڕشتنەوە کردوە، کە دابەشدەبنە سەر (1- سادە، 2- داڕێژراو، 3- لێکدراو)(6)، بەڵام وەك دەزانین، زۆربەی وشەکانی زمان دەکرێت بەم شێوەیە دابەشبکرێن. بۆیە ناکرێت، تەنها فۆرمی وشەکان ببنە پێوەر بۆ دیارکردنی جۆرەکانی وشەیەك، بەپێچەوانەوە دەبێت بۆ دیاریکردنی جۆرەکانی وشەیەك هەمو لایەنەکانی وشەکە (فۆڕم، ئەرك، واتا،...تاد) لەبەرچاوبگرێن.

هەشتەم/ لە دابەشکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناودا، تێکەڵییەك دەبینرێت. بۆ نمونە: ئاوەڵناو لە هەمو زمانەکاندا سێ پلەی هەیە، کە بریتین لە: (1-پلەی چەسپیو، 2-پلەی بەراورد، 3- پلەی باڵا). پلەکانی ئاوەڵناو پەیوەندییان بە جۆری ئاوەڵناوەوە نییە، واتە هەردو مۆرفیمی /تر/، /ترین/ دو مۆرفیمی ڕێزمانین و دەچنە سەر ئاوەڵناو و جۆری جیاواز دروستناکەن، بەڵکو تەنها باری ڕێزمانی ئاوەڵناوەکە دەگۆڕن. بەڵام لە ڕێزمانی دێریندا لای هەندێك زمانەوان پلەکانی ئاوەڵناو بەجۆری ئاوەڵناو دانراون، وەك لای (سادق بەهادین، نەسرین فەخری، نوری عەلی ئەمین) دەبینرێت. بۆیە ((ڕاست نییە، وەك وشەی جیاجیا تەماشابکرێن، واتە وشەی نوێ ڕۆنانێن، بەڵکو فۆرمی جۆربەجۆری یەك وشە دەردەبڕن.)) [ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 107:2014].

نۆیەم/ کە دەڵێین جۆرەکانی ئاوەڵناو، مەبەستەکەمان ڕون نییە و جۆرە لێڵییەك دروستدەبێت، کە نازانرێت مەبەستمان لە جۆری ئاوەڵناوە لە چی ڕویەکەوە. بۆیە بۆ ڕەوینەوەی ئەم لێڵییە لە دەستنیشانکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناودا، بە باشی دەزانین ئاوەڵناو لە سێ ڕووەوە دابەشبکەین، کە ئەوانیش بەپێی هەر سێ ئاستی زمان (مۆرفۆلۆژی، سینتاکس، سیمانتیك) دەبێت.

دەیەم/ لە ڕێزمانی دێریندا چەندین جۆری ئاوەڵناو دیاریکراون، واتە پۆلینێکی یەکگرتو لای زمانەوانەکان نابینرێت، لەگەڵ ئەوەشدا بە شێوەیەکی ورد جۆرەکانی ئاوەڵناویان پۆلێن نەکردوە، بۆ نمونە دەوترا (ئاوەڵناوی

چۆنیەتی)، دیارە زۆربەی جۆرەکانی ئاوەڵناو لەخۆیدەگرێت، وەك (بەها، ڕەنگ، ڕواڵەتی شت،...تاد). بۆیە ئەو دابەشکردنانە وردنەبوون. بۆ ئەوەی زانستیتر و ئاسانتر جۆرەکانی ئاوەڵناو دەستنیشانبکەین، پێویستە ئەو ئاوەڵناوانەی واتای هاوبەشیان هەیە، لەژێر ناوێکدا پۆلێنبکرێن.

1 - 4) جۆرەکانی ئاوەڵناو لای دیکسۆن:

(دیکسۆن) یەکێکە لەو زمانەوانە هاوچەرخانەی کە لێکۆڵینەوەی زۆری لەبارەی ئاوەڵناوەوە کردوە. هەوڵیداوە لە ڕوی واتاوە پۆلێنی ئاوەڵناو بکات. لە پۆلێنکردنەکەشدا ویستویەتی گشتگیر بێت، واتە توێژینەوەکانی تیۆرین و لەبارەی ئاوەڵناون لە هەمو زمانەکاندا. بۆ یەکەمجار لە ساڵی (1977) لە کتێبی (Where have all adjective gone)دا، دابەشکردنێکی گشتی واتایی بۆ جۆرەکانی ئاوەڵناو کردوە و پێی وابووە، کە حەوت ناوچەی بیریی لە هەمو زمانەکاندا هەن، کە ئاوەڵناو پڕیان دەکاتەوە، ئەوانیش بریتین لە [R.M.W. Dixon: 1977: 31] :

1. دووری - Dimension-
2. تایبەتی فیزیکی - PHESICAL PROPERTY -
3. ڕەنگ - Color -
4. تایبەتی کەسی - Human propensity -
5. تەمەن - Age-
6. بەها - Value -
7. خێرایی - Speed -

پاشان لە کتێبی (Adjective classes in typological perspective)دا بە پۆلێنکردنەکە دا چووەتەوە و هەشت جۆری تری دەستنیشانکردوە، کە بریتیین لە: (1-دوری، 2-بەها، 3-چەندێتی، 4-ژمارە، 5-شوێن، 6-ڕواڵەتی شت، 7-کات، 8-خێرایی.)[R.M.W. Dixon: 2004: 30]. هەروەها دابەشکردنێکی تری (دیکسۆن) بۆ ئاوەڵناو لەڕوی واتاوە بریتییە لەو دابەشکردنەی کە ئاوەڵناو دابەشدەکاتە سەر سێ کۆمەڵەی واتاییەوە، پاشان هەریەك لەو سێ کۆمەڵەیەش لە چەند جۆرێك ئاوەڵناو پێکدێن، کە بریتین لەمانەی لای خوارەوە:

ئـ: جۆری ناوەڕۆکی واتایی- Core Semantic Type -

1- بارستایی، 2- تەمەن، 3- بەها، 4- ڕەنگ.

ب: جۆری لایەنگیری واتایی - Peripheral Semantic Type -

1- تایبەتی فیزیکی، 2- تایبەتی مرۆیی، 3- خێرایی.

پ: جۆری واتایی لە گروپێکی گەورە لە ئاوەڵناو- Semantic Type In Large Adjective Classes-

1- سەختی، 2- چونیەکی، 3- چۆنیەتی، 4- ژماردن، 5- شوێن، 6- ژمارە(پلەیی، بنجی) [R.M.W. Dixon: 2004: 3-4]. ئەوەی جێگەی سەرنجە هەمو ئەو جۆرانەی دیکسۆن جیایکردونەتەوە، لە زمانی کوردیشدا هەن، بەڵام ئەوەی زمانی کوردی تایبەتمەنددەکات، ئەوەیە کە جۆری (ژماردن) لە زمانی کوردیدا بە ئاوەڵناو دەرنابڕدرێت، بەڵکو ژمارە لە زمانی کوردیدا پۆلێکی سەربەخۆی فەرهەنگییە. بۆ یەکەمجار لە زمانی کوردیدا (محەمەد مەعروف فەتاح) لەژێر کاریگەریی بۆچونەکانی (دیکسۆن)دا بە دەستکارییەکی کەمەوە جۆرەکانی ئاوەڵناوی لە زمانی کوردیدا پۆلێنکردوە. زۆربەی ئەو توێژینەوانەی لە پاش ئەو لەسەر ئاوەڵناو کراون، هەمان دابەشکردنیان بەبێ دەستکاری وەرگرتوە. ئەوەی شایەنی باسە ئەوەیە، کە هەمو ئەو تیورە

زمانیانەی دەیانەوێت لایەنی گشتێتی بخەنەڕو، ڕەخنەی ئەوەیان لێدەگیرێت، کە مەرج نییە، هەمو زمانەکان بچنە ژێر باری ئەو تیورەوە. بۆیە لە دابەشکردنەکەی دیکسۆندا دەبینین، کەموکورتی سەرەکی ئەوەیە، مەرج نییە، هەمو زمانەکان ئەو بیرۆکانە بە ئاوەڵناو دەرببڕن، بۆ نمونە زمانی کوردی بیرۆکەی (ژمارە) بە ئاوەڵناو دەرنابڕێت، یان (تەمەن) ئەگەر بە ژمارە دەربڕدرا، ئەوا نابێتە ئاوەڵناو، وەك (بیست ساڵ، شەش مانگ، دو ڕۆژ،...تاد)، هەر ئەمەش وامان لێدەکات، بڵێین پێویستە بەپێی هەڵسوکەوتی زمانی کوردی و تایبەتێتی ئاوەڵناو لە زمانەکەدا لە ئاوەڵناو بکۆڵینەوە و پۆلێنی بکەین.

1 - 5) چەمك و پێناسەی ئاوەڵناو:

لەبارەی چەمکی ئاوەڵناوەوە، زمانەوانی ئوستورالی (دیکسۆن) پێی وایە، سێ چەمکی گرنگ هەن، کە هەمو زمانەکان پێویستیان بەوە هەیە، ئەم سێ چەمکە دەربڕن، ئەوانیش بریتین لە:

1.بەشدار - Participant- : مرۆڤ، ئاژەڵ ، شت ،...تاد.

2.تایبەتێتی بەشدار- Properties- : درێژ، باش، تازە،...تاد.

3.چالاکی- Activities - : دەبارێ، دێت، دەخواتەوە،...تاد [Pernilla Hallonsten: 2009: 8] .

بەپێی ئەم بۆچونە بێت، چەمکی (ئاوەڵناو) چەمکێکی گەردونییە-Universal - هەمو زمانێك وەك چۆن ناو لە شتە (بەرجەستە، واتایی)کان دەنێت و ناو بۆ ڕودان و کردار دادەنێت، پێویستە وشەی هەبێت بۆ وەسفکردن و دەرختستنی تایبەتێتی ناوەکان. بەڵام ((ئاساییە بیرۆچکەیەك لە زمانێکدا بەهۆی بەشێکی ئاخاوتنەوە دەرببڕدرێ، لە زمانێکی تردا بەهۆی بەشێکی ترەوە.))[محەمەد مەعروف فەتاح: 2010: 309]. وشە ناولێنەری شتە، ئەو وشەیەی ناوی شتەکان دەنێت (ناو)ە، هەروەها ئەو وشەیەی ناو لە ڕودان و کردارەکان دەنێت (کردار)ە. دیارە شتیش خاوەنی خاسیەتە، ئەو وشەیەی ناو لە خاسیەتی وشەکان دەنێت (ئاوەڵناو)ە، بەم پێیە خاسیەت لە شت جیانابێتەوە، بۆیە هەمیشە ئاوەڵناو لە ناو جیانابێتەوە. کەواتە ئاوەڵناو (وشەیەکە بەتایبەتی لەگەڵ ناودا بەکاردێت، بۆ پێدانی زانیاریی زیاتر لەبارەی ئەو شتەی کە دەگەڕێتەوە بۆی.) [Gorge Yule: 1979: 88]. بێگومان پێناسەکەی (یۆل) سینتاکسییە و مەرجی سیمانتیکی نەخستوەتەڕو، کە بریتییە لە بونی واتای پەسنی لە هەر وشەیەکدا بۆ ئەوەی بە ئاوەڵناو دابنرێت. بەم پێیەش ئاوەڵناو چەمکێکە لە هەمو زمانێکدا هەیە و زمانەکان وشەی تایبەتیان بۆ دەربڕینی چەمکی خاسیەت و تایبەتێتی شتەکانی دەوروبەر هەیە، بەڵام ئەوەی زمانەکان لە یەکتر جیادەکاتەوە، ئەوەیە مەرج نییە، هەڵسوکەوتی زمانەکان لەگەڵ چۆنیەتی دەربڕینی ئەو چەمکانە وەکیەك بێت.

دیارە هەر زمانەوانەو لە ڕوانگەی ڕێبازی توێژینەوەکەیەوە پێناسەی بۆ ئاوەڵناو کردوە، بۆ نمونە:

ئەوانەی لە ڕوانگەی سینتاکسەوە لە ئاوەڵناویان ڕوانیوە، دەڵێن: (ئاوەڵناو وشەیەکە، کە زیاتر ڕۆڵێکی سینتاکسی هەیە، بریتییە لە دیاریکردنی ناوێك یان جێناوێك و دانی زانیاریی زیاتر لەبارەی (ناو و جێناو)ی پێشو.)[Roger stone: 2010: 107].

ئاوەڵناو لە ڕوانگەی واتاوە دەکرێت، بەم شێوازانە پێناسەبکرێت: (ئاوەڵناو بەشێکی سەرەکی پۆلە وشەکانە. پێکهاتەی ئەم وشەیە وەسفی وردەکاری و چۆنیەتی دەکات.)[Pernilla Hallonsten: 2009: 8]

یان (ئاوەڵناو پۆلێکی کراوەیە. لە ڕوی واتاوە دەبێت بە چەند گروپێکەوە، وەك: ڕەنگ، قەبارە، تەمەن، کێش، بەها) [Gramley & kurt-michael: 1992: 132]

لەژێر ڕۆشنایی ئەو پێناسانەی لەبەر دەستماندان و بەپێی ئاراستەی توێژینەوەکەمان دەتوانین، بەشێوەیەك

پێناسەی ئاوەڵناو بکەین، کە لایەنی کەم لەو پێناسانە پەسەندتربێت، کە پێشتر بۆ ئاوەڵناو کراون، بەشێوەیەك کە لە پێناسەکانی تر گشتگیرتر بێت، واتە تەنها یەك لایەن نەکرێتە بنەما بۆ پێناسەی ئاوەڵناو: ئاوەڵناو پۆلێکی سەربەخۆی فەرهەنگییە[7]، لە ڕستەدا بەتەنها نایەت، یان شوێنی (ناو و جێناو) دەکەوێت و تایبەتێتی ئەو ناوە یان جێناوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە، یان دەچێتە چوارچێوەی بەشەکردارەوە بۆ تەواوکردنی واتاکەی. لە ڕوانگەی (شوێنی هاتن، ڕوخسار، واتا)وە دابەشدەبێتە سەر چەند جۆرێکەوە.

1 - 6) جۆرەکانی ئاوەڵناو:

کە دەڵێین (جۆرەکانی ئاوەڵناو) دەربڕینێکی گشتییە و نازانرێت، مەبەستمان لە کام جۆری ئاوەڵناوە، چونکە دەکرێت ئاوەڵناو لە چەند ڕویەکەوە جیابکرێتەوە. بۆیە پێویستە لە کاتی جیاکردنەوەی جۆری ئاوەڵناودا ئەوە دەستنیشانبکرێت، کە لە چی ڕویەکەوە جیادەکرێتەوە. لێرەدا چەند جۆرێك دەستنیشاندەکەین:

ئـ/ ئاوەڵناو لە ڕوی ڕەسەنایەتییەوە[8]:

1- ئاوەڵناوی ڕەسەن: ئەو ئاوەڵناوانەن، کە لە فەرهەنگدا وەك وشە (مۆرفێم)ی سەربەخۆ دەردەکەون. واتە لە ڕێگەی پرۆسە مۆرفۆلۆژییەکانەوە نەکراون بە ئاوەڵناو، وەك: سور، پیر، باش،...تاد.

2- ئاوەڵناوی ناڕەسەن: ئەو ئاوەڵناوانەن، کە لە ڕێگەی پرۆسەی مۆرفۆلۆژییەوە دروستبون. واتە وەك مۆرفێمی سەربەخۆ لە فەرهەنگدا دەرناکەون، بەڵکو لە پۆلە فەرهەنگی و سینتاکسییەکانی ترەوە هەڵگوێزراون، وەك: فێلباز، دەستبڕ، خەمناك،...تاد.

بـ/ ئاوەڵناو لە ڕوی مۆرفۆلۆژییەوە:

1.ئاوەڵناوی سادە: لە مۆرفیمێکی سەربەخۆ پێکدێت: جوان، تاڵ، گەورە،...تاد.

2.ئاوەڵناوی داڕێژراو: لە مۆرفێمێکی سەربەخۆ و مۆرفێمێکی داڕێژەر بە شێوەی پێشگر یان پاشگر پێکدێت: فێڵباز، بێکەڵك،..تاد.

3.ئاوەڵناوی لێکدراو: ئەو ئاوەڵناوەیە کە لە دو مۆرفێمی سەربەخۆ، یان دو مۆرفێمی سەربەخۆ و مۆرفێمێکی بەند یان زیاتر پێکدێت: گەورەکچ، پیرەپیاو، دەمبەخێر، چاولەدەر،...تاد.

پـ/ ئاوەڵناو لە ڕوی سینتاکسەوە:

1. ئاوەڵناوی دیارخەری: ئەو ئاوەڵناوانەن لە چوارچێوەی فرێزی ناویدان و دەبنە دیارخەر بۆ (ناو و جێناو).
2. ئاوەڵناوی بەشەکرداری: ئەو ئاوەڵناوانەن کە لەگەڵ کرداری (بون)ی بێهێزدا دێن.

تـ/ ئاوەڵناو لە ڕوی سیمانتیکەوە:

دابەشدەبێتە سەر چەند جۆرێك، وەك: (ڕەنگ، بەها، تەمەن، تام، کێش، دوری، ڕواڵەتی شت،...تاد).

دەتوانین جۆرەکانی ئاوەڵناو لە شێوەی هێلکارییەکدا بخەینەڕو:

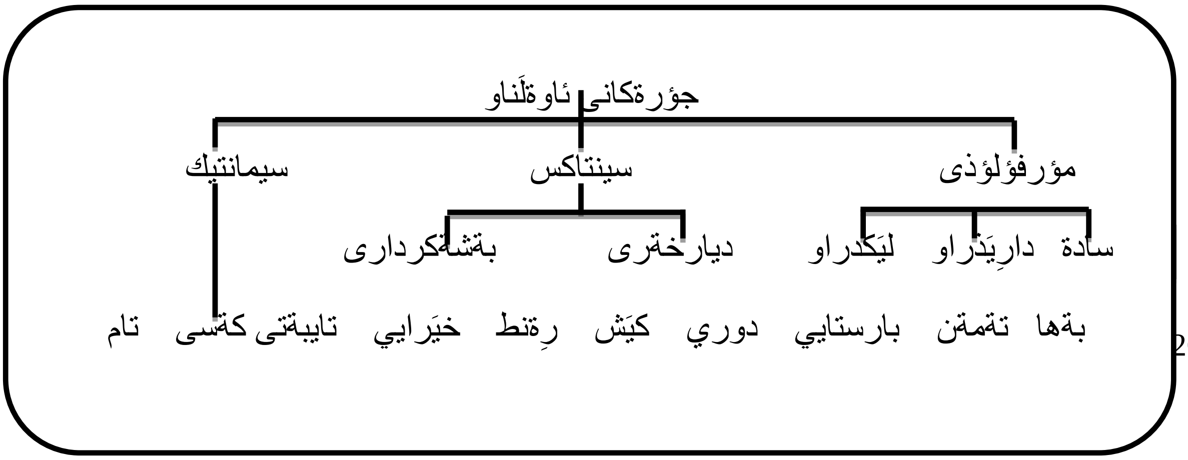

خشتەی ژمارە (3)

1 - 7) جۆرەکانی ئاوەڵناو لە ڕوی واتاوە:

1-7-1) ئاوەڵناوی ڕەنگ - Color:

ئەو ئاوەڵناوانەن کە ڕەنگی کەرەستەیەك، شتێك، گیانداریك...تاد دیاریدەکەن. ڕەنگەکان هەمویان کەرەستەی لێڵن (Ambiguity)، واتە لە ڕستەدا ڕوندەبێتەوە، کە ڕەنگەکان وەك ناو یان وەك ئاوەڵناو بەکارهاتون، ئەمەش بەو واتایە دێت. کە ((ڕەنگەکان ئاوەڵناون، بەڵام لە هەمانکاتیشدا ناون بۆ ڕەنگەکانیان.))[مصطفى محمد كريم: 2001: 26]. ئەگەر چی لە فەرهەنگدا ناون بۆ ڕەنگەکانی سروشت، بەڵام لە ئاستی سینتاکسدا ئەگەر لە فرێزێکدا بون بە دیارخەر وەك ئاوەڵناو ڕەفتاردەکەن. هەروەها مۆرفیمەکانی /تر/ و /ترین/ وەردەگرن، بەڵام لە زمانی کوردیدا ڕەنگەکان زیاتر لە کەتیگۆریی ئاوەڵناو نزیکدەبنەوە، کەمتر بەتەنها بەکاردەهێنرێن، بەڵکو زۆرجار وەك دیارخەر ڕەنگی شتێکمان بۆ دەردەخەن، واتە پیشاندانی چۆنێتی شتەکان، ئەمەش ئەرکێکی سەرەکی ئاوەڵناوە. وەك دەبینین وشەی [سەوز] لەم دو ڕستەیەدا بووەتە ئاوەڵناو و ناو، بۆ نمونە:

(1) کراسێکی سەوزم کڕی. (ئاوەڵناو)

(2) سەوز ڕەنگێکی جوانە. (ناو)

ڕەنگەکان لە زمانی کوردیدا زۆرن، ڕەنگە دیارەکان ئەمانەن (سەوز، سور، زەرد، ڕەش، سپی، مۆر، شین، پرتەقاڵی،...تاد)[9]، وەك وتمان جگە لەو وشانەی سەرەوە، ڕەنگەکان لە فەرهەنگدا ژمارەیان زیاترە و چالاکانە وەك ئاوەڵناو ڕۆڵدەبینن. لە ڕوی واتاوە ئاوەڵناوە ڕەنگەکان دوانیان لە فرێزێکدا یان ڕستەیەکدا بەیەکەوە نایەن، هۆکارەکەشی ئەوەیە ڕەنگەکان لە یەکتری جیاوازن، کە شتێکمان بە سەوز دانا، ئیتر ئەو شتە ڕەش نییە، یان هەر ڕەنگێکی تر نییە، بۆ نمونە:

(3) کراسێکی سەوزم کڕی.

(4) *کراسێکی سەوز و ڕەشم کڕی

بەڵام ئەو ڕەنگانەی وەك وشەیەکی فەرهەنگی (Lexeme) مامەڵەدەکەن، واتە قاڵبێکیان وەرگرتوە و کەرتەکانیان پێش و پاش ناخرێن، دەتوانن بەیەکەوە بێن، بۆ نمونە:

(5) تەلەفزیۆنێکی ڕەشو سپیم کڕی .

(6) نازادار کچێکی سورو سپییە.

بەڵام ناتوانین بڵێین:

(7)*نازدار کچێکی سەوزو سورە.

ڕەنگەکان نابنە دژواتا، واتە گەرم و سارديان نییە و هیچ یەکێك لە ڕەنگەکان نابنە دژی ڕەنگێکی تر، بەڵکو ڕەنگەکان هەریەکەیان دەگەڕێنەوە بۆ ڕەنگی شتەکان لە سروشتدا، کە چاوی مرۆڤ لێکیان جیادەکاتەوە، بۆیە بەرامبەر یەکتر ناوەستن، هەندێك جار تێڕوانینی کۆمەڵگا وای کردوە، هەندێك لە ڕەنگەکان وەك دژ دەربکەون، ئەوەش دەکرێت، لە چوارچێوەی کۆزمانەوانیدا لێکبدرێتەوە. لەگەڵ ئەوەی ڕەنگەکان دەبنە دیارخەری ناو،

هەندێك جار وشـەیەكی تر دەبێتە دیارخەری ڕەنگەكان بەتایبەتی ئەو وشانەی ڕادەی تۆخی و كاڵی و چۆنێتی ڕەنگەكان دەردەخەن: شینی كاڵ، سەوزی تۆخ، شینی ئاسمانی،...تاد، تایبەتییەكی تری ئاوەڵناوی ڕەنگ ئەوەیە لە باری چەسپیودا دەكەوێتە دوای ناوەوە، بەڵام لە باری پلەی باڵادا دەكەوێتە پێش ناو: چاوی سەوز، سەوزترین چاو،...تاد. هەندێك لە ڕەنگەكان لەگەڵ چەند چاوگێكی دیاریكراودا كرداری لێكدراو دروستدەكەن، بەڵام لە ڕستەدا وەك تەواوكەر دەردەكەون. لە ڕاستیدا ((ڕەنگەكان لەگەڵ هەمو چاوگێكدا ڕیزنابن و لایەنی هەڵبژاردنیان لەژێر دەسەڵاتی خودی وشەكاندایە.)) [مصطفى محمد كريم: 2001: 43]. هەریەك لە چاوگەكانی (چونەوە، كردن، بونەوە، هەڵگەڕان، بون) لەگەڵ هەندێك ڕەنگدا وشەی لێكدراو دروستدەكەن: زەردكردن، سوربونەوە، زەردهەڵگەڕان، سەوزبون،...تاد. تایبەتییەكی تری ئاوەڵناوی ڕەنگ ئەوەیە، تەنها لەگەڵ ناوی بەرجەستەدا دێت (+بەرجەستە) واتە نابێت، شتێك بونی فیزیكی نەبێت و ڕەنگی هەبێت:

*خەونی سەوز، *خۆشەویستی قاوەیی، *هێمنی سپی،...تاد.

2-7-1) ئاوەڵناوی تەمەن- Age :-

ئەو ئاوەڵناوانەن كە تەمەن، یان كۆن و تازەیی شتێك، گیانلەبەرێك دەردەخەن. هەمو سیفەتێكی ئاوەڵناویان تێدایە، بۆ نمونە هەر سێ پلەی (چەسپیو، بەراورد، باڵا) وەردەگرن:

پیر پیرتر پیرترین

ئاوەڵناوی تەمەن یەكێكە لەو ئاوەڵناوانەی كە دەچنە چوارچێوەی ئەو حەوت بیرەی كە لە هەمو زمانەكانی جیهاندا سەرچاوەی ئاوەڵناون، واتە ئاوەڵناو دەریاندەبڕێت(10). ئاوەڵناوەكانی تەمەن لە زمانی كوردیدا ژمارەیان زۆر نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر بڕوانینە وشەكانی (پیر، گەنج، تازەپێگەیشتو، كەنەفت، بەساڵاچو،...تاد) وەك ئاوەڵناو دەبنە دیارخەری ناو: پیاوی پیر، ژنی بەساڵاچو، كوڕی گەنج،...تاد. هەریەك لەو وشانەی سەرەوە لایەنێكی ناوەكەمان بۆ دەردەخەن، كە ئەویش تەمەنە. بۆیە دەتوانین بڵێین: ئەو وشانە وەك ئاوەڵناو دەردەكەون. ئەگەرچی ئەم وشانە لە ڕوی فەرهەنگەوە بە كەرەستەیەكی لێڵ دەژمێردرێن، چونكە لە ڕستەدا هەندێك جار وەك ناو دەردەكەون، یان دەكرێت بڵێین، لە ڕۆنانی ژێرەوەدا ناوێك هەبووە و لە ڕۆنانی سەرەوەدا دەرنەكەوتوە، وەك لەم ڕستانە دا دەردەكەوێت:

(8) پیاوی پیر دەبێت ڕێزی لێبگیرێت. (ئاوەڵناو)

(9) پیر دەبێت ڕێزی لێبگیرێت. (ناو)

لە زمانی كوردیدا ئەگەر تەمەن بە ژمارە دەربڕا، نابێتە ئاوەڵناو: بیست ساڵ، دو ڕۆژ، هەشت مانگ،...تاد. ئاوەڵناوەكانی تەمەن بەرامبەر بەیەك دەوەستن، واتە دانەیەكیان گەرمە و ئەویتریان ساردە، بۆیە لە ڕوی پەیوەندی واتاییەوە دژواتا پێكدەهێنن:

پیر × گەنج

بەساڵاچو × تازەپێگەیشتو

تازە × كۆن

لەگەڵ كرداری (بون)دا هەندێكیان وشەی لێكدراو دروستدەكەن، لەم بارەدا وەك تەواوكەری كردارەكە دەردەكەون، بەڵام لە ڕاستیدا كرداری لێكدراون، وەك: پیربون، نوێبون، كۆنبون،...تاد. تایبەتییەكی تری ئاوەڵناوی تەمەن ئەوەیە، كە پێكەوە نایەن، چونكە لە ڕوی لۆژیكەوە نابێت، شتێك كۆن بێت و نوێش بێت، یان پیر

بێت و گەنجیش بێت، بە پێچەوانەوە ئەو پێکهاتەیە ناڕاست دەبێت:
*کوڕێکی پیر و گەنج، *ئۆتۆمبیلێکی کۆن و نوێ،...تاد، بەڵام دەکرێت لە سیاقێکدا دوانیان بێن بە مەرجێك دژواتای یەکتر نەبن: پیاوێکی پیری بەساڵاچوی،...تاد.

3-7-1) ئاوەڵناوی بەها- Value -:

(دیکسۆن) بە یەکێك لەو حەوت بیرەی دادەنێت، کە دەربڕینیان لە زمانەکانی جیهاندا دەخرێتە ئەستۆی ئاوەڵناو، بە مەرجێك ئەو زمانە ئاوەڵناوی هەبێت. لە زمانی کوردیدا کۆمەڵێك وشە بەها دەردەبڕن و وەك ئاوەڵناو دەردەکەون، وەك: (گران، هەرزان، بەنرخ، بێنرخ، باش، خراپ، نایاب، پەسەند، چاك، گرنگ، بێکەڵك، بەکەڵك،...تاد)، هەندێك لەو ئاوەڵناوانە بە ئاوەڵناوی چۆنیەتیش ناودەبرێن، وەك (باش، خراپ،...تاد). ئاوەڵناوەکانی بەها هەمو تایبەتییەکی ئاوەڵناویان تێدایە، وەك وەرگرتنی مۆرفیمی /تر/ و /ترین/، واتە پلەدارن:

گران گرانتر گرانترین

((سیمایەکی ئەم ئاوەڵناوانە ئەوەیە، کە لەگەڵ هەمو ناوێکدا دێن (± بەرجەستە)))[ڤیان ئیبراهیم عەلی: 2008: 36]. بۆ نمونە: سەفەرێکی گرنگ، تاقیکردنەوەیەکی گران، پرسیارێکی ئاسان،...تاد. هەندێك لەم ئاوەڵناوانە لەگەڵ کرداری بیهێزدا دێن بۆ تەواوکردنی بەشەکردار، واتە ڕۆڵی تەواوکەر دەبینن:

(10) ئۆتۆمبیلەکە هەرزانە.

(11) خانوەکە گرانە.

(12) هیوا کوڕێکی باشە.

هەروەها لەگەڵ کرداری (بون)دا کرداری لێکدراو دروستدەکەن: باشبون، خراپبون، گرانبون، بێکەڵکبون،...تاد، زۆربەیان سارد و گەرمیان هەیە، بەم شێوەیە:

گران × هەرزان

خراپ × باش

چاك × خراپ

نایاب × خراپ

بەکەڵك × بێکەڵك

ئەگەر هەمو ئەو وشانەی کە واتای هەڵسەنگاندن و نرخاندنیان تێدایە، بە ئاوەڵناوی بەها دابنێین، ئەوا بە بەراورد بە جۆرەکانی تری ئاوەڵناو ژمارەیان لە زمانی کوردیدا زۆرە. (دیکسۆن) هەر دو وشەی [باش، خراپ] و ئەو وشانەی تر، کە دەبنە هایپۆنیمی ئەو دو وشەیە بە ئاوەڵناوی بەها دادەنێت[بڕوانە: ڤیان ئیبراهیم عەلی: 2008: 36]. ئاوەڵناوی بەها وەکو زۆربەی ئاوەڵناوەکان دەکەوێتە دوای سەرەی فرێزی ناوی وەك: (شتی بەکەڵك، کتێبی بەسود، بەردی بەنرخ،...تاد). هەروەها ئەو وشانەی بەها دەردەبڕن لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا، هەمویان ئاوەڵناون، بە پێچەوانەی جۆرەکانی تری ئاوەڵناوەوە کەمتر بە کەرستەی لێڵ دەژمێردرێن، چونکە هەرگیز ئەم ئاوەڵناوانە ناتوانن بە تەنها لە ڕستەدا بێن بەبێ یاریدەی ناوێك یان کردارێك.

4-7-1) تایبەتیی کەسی - Human propensity -:

ئەو ئاوەڵناوانەن کە تایبەتی مرۆڤ دەردەبڕن و وەسفی لایەنێکی فیزیکی، یان لایەنێکی واتایی مرۆڤ دەکەن،

دەكرێت ئەم ئاوەڵناوانە بكەین بە دو بەشەوە:

1- تایبەتی فیزیكی.

2- تایبەتی واتایی.

1-4-7-1) تایبەتیی فیزیكیی مرۆڤ:

ئەو ئاوەڵناوانەن، كە وەسفی لایەنێكی فیسۆلۆژی مرۆڤ دەكەن. واتە ((چۆنیەتی هەڵكەوتنی لەش و لار و فیسۆلۆژی مرۆڤ دەردەبڕن.))[شنە جەبار فەتاح: 2006: 14]. هەریەك لەم وشانە لایەنێكی فیسۆلۆژی مرۆڤ دەردەخەن: (باڵابەرز، قەڵەو، لاواز، توكن، ورگن، قژبژ، قەزەم، كورتەباڵا، حۆل، كەچەڵ، كۆسە، چاوسەوز، قژزەرد، قەدباریك،...تاد) هەمویان پلەدارن، واتە دەتوانن مۆرفیمی /تر/ و /ترین/ وەربگرن:

قەڵەو قەڵەوتر قەڵەوترین

لە فەرهەنگدا وەك ئاوەڵناو تۆماردەكرێن، واتە كەرەستەیەكی لێڵ نین، بەڵكو هەمو سیفەتێكی ئاوەڵناویان تێدایە و دەتوانن ئەركەكانی ئاوەڵناو ببینن. دەتوانن بەیەكەوە لە سیاقێكدا بێن، بە مەرجێك (سارد و گەرم) نەبن: پیاوێكی قەڵەوی باڵابەرز، *پیاوێكی قەڵەوی لاواز، بە هەمان شێوەی جۆرەكانی تری ئاوەڵناو لەگەڵ كرداری (بون)دا هەندێكیان كرداری لێكدراو دروستدەكەن: قەڵەوبون، لاوازبون، كەچەڵبون،...تاد. هەروەها دەبنە تەواوكەری كرداری بێهێز:

(13) پیاوەكە كەچەڵە.

(14) كوڕەكە لاوازە.

(15) ژنەكە باڵابەرزە.

تایبەتییەكی ئەم پۆلە ئاوەڵناوە ئەوەیە، كە تەنها لەگەڵ ناوێكدا دێن، بەرجەستە بێت. واتە نیشانەی واتایی - Semantic future - ئەو ناوە [+بەرجەستە] بێت، چونكە وەسفی لایەنی فیزیكی ناو دەكات، بە پێچەوانەوە لەگەڵ ناوە واتاییەكاندا پێكهاتەی مانادار دروستناكات: *خۆشەویستی قەڵەو، *خەونی لاواز، *ئاشتی كوێر، *بەزەیی درێژ،...تاد، هەروەها لە ئاستی پەیوەندییە واتاییەكاندا دژواتا پێكدەهێنن، واتە گەرم و ساردیان هەیە و بەرانبەر بەیەك دەوەستن:

قەڵەو × لاواز

كورت × درێژ

توكن × كۆسە (بێتوك)

توكن × كۆسە

قەزەم × درێژ

بەشداری پێكهاتەی فرێزی ناوی دەكەن و وەك هەمو ئاوەڵناوێكی تری زمانی كوردی ڕەفتاردەكەن، واتە لە پلەی باڵادا دەكەونە پێش سەرەی فرێزە ناوییەكە، بەڵام لە پلەی (چەسپیو و بەراورد)دا دەكەونە دوای سەرەوە، وەك: قەڵەوترین منداڵ، منداڵێكی قەڵەو، منداڵێكی قەڵەوتر،...تاد.

2-4-7-1) ئاوەڵناوی تایبەتیی واتایی مرۆڤ[11]:

ئەم جۆرە ئاوەڵناوانە تەنها تایبەتن بە مرۆڤەوە و وەسفی لایەنێكی واتایی-Abstract- مرۆڤ دەكەن، وەك: هۆشیاری، دەرونی، هۆش، ڕەفتار، چالاكی و ژیری،...تاد. واتە ئەم جۆرە ئاوەڵناوانە بە پێچەوانەی ئاوەڵناوی

تایبەتیی فیزیکی مرۆڤەوە، تەنها لایەنی واتایی مرۆڤ دەردەخەن. نمونەی ئەم جۆرە ئاوەڵناوانە، وەك: (ژیر، هێمن، ئارام، ڕێکوپێك، بەشەرم، بێشەرم، کەمئەقڵ، شێت، زانا، دانا، زیرەك، تەمبەڵ، لەسەرخۆ، شەڕەت، خۆشەویست، دڵپاك، دڵپیس، دڵسۆز، خەمخۆر، بێخەم، تێکدەر،...تاد).

تایبەتییەکی ئەم جۆرە ئاوەڵناوانە ئەوەیە، کە خۆیان هەڵگری نیشانەی [- بەرجەستە] ن، بەڵام دەگەڕێنەوە بۆ ناوێك کە هەڵگری نیشانەی [+بەرجەستە] بێت، هەرگیز نابنە دەرخەری ناوێکی واتایی وەك لەم نمونانەدا دەردەکەوێت: *خەونی شێت، *خۆشەویستی، *ئاشتی دڵپاك، *نیشتیمانپەروەری ئارام،..تاد.

بە هەمانشێوەی ئاوەڵناوەکانی تر بەشداری لە پێکهاتەی فرێزی ناوی دەکەن و دەکەونە دوای ناوی سەرەوە، ئەگەر لە پلەی (چەسپیو و بەراورد)دا بن، ئەگەر لە پلەی باڵاشدا بن، دەکەونە پێش ناوی سەرەوە: مرۆڤی دڵپاك، مرۆڤی دڵپاکتر، دڵپاکترین مرۆڤ،...تاد. ئەمجۆرە ئاوەڵناوانە لەگەڵ کرداری(بون)دا کرداری لێکدراو دروستدەکەن، وەك: ژیربون، تەمبەڵبون، زیرەکبون، ئاقڵبون،...تاد. هەروەها دەبنە تەواوکەری کرداری بێهێز:

(16) خوێندکارەکە زیرەکە.

(17) منداڵەکە ژیرە.

(18) پیاوەکە کەمدووە.

ئەم ئاوەڵناوانە لە فەرهەنگدا وەك ئاوەڵناو تۆماردەکرێن و کەرەستەی لێڵ نین. هەمو زمانەکانی دنیا ئەو جۆرە وشانەیان هەیە، کە وەسفی لایەنی واتایی مرۆڤی پێبکەن، بەڵام مەرج نییە، لە هەمو زمانێکدا ئاوەڵناو بەم ئەرکە هەڵبسێت، بەڵام لە زمانی کوردیدا وەك دەیبینین، ئەم ئەرکە لە ئەستۆی ئاوەڵناودایە. ئەم ئاوەڵناوانە تاکێکیان گەرمە و ئەویتریان ساردە و بەرامبەر بەیەك دەوەستن، وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

زیرەك × تەمبەڵ

ئاقڵ × بێئەقڵ

فرەوێژ × کەمدو

وریا × گێل

دڵپاك × دڵپیس

خەمخۆر × بێباك (بێخەم)

بە هەمان شێوەی ئاوەڵناوی تایبەتی فیزیکی دەتوانن، دوانیان لە سیاقێکدا بێن، بە مەرجێك ئەو دو ئاوەڵناوە گەرموسارد نەبن، بۆ نمونە:

(19) کۆسار کوڕێکی خوێنگەرم و لەسەرخۆیە.

(20) *نازدار کچێکی زۆربڵێی کەمدوە.

5-7-1) بارستایی و قەبارە - Size -:

ئاوەڵناوی بارستایی ئەو ئاوەڵناونەن، کە بارستایی و قەبارەی شتەکانمان بۆ دەردەخەن، واتە ئاوەڵناوی قەبارە دەرخەری سیمای قەبارە و بارستایی شتەکانن. نمونەی ئەم ئاوەڵناوانە وەك: (پان ، درێژ ، بەرین ، فراوان ، تەسك ، باریك ، کورت ، گەورە ، بچوك ، بەرز ، نزم ، تەنك ، قوڵ ، ئەستور ، قەبە ، گچکە ،... تاد). وەك دەردەکەوێت، ژمارەیان زۆرە و لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا هەن و وەك ئاوەڵناو تۆمارکراون، واتە نابنە

کەتیگۆرییەکی تر و کەرەستەیەکی لێڵ نین.

((یەکێ لە ئاوەڵناوەکان گەرمە و (ئیجابییە)، ئەویتریان ساردە)) [محەمەد مەعروف فەتاح:2010 : 311]. وەك لەم نمونانەدا دەردەکەون:

ئەستور × باریك

کورت × درێژ

بچوك × گەورە

قوڵ × تەنك

قەبە × گچکە

بەرز × نزم

پانوپۆڕ × تەسکوتروسك

بەرین × تەسك

دەتوانن پلە دەرببڕن و بەراورد لە نێوان دو شتدا ئەنجامبدەن:

فراوان فراوانتر فراوانترین

دەبنە تەواوکەری کرداری بێهێز لە ڕستەدا، بۆ نمونە:

(21) شەقامەکە پانە.

(22) کۆڵانەکە تەسکە.

فرێزی ناوی فراواندەکەن و لە پلەی باڵادا دەکەونە پێش سەرە و لەو دو پلەکەی تردا دەکەونە پاش ناوی سەرەوە، وەك: شەقامی فراوان، شەقامی فراوانتر، فراوانترین شەقام. بە هەمان شێوەی جۆرەکانی تری ئاوەڵناو لەگەڵ کرداری (بون)دا کرداری لێکدراو دروستدەکەن، وەك: درێژبون، پانبون، ئەستوربون، قوڵبون،... تاد. هەروەها دەتوانن لە سیاقێکدا بەیەکەوە بێن، بە مەرجێك گەرموسارد نەبن، بۆ نمونە:

(23) دەریاچەکە پان و قوڵە.

(24) *دەریاچەکە پان و تەسکە.

(25) *دەریاچەکە قوڵ و تەنکە.

تەنها لەگەڵ ناوێکدا دێن، هەڵگری نیشانەی [+بەرجەستە] بێت، واتە شتێك بونی نەبێت، ناکرێت قەبارە و بارستایی هەبێت، بەڵام بەهۆی زۆر بەکارهێنانی ئەم ئاوەڵناوانە لەلایەن کۆمەڵەوە دەخوازرێن و لەگەڵ ناوی واتایشدا بەکاردێن، کەواتە دەکرێت بڵێین، لەگەڵ هەردو ناوی (بەرجەستە و واتایی)یشدا [± بەرجەستە] بەکاردێن، بەم شێوەیە: ناوی بەرجەستە/ شەقامی درێژ، کۆشکی بەرز، کۆڵانی تەسك، دەریاچەی قوڵ،...تاد. ناوی واتایی/ خەونی کورت، خەیاڵی فراوان، ئەندێشەی قوڵ، درۆی گەورە،...تاد.

(6-7-1) دوری – Dimension :-

بریتین لەو جۆرە ئاوەڵناوانەی کە دوری و نزیکی شتێك دەردەبڕن. (دیکسۆن) ئاوەڵناوەکانی وەك (بچوك، گەورە، قوڵ، فراوان،...تاد) بە ئاوەڵناوی دوری دادەنێت[12]. بەڵام دەکرێت، هەردو ئاوەڵناوی (دور ، نزیك) بە ئاوەڵناوی دوری دابنێین و ئەوانەی سەرەوە بە ئاوەڵناوی بارستایی و قەبارە دابنێین، بەپێی ئەم جیاکردنەوەی ئێمە ژمارەی ئاوەڵناوی دوری کەمە و بەزۆری ئەو دو وشەیە دەگرێتەوە. ئەم ئاوەڵناوانە هەڵگری هەمو تایبەتییەکانی

ئاوەڵناون، وەك مۆرفێمی / تر/ و / ترین/ وەردەگرن:

دور دورتر دورترین

دەبنە تەواوکەری کرداری بێهێز، بۆ نمونە:

(26) ڕێگاکە دورە.

(27) ماڵی ئێوە نزیکە.

لە فراوانکردنی فرێزی ناویدا بەشداردەبن و وەك ئاوەڵناوەکانی تر ڕەفتاردەکەن، وەك: ڕێگای دور، ڕێگای دورتر، دورترین ڕێگا.

لەگەڵ ناوێکدا دێن، هەڵگری نیشانەی واتایی [+بەرجەستە] بێت، هەرچەندە لە چەند بارێکی کەمدا دەخوازرێن و لەگەڵ ناوی واتایشدا دێن، بەڵام بە شێوەیەکی فراوان هەر لەگەڵ ناوە بەرجەستەکاندا دێن، وەك: شاری دور، وێستگەی نزیك، خەونی نزیك، خەونی دور، *خۆشەویستی نزیك، *برایەتی دور،...تاد.

لەگەڵ کرداری (بون)دا کرداری لێکدراو دروست ناکەن، بەو پێیەی: دوربون، نزیکبون،...تاد ناتوانن وەك کردارێکی لێکدراو لە ڕستەدا بەیەکەوە بێن، بەڵکو لە ڕستەدا دەبنە تەواوکەری کرداری (بون) کاتێکیش دەبنە تەواوکەر وشە نین، بەڵکو فرێزن. واتە وەك وشەیەکی لێکدراو قاڵبیان وەرنەگرتوە، بەڵکو چاوگی (بون) لەم بارەدا لەگەڵ بکەری کەسی سێیەمی کۆ ڕێکدەکەوێت، نوسەکی /ن/ بۆ بکەری کەسی سێیەمی کۆ دەگەڕێتەوە، (دور و نزیك)یش وەك دو ئاوەڵناو دەبنە تەواوکەری کردارەکە، وەك: ئەوان دوربون، ئەوان نزیکبون،...تاد.

هەروەها ئەم دو ئاوەڵناوە دەبنە دژواتای یەکتر: دور × نزیك.

7-7-1) تام – Taste -:

بریتین لەو جۆرە ئاوەڵناوانەی کە تام و چێژی خواردن و خواردنەوە دەردەخەن. ئەو تامانەی کە لە ڕێگەی زمانەوە لێکجیادەکرێنەوە، هەمویان دەچنە نێو ئاوەڵناوی تامەوە، وەك (سوێر، ترش، تاڵ، شیرین، تون، مەزەدار، بێمەزە، توند، تیژ، مزر، بەتام، بێتام، ...تاد).

ئەم جۆرە ئاوەڵناوانە کەرەستەی لێڵ نین، لە فەرهەنگدا وەك ئاوەڵناو تۆمارکراون، لە زمانی کوردیدا ژمارەیان زۆر نییە. ((ئەم پۆلە ئاوەڵناوە چێژییە سروشتیانە لەگەڵ ئەو ناوانەدا ڕێکدەکەون، کە ئاشنایەتییان لەگەڵ هەستی چێژکردندا پێەوە.)) [هیدایەت عەبدوڵڵا محەمەد: 2003: 113]. جگە لەوەی ئەو ناوە دەبێت هەڵگری نیشانەی [+بەرجەستە] بێت، لانی کەم دەبێت، ئەم نیشانانە لەخۆی بگرێت، بە پێچەوانەوە پێکهاتەیەکی واتادار دروستناکات، بڕوانە ئەم نمونانەی خوارەوە:

چای شیرین، چێشتی سوێر، بیبەری توند، *ئاسنی سوێر، *خۆشەویستی شیرین،.... تاد.

[± بەرجەستە، ± خواردن، + خواردنەوە، +چەشتن]

واتە ئەم ئاوەڵناوانە بەپێی نیشانە واتاییەکانی خۆیان چەند ناوێکی دیاریکراو هەڵدەبژێرن ، بە پێچەوانەشەوە هەرگیز دروستەیەکی خاوەن واتا پێکنایەت. ئەم پۆلە ئاوەڵناوە پلەدارن، دەتوانن هەڵکەوتنی شتێك لە نێو کۆمەڵێك شتدا دەربخەن و بەراوردیش لەنێوان شتەکاندا بکەن:

سوێر سوێرتر سوێرترین

بە هەمان شێوەی ئاوەڵناوەکانی تر، فرێزی ناوی فراواندەکەن، وەك: چای گەرم، چای گەرمتر، گەرمترین

چا،...تاد.

لەگەڵ کرداری بێهێزدا دێن و دەبنە تەواوکەری کردار لە بەشەکرداردا، بۆ نمونە:

(28) شوتییەکە شیرینە.

(29) بیبەرەکە تونە.

لەگەڵ کرداری (بون)دا کرداری لێکدراو دروستدەکەن، بۆ نمونە: شیرین بون، تاڵبون، سوێربون،...تاد.

هەندێکی کەمیان دەبنە دژواتا، واتا کەمتر گەرموساردیان تێدایە، وەك: تاڵ × شیرین. هەرچەندە زۆر بەکەمی دژواتا پێکدەهێنن، بەڵام هەمویان ناتوانن بە جوت بێن، چونکە لە ڕوی لۆژیکەوە ناکرێت بەیەکەوە بێن، بەو پێیەی ئەگەر شتێك تامێکی هەبو، ناکرێت لە هەمان کاتدا تامێکی تریشی هەبێت، جگە لەو ئاوەڵناوە تامانەی کە ئیدیەمن، وەك (ترش و تاڵ ، ترش و سوێر،....تاد)، بۆ نمونە:

(30) *چایەکی شیرن و سوێرم خوارد.

(31) *چێشتەکە زۆر سوێر و شیرن بو.

هەروەها بەپێی نیشانەی واتایی خۆیان چەند ناوێکی دیاریکراو هەڵدەبژێرن و لەگەڵیاندا ڕێکدەکەون، بۆ نمونە:

(32) *چایەکی زۆر تون بو.

(33) *زەلابێیەکی تاڵ بو.

لەبەرئەوەی چاوەڕوان ناکرێت، چا (تون) بێت، بەڵکو چاوەڕوان دەکرێت، کە چا (شیرین) یان (تاڵ) بێت. هەروەها وا چاوەڕوان دەکرێت، زەلابێ شیرین بێت، هەرگیز زەلابێ تاڵ نییە.

8-7-1) ڕواڵەتی شت - Physical properties - :

ئەو پۆلە ئاوەڵناوەن، کە سیما و خەسڵەتی دەرەوەی شتمان بۆ دەردەخەن. واتە ئەو لایەنانەی، کە دەبینرێن و دەستیان لێدەدرێت. ((ئەمانە بەزۆری خاسیەتی شت دەردەخەن، بەڵام وەك خوازە بۆ باسکردن لە کەس و گیانلەبەریش بەکاردێت.)) [محەمەد مەعروف فەتاح: 2010: 314]. (دیکسۆن) و ئەو زمانەوانە کوردانەی دابەشکردنی ئاوەڵناویان لەوەوە وەرگرتوە پۆلی (تام ، بەها ، تەمەن ، کێش ،...تاد)، یان لە چوارچێوەی ڕواڵەتی شت داناوە[13]، بەڵام ئێمە تەنها ئەو وشانەی تایبەتی دەرەوەی شت دەردەخەن، بە ئاوەڵناوی ڕواڵەتی شت دادەنێین، ئەمەش وادەکات، کە جۆرەکانی ئاوەڵناو وردتر دابەشبکەین، چونکە ئەگەر هەمو ئەو جۆرە جیاوازانەی ئاوەڵناو بخەینە چوارچێوەی ڕواڵەتی شتەوە، وا دەکات دابەشکردنەکەمان ورد نەبێ. نمونەی ئەم جۆرە ئاوەڵناوانە وەك: (نەرم، ڕەق، شل، توند، زبر، خەست، ساف، لار، ڕاست، کون، تەڕ، وشك، لوس،...تاد).

هەروەها مۆرفێمی /تر/ و /ترین/ وەردەگرن:

نەرم نەرمتر نەرمترین

دەبنە تەواوکەری کرداری بێهێز، بۆ نمونە:

(34) شلەکە خەستە.

(35) کێکەکە نەرمە .

دەبنە دیارخەری فرێزی ناوی و وەك هەر ئاوەڵناوێکی تر ڕەفتاردەکەن: دارێکی تەڕ، دارێکی تەڕتر، تەڕتین دار، ...تاد.

لەگەڵ کرداری (بون)دا کرداری لێکدراو دروستدەکەن: تەڕبون، لاربون، ڕەقبون،...تاد.

لەگەڵ ناوێکدا دێن، کە هەڵگری نیشانەی واتایی (+ بەرجەستە) بێت، هەندێك جار دەخوازرێن و لەگەڵ ناوی واتایشدا دێن، بەڵام لەگەڵ هەمو ناوێکی واتایدا نایەن، بەڵکو تەنها لەگەڵ هەندێکیاندا ڕێکدەکەون، وەك لەم نمونانەدا دەردەکەوێت لەگەڵ هەردو جۆری ناوی واتایی و بەرجەستەشدا دێن: شلەی خەست، دۆی تەڕ، جێگەی زبر، دڵی ساف، زمانی زبر، قسەی ڕەق، *خۆشەویستی نەرم، *ئازایەتی ساف، *کوردایەتی وشك،...تاد.

وەکو پێشتر وتمان لەگەڵ ناوی (+ شت)دا دێن، بەڵام وەك خوازە لەگەڵ ناوی مرۆڤیشدا دێن: مرۆڤی وشك، منداڵی لار، پیاوی ڕاست،...تاد. هەروەها بەرامبەر بەیەك دەوەستن واتە دژواتا پێکدەهێنن:

ساف × زبر

تەڕ × وشك

شل × توند(ڕەق)

ڕەق × نەرم

دەتوانن بە جوت بێن، بە مەرجێك ئەو دو ئاوەڵناوەی بەیەکەوە دێن، دژواتای یەکتر نەبن: تەختەیەکی ساف و ڕەق، چیمەنێکی نەرمی تەڕ، *تەختەیەکی نەرمی ڕەق،...تاد.

9-7-1) کێش - weight - :

ئەو پۆلە ئاوەڵناوەن، کە کێشی شت دیاریدەکەن. واتە هەر شتێك قورسایی هەبێت، ئەم پۆلە ئاوەڵناوە ئەو قورساییە دیاریدەکەن. ژمارەی ئەو وشانەی بۆ دەربڕینی قورسی بەکاردێن، سنوردارن، بەزۆری هەردو وشەی (قورس، سوك) وەك ئاوەڵناوی کێش ڕەفتاردەکەن. زمانەوانەکان پۆلی (ئاوەڵناوی کێش)یان لە چوارچێوەی ئاوەڵناوی ڕواڵەتی شتدا داناوە[14]، بەڵام ڕواڵەت تەنها دیوی دەرەوەی شت دەگرێتەوە، بۆیە ئەگەر بوترێت تایبەتی شت پەسەندترە. ئێمە بە باشمان زانی پۆلی کێش جیابکەینەوە، چونکە لە ڕوی واتاوە تەواو جیاوازن لە پۆلی (ڕواڵەت، بەها، تەمەن،...تاد). ئەم دو ئاوەڵناوە هەر دو مۆرفیمی پلەی بەراورد و باڵا وەردەگرن:

قورس قورستر قورسترین

وەك تەواوکەری کرداری بێهێز دەردەکەون، بۆ نمونە:

(36) کێشی ئۆتۆمبیلەکە قورسە.

(37) کێشی پوش سوکە .

بە هەمان شێوەی ئاوەڵناوەکانی تر دەبنە دیارخەری سەرەی فرێزی ناوی و لە پلەی باڵادا پێش سەرەی فرێزی ناوی دەکەون، بەڵام لە دو پلەکەی تر پاشی دەکەون، بۆ نمونە:

(38) شوتییەکی قورسم بۆ بکێشە .

(39) شوتییەکی قورسترم بۆ بکێشە.

(40) قورسترین شوتیم بۆ بکێشە.

لەگەڵ (بون)دا کرداری لێکدراو دروستدەکەن، وەك: قورسبون، سوکبون،...تاد. دەبنە دژواتای یەکتر: سوك × قورس. هەرگیز لە یەك سیاقدا بە یەکەوە کۆنابنەوە بۆ گوزارشت لە شتێك، چونکە شتێك ئەگەر قورس بێت، ئەوا نابێت سوك بێت، بۆ نمونە:

(41) *شوتییەکی قورس و سوکم بۆ بکێشە.

بەزۆری لەگەڵ ناوێکدا دێن، کە خاوەنی ئەم دو نیشانەیە (+ بەرجەستە، + شت) بێت، بەڵام وەك خوازە لەگەڵ ناوی واتاییدا دێن و لە چەند بارێکیشدا لەگەڵ ناوی مرۆڤدا دێن، بە مەرجێك دەبێت ڕێککەوتنی کۆمەڵی لەسەر هەبێت، یان بۆ مەبەستی خوازە بێت، ئەگینا دروستەکە مانادار نابێت: مرۆڤی قورس (بەڕێز، سەنگین)، مرۆڤی سوك (بێڕێز، کەسایەتی لاواز)، شەڕێکی قورس، شەڕێکی سوك، *هێمنیی سوك، *ئارامیی قورس،...تاد.

10-7-1) خێرایی - Speed- :

پۆلێکی ئاوەڵناون، کە پێوانە و ڕادەی ڕۆشتن و بەسەرچون و خێرایی کەسێك، یان شتێك، یان دیاردەیەکمان بۆ دەردەخەن. واتە ((ئەو ئاوەڵناوانەن، کە خێرایی دەردەبڕن.))[ڤیان ئیبراهیم عەلی: 2008: 37]. وەك دەردەکەوێت، زمانی کوردی لە ئاست دەربڕینی چەمکی خێرایی زۆر دەوڵەمەند نییە لە فەرهەنگدا، ئەو وشانەی زیندون و بۆ ئەم مەبەستە بەکاردەهێنرێن، ئەمانەن: (هێدی، لەسەرخۆ، خێرا، پەلە، زو، تیژڕەو، توند، تیژ، هێواش، خاو،...تاد). وەك دەبینین لەنێو ئەو ئاوەڵناوانەدا، ئاوەڵناوەکانی سەر بە پۆلی (تایبەتی واتایی مرۆڤ، ڕواڵەتی شت،...تاد) دەبینرێن، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئاوەڵناوەکان زیاد لە واتایەك دەگەیەنن، ئەگەر چی هەمو واتاکان فەرهەنگی نین، هەندێکیان واتای بارکراون، بەڵام زیاد لە واتایەکیان هەیە و فرەواتان. بۆیە (فرەواتایی دەکرێت بەوە پێناسەبکرێت، کە بریتییە لە وشەیەك واتای جۆراوجۆری هەبێت.)[Gorge Yule: 1979: 121]. بۆ نمونە: وشەی [توند] لە پۆلی ڕواڵەتی شتدا بەشداریدەکات، وەك: پەتی توند، هەروەها لە پۆلی ئاوەڵناوی تامدا بەشداردەبێت، وەك: چێشتی تون، لەگەڵ پۆلی خێراییشدا واتای خێرا دەگەیەنێت، وەك:

ڕاکردنی توند.

مۆرفیمی پلەی بەراورد و باڵا وەردەگرن: توند توندتر توندترین

لەگەڵ کرداری بێهێزدا وەك تەواوکەر دەردەکەون، بۆ نمونە:

(42) ئۆتۆمبیلەکە خێرایە.

(43) یاریزانەکە لەسەرخۆ بو.

دەبنە دیارخەری فرێزی ناوی، واتە لە فراوانکردنی سەرەی فرێزی ناویدا بەشداری دەکەن: یاریزانی خێرا، یاریزانی خێراتر، خێراترین یاریزان،...تاد. لەگەڵ کرداری (بون)دا کرداری لێکدراو دروستدەکەن: خێرابون، توندبون، تیژبون،...تاد.

دەبنە دژواتای یەکتر:

توند × لەسەرخۆ

خێرا × هێواش

لەگەڵ ناوێکدا دێن ،کە هەڵگری نیشانەی واتایی (+ بەرجەستە) بێت، دەکرێت بەم یاسایە نیشانی بدەین:

ناوی مرۆڤ ، گیاندار ، دیاردە سروشتییەکان + ئاوەڵناوی خێرایی

واتە لانی کەم ئەو ناوانە دەبێت، هەڵگری ئەم نیشانانە بن:

(± بینیین ، ± گیاندار ، + دیاردە ، + هەستی بەرکەوتن ، + جوڵە ، ± مرۆڤ)

وەك لەم نمونانەدا دەردەکەوێت: ئۆتۆمبیلی خێرا، ڕەشەبای توند، یاریزانی خاو،...تاد.

بەڵام وەکو زۆربەی ئاوەڵناوەکانی تر، ئەمانیش دەخوازرێن و لەگەڵ ناوی واتایشدا بەکاردەهێنرێن، دیارە ئەمەش

دەگەڕێتەوە بۆ خواستنی ئەم ئاوەڵناوانە لەلایەن کۆمەڵەوە، وەك: پەیوەندیی بەهێز، ڕەفتاری لەسەرخۆ، ...تاد.

زۆربەیان دەبنە هاوواتای یەکتر، چونکە چەمکی خێرایی لە زماندا بە چەند وشەیەك دەردەبڕدرێت. هەرچەندە بەپێی زمانەکان دەگۆڕێت، لە زمانی کوردیدا زیاتر هەر دو وشەی [خێرا ، توند] گوزارشت لە بیری خێرایی دەکەن و وشەکانی تر دەبنە هاوواتا، یان ئەگەر چی هاوواتای تەواویش نەبن، بەڵام واتای ئەم ئاوەڵناوانە لەیەکترەوە زۆر نزیکن:

خێرا = تیژ = تیژڕەو ، پەلە = زو، ...تاد.

لەسەرخۆ = هێدی = هێواش = خاو، ...تاد.

8-1) هەندێك پۆلی نابنجی ئاوەڵناو:

1-8-1) پۆلە ئاوەڵناوی کراو و کردو - Verbal Adjective - :

ئەم جۆرە ئاوەڵناوانە بە نابنجی و ناڕەسەن دادەنرێن، هەمویان لە کردارەوە هەڵدەگوێزرێن- Derivation - واتە سەر بەو (9) جۆرە بنەڕەتییە نین، کە پێشتر جیامانکردونەتەوە، لە ڕێزمانی دێریندا بە کۆمەڵەی یەکەم دەوترا ناوی بکەر - اسم فاعل - و بە کۆمەڵەی دووەمیش دەوترا ناوی بەرکار - اسم مفعول- ، بەو پێیەی پۆلی یەکەم هەڵگری سیفەتی بکەرین، بۆ نمونە: مردو، نوستو، هاتو، ڕۆشتو،...تاد، هەروەها پۆلی دووەمیان هەڵگری سیفەتی بەرکارین: سوتاو، نوسراو، سکسوتاو، دەستبڕاو، گیراو،...تاد. (نوری عەلی ئەمین) پێی وایە، کە ئاوەڵناوی فرمانی: ((ئێسکێکی فرمانە و تام و بۆی ناو ئەدا.)) [نوری عەلی ئەمین: 2014: 124]. هەروەها (ڕەفیق شوانی) لەبارەی ناوی بکەرییەوە دەڵێت: ((ناوی بکەر بەو وشانە دەوترێت، کە لە چاوگەوە وەردەگیرێن. واتای ڕوداوێك لەلایەن ئیشکەرەوە دەگەیەنن و توانا تایبەتییەکەیان سیفەتێکی بەردەوام و هەمیشەییان پێدەبەخشێت.))[ڕەفیق شوانی: 2008: 74]. هەروەها هەمان بۆچون بۆ پۆلی کراویش ڕاستە، واتە لە کردارەوە هەڵگوێزراون و سیفەتی بەرکاریان تێدایە، بەو شێوەیە دەردەکەون، وەك ئەوەی ڕودانی کرداریان کەوتبێتە سەر. لەبارەی تایبەتێتی ئەم دو پۆلە تاکە سیفەتێك کە تێیاندا هەبێت، لە ئاوەڵناو بچن، ئەوەیە وەسفی لایەنێکی ناوە دیارخراوەکەمان بۆ دەکەن: دایکی سکسوتاو، نامەی هاتو، پیاوی مردو، کەسی گیراو،...تاد، بەڵام هیچ سیفەتێکی تری ئاوەڵناویان تێدا نییە، وەك: ناتوانن بەراورد لەنێوان دو شتدا بکەن، هەروەها ناتوانن هەڵکەوتنی شتێکمان بۆ دەربخەن لەنێو هاوپۆلەکانیاندا، کە دو ئەرکی سەرەکی ئاوەڵناون. بە واتایەکی تر هەر دو مۆرفێمی پلەی بەراورد / تر/ و مۆرفێمی پلەی باڵا / ترین/ وەرناگرن، مەگەر بەشێوەی میتافۆر بێت، ئەویش بۆ چەند بارێکی کەم دەخوازرێن. وەك لەم نمونانەدا دەردەکەوێت:

*مردو	مردوتر	مردوترین
*گیراو	گیراوتر	گیراوترین

ئەگەر لەگەڵ کرداری بێهێزدا بەکارمان هێنان، ئەوا دەبنەوە بە کردار و ڕێژەی کرداری هەواڵی تەواو وەردەگرن، واتە ناتوانن ببنە تەواوکەری کرداری بێهێز، بۆ نمونە:

(44) ئازاد لە دوێنێوە نوستوە.

(45) نامەیەکمان بۆ هاتوە .

(46) پیاوەکە لەشی هەموی سوتاوە.

(47) دزەکە گیراوە.

لەگەڵ کرداری (بون)دا ناتوانن، کرداری لێکدراو دروستبکەن، وەك: *هاتوبون، *مردوبون، *خەوتوبون، *سکسوتاوبون، *جەرگبڕاوبون، *گیراوبون،...تاد.

خاڵێکی زۆر گرنگی تر ئەوەیە، زۆربەیان نابنە دژواتای یەکتر، واتە دوانیان بەشێوەی دو وشەی جیاواز نادۆزینەوە، کە دژواتا بن، چەند دانەیەکی کەمیان نەبێت. کاتێکیش دەیانکەین بە دژواتا لە ڕێگەی مۆرفێمی /نە/ی نەرێکردنی کردارەوە واتاکانیان پێچەوانەدەبنەوە:

مردو × نەمردو (زیندو)

سوتاو × نەسوتاو

نوستو × نەنوستو (بێدار)

بڕاو × نەبڕاو

کەوتو × نەکەوتو

گیراو × نەگیراو

لە فەرهەنگدا هەریەك لە (هاتن، گرتن، سوتان،...تاد) وەك کردار تۆماردەکرێن. واتە لە فەرهەنگدا هەن و واتایان بەرامبەر دانراوە، بەڵام پۆلەئاوەڵناوی (کراو و کردو) لە فەرهەنگدا بە شێوەیەکی بنەڕەتی (سادە) نابینرێن، چونکە هەمویان هەڵگوێزراون.

2-8-1) ئاوەڵناوی ڕێژەیی - نیسبی - :

ئەو ئاوەڵناوانەن، کە لە ڕێگەی پەیوەندی بە شتێکەوە سیفەتێك دەگەیەنن. واتە: ((ڕاستەوخۆ دەلالەتی شتێك ڕاناگەیەنێت)) [ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 2014: 125]. هەمو ئاوەڵناوە نیسبییەکان ناسادەن، واتە لە ڕێگەی هەڵگواستنەوە دروستدەبن، ئەم ئاوەڵناوانە لە ناوێك و پاشگرێك دروستدەبن، بەم شێوەیە:

ناو + / ی ، ین ، انە ، ەکی ، ە/ = ئاوەڵناوی ڕێژەیی

کوردی، ئینگلیزی، دێهاتی، شاری[15]، خوێنین، ئاسنیین، پیاوانە، ژنانە، کوردانە، دەشتەکی، خێڵەکی، بەهارە، زستانە، هاوینە، ...تاد. ئەم وشانە دەتوانن وەکو ئاوەڵناوە بنجییەکان ببنە دیارخەری ناوێك، وەك: زمانی کوردی، پیاوی شاری[16]، مادەی ئاسنیین، جلی ژنانە، خێڵی دەشتەکی، پۆشاکی زستانە،...تاد. هەروەها ناتوانن مۆرفێمی /تر/ و /ترین/ وەربگرن: *کوردیترین، *ئاسنینترین، ...تاد[17]. ئاوەڵناوە ڕێژەییەکان دەبنە تەواوکەری کرداری بێهێز، بەم شێوەیە:

(48) ئەو پیاوە دەشتەکییە.

(49) ئەو جلە زستانەیە.

(50) زمانی من کوردییە.

بەڵام ناتوانن لەگەڵ کرداری (بون)دا وەك ئاوەڵناوە بنەڕەتییەکان کرداری لێکدراو دروستبکەن: *ئاسنیین بون، * زستانەبون، *کوردانەبون،...تاد. هەروەها هەمویان دژواتا پێکناهێنن، بۆ نمونە ئەم وشانە هیچ دژواتایەکیان نییە: ئاسنیین، شاری، بەهارە، کوردانە،...تاد. هەندێکیشیان دەبنە دژواتای یەکتر:

ژنانە × پیاوانە

زستانە × هاوینە

لادێیی × شاری

ئەگەر دژواتـای یەکتـر نەبـن، لەچوارچێـوەیەکی زمانیـدا بە ئاسـانی دەتـوانن بەیەکەوە بـێن، وەك لەم ڕسـتانەدا دەردەکەوێت، بۆ نمونە:

(51) قاتێکی کوردیی پیاوانەم کڕی.

(52) پۆشاکی پیاوانەی زستانە بازاڕی گەرمە.

(53) *پیاوێکی شاریی لادێییم بینی.

ئەم ئاوەڵناوانە لە فەرهەنگدا بەبێ پاشگرەکانیان وەك نـاو تۆمـارکراون، ئاوەڵنـاوی ڕێژەیـی وەك لێکسیمێکی سـادە نابینرێـت، چـونکە هەمویـان ناسـادەن. کەواتە ئەم جـۆرە ئاوەڵنـاوانە لە ڕێـگەی نـاوەوە هەڵـدەگوێزرێن، بـۆیە ڕاستەوخۆ نـاتوانن سیفەت و چۆنێتی شـتێك دەربـخەن. هەر ئەم هۆکـارەش وای کـرد، بەیەکێـك لەو (10) بیـرە بنەڕەتییەی دانەنرێت، کە زمانی کوردی لە ڕێگەی ئاوەڵناوەوە دەریاندەبڕێت.

9-1) بەکارهێنانی ئاوەڵناویی هەندێك ناو:

هەندێك ناو لە زمانی کوردیدا بەکارهێنانێکی پەسنکەرانەیان هەیە، هەرچەندە لە فەرهەنگی زمانەکەدا وەك نـاو تۆمـاردەکرێن. تـاکە سیفەتێکی ئاوەڵنـاو کە لەم وشـانەدا هەبێـت، ئەویش پیشـاندانی چۆنێتییە. چـونکە (پیشـاندانی چۆنیەتی ئەرکێکی ئاوەڵناوە)[David Crystal: 2004: 199]. هەریەك لەم وشانە دەتوانن چۆنییەتی دەربڕن:

- دەنگی ئاژەڵ: جیکە ، گمە ، حیلە ، زیکە ، جیرە ،...تاد.
- دەنگی مرۆڤ: ورتە ، چپە ، بۆڵە ، خشە ،...تاد.
- ئەندازە: چوارگۆشە ، سێگۆشە ، لاکێشە ، بازنە ،...تاد.
- تایبەتی گیانلەبەر: خشۆك ، ئاوی ، گۆشتخۆر ، شیردەر ،...تاد.
- ناوی ئاژەڵ: کەر ، شێر ، حوشتر ، مار ، مانگا ، بەراز ،...تاد.

ئەگەر هەریەك لەم وشـانە وەك ئاوەڵنـاو تـاقیبکەینەوە، دەبینین، تەنهـا یەك تـایبەتیی ئاوەڵناویـان تێدایە، کە ئەویـش بریتییە لە دانی زانیاریی زیاتر لە بارەی ناوێکەوە. چونکە (ئاوەڵناو وشەیەکە بەتایبەتی لەگەڵ ناودا بەکاردێت، بۆ پێدانی زانیـاریی زیـاتر لەبـارەی ئەو شـتەی کە بـۆی دەگەڕێتەوە)[Gorge Yule: 1979: 118]. بۆ نمونە ئەم پۆلەوشانە لەم نمونانەی خوارەوە لایەنێکی ناومان بۆ دەردەخەن:

- ئەندازە: خانوی چوارگۆشە، پاکەتی لاکێشە، ڕاستەی سێگۆشە،...تاد.
- دەنگی گیانلەبەر: حیلەی ئەسپ ، جیکەی باڵندە ، زەڕەی کەر،...تاد.
- دەنگی مرۆڤ : ورتەی مرۆڤ ، بۆڵەی پیرەژن، ...تاد.
- تایبەتی گیانلەبەر: گیانلەبەرە خشۆکەکان ، ئاوییەکان ، شیردەرەکان ،...تاد.
- ناوی ئاژەڵ: پیاوی کەر ، منداڵی سەگ ، کوڕی بەراز ،...تاد

بەم جۆرە نـاوانە دەوترێت نـاوی نیشانەکراو - Marked Nouns - . واتە ((وشـەیەك کە سـەر بە پۆلەڕەگەزی نـاوە دەشـێت، ئەدگـاری ئاوەڵنـاویی هەبێـت و لە بەکارهێنـانی ئاوەڵناویـدا ئەو ئەدگـارەی دەربکەوێـت.))[محەمەد عەبدولفەتاح سەعید: 2014: 110]

هیچ جۆرێکیان مۆرفیمی بەراورد و باڵا وەرناگرن: *چوارگۆشەتر/ گۆشەترین، *ورتەتر، *شیردەرتر، *زەڕەتر،...تاد. ئەمە لە کاتێکدا ((بۆ جیاکردنەوەی ناو لە ئاوەڵناو دەتوانین پشت بە پاشگری بەراوردکردن /تر/ ، /ترن/ ببەستین)) [محەمەد مەعروف فەتاح: 2010: 301]. هەروەها ((زۆرینەی ئاوەڵناو دژواتای هەیە و

دژواتاكانیش زۆربەی خەسڵەتەكانیان لە یەكەوە نزیكە و لەوانەیە یەك دو خەسڵەت لەیەكیان بترازێنێ و پێچەوانەی یەكتر بوەستن)) [هیدایەت عەبدوڵڵا محەمەد: 2003: 96]. بەڵام ئەم وشانە لەنێو خۆیاندا هەرگیز نابنە دژواتای یەكتر. لەگەڵ كرداری (بون)دا كرداری لێكدراو دروست ناكەن. لە كاتێكدا ((ئاوەڵناوی چۆنێتی زۆر چالاكە لەم بوارەدا و ڕۆڵێكی گرنگ دەبینێت، بەتایبەتی لەگەڵ كرداری (بون) و (كردن)دا)) [یوسف شەریف سەعید: 2013: 40]. وەك:

*زەڕەبون، *سێگۆشەبون، *خشۆكبون، *ورتەبون، ...تاد.

هەروەها ناتوانن ببنە تەواوكەری كرداری بێهێز لە هەمو دەمێكدا، بۆ نمونە:

(54) *ئەوە دەنگی ورتەیە.

(55) مار گیانلەبەرێكی خشۆكە.

(56) *مار گیانلەبەرێكی خشۆكبو.

(57) *مار گیانلەبەرێكی خشۆك دەبێت.

(58) ئەو یاریگایە لاكێشەیە.

لە نمونەكانی سەرەوە بۆمان ڕوندەبێتەوە، كە ئەو وشانە تەنها دەتوانن ببنە تەواوكەری كرداری بێهێز لەگەڵ كرداری بێهێز بۆ دەمی ئێستا، بەڵام بۆ دەمەكانی تر دەبێت ببنە دیارخەری ناوێك و پاشان ببنە تەواوكەری كرداری بێهێز، واتە لە چوارچێوەی فرێزە ناوییەكەدا دەبنە تەواوكەری كرداری بێهێز. لە ڕوی نیشانەی واتایی و ڕێككەوتنیان لەگەڵ ناودا وەك ئاوەڵناوەكان ڕەفتارناكەن، بۆ نمونە ناوی دەنگی گیانلەبەر تەنها لەگەڵ ناوێكدا دێن و ناتوانن لەگەڵ ناوی تردا بێن، هەرچەندە نەبونەتە لێكسیم و لە فەرهەنگدا وەك پێكهاتەیەكی واتادار تۆمارنەكراون، بەڵام هەرگیز لەگەڵ ناوی تردا نایەن و وەك كۆمەڵەوشە- Collocation - دەردەكەون، وەك لەم نمونانەدا دەردەكەوێت: حیلەی ئەسپ، گمەی كۆتر، باعەی مەڕ، زەڕەی كەر،....تاد.

هەرگیز ئەو وشانەی دەنگ دەردەبڕن، ناكرێت، لەگەڵ ناوێكی تردا بێن، واتە پەیوەندییەكی وتایی ناچارییان لەگەڵ یەكتردا هەیە، بەپێچەوانەوە پێكهاتەكە واتادار نابێت، وەك: *زەڕەی چۆلەكە، *باعەی بەراز، ....تاد.

لە فەرهەنگدا ئەم وشانە كەرەستەیەكی لێڵن، بۆ نمونە ناوی دەنگی گیانلەبەران بەئاسانی دەبنە كردار: دەحیلێنێ، دەجیكێنێ، دەزەڕێنێ، ...تاد، بەڵام لە فەرهەنگدا وەك ناو تۆماردەكرێن، بۆیە ئەم وشانە تەنها یەك سیفەتی ئاوەڵناویان تێدایە، كە ئەویش دەرخستنی (دەنگ، شێوە، تایبەتی، ...تاد)یە، بەڵام هیچ تایبەتییەكی تری ئاوەڵناویان تێدا نییە وەك لە تایبەتیی جۆرەكانی ئاوەڵناودا خستمانەڕو.

2) ئاوەڵناو و دیاردەی پێكداچونی پۆلەوشەكان:

2-1) دیاردەی پێكداچونی پۆلەوشەكان - Overlap -:

دیاردەی پێكداچون و تێكەڵبونی وشەكان بریتییە لەوەی وشەیەك لەیەك كاتدا بتوانێت سەر بە دو یان زیاتر لە پۆلەفەرهەنگی و سینتاكسییەكان بێت. ئەم دیاردەیە بە ڕای زمانەوانەكان دیاردەیەكی گشتییە - Universal- و لە هەمو یان زۆربەی زمانەكانی جیهاندا دەبینرێت[18]. بۆ نمونە لە زمانی عەرەبیدا هەریەك لە وشەكانی (قائل، سامع، مذیع،...تاد) لە هەمانكاتدا (ناو و كردار)ن، یان ناوەكانی وەك (احمد، یشرب، یزید،...تاد) ڕێژەی ڕۆنانەكەیان لەسەر ڕێژەی (كردار)ە[19]. لە زمانی ئینگلیزیدا كردارەكانی وەك (Open, Fast,…etc)[20]. لەم دو ڕستەیەدا وەك (ئاوەڵناو) ڕەفتاردەكەن:

(59) He left the door <u>open</u>. (Adjective)

(60) He made the machine <u>fast</u>. (Adjective)

هەربۆیە ((گوێزانەوە و گۆڕانی وشە لە بەشێکی ئاخاوتنەوە بۆ بەشێکی دیکەی ئاخاوتن، دیاردەیەکی هەمیشەییە لە زماندا. لەبەرئەوە دابەشکردنی وشە بەسەر بەشەکانی ئاخاوتندا کارێکی گرانە.))[ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 2014: 69].

بەپێی سروشتی زمانی کوردی لە ئێستادا دیاردەی پێکداچون دەبینرێت و ئاوەڵناویش لەم بوارەدا بەشدارییەکی چالاك دەكات، ئاوەڵناو دەبێت بە ناو، هەروەها دەبێت بە ئاوەڵکردار، هەندێك جاریش دەبێت بە کردار، بەڵام پۆلگۆڕینی ئاوەڵناو بۆ هەمو پۆلە فەرهەنگییەکانی تر وەکو یەك نییە، بەڵکو لەگەڵ هەندێکیاندا زیاتر پێکدادەچن. مەرج نییە، دیاردەی پێکداچون تەنها لەنێوان دو کۆمەڵەی سەر بە هەمان پۆلدا ڕوبدات، وەك (ناو و ئاوەڵناو)، بەڵکو دەکرێت لەنێوان پۆلەسینتاکسی و فەرهەنگییەکانیشدا ڕوبدات، بۆ نمونە پریپۆزەیشن دەبێت بە پێشگری مۆرفۆلۆژی، یان فرێزی پێشناوی دەبێت بە پریپۆزەیشن، بێگومان ئەم دیاردەی پێکداچونە تەمومژی فەرهەنگی دروستدەکات. بۆیە ((لەم جۆرە تەمومژییەدا زیاتر جەخت لەسەر بەشەکانی ئاخاوتن دەکرێتەوە. وشە هەیە، دەکرێت لە ڕستەیەکدا (ناو) بێت، لە ڕستەیەکی تردا (ئاوەڵکردار) بێت، لە ڕستەیەکی تردا (ئاوەڵناو) بێت.)) [همزە حسين حمە: 2011: 45] . لەگەڵ ئەوەشدا هەر وشەیەك لە کێڵگەواتاییەکەیدا سەر بە پۆلێکی دیاریکراوە، بەڵام لەبەر پێویستی وشەکان لە کێڵگەی خۆیانەوە دەپەڕنەوە بۆ کێڵگەیەکی تر. واتە بە بۆچونی ئێمە هەریەك لە ئاوەڵکردارە چۆنێتییەکانی وەك (جوان، پەلە، خێرا،...تاد) لە فەرهەنگدا ئاوەڵناون، بەڵام لە ڕستەدا وەسفی کردار دەکەن و دەبنە ئاوەڵکردار، یان وشەکانی وەك (زانا، دانا، زیرەك،...تاد) لە بنەڕەتدا ئاوەڵناون، بەڵام کۆمەڵ بەکاریهێناون بۆ ناوی تایبەتی، بۆیە لە ئێستادا وەك ناوی تایبەتیش دەردەکەون. هەروەها کردارێکی وەك (ئەژی) وەك ناوی تایبەتی بەکاردەهێنرێت، بەڵام وەك دەزانین ئەم وشەیە لە کێڵگەی واتایی خۆیدا سەر بە پۆلە فەرهەنگی کردارە. وەك پێشتریش خستمانەڕو، ئەم دیاردەیە تەنها تایبەت نییە بە زمانێکی دیاریکراوەوە، بەڵکو لە زۆربەی زمانەکاندا دەبینرێت، بەڵام هەر زمانەو بەپێی تایبەتێتی خۆی دیاردەی پۆلگۆڕینەکە ئەنجامدەدات. بۆ نمونە وشەکانی وەك (سەر، بن، پێش، لا، بەر،...تاد) لە بنەڕەتدا ناون و بۆ ئەو شوێنانە دەگەڕێنەوە، کە لە واتاکانیاندا ڕەنگی داوەتەوە، بەڵام لە ڕستەدا ئەگەر شوێنی ڕودانی کردارەکە ڕونبکەنەوە دەبنە ئاوەڵکردار. هەروەها هەندێك جار دەبنە پێشگریش وەك لەم وشانەدا دەبینرێت: بەرماڵان، بەرچاو، بەرگوێ،...تاد[21]. لە ڕوی تایپۆلۆژییەوە ((زمانی کوردی تایبەتمەندی زمانی نوساو و تێکچڕژاو هەڵدەگرێت)) [محەمەد مەعروف فەتاح و صباح ڕەشید: 2006: 90]. هەر بۆیە وشەی سادە لە زمانی کوردیدا بە بەراورد بە وشە داڕێژراو و لێکدراوەکان زۆر کەمترە. بۆ نمونە ((دەوترێت: زمانی کوردی نزیکەی (6000) کرداری سادەی تێدایە، بەڵام بەهۆی مۆرفێمە داڕێژەرەکانەوە ئەم ژمارەیە بەرزدەبێتەوە بۆ نزیکەی (60000-70000) کردار)) [فەرەیدون عەبدول بەرزنجی، چاوپێکەوتن، 2015/12/20]. ئەم ڕاستییە وامان لێدەکات بڵێین، کە وشەکانی زمان لە ڕوی داڕشتنەوە پەیوەندییەکی بەهێزیان بە یەکەوە هەیە. واتە (ئاوەڵناو) لە (ناو، کردار،...تاد) دروستدەبێت، هەروەها بە پێچەوانەشەوە ڕاستە، بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییەش بڕوانە ئەم نمونانەی خوارەوە:

ناو = ناو + ئاوەڵناو /ڕەگ/: (دڵگەش، برازا، دارتاش،...تاد).

ئاوەڵناو = ژمارە + ناو: (دوودڵ، چوارچاو،...تاد).

کردار = ئاوەڵناو + چاوگ: (سەوزبون، شینبون،...تاد).

(دیکسۆن) پێی وایە، کە دیاردەی پێکداچونی هەر سێ پۆلی فەرهەنگی (ناو، ئاوەڵناو، کردار) بەپێی زمانەکان دەگۆڕێت. زمانی کوردی لەم ڕووەوە لە زمانی ئینگلیزییەوە نزیکە، بەو پێیەی کە پێکداچونی (ئاوەڵناو) لەگەڵ (ناو)دا فراوانترە بە بەراورد بە پێکداچونی (ئاوەڵناو) لەگەڵ (کردار)دا، بەو پێیەی کە هاوڕییەتی ئاوەڵناو و ناو فراوانترە بە بەراورد بە هاوڕێیەتی ئاوەڵناو لەگەڵ پۆلەفەرهەنگییەکانی تر. دەتوانین ئەم پەیوەندییە لەم هێڵکارییەدا ڕونبکەینەوە[22]:

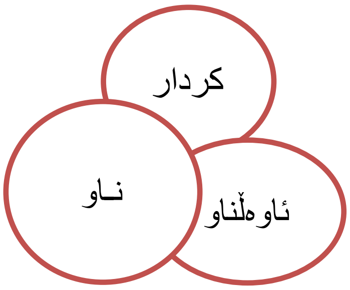

2-2) ئاوەڵناو و ناو:

خواستنی ئاوەڵناو بۆ ناوی تایبەتی لە زمانی کوردیدا بە شێوەیەکی فراوان دەبینرێت، ئەم دیاردەیەش ڕاستی دیاردەی پێکداچونی ئەم دو پۆلە فەرهەنگییەمان بۆ ڕوندەکاتەوە، بۆ نمونە: دانا، زانا، زیرەك، دڵسۆز، ڕوخۆش، ئازاد،...تاد. لە یەك کاتدا (ئاوەڵناو و ناو)ن، بۆیە بۆ ڕەوینەوەی ئەم لێڵییە دەبێت، وشەکان لە ڕستەدا بەکاربهێنرێت، ئەو کات ڕوندەبێتەوە، کە وەکو ناو یان ئاوەڵناو بەکاهێنراون، بۆ نمونە:

(61) <u>دانا</u> هات. (ناو)

(62) هیوا کوڕێکی <u>دانا</u>بو. (ئاوەڵناو)

(63) مرۆڤی <u>دانا</u> سود بە دەوروبەرەکەی دەگەیەنێت.(ئاوەڵناو)

ئەو وشانە لە فەرهەنگدا بە ئاوەڵناو دادەنرێن، بەڵام کۆمەڵ بۆ ناوی تایبەتی بەکاریان دەهێنێت، بۆیە لە هەمان کاتدا بونەتە ناوی تایبەتیش.

لایەنێکی تری پێکداچونی ئاوەڵناو و ناو، بریتییە لە بابەتی (میتافور)، زۆرجار ناو وەکو ئاوەڵناو بەکاردێت، واتە هەندێك ناو دەخوازرێن و وەکو ئاوەڵناو بەکاردەهێنرێن. بۆ نمونە هەریەك لە وشەکانی (پیاو، کوڕ، کچ، مرۆڤ،...تاد) دەکرێت وەك ناو و ئاوەڵناویش دەربکەون، وەك لەم دو ڕستەیەی خوارەوە وشەی (پیاو) لە هەمان کاتدا (ئاوەڵناو و ناو)یشە بۆ نمونە[23]:

(64) <u>پیاو</u> کاری وا ناکات.

(65) تۆ زۆر <u>پیاویت</u>.

لەگەڵ ئەوەی وشەکان پێکدادەچن، بەڵام لە کێڵگەی واتایی خۆیاندا سەر بە پۆلێکی دیاریکراون، قسەکەری هەر زمانێك بەئاسانی دەتوانێت وشەکان بناسێتەوە.

3-2) ئاوەڵناو و ئاوەڵکردار:

پەیوەندی (ئاوەڵناو و ئاوەڵکردار) لەوەدا دەردەکەوێت، کە کاتێك ئاوەڵناوەکان لە ڕستەدا پەسنی کردار دەکەن و دەبنە ئاوەڵکردار. لەم کاتەشدا وشەکان لە هەمان باری (ڕەگ)دا دەبنە ئاوەڵناو لە ئاستی فەرهەنگدا، بۆ نمونە:

(باش، خێرا، جوان، خراپ،...تاد) لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا ئاوەڵناون، بەڵام لەم ڕستانەدا دەبنە ئاوەڵکردار، بۆ نمونە:

(66) ئازاد باش یاریدەکات.

(67) ئۆتۆمبیلەکە خێرا دەڕۆشت.

(68) من جوان دەنوسم.

هەروەها ئەو ئاوەڵناوانەی کە لە ڕێزمانی دێریندا پێیان دەوترا (ئاوەڵناوی چۆنیەتی) دەبنە ئاوەڵکردار، ئەویش بە زیادکردنی مۆرفیمی /بە/ی ڕێزمانی و مۆرفیمی /ی/ی وشەداڕێژی واتایی، کە لە ڕستەدا فرێزی ئاوەڵکرداری دروستدەکەن. بەم شێوەیەی خوارەوە:

ئاوەڵناو	فرێزی ئاوەڵکرداری
خێرا	بە خێرایی
جوان	بە جوانی
توند	بە توندی
پاك	بە پاکی

جۆری ئەو ئاوەڵکردارانەش کە بەم شێوەیە دروستدەبن، ئاوەڵکرداری چۆنیەتین، واتە چۆنیەتی ڕودانی کردار ڕوندەکەنەوە.

4-2) ئاوەڵناو و کردار :

کردار و ئاوەڵناو وەك دو پۆلی سەربەخۆی فەرهەنگی پەیوەندی لە نێوانیاندا هەیە. لە کۆندا (ئاوەڵناو لەلایەن (ئەرستۆ) و (پرتۆ)وە بە بەشێك لە کردار دانراوە، پێیان وابووە، کە ئاوەڵناو و کردار سەر بە پۆلێکی فەرهەنگین، کە پێی دەوترێت پۆلی کردار)[Nidham sheet: 2005: 81]. بەڵام زمانەوانەکان لە ئێستادا وەك دو پۆلی فەرهەنگی جیا دایاندەنێن. (جۆن لیۆنز) پێی وایە کە: (ئاوەڵناو و کردار دو پۆلی فەرهەنگی جیان، چونکە ئاوەڵناوەکان دەکەونە ناو بەشەکردارەوە، هەروەها مۆرفیمەکانی کردار وەرناگرن. جگە لەوەش (کات، ئەسپێکت، دەمکات)یان تێدانییە)[Jon Lyons: 1968: 324].

لە زمانی کوردیدا هەندێك وشە هەن، لە یەك کاتدا (ئاوەڵناو و کردار)ن، ئەگەر ببنە دیارخەری (ناو)ێك، ئەوا دەبنە ئاوەڵناو، بەڵام ئەگەر ئەرکی دیارخەریان نەبینی، ئەوا جێگەوتەی کردار پڕدەکەنەوە و دەبنە کردار، بەم شێوەیە:

(69) خۆری <u>درەوشاوە</u> هەڵهات. (ئاوەڵناو)

(70) خۆر <u>دەدرەوشێتەوە</u>. (کردار)

(71) فرمێسکی <u>بریسکاوەی</u> چاوەکانیم بینی. (ئاوەڵناو)

(72) فرمێسکی چاوەکانی <u>دەبریسکایەوە</u>. (کردار)

(73) گوڵێکی <u>گەشاوەم</u> بە دیاری وەرگرت. (ئاوەڵناو)

(74) گوڵی باخەکەمان <u>گەشایەوە</u> (<u>دەگەشێتەوە</u>). (کردار)

ئەمە و چەندین وشەی تر هەن لە زمانی کوردیدا، کە دەتوانن بەر هەردو پۆلەفەرهەنگی (ئاوەڵناو و کردار) بکەون، جیاکردنەوەشیان تەنها لە ڕستەدا دەبێت، بە سەرنجدان لە ئێستای زمانی کوردی دەبینین، پێکداچونی

(ئاوەڵناو) لەگەڵ (ناو)دا فراوانترە بە بەراورد بە پێکداچونی (ئاوەڵناو و کردار).

1-3) ئاوەڵناو و چەمکی ئۆنریفکس - Honorifics -:

ئەو وشە و فرێز و پارچە (ڕستیلە) - Clause - و ڕستانەن، کە چەمکی ڕێز لە زماندا دەردەبڕن، نزیکایەتییان لەگەڵ ئاوەڵناودا هەیە. بەو پێیەی ئاوەڵناو وشەیەکە پەسنی شتێك دەکات، ئۆنریفکس یان ڕێزگرتن لە هەمو زمانێکدا دەربڕینی تایبەت بە خۆی هەیە. ئەم نزیکایەتییەی نێوان چەمکی ئاوەڵناو و ئۆنریفکس وای لە هەندێك زمانەوان کردوە، کە ئەم دو بابەتە تێکەڵ بەیەك بکەن. (د. بائیز) سێ جۆر ئاوەڵناو دەستنیشاندەکات، کە ئەوانیش بریتین لە: 1- ئاوەڵناوی ڕێزگرتن، 2- ئاوەڵناوی پیشە، 3- ئاوەڵناوی لەقەب [بڕوانە: بائیز عومەر ئەحمەد: 42-44)]. هەریەك لە وشەکانی (خاتون، کاك، هێژا، بەڕێز، تەنەکچی، دوکاندار، مامۆستا، ئەندازیار،...تاد) بە ئاوەڵناو دادەنێت، بەڵام هیچ یەکێك لەو وشانە ئاوەڵناو نین، بەڵکو (ناو، نازناو، بریناو)ن و چەمکی ئۆنریفکس لە زماندا دەردەبڕن. لەم ڕووەشەوە دەکرێت لە چوارچێوەی (زانستی زمانی کۆمەڵایەتی)دا لێکۆڵینەوە لەسەر چەمکی ڕێزگرتن[24] لە زمانی کوردیدا بکرێت، بەپێچەوانەوە (ئاوەڵناو) پۆلێکی فەرهەنگییە، دەکرێت لە چوارچێوەی ئاستەکانی زمانەوە لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت، واتە وەك بابەتی لێکۆڵینەوە دەکەوێتە ناوەوەی زمان، بەڵام لێکۆڵینەوە لەسەر ڕێزگرتن لە زماندا ((وەك سۆسیۆپراگماتیك شرۆڤەدەکرێت.))[سەلام ناوخۆش: 2008: 80]. ئەو وشانەی کە بە (ئاوەڵناوی پیشە) ناودەبرێن، هیچ تایبەتمەندییەکی ئاوەڵناویان تێدانییە، بەڵکو بەو وشانە دەوترێت، ناوی پیشە. هەروەها ئەوانەشی (ئاوەڵناوی لەقەب)یان پێدەوترێت، دیسانەوە ئاوەڵناو نین، بەڵکو ئەوانە پێیان دەوترێت (نازناو - Nick Name)، نازناویش ((ناوێکی نافەرمییە، کە ئاسایی لەجیاتی ناوی ڕاستەقینەی خۆی لەلایەن هاوڕێ و خێزانەوە بەکاردێت.))[ئارام عەبدولواحید حەمەڕەشید: 2013: 239].

2-3) ئاوەڵناو و چەمکی ئاوەڵناوئاسا - Morphological Adjective -:

لەم ساڵانەی دواییدا، ئەم چەمکە هاتە نێو زمانەوانی کوردییەوە، مەبەست لە چەمکی ئاوەڵناوئاسا بەپێی بۆچونی زمانەوانەکان دەگۆڕێت، هەندێکیان پێیانوایە، کە ئاوەڵناوە داڕێژراو و لێکدراوەکان هەموویان (ئاوەڵناوئاسا)ن[25]، تەنها ئاوەڵناوە سادەکان ئاوەڵناوی بنەڕەتین. بەڵام هەندێکی تریان سنوری ئاوەڵناوئاسا بە فراوانتر دەزانن و هەر وشەیەك لە چوارچێوەی فرێزی ناویدا ئەرکی دیارخەری بینی، ئەوا بە (ئاوەڵناوئاسا)ی دادەنێن[26]. مەبەست لە ((ئاوڵناوئاسا ئەو کەرەستە و وشانەن، کە لە جێی ئاوەڵناو دێن، یان ئەو کەرەستانەن کە لە ڕستەدا ئەرکی ئاوەڵناو دەبینن.))[ڤیان ئیبراهیم عەلی: 2008: 37]. بە بۆچونی ئێمە ئەم زاراوەیە پەسەند نییە، چونکە ناکرێت لە زماندا دو کەرەستە یەك ئەرکیان بینی، ئیتر بە دو کەرەستەی هاوپۆل یان نزیك لە یەك ئەژماربکرێن. بە بۆچونی ئێمە زاراوەی (ئاوەڵناوئاسا) دوبارەکردنەوەی هەمان هەڵەی دێرینەکانە، کە هەوڵیان دەدا، لەسەر بنەمای ئەرك وشەکان پۆلێنبکەن. ئەگەر بەپێی ئەم بۆچونە بێت، هەمو ئەو کەرەستانەی ڕۆڵی دیارخەر دەبینن، دەبنە (ئاوەڵناوئاسا). ئەو زمانەوانانەی ئەم زاراوەیە بەکاردێنن بۆ نەهێشتنی تێکەڵبونی بەشەکانی ئاخاوتنە. بۆ ئەم مەبەستەش ((جارێك لە وشەکە دەدوێن وەك (لێکسیم)، جاری دووەم لە فۆرمێکی جیاوازی وشەکە (شێوەکانی وشە)، واتە ئەگەر وشە لە شێوە جیاوازەکانی جیابکەینەوە، ئیتر توشی ئەم تەنگ و چەڵەمە و تێکچڕژانە نابین لە دابەشکردن و جیاکردنەوەی بەشەکانی ئاخاوتن. هەر لێکسیمێك دەچێتە بەشێکی دیاریکراوەوە و بواری تێکەڵبون نامێنێت.)) [محەمەد مەعروف فەتاح: 2010: 304]. بەپێی ئەم بۆچونە بێت ،

هەمو ئاوەڵناوە سادەکان بە ئاوەڵناو دابنرێن و داڕێژراو و لێکدراوەکانیش بە ئاوەڵناوئاسا دابنرێن، بەڵام دەبێ ئەوەش لەبەرچاوبگرین، کە دیاردەی پێکداچونی بەشەکانی ئاخاوتن بەم ڕێگەیە چارەسەرناکرێت، چونکە لە وشە سادەکانیشدا پێکداچون ڕوودەدات، وەك خواستنی ئاوەڵناوەکان بۆ ناوی تایبەتی. بۆیە هیچ یاسایەکی زمانی ناتوانێت بەر بە تێکچڕژانی وشەکان بگرێت، چونکە لەلایەن کۆمەڵەوە ئەم کارە ئەنجامدەدرێت و وشەکانیش هەڵگری ئەم تایبەتمەندییەن. بەپێی بۆچونی (ئاوەڵناوئاسا) لە زمانی کوردیدا هەریەك لەم وشانە بە ئاوەڵناوئاسا دادەنرێن:

1- ناو: کوڕی سیروان ، داری ترێ،...تاد.

2- بریناو: مامۆستا ئازاد ، مەلا ئەحمەد،...تاد.

3- ژمارە: دوو کوڕ ، سێ لەسەرچواری کتێبەکان،...تاد.

4- ئامرازی نادیار: کوڕێکی تر ، کتێبێکی دیکە،...تاد.

5- ئامرازی نیشانە: ئەم کوڕە، ئەو کوڕانە،...تاد.

ئەگەر بەپێی ئەم بۆچونە بێت، دەبێت (جێناو) بە (ناوئاسا) ناوبەین، چونکە (جێناو) زۆربەی ئەرکەکانی ناو دەبینێت. بۆیە بەڕای ئێمە پێویستە ئەو کەرەستە زمانییانەی لە پێش یان پاش سەرەی فرێزی ناوی دێن، بەناوی خۆیانەوە ناوبنرێن، وەك (ژمارە، نازناو، بریناو، ئامرازی نیشانە، ئامرازی نادیار،...تاد)، بەپێچەوانەوە زاراوەی (ئاوەڵناوئاسا) زاراوەیەکی پەسەند نییە، چونکە ئەو وشانەی بە ئاوەڵناوئاسا دانراون، ئەگەر یەك ئەدگاری ئاوەڵناویان تێدابێت، کە ئەویش ئەدگاری (دیارخەری)یە، ئەوا چەند ئەدگارێکی تری ئاوەڵناویان تێدا نییە، وەك:

1- مۆرفیمی / تر/ و / ترین/ وەرناگرن.

2- لە ڕوی سیمانتیکەوە نیشانە واتاییەکانی ئاوەڵناویان تێدا نییە.

3- لە ڕوی سینتاکسیشەوە هەمو ئەرکەکانی ئاوەڵناو نابینن، وەك ئەرکی تەواوکەری کرداری بێهێز. بۆیە دەبێت ئەم وشانە بەپێی تایبەتییەکانی خۆیان ناویان بۆ دابنرێت و جیابکرێنەوە، چونکە ئەم وشانە تایەتی و ئەدگاری ئاوەڵناویان تێدانییە.

3-3) ئایا ئاوەڵناو پۆلەفەرهەنگییەکی سەربەخۆیە؟

زمانەوانەکان بۆچونی جیایان هەیە لەبارەی ئەوەی، کە ئایا ئاوەڵناو پۆلەفەرهەنگییەکی سەربەخۆیە؟ یان بەشێکە لە پۆلەفەرهەنگی ناو؟ (لە ڕێزمانی دێرینی عەرەبیدا ئاوەڵناو بەشێك بووە لە ناو، چونکە زمانەوانە عەرەبەکان پێیان وابوە، ئاوەڵناو هەمو مۆرفیمەکانی ناو وەردەگرێت، واتە ئاوەڵناو بەشێکە لە ناو)[بڕوانە: محمد محی الدين : 2008: 167]. لە زمانی ئینگلیزیدا هەمیشە ئاوەڵناو بە پۆلێکی سەربەخۆ دانراوە، لە دواین ئەو توێژینەوانەی لەسەر ئاوەڵناو کراون، بە پۆلێکی سەربەخۆ دانراون. تەنانەت (دیکسۆن دان بە هەر سێ پۆلی (ناو، ئاوەڵناو، کردار)دا دادەنێت وەك سێ پۆلی فەرهەنگی)[بڕوانە: R.M.W. Dixon: 2004]. لە زمانی کوردیدا دو بۆچونی جیاوازمان هەیە، بۆچونێکیان پێی وایە، ئاوەڵناو بەشێکە لە ناو، بۆچونێکی تر پێی وایە، ئاوەڵناو پۆلێکی سەربەخۆیە[27].

بە بۆچونی ئێمە (ئاوەڵناو) لە زمانی کوردیدا پۆلەفەرهەنگییەکی سەربەخۆیە، بەڵگەشمان بۆ بۆچونەکەمان لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەخەینەڕو:

1.لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا ئاوەڵناو هەیە، ئەگەرچی ژمارەیان لە (ناو و کردار) کەمترە، بەڵام ئاوەڵناوەکان لە فەرهەنگدا وەك پۆلێکی سەربەخۆ تۆمارکراون.

2.ئاوەڵناو خاوەنی (پلە)یە، کە ناو هەڵگری ئەم تایبەتمەندییە نییە.

3.ئاوەڵناو ئەرکی بەراوردکردن لەئەستۆدەگرێت، کە دیاردەیەکی زمانیی گشتییە و لە هەمو زمانەکاندا بەراوردکردن هەیە، بەڵام مەرج نییە، ئاوەڵناو لە هەمو زمانێکدا بەم ئەرکە هەڵبسێت.

4.مۆرفیمە ڕێزمانییەکانی (ناو و کردار) وەك /ەکە، یێك، ان/ ، /بـ، دە، را، رێ، وە، نە، نا،...تاد/ هەرگیز ناچنە سەر ئاوەڵناو، ئەگەر مۆرفیمەکانی ناو بچنە سەر ئاوەڵناوێکیش ڕاستەوخۆ دەگەڕێنەوە بۆ ناوێك، کە دەکرێت دەرنەبڕابێت، یان قرتێنرابێت، بۆ نمونە کە دەڵێین: (جوانێك هات.) لە بنەڕەتدا ناوێك پێش ئاوەڵناوی (جوان) لە دروستەی ژێرەوەی فرێزە ناوییەکە هەبووە، بەڵام قرتێنراوە، واتە بەم شێوەیە بووە (کچێکی جوان هات).

5.هەندێك مۆرفیمی وشەدارێژ ئاوەڵناو سازدەکەن، ناو سازناکەن بە پێچەوانەشەوە.

6.ناو لە ڕوی (واتا)وە دەگەڕێتەوە بۆ شتێك یان دیاردەیەك،...تاد، بەڵام ئاوەڵناو تایبەتێتی ئەو ناو و دیاردەیەمان بۆ دەستنیشاندەکات، بۆیە (پیشاندانی چۆنێتی لەگەڵ بەراوردکردنی چۆنێتی شتەکان ئەرکی ئاوەڵناوە.)[David Crystal: 2004: 199]

7.ئەو ناوچە بیریانەی کە ئاوەڵناوەکان پڕیان دەکەنەوە، وەك (بەها، بارستایی، تەمەن، ڕەنگ، تایبەتی فیزیکی شت، تایبەتی کەسی،...تاد)، ناوەکان ناتوانن پڕیان بکەنەوە.

8.ئاوەڵناوەکان کێڵگەی واتایی خۆیان هەیە و پەیوەندییەکی بیری هاوبەش کۆیان دەکاتەوە، کە جیاوازە لە کێڵگەی واتایی ناوەکان.

9.شیکردنەوەی پێکهاتەی واتایی ئاوەڵناوەکان، ئەو ڕاستییە پیشاندەدات، کە ئاوەڵناو خاوەنی کۆمەڵێك نیشانەی واتاییە، کە ناو هەڵگری ئەو نیشانانە نییە، بە پێچەوانەشەوە ناوەکان خاوەنی کۆمەڵێك نیشانەی واتایین، کە ئاوەڵناوەکان هەڵگری ئەو نیشانانە نین.

3-4) ئاوەڵناو و پێکەوەهاتن (هاوڕێیەتی زمانی) – Collocation -:

(پێکەوەهاتن) دیاردەیەکی زمانییە، کە لە هەر دو ئاستی (واتا و دەق)دا گرنگی پێدەدرێت. پێکەوەهاتن بریتییە لەوەی کە دو وشە پەیوەندییەکی بەهێزیان بەیەکەوە هەبێت، لە ئەنجامی ئەو پەیوەندییە زۆرەی وشەکان بە بینینی یەکێك لەو وشانە ڕاستەوخۆ بیرمان بۆ لای وشەکەی تر بچێت. ئەوەی وادەکات، بیرمان بۆ وشەکەی تر بچێت، ئەوەیە کە لە زمانەکەدا وشەکان زۆر لەگەڵ یەکدا بەکاردەهێنرێن. بۆیە ((هەندێك لە وشەکان ئەوەندە هاوڕێیەتییان بەهێزە لە کاتی بەکارهێناندا بە ناوهێنانی یەکێکیان ئەوی تر دێتەوە یاد))[تابان محەمەد سەعید: 2014: 59].

(دیبوگراند) لە زانستی زمانی دەقدا - Discourse analyses- پێکەوەهاتنی لە بەشی ڕێکخستن - Cohesion و لە ڕێکخستنیشدا لە بەشی ڕێکخستنی فەرهەنگی دایناوە، بەم شێوەیە: [ڕوبرت دی بوجراند: 1998: 103]

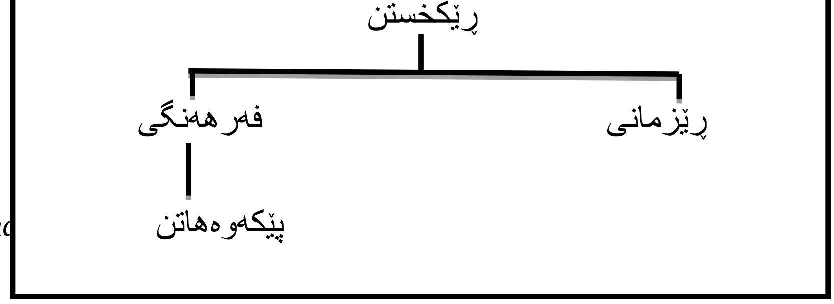

خشتەی ژمارە (4)

گرنگی پێکەوەهاتن لە زماندا لەوەدا دەردەکەوێت، کە واتای هەندێك لە وشەکانی زمان بەهۆی ئەو وشانەوە ڕوندەبێتەوە، کە زۆر لەگەڵیدا دێن، ئەم دیاردەیە لە زۆربەی وشەکاندا بەدیدەکرێت، بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە وشەکە سەر بە چی پۆلێکی فەرهەنگی و سینتاکسییە. دەبێت ئەوەش بزانین، کە پێکەوەهاتن لە (ئیدیەم) جیاوازە، بەو پێیەی ئیدیەمەکان وەك وشەیەکی سەربەخۆ مامەڵەدەکەن، بەڵام (پێکەوەهاتن) تەنها بریتییە لە پەیوەندیی بەهێزی دو وشە کە لە ئەنجامی زۆر بەیەکەوەهاتنیاندا دروستبووە. لە زمانی کوردیدا ئاوەڵناوەکان پێکەوەهاتنیان لەگەڵ ناودا زۆر بەهێزە، بەشێوەیەك هەندێك ئاوەڵناو ئەوەندە پەیوەندییان لەگەڵ چەند ناوێکدا بەهێزە، بە ناوهێنانی ئاوەڵناوەکە ڕاستەوخۆ پێشبینی ناوەکە دەکرێت. هۆکاری ئەم پەیوەندییەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئاوەڵناوەکان بەزۆری وەسفی لایەنێکی ئەو ناوەیان کردوە، کە لەگەڵیدا هاتون.

بۆ دەرکەوتنی ئەم ڕاستییەش چەند نمونەیەك دەهێنینەوە، کە پێکەوەهاتنی ئاوەڵناوەکانمان لەگەڵ ناوەکاندا بۆ ڕوندەکاتەوە:

گەڵای دار	ڕۆژی ڕوناك
زۆنگی زەرد	مۆبایلی هۆشمەند (زیرەك)
پێستی ئەسمەر	باڵای بەرز
دەموچاوی جوان	ڕێگای دور (نزیك)
ناوچەی خۆڵەمێشی	دەنگی خۆش (بەرز ...تاد)
ئاوی قوڵ (تەنك)	چای شیرین (تاڵ)
بارانی بەخوڕ	پیاو (ژن)ی پیر
یاریزانی گۆڵکار	کچی جوان
شەوی تاریك	کوڕی قۆز

وەك دەردەکەوێت، ئاوەڵناوەکان خواستی هاوڕێیەتییان لەگەڵ ناوەکاندا زیاترە وەك لە کردارەکان. لە نمونەکانەوە ئەومان بۆ ڕوندەبێتەوە، لە ئەنجامی زۆر پێکەوەهاتنی ئەو ئاوەڵناوانە لەگەڵ ناوەکاندا، بە ناوهێنانی ئاوەڵناوەکان ئاخێوەری زمانی کوردی ڕاستەخۆ پێشبینی ناوەکان دەکات.

ئەنجامەکان

1. ئاوەڵناو پۆلەفەرهەنگییەکی سەربەخۆیە و سەر بە هیچ پۆلێکی تر نییە، چونکە لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا ئاوەڵناوەکان تۆماردەکرێن و واتاکانیان لێکدەدرێتەوە، ئەگەرچی ژمارەیان لە (ناو ، کردار) کەمترە.

2. لە ڕێزمانی دێرینی کوردی و زمانانی تریشدا چەندین کەرەستە بە ئاوەڵناو دانراون، کە هیچ تایبەتییەکی ئاوەڵناویان تێدا نییە، وەك (ئاوەڵناوی نادیاری، نیشانە، خاوەندارێتی، ژمارە، لەقەب، پیشە، جیاکردنەوە، پرس،...تاد). بەڵکو ئەمانە سەر بە پۆلی ترن.

3. لە زمانی کوردیدا (9) جۆری ئاوەڵناو لە ڕوی واتاوە هەیە، کە هەریەکەیان تایبەتێتی خۆیان هەیە، هەروەها هەندێك پۆلی نابنجی ئاوەڵناو هەن، کە هەمو تایبەتییەکانی ئاوەڵناویان تێدا نییە، بۆیە لە چوارچێوەی ئەو (9) جۆرە بنەڕەتییە دانەنراون، کە ئەوانیش بریتین لە (ئاوەڵناوی کراو و کردو، ئاوەڵناوی ڕێژەیی)، بۆ نمونە: ئاوەڵناوی کراو و کردو هەمو پێشگر و پاشگرەکانی کردار وەردەگرن، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لە بنەڕەتدا لە کردارەوە هەڵگوێزراون.

4. هەندێك ناو هەن، کە نیشانەکراون لەلایەن کۆمەڵەوە، بە هەندێك لە نیشانە واتاییەکانی ئاوەڵناو، ئەم ناوانە نابنە ئاوەڵناو، چونکە هیچ تایبەتییەکی ئاوەڵناویان تێدانییە، جگە لەوەی بەکارهێنانێکی پەسنکەرانەیان هەیە، کە ئەرکێکی سەرەکی ئاوەڵناوە.

5. ئاوەڵناوەکان لەگەڵ پۆلە فەرهەنگی و سینتاکسییەکاندا پێکدادەچن، هەروەها لەگەڵ ناودا زیاتر پێکدادەچن وەك لە کردار و ئاوەڵکردار.

پەراوێزەکان

1.لەبارەی جۆرەکانی ئاوەڵناو لە ڕێزمانی دێرینی ئینگلیزیدا، بڕوانە: [Nidham sheet: 2005: 6].

2.(مەسعود محەمەد) ئاماژەی بە ئەوە داوە، کە ناکرێت، ئامرازی نیشانە بە ئاوەڵناو دابنرێت، چونکە واتای پەسنی تێدا نییە و لەگەڵ پێناسەکانی ئاوەڵناودا ناگونجێت، بەڵام بە لێکۆڵینەوەی سەربەخۆ ئەم بابەتەی نەخستوەتەڕو، بەڵکو وەکو دەمڕاستی (لیژنەی زمان و زانستەکانی) لە (کۆڕی زانیاری کورد) لە پەراوێزێکدا ئەمەی ڕونکردوەتەوە.

3.دیارە (ئەورەحمانی حاجی مارف) جۆرەکانی ئاوەڵناوی لە ڕوی (واتا و ڕۆنان) جیاکردوەتەوە، بەڵام ئەوەی لەنێو خشتەکەدایە، جۆرەکانی ئاوەڵناون لە ڕوی (واتا)وە.

4.لە زمانی ئینگلیزیدا چەند جۆرێکی ئاوەڵناو دیاریکراوە، کە لە ڕێزمانی دێرینی کوردیدا نین، وەك (ئاوەڵناوی خۆیی - intensifying، ئاوەڵناوی سەرسوڕمان - Exclamatory). بڕوانە: [Nidham sheet: 2005: 7-8].

5.وردترین دابەشکردنی ئاوەڵناو، دابەشکردنی ئاوەڵناوە لەڕوی (واتـا)وە، کە (دیکسۆن)ی زمـانەوانی ئوسـترالی یەکەمجار ئەم کارەی کرد، ئەم زمانەوانە لەساڵی (1979) کتێبێکی بەنـاوی (ئەو هەمـو ئاوەڵنـاوە بۆ کوێ چون؟) دەنوسێت، لە دابەشکردنەکەدا پێنج جۆر ئاوەڵنـاو لەڕوی واتـاوە دەستنیشـاندەکات، وەك دیـاردەیەکی یونڤێرسـاڵ کە بـریتین لە: 1- دووری. 2- تـایبەتی فیزیکـی. 3- بەهـا. 4- تەمەن. 5- خێرایـی. بـۆ زانیـاریی زیـاتر لـەم بـارەیەوە بڕوانە:

A. [FATIMA Hassan: 2009: 4].

B. [R.M.W. Dixon: 1979: 31].

6. (ئەحمەد حەسەن) لە باسی جۆرەکانی ئاوەڵناودا ، ئاوەڵناو دابەشدەکاتە سەر (سادە، لێکدراو، کۆژ یـان ڕسـتە)، بـڕوانە: (ئەحـمەد حەسـەن: 1976: 129). بەڵام (ئەوڕەحمـانی حـاجی مـارف) لە باسـی جۆرەکـانی ئاوەڵنـاودا لە ڕوانگەی (واتا و ڕۆنـان)ەوە جۆرەکـانی ئاوەڵنـاوی جیـاکردوەتەوە، بڕوانە: (ئەوڕەحمـانی حـاجی مـارف: 2014: 119-140).

7. هەندێك زمانەوان (ئاوەڵناو) بە پۆلێکی سەربەخۆی فەرهەنگی دانانێن، ئەمە لە کاتێکدا کە لە فەرهەنگی زمـانی کوردیدا (ئاوەڵناو) وەك (ناو، کردار، ژمـارە) بە سـەربەخۆیی لە فەرهەنگدا دەبینرێت و بە سـەرنجدان لە زمـانی کوردی دەردەکەوێت، کە ئاوەڵنـاو لە زمـانەکەدا هەیە و لەدوای (نـاو و کـردار) لە پلەی سێیەم لە ڕوی ژمـارەوە دێت. بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە، بڕوانە:

ئـ: (محەمەد مەعروف فەتاح: 2010: 303).

بـ: (هیدایەت عەبدوڵڵا موحەمەد: 2003: 96).

8. هیـدایەت عەبـدوڵڵا زاراوەی (ئاوەڵنـاوی ڕەسـەن) و (ئاوەڵنـاوی نارەسـەن ، ئاوەڵناوئاسـا)ی بەکارهێنـاوە، بەڵام شنە جەبار هەردو زاراوەی (بنجی و نابنجی) بەکارهێناوە، بڕوانە:

ئـ: (هیدایەت عەبدوڵڵا محەمەد: 2003: 104-123).

بـ: (شنە جەبار فەتاح: 2006: 5-17).

9. دەوترێت ڕەنگە سەرەکییەکان تەنها سیانن، کە بریتین لە: 1- شین، 2- زەرد، 3- سور. هەمو ڕەنگەکانی تر بە تێکەڵبـونی ئەو سیانە دروسـتبون. بـۆ زانیـاریی دەربـارەی ژمـارەی ڕەنگەکـان، بـڕوانە: (مصـطفی محمـد کـریم: 2001: 26).

10. (دیکسۆن) پێی وایە، کە حەوت بیر لە هەمو زمانەکانی جیهاندا سەرچاوەی ئاوەڵنـاون، کە بـریتین لە: (بەهـا ، تەمەن ، ڕەنگ ، تایبەتی کەسی ، تایبەتی مرۆڤ ، بارستایی ، خێرایی).

11. ئەو سەرچاوانەی کە باسیان لە جۆرەکانی ئاوەڵناو کردوە، بەم شێوەیە جیایان نەکردوەتەوە، بەڵکو بە تێکەڵـی باسیان لە ئاوەڵناوی تایبەتی کەسی کردوە.

12. بۆ زانیاری لەبارەی پۆلێنکردنەکەی دیکسۆن بۆ جۆرەکـانی ئاوەڵنـاو، بڕوانە: [R.M.W. Dixon: 2004: 4].

13. بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە:

ئـ: [R.M.W. Dixon: 2004: 4].

بـ: (محەمەد مەعروف فەتاح: 2010: 314).

14. شایەنی باسە (محەمەد مەعروف فەتاح) دابەشکردنی جۆرەکانی ئاوەڵناوی لە (دیکسۆن)ەوە وەرگرتوە، زۆربەی زمانەوانە کوردەکانیش لە (محەمەد مەعروف فەتاح)ەوە وەریانگرتوە، بۆیە وەرگرتنەکە زۆر جار بەبێ دەستکاری بووە.

15. ئەو ئاوەڵناوە ڕێژەییانەی کە لە ڕێگەی پاشگری /ی/ ڕێژەییەوە داڕێژراون، واتای ئەسڵ و بنج و بناوان دەگەیەنن. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (ك.ك. كوردۆیف: 1986: 108).

16. پێویستە جیاوازی لەنێوان مۆرفیمی /ی/ی واتایی و /ی/ی ڕێژەییدا بکرێت، یەکەمیان ناوی واتایی دروستدەکات و دووەمیان ئاوەڵناوی ڕێژەیی.

17. لە زۆر زماندا ئاوەڵناوی ڕێژەیی پلەی بەراورد و باڵا وەرناگرێت، لەم بارەیەوە بڕوانە: (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 2014: 128).

18. بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە، بڕوانە: [Pernilla Hallonsten: 2009]

19. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: (ابراهیم انیس: 1957: 193- 195).

20. بڕوانە ئەم سەرچاوانەی خوارەوە:

a- (Nidham sheet: 2005: 6).

b- (FATIMA Hassan: 2009: 8).

21. بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی پۆلگۆڕینی وشەکان، بڕوانە: (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 1979: 8- 9).

22. هێڵکارییەکە بە دەستکارییەوە لەم سەرچاوەیەوە وەرگیراوە: [R.M.W. Dixon: 2004: 39]

23. بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە، بڕوانە: (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 2014: 216).

24. بۆ زانیاریی لەبارەی چەمکی ڕێزگرتن لە زمانی کوردیدا، بڕوانە: (عەبدولواحید موشیر دزەیی: 2009: 121-132).

25. محەمەد مەعروف فەتاح لەگەڵ ئەو بۆچونەدایە، کە ئاوەڵناوە داڕێژراو و لێکدراوەکان (ئاوەڵناوئاسا)ن، تەنها وشەسادەکان بە ئاوەڵناو دادەنێت. بڕوانە: (محەمەد مەعروف فەتاح: 2010: 307).

26. ڤیان ئیبراهیم هەمو ئەو کەرەستانەی لە شوێنی ئاوەڵناو بەکاردێن، بە ئاوەڵناوئاسا دادەنێت. بڕوانە: (ڤیان ئیبراهیم عەلی: 2008: 37).

27. ئەوڕەحمانی حاجی مارف پێی وایە ئاوەڵناو بەشەئاخاوتنێکی سەربەخۆیە، لەم ڕووەشەوە پێی وایە، ئاوەڵناو ئەگەرچی لە ڕوی ژمارەوە لە ناو کەمترە لە زمانی کوردیدا، بەڵام لە ناویش جودادەبێتەوە، چونکە ئاوەڵناو خاوەنی پلەیە، هەروەها هەندێك مۆرفیمی وشەداڕێژ ئاوەڵناو سازدەکەن، کەچی ناو سازناکەن، لە ڕوی واتاشەوە ناو و ئاوەڵناو دو بەشەئاخاوتنی جیاوازن، ناو بۆ شتێك دەگەڕێتەوە، بەڵام ئاوەڵناو بۆ ناوێك دەگەڕێتەوە. لە بەرامبەر ئەم بۆچونەدا (محەمەد مەعروف فەتاح) پێی وایە، کە ئاوەڵناو بەشەئاخاوتنێکی سەربەخۆ نییە و بەشێکە لە ناو، چونکە ژمارەی ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا زۆر کەمە، جگە لەوەش (ناو) هەمو تایبەتمەندییەکانی ئاوەڵناو وەردەگرێت وەك (پلە). پێشی وایە هەندێك بیر هەن لە زمانی کوردیدا ئاوەڵناو دەریاندەبڕێت، وەك (بارستایی، بەها، ڕەنگ، تایبەتی فیزیکی شت، خێرایی، تەمەن، بەها). بۆ زانیاریی لەم بارەیەوە بڕوانە:

ئـ: (ئەوڕەحمانی حاجی مارف: 1988: 138-139).

بـ: (محەمەد مەعروف فەتاح: 1990).

هەروەها (محەمەد مەحوی) لەم بارەیەوە پێی وایە، ئاوەڵناو پۆلەڕەگەزێکی سەربەخۆیە و بە هیچ جۆرێك بنەمای بونی وشە بە شێوەی مۆرفیمی سەربەخۆ لە فەرهەنگدا ناکرێت، لەبەرچاو بگیرێت، چونکە زۆربەی وشەکانی زمانی کوردی هەڵگوێزراو و لێکدراون، بەمجۆرەش ژمارەی ئاوەڵناوەکان بە ڕادەیەك کەمدەبنەوە لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا، ڕەنگە هەندێك لەو بیر و ناوەڕۆکانەش دەرنەبڕن، کە پێویستە ئاوەڵناو دەریانببڕێت. بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: (محەمەد عەبدولفەتاح سەعید: 2014).

سەرچاوەکان

ا- بە زمانی کوردی:

1. احمد حسن احمد (1976)، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم، دار الجاحظ، بەغدا.
2. ئارام عەبدولواحید حەمەڕەشید (2013)، ڕێزگرتن لە زمانی کوردیدا، سلێمانی.
3. ئەوڕەحمانی حاجی مارف (2014)، ئاوەڵناو، چاپی دووەم، هەولێر.
81 .... (1988)، ئاوەڵناو بەشەئاخاوتنێکی سەربەخۆیە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (118).
5. .... (1979)، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی یەکەم - ناو، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا.
6. بائیز عومەر ئەحمەد، تێکەڵی د ناڤبەرا هاڤەلناڤێن، ڕێزگرتن و پیشە و لەقەب د زمانی کوردیدا - کرمانجیا سەری، گۆڤاری پەیڤ، ژمارە (46).
7. تابان محەمەد سەعید (2014)، کێڵگەواتاییەکان لە ڕکێفەمەودای کۆمەڵەوە، نامەی دکتورا، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.
8. توفیق وەهبی (1929)، دەستوری زمانی کوردی ،جزمی یەکەم، بەغدا.
9. جگەر خوێن (1961)، اوا را دستورا زمانی کوردی، بەغداد.
10. ڕەفیق شوانی (2008)، ئەو وشانەی لە چاوگەوە وەردەگیرێن، چاپخانەی (خانی)، دهۆك.
11. سەعید صدقی کابان (1928)، مختصر صرف و نحوی کوردی، بەغدا.
12. سەلام ناوخۆش (2005)، پوختەیەك دەربارەی زمانناسی، چاپخانەی چوارچرا، چاپی یەکەم، هەولێر.
13. سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو (2010)، زمانناسی، بەرگەکانی (3-2-1)، هەولێر.
14. صادق بەهادین (1976)، ڕێزمانا کرمانجی، بەغدا.
15. شنە جەبار فەتاح (2006)، ئاوەڵناو وەك کەرەستەی فەرهەنگی و سینتاکسی لە شێوەزاری هەورامیدا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.
16. عەبدولواحید موشیر دزەیی (2009)، واتاسازی، هەولێر.
17. فەرەیدون عەبدول بەرزنجی (2015/12/20)، چاوپێکەوتن.
18. ڤیان ئیبراهیم عەلی (2008)، تایبەتێن هەڤالناڤی د زمانێ کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی دهۆك، دهۆك.
19. ك.ك. کوردۆیێڤ (1982)، ڕێزمانی کوردی (بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجی و سۆرانی)، و/ لە ڕوسییەوە: د. کوردستان موکریانی، هەولێر.

20. محەمەد ئەمین هەورامانی (1973)، سەرەتایەك لە فیلۆلۆژی زمانی کوردی، بەغدا .

512 محەمەد مەعروف فەتاح (1990)، هەندێك تێبینی دەربارەی ئاوەڵناو لە کوردیدا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ(125).

22. محەمەد مەعروف فەتاح (2010)، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

23. محەمەد مەعروف فەتاح و صباح ڕەشید (2006)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی، چاپی یەکەم، هەولێر.

24. محەمەد عەبدولفەتاح سەعید (2014)، ئاوەڵناوی کوردیی لەنێوان تیۆری و تایبەتییەکانیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی (B).

25. مصگفی محمد کریم زەنگەنە (2001)، ڕەنگ لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

26. نوری عەلی ئەمین (2014)، ڕێزمانی کوردی، چاپی سێیەم، چاپخانەی منارە، هەولێر.

27. همزە حسین حمە (2011)، تەمومژی لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی کۆیە.

28. هیدایەت عەبدوڵڵا محەمەد (2003)، ڕێککەوتنی واتایی ناو و ئاوەڵناو لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

29. یوسف شەریف سەعید (2013)، کرداری لێکدراو، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

ب- بە زمانی عەرەبی:

30. ابراهیم انیس (1957)، من اسرار اللغة، المكتبه انجلو المصرية، القاهرة.

31. روبرت دی بوجراند (1998)، النص والاخطاب والاجراء، ت/تمام حسان، الطبعة الاولى، القاهرة.

32. محمد محی الدين (2008)، التحفة السنية.

پ- بە زمانی ئینگلیزی:

33. David Crystal (2004), Encyclopedia of the English Language, Second Edition .Uk.

34. R.M.W. Dixon (2004), Adjective Classes in Typological Perspective, Oxford University Press .

35. .... (1977), Where Have All Adjective Gone, Berlin.

36. Fatima Hassan Pirot (2009), Adjective Complementation in English and Central Kurdish, M.A, Salahaddin University.

37. Gorge Yule (1979), The Structure of Language, Second Edition, Cambridge University Press.

38. Jon Lyon (1968), Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge, Cambridge University Press.

39. Nidham Sheet H-Altaee (2005), The Syntax and the Semantic Of the Adjective in English.

40. Pernilla Hallonsten (2009), On the Universality and Variation of the Adjective Category.
41. Roger Stone (2010), An Automated Template Approach to Morphology and Syntax Description for Ayta Abellen (Using Flex and Paws), M.A. In Applied Linguistics, Faculty of the Graduate Institute of Applied Linguistics.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 233 – 253
http://www.ijoks.com

Morphosyntactical Representation in Kurdish Language

***Abduljabar Mustafa MAROOF* [1] *& Sazan Zahir SAEED* [2]**

Received: Nov 30, 2017 **Reviewed**: Dec 31, 2017 **Accepted**: Jan 08, 2018

Abstract

This study entitled (Morphosyntactical Representation in Kurdish Language) is an attempt to identify those mechanisms that produce morphosyntactic units. This is by showing the the steps of building the project and how they are applied based on theories that govern syntactic connections. From this perspective, the study uses the examples and their analyses as experimental evidence to answer these questions: does morphosyntax as a pre-sentence manifestation project need to pass all the syntactic and semantic components the way a sentence project needs to? Or is it a different syntactically produced project? By syntactic and semantic components, it is meant those that are there within Projection Principle and Extended Projection Principle.

Keywords: Morphosyntax, Projection, Deletion Rules, Copy, Movement, Semantic Selection

Recommended citation:

Maroof, A. M. & Saeed, S. Z. (2018). Morphosyntactical representation in Kurdish Language. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 233 –253. DOI: 10.21600/ijoks.383403

[1] Asst. Prof. Dr., Department of Kurdish Language/ College of Language/ Language & Humanities/ University of Sulaimani. Kurdistan Region - Iraq. E-mail: **abduljabar.maroof@univsul.edu.iq**

[2] Teacher- Phd Student. Department of Kurdish Language/ College of Language/ Language & Humanities/ University of Sulaimani. Kurdistan Region - Iraq. E-mail: **sazan.mohammad@univsul.edu.iq**

نواندنی مۆرفۆسینتاکسیی لە زمانی کوردییدا

پ.ی.د.عەبدولجەبار مستەفا مەعرووف_سەرپەرشت
زانکۆی سلێمانی/ سکوڵی زمان
بەشی کوردی

م. سازان زاهیر سەعید_خوێندکاری دکتۆرا
زانکۆی سلێمانی/ سکوڵی زمان
بەشی کوردی

پێشەکیی:

ئەم لێکۆڵینەوەیە، تایبەتە بە (نواندنی مۆرفۆسینتاکسیی لە زمانی کوردییدا)، تێیدا ئەو هەنگاوانە تیشکیان دەخرێتەسەر، کە لە بەرهەمهێنانی پرۆژە پاش_ڕستەییەکانی زمانی کوردییدا وەك لێکەوتەی پرۆژەیەکی ڕستەیی، دەگیرێنەبەر. لەمەشەوە پەیوەندیی دروستەیی نێوان سەرو تەواوکەرەکان پەیوەست بە (پێدانی دۆخ، ئاڕاستەی دۆخ، جێکەوتە، پارامیتەر)ەوە دیاریدەکرێن، بەوپێیەی لە پرۆژەی مۆرفۆسینتاکسدا، پێشبینیی گۆڕانی پەیوەندییەکان دەکرێت بەبەراورد لەگەڵ پرۆژەی سینتاکسیی ڕستەدا، لەبەرئەوەی لە مۆرفۆسینتاکسدا، گشت هەنگاوەکان لە چوارچێوەی ڕێسای پرۆژەسازدانی فراوانکراودا ڕوودەدەن، بەوەش کردارەکان نواندنێکی سینتاکسیی جیاوازیان دەبێت. گرنگە ئەوەش بگوترێت، لێکۆڵینەوەکە بەپێی یاساکانی گواستنەوەو کۆپیکردن، کردەی لابردن Deleteو جوڵاندنەکان Movement بەسەر ئارگومێنتە خورتییەکانی ڕستەدا جێبەجێدەکات، چونکە ئەو یاسایانە سەنگی مەحەکن‌و جڵەوی پرۆژەی مۆرفۆسینتاکسیان گرتووە.

1/1 پێکهاتەی مۆرفۆسینتاکسیی:

دروستەی مۆرفۆسینتاکس نواندنێکی مۆرفۆلۆژییانەی سینتاکسەو بەشێکە لە مۆرفۆلۆژیی کرداری سینتاکسیی، بەوپێیەی بەهۆی نیشانەکانی ڕێککەوتنەوە ڕوودەدات[i]. مۆرفۆسینتاکس نواندنی پێکهاتە سینتاکسییەکانە، واتە لە پێکهاتەیەکی سینتاکسیی دیکە دەکەوێتەوە، نەك ئەوەی خودی خۆی، کەرەستەکانی ڕاستەوخۆ لە فەرهەنگەوە وەربگرێت، هەربۆیە هەنگاوەکانی پێکهاتەیەکی سینتاکسیی نابڕێت، بەڵکو لە پێواژۆکانی پاش سینتاکس/ ڕستەوە بەرهەمدێت، بەجۆرێك بەرهەمی سەرە ئەرکییەکانەو لە چێوەی ڕێسای پرۆژەسازدانی فراوانکراودا ڕۆدەنرێت. بۆ نموونە هەریەك لە نیشانەکانی (م_مان)، کە لە پرۆژەکانی ڕێککەوتندا دەردەکەون، لە مۆرفۆسینتاکسدا نواندنێکی بچووکتری ئەو جێناوە سەربەخۆیانەن، کە لە سینتاکسدا گۆکردنی بکەرییان هەن‌و لە پێکهاتەی (3)دا دەخرێنەگەڕ، بڕوانە هەنگاوەکانی بەرهەمهێنانی پێکهاتە سینتاکسییە جیاوازەکان لە هێڵکاریی(1)دا، کە خۆی لە شکانەوەی سینتاکسییانەی توخمە فەرهەنگییەکان X^0 دا دەبینێتەوە.

بەپێی هێڵکاریی (1)، سەرە ئەرکییەکان، کە مۆرفیمەکانی ڕێککەوتنن، پاش گواستنەوەی کەسی بکەریی بۆ Spec ی فریزی ڕێککەوتن، دەردەکەون، بەهۆی ئەو گواستنەوەیەشەوە، کە پەیکاڵی a بجوڵێنەیە بۆ زمانی کوردیی، ڕستەی کوردیی بەرهەمدێت. ڕستە، کە هەنگاوی سینتاکسیی پەیوەست بە دروستەوە هەروەها قۆناغی واتایی تایبەت بە خۆی بڕیوە، دەبێتە دوا نواندنی خورتیی پێکهاتە سینتاکسییەکان (بڕوانە نواندنی خورتیی سینتاکسیی پێکهاتەی (5))، بەڵام هەرچیی نواندنێك لە پاش ئەو دروستە خورتییەوە دەربڕدرێت، دەبێتە نواندنێکی سەرپشکیی سینتاکسییانە، کە توێژینەوەکە خۆی بە نواندنی دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکانەوە خەریکدەکات (بڕوانە هێڵکاریی (4))، کە تێیدا جێکەوتە سینتاکسیی‌و مۆرفۆسینتاکسییەکانی ئارگومێنت‌و ئارگومێنت_داواکەرەکان پەیوەست بە دوو نواندنی جیاوازەوە، دەستنیشانکراون.

هێڵکاریی (1)

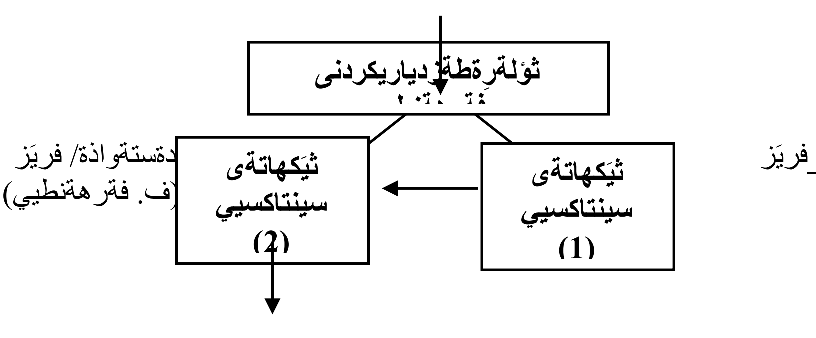

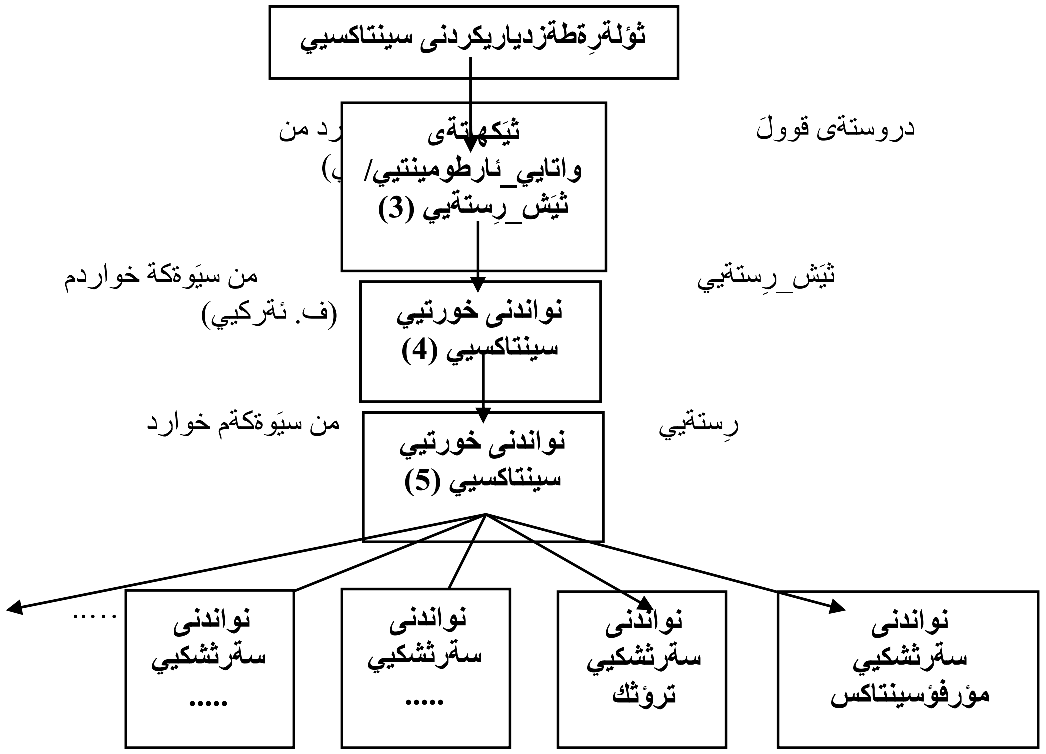

مۆرفۆسینتاکس پڕۆژەی مۆرفیمی ڕێککەوتنە[ii]. مۆرفیمەکانی ڕێککەوتن هاوسەنگیی نێوان سینتاکس‌و مۆرفۆسینتاکس پەیوەست بە پارامێتەرو دۆخ‌و دروستەی ئارگومێنتەوە ڕادەگرن (بڕوانە پارەکانی دواتر)و واشدەکەن، هەردوو پڕۆژەکە بەرهەمبێن‌و بەوەش سەرەوەی پڕۆژەکە دەگرن (بڕوانە هێڵکاریی(2)). واتە گەر زمانی کوردیی، پێڕەوی ڕێککەوتنی نەبووایە، ئەوا هەریەك لە گواستنەوە خورتیی‌و سەرپشکییەکانی بەرهەمنەدەهاتن. دروستەی مۆرفۆسینتاکس، بە بوونی دروستەیەکی سینتاکسیی لە چەشنی ڕستەوە پەیوەستە، کە تێیدا هەر ئارگومێنت/ کەتیگۆرییەکی سینتاکسیی، بەپێی ڕۆڵە واتاییەکانیان لە جێکەوتەی سینتاکسیی خۆیاندا گۆکردنیان دەبێت، بەوەش وەك پێشتر خرایەڕوو، ڕستە لەڕووی پێداویستییە سینتاکسیی‌و سیمانتیکییەکانەوە (بڕوانە پاری (5/1))، دروستەیەکی تێرو بێکەموکوڕییە، هەربۆیە خاوەنی پێکهاتەی سینتاکسیی‌و واتایی خۆیەتی. لێرەدا پرسیارێکی گرنگ دێتەئاراوە، ئەویش ئەوەیە، ئایا مۆرفۆسینتاکس نواندنێکی مۆرفۆلۆژییانەی سینتاکسە؟ یان بە پێڕەوێکی سەربەخۆو جیاواز دادەنرێت؟

دەستخستن‌و گەیشتن بە وەڵامێکی دروست‌و گونجاو بۆ پرسیارێکی لەو جۆرە، پێویست بە هێنانەوەی نموونەو داتاو پاشان شیکردنەوەیان دەکات. لەم ڕووەوە، ئەگەر کار بەو بۆچوونە بکەین، کە مۆرفۆسینتاکس نواندنی کەتیگۆرییە سینتاکسییەکانی ڕستەیە بە مۆرفیم[iii]، ئەوا بۆچوونەکە ئەو مەرجە دەسەپێنێت، کە دەبێت لەبری هەر کەتیگۆرییەکی دەرنەبڕراو، مۆرفیمێك لەجێگەی دابنرێت/ کۆپیبکرێت[iv] (بڕوانە (1)). پەیوەست بەمەوە، بەوپێیەی ڕەگی کردار V^0، سەری ڕێزمانیی حوکمکەرەو لە سینتاکسدا هەڵاوێرکردنی سیمانتیکیی‌و پۆلەڕەگەزیی بۆ تەواوکەرەکەی دەکات، بوون‌و هێشتنەوەی لەناو دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا خورتییە. لەو ڕوانگەیەشەوە، کە ڕەگ V^0 هەڵگری واتای سیمانتیکیی کردارە، وەك توخمێکی فەرهەنگیی، جڵەوی هەردوو پڕۆژەی سینتاکسیی ڕستەو مۆرفۆسینتاکسیشی گرتووە، بەڵام لەبەرئەوەی V^0 بەتەنها پڕۆژەسازدەری ڕستە نییە، بۆیە نەك ڕەگ، تەنانەت فرێزی کرداریی بێ تاف VPیش، کە پڕۆژەی ڕەگە، بە تەنها ڕێگەپێدراو نییە، بەڵکو بۆ TP، گۆکردنی تەواوکەرێکی سینتاکسیی دەبێت، کەواتە TP یش لەناو دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا، هاوشێوەی پڕۆژەی سینتاکس، فرێزێکی هەبووەو ڕوودەداتەوە، هەر لەبەر ئەو هۆیەیە، هەرچیی کەتیگۆرییە دەرنەبڕراوەکانی بکەرو بەرکارە، پاش کۆپییکردن‌و جوڵاندنیان[v]، بە فرێزی تافەوە دەلکێنرێن، نەك بە فرێزی کردارییەوە، بەوەش مۆرفۆسینتاکس نواندنێکی سینتاکسییە لە ئاستی پڕۆژەسازدانی فراوانکراودا بەرهەمدێت، چونکە ڕێککەوتن، کە سەرێکی ئەرکییە، بونیاتیدەنێت.

1. ئەوان وانەکەیان خوێند. ← خوێندیان Ø.

ڕوونکردنەوەکانی سەرەوە جەخت لە ئەو ڕاستییە دەکەنەوە، کە هەرچەندە ڕەگ هەڵگری واتای کردارەو وەك بنەڕەتی پێکهێنانی دروستەی مۆرفۆسینتاکس گۆدەکات، بەڵام لەبەرئەوەی بەپێی ئەو ویست‌و ناواخنە فەرهەنگییەی، V^0 وەك توخمێکی فەرهەنگیی پڕۆژەسازدەر هەیەتی، تەواوکردن‌و دەستەبەرکردنی واتاکەی، وابەستەی تەواوکەر_ئارگومێنتەکان_یەتی، بۆیە هەبوونی کۆپیی ئارگومێنت_داواکراوەکان لەتەك سەرە ڕێزمانییەکەی ڕەگدا،

مەرجی سینتاکسییانەو سیمانتیکییانەی ڕوودانی دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکە دەبێتو تێردەکات.

دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکان وەك قۆناغێکی پاش_ڕستەیی (pre-sentence)، لێکەوتەی پڕۆژە سینتاکسییە_ڕستەییەکانن‌و لەوانەوە بەرهەمدەهێنرێن، بەوەش "مۆرفۆسینتاکس ئاستێکی ڕووکەشی دروستەی ڕستەیە، ئەوەش وادەکات توخمەکانی پەیکاڵی دروستەی ڕستە/ AGRP بن"[vi]، واتە هاوشێوەی ڕستەی سینتاکسیی، مۆرفۆسینتاکسیش پڕۆژەی ڕێککەوتنەو ڕێککەوتن حوکمیدەکات/ سەرەوەی پڕۆژەکە دەگرێت (بڕوانە هێڵکاریی (2)). ئەوەش دەیسەلمێنێت، کە (ا) مۆرفۆسینتاکس نواندنی پڕۆژەی سینتاکسە، واتە نواندنی ئەو کەتیگۆرییانەی، هەبوونیان لەناو وەچەپێکهاتەکانی ڕستەدا گرنگەو خورتیین[vii]، لەمەشەوە وا گریمانەدەکرێت، هەردوو پڕۆژەکە لەڕووی پۆلەڕەگەزو هەبوونی جێکەوتەو پارامیتەریشەوە، چوونیەکو هاوتابن. (ب) ناتوانرێت پێشبینیی ڕاڤەکردنێکی واتایی دروست بۆ دروستەیەکی مۆرفۆسینتاکسیی بکرێت، ئەگەر سینتاکسییانەو سیمانتیکییانە بۆ کەتیگۆرییە سینتاکسییە دەربڕراوەکان نەگەڕێنرێنەوە (بڕوانە پاری (5/1))، هەربۆیە سینتاکس بە بنەماو مەرجەعی بەدەستهێنانەوەی تەواوی واتاو زانیارییە هەڵگیراوەکانی نێو دروستەی مۆرفۆسینتاکس هەژماردەکرێت. بە دەربڕینێکی دیکە، هەڵهێنجانی واتای مۆرفۆسینتاکس بە ئەو زانیارییانەوە بەندە، کە لە دروستەی ڕستەدا بەهۆی پۆلەڕەگەز/ کەتیگۆرییە سەربەخۆکانەوە دەگەیەنرێن، بەوەش دروستەی مۆرفۆسینتاکس سیمانتیکییانە پەیکاڵی ڕستە لێبەرهەمهێنراوەکەی دەبێت، بەپێچەوانەوە، بەبێ گەڕانەوە بۆ پێشینەی زانیارییەکانی پڕۆژە سینتاکسییەکەی ڕستە، چاوەڕواندەکرێت، چەند وێناو ئەگەرێگ بۆ لێکدانەوەی واتایی دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکە لەئارادابێت، بڕوانە (2)و ئەگەرە واتاییەکانی لە (3)دا.

2. بینیمن[viii].

3_ ا. من ئێوەم بینی.

ب. من ئارامو شیرینم بینی.

پ. من تۆو ڕۆژانم بینی.

ت. من مامۆستاکانم بینی.

ج. من هاوڕێکانم بینی.

ح. من خزمەکانم بینی.

4_ ا. خواردتان؟

ب. ئێوە مزرەسێوەکانتان خوارد؟

هێڵکاریی(2)

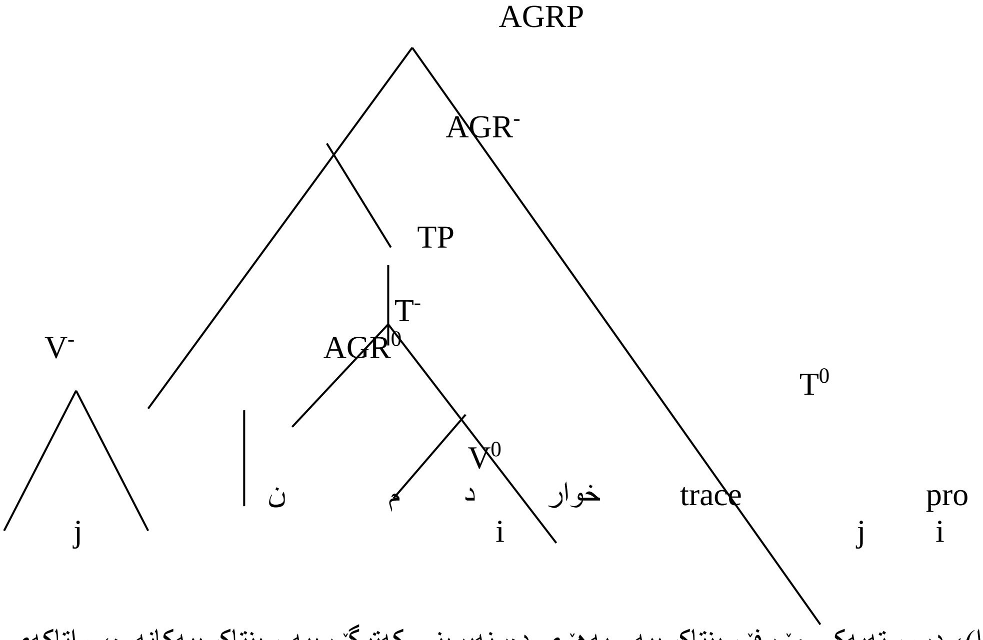

(4_ا)، دروستەیەکی مۆرفۆسینتاکسییەو بەهۆی دەرنەبڕینی کەتیگۆرییە سینتاکسییەکانەوە، واتاکەی تەمومژاوییەو ناڕوونە، بۆیە ڕاڤەکردنی واتاکەی بۆ گوێگر، جارێکی دیکە پێویستی بە داڕشتنەوە، یان گەڕانەوە بۆ بونیاتی ئەو دروستە سینتاکسییە هەیە، کە دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەی لێبەرهەمهێنراوە، هەروەك ناتوانرێت بێ بوونی (4_ب)، پەی بە ئەو زانیارییە واتاییە ببرێت، کە لەناو دروستەی (4_ا)دا هەڵگیراوە، ئەمەش بە خشکەیی ئەوە دەردەبڕێت، کە مۆرفۆسینتاکس ئەگەرچیی بنەماکەی دروستەیەکی سینتاکسییە، بەڵام بەهۆی نواندنی مۆرفۆلۆژییانەی کەتیگۆرییەکانەوە، لەڕووی سیمانتیکەوە دروستەیەکی کەمزانیارییەو نرخو بەهای واتایی، بە ئەندازەی دروستە سینتاکسییەکە تێر نییە، مەگەر بە پێشینەی زانیارییە سینتاکسییەکەوە گرێبدرێتەوە، بۆ نموونە دروستەیەکی وەك (5_ا) لەڕووی بەهای واتاییەوە پەیکاڵی (5_ب) نییە، بەڵکو لە (5_ا)دا زانیارییەکان دیسپلینکراون، واتە هەر زانیارییەکی

ئاشكرای پۆلەڕەگەزیی، بە شاراوەیی لەناو مۆرفیمێكدا هەڵگیراوەو نوێنراوە، ناڕوونییەكەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، كە كۆپییكردنی هەر كەتیگۆرییەكی سینتاكسیی، بەهۆی هەمان فۆڕمی وەكیەكو لەیەكچووی نیشانەكانی ڕێككەوتنی (م_مان)، (م_ین)ەوە ڕوودەدات، كە جگەلە فیچەرەكانی كاتو كەس، بواریان بۆ گرتنەوەو خستنەڕووی جۆراوجۆریی فیچەرو زانیارییەكانی ناواخنی ئارگومێنتە بنەڕەتییەكەیان نییە.

5_ ا. ڕواندمن.

ب. من نەمامەكانم ڕواند.

سەرنجدان لە نموونەكانی (2_5)، ڕێگە بۆ هەڵهێنجانی ئەو ئەنجامە خۆشدەكەن، كە واتای دروستەیەكی مۆرفۆسینتاكسیی، لەڕێی ماركەلێدانی سینتاكسییەوە بەدەستدەهێنرێتەوە. بەجۆرێك ئەم كردەیە، ماركەلێدانی پۆلەڕەگەزیی بۆ نیشانەكانی ڕێككەوتن دەستەبەردەكات، كە بە بەرجەستەكردنەوەی ئارگومێنت/ كەتیگۆرییە سینتاكسییەكە هەبووەكەیەوە پەیوەستە، بەوەش ئەمجۆرەی ماركەلێدان، وەك (5_ب) نیشانیدەدات، لەڕێی دووبارە دەربڕینەوەی دروستەی DP یە دەرنەبڕراوەكانەوە جێبەجێدەكرێت، چونكە نیشانەكانی ڕێككەوتن، دەبنە كۆد بۆ پۆلەڕەگەزی جیاواز بە فیچەری جیاوازەوە، بۆیە هەر بەهۆی ماركەلێدانی سینتاكسیی كەتیگۆرییە جیاوازەكانیشەوە ئەو كۆدانە دەكرێنەوە، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، كە هەر نیشانەیەكی ڕێككەوتن، خاوەنی پێشینەیەكی زانیاریی دیاریكراوە لە فۆڕمی دروستەیەكی سینتاكسیی_واتاییدا، بەوپێیەی لە پێكهاتە سینتاكسییو سیمانتیكییەكاندا هەڵاوێركردنی سینتاكسییو واتاییش بڕێنرانەوە، هەربۆیە "كۆدەكە، ئەگەر لای قسەكەر ماركەلێدراو بێت، ئەوا لای گوێگر لێكدانەوە واتاییەكەی یەكسان دەبێت"[ix]، بەمەش لەلایەك DP یە بەرجەستەكراوەكە لەسینتاكسدا هاوتاو پەیكاڵی نیشانە مۆرفۆسینتاكسییەكەی دەبێتو لەلایەكی دیكەشەوە، سینتاكسییانە هەمان نیشانەیان دەبێت/ هاونیشانە دەبن.

2/1 پێكهاتەی سینتاكسیی پەیوەست بە پۆلەڕەگەزەوە:

ئەگەر مۆرفۆسینتاكس نواندنێكی مۆرفۆلۆژییانەی كەتیگۆرییە سینتاكسییەكان بێت، ئەوكات وەك لە پاری پێشوودا خرایەڕوو، بۆ دەستخستنی پڕۆژەی مۆرفۆسینتاكس، هەبوونی دروستەی ڕستەیەكی بێكەموكوڕیی، گرنگو خورتییە، كە تێیدا پێداویستیی ڕەگی كردار وەك سەرێكی فەرهەنگیی پەیوەست بە پۆلەڕەگەزەوە جێبەجێبووبێت، بەوەش بەپێی چەشنی كردارەكە، بۆ هەر پۆلەڕەگەزێك، گۆكردنێكی جیاواز لەئارادایە، لەلایەك پەیوەست بە جێكەوتەوەو لەلایەكی دیكەشەوە پەیوەست بەو دۆخە ڕێزمانییەوە، كە پێیدەدرێت. بەمۆرفیمكردنی ئەو پۆلەڕەگەزانە بەهۆی نیشانەكانی ڕێككەوتنەوە، بەواتا گۆكردنی مۆرفیم/ نیشانەكانی ڕێككەوتن وەك ئەلتەرناتیڤی پۆلەڕەگەزە سینتاكسییە دەرنەبڕراوەكان لە ڕستەدا، ئەمەش وادەكات پۆلەڕەگەزەكانو مۆرفیمە لەبریدانراوەكانیان لە دابەشبوونێكی تەواوكەرانەدا بن، چونكە هەردووكیان بۆ گەیاندنی هەمان ناوەڕۆكو واتا، لە دروستەی ناوەكیی جیادا[x] گۆدەكەن.

لەم ڕوانگەیەوە، بۆ جێبەجێبوونی پێویستییەكانی دروستەیەكی مۆرفۆسینتاكسییو بونیاتنانی، هەنگاوی یەكەم بە دەرنەبڕینی ئارگومێنت/ كەتیگۆرییە سینتاكسییە خورتییەكان لەناو هەردوو وەچەپێكهاتەی بكەرو كرداردا دەنرێت، ئەم هەنگاوەش بەپێی یاساكانی دەرنەبڕین Deletion Rules، ڕوودەدات. لە هەنگاوی دووەمیشدا پەیوەست بە تیۆری كۆپییەوە، لەبری هەر كەتیگۆرییەكی سینتاكسیی دەرنەبڕراو، مۆرفیم _نیشانەی ڕێككەوتن_ لەجێكەوتەكەی دادەنرێت (بڕوانە (6))، واتە "دەبێت لە شوێنی فرێزەناوییە لابراوەكە كۆپییەك بەجێبهێڵرێت، مۆرفۆسینتاكسی زمانی كوردیی پەیكاڵی ئەو وەچەتیۆرەیەو لابردنەكانی لە ڕێگای مۆرفیمەكانی ڕێككەوتنەوە جێبەجێدەكات"[xi]. كۆپییكردن لە جێكەوتەی كەتیگۆرییە دەرنەبڕراوەكان، بەهۆی نیشانەكانی (م_مان)، (م_ین)ەوە ڕوودەدات، بەوپێیەی نیشانەی دیسپلینكراون بەو ئەدگارە سینتاكسییە جۆراوجۆرانەی، بەهۆی فیچەرە واتاییەكانەوە لە (7)دا دەردەخرێن. لەو نێوەندەشدا، وەكیەكییو پەیكاڵیی كەتیگۆریی بكەریی[xii] و بەركاریی لەگەڵ نیشانەكانیاندا، بەهۆی ناوكۆیی فیچەرەكانی [كەس، ژمارە] وە بواریان بۆ دەڕەخسێت، بە دەربڕینێكی دیكە "جێناوە سەربەخۆكانی زمانی كوردیی هاوپێڕستی ئەو دوو دەستە كلیتیكەن، كە بەپێی جێكەوتە سینتاكسییەكان دەشكێنەوە"[xiii]، یان لە ڕاستیدا دەرفەتی دەرنەبڕینی ئارگومێنتەكانو دواتر جوڵاندنی جێگرەوەكانیان، لە دەستی كلیتیكەكان/ مۆرفێمەكانی ڕێككەوتندان، ئەویش بۆ پاراستنی پارامێتەرو ئاڕاستەكانی دۆخن. كەواتە نیشانەكانی ڕێككەوتن، بوار بۆ كردەی دەرنەبڕینی كەتیگۆرییەكان دەڕەخسێنن، چونكە بەپێی تیۆری كۆپیی، "فرێزێكی ناویی/ دیارخەریی لە ڕستەدا، لەڕووی سیما ڕێزمانییەكانی (كەسو ژمارە، یان ڕەگەز)ەوە كۆپی دەكرێتو لە جێكەوتەیەكی تردا دەردەكەوێت، كە دەبێتە جێگری فرێزەكە"[xiv]، ئەوەش لەسەر بنەمای زانیاریی كۆن/ پێشتر ڕوودەدەن، ئەگینا مۆرفێمەكانی ڕێككەوتن لەدروستەی مۆرفۆسینتاكسدا پەیوەست بەو زانیارییانەوە، لەڕووی واتاوە ناڕوونن. پاشان جوڵاندنی[xv] نیشانەی كەتیگۆرییە كۆپییكراوەكان لەلای ڕاستەوە بۆ لای چەپی فرێزی تاف ڕوودەداتو بە TP یەكەدا هەڵدەواسرێن، ئەویش لەبەرئەوەی مۆرفێمەكانی ڕێككەوتن لە زمانی كوردییدا دەوروبەری مۆرفۆلۆژیی كردارەكانن. بڕوانە هێڵكاریی (3)، كە هەنگاوەكانی بەرهەمهێنانی دروستەی مۆرفۆسینتاكس پێشنیازدەكات.

6_ ا. <u>مـن</u> <u>جـلــەكانـ</u>ـــــم شت.

ب م ن شت
کۆپیی کەتیگۆریی کۆپیی کەتیگۆریی
دەرنەبڕراوی بکەریی دەرنەبڕراوی بەرکاریی

پ. trace pro شتمـــــن. (لکاندنی نیشانە)
j i j i

7. /م_مان/، /م_ین/
+ سەری ئەرکیی
+ نیشانەی کەس
+ نیشانەی دۆخ/ نیشانەی ڕێککەوتن
+ پارێزەری ئاڕاستەی دۆخ
+ ژمارە
+ پارێزەری پارامیتەر

هێڵکاریی (3)

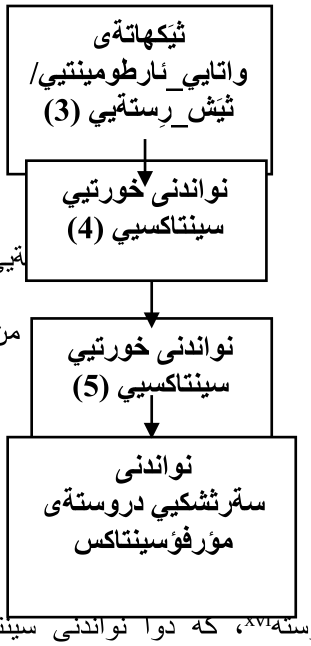

من سێوەکان

خواردم (ف. ئەرکیی)

من سێوەکانم خوارد.

بەپێی هێڵکاریی (3)، دروستەی ڕووکەشی ڕستە[xvi]، کە دوا نواندنی سینتاکسییە (بڕوانە نواندنی خورتیی سینتاکسیی (5)ی هێڵکارییەکە)، دەستپێکی هەنگاوەکانی بەرهەمهێنانی دروستەی مۆرفۆسینتاکس دەبێت، چونکە پاش ڕوودانی گواستنەوەکان لە دروستەی قووڵەوە بۆ دروستەی ڕووکەش و بونیاتنانی پرۆژەی ڕستە، بە چەند هەنگاوێك نەخشە بۆ بەرهەمهێنانی پرۆژەی پاش_ڕستەیی post sentence مۆرفۆسینتاکس دەکێشرێت. بنەڕەتی بەرهەمهێنانی دروستەکەش، پاش دەرنەبڕینی کەتیگۆریی خورتیی لە سینتاکسدا، پابەندی جێبەجێکردنی بنەماکانی تیۆری جوڵەی کۆپیی[xvii] دەبێت لای چۆمسکیی Chomsky's copy theory of movement، کە تیۆرەکە، جوڵە بە ئۆپەراسیۆنێکی ئاوێتە لە هەردوو وەچە ئۆپەراسیۆنی دەرنەبڕین و کۆپییکردن دادەنێت[xviii]. هاوکات جوڵاندن "کردەیەکە تێیدا پێکهاتەیەك بەهۆی کۆپییکردنییەوە، لەجێکەوتەکەی خۆی لادەبرێت _دەجوڵێنرێت_ displaced و جێکەوتەیەکی تر لە دروستەکەدا دەگرێت"[xix]، بۆ ئەم بنەمایەش، ئەو مەرجە سینتاکسییە لەئارادایە، کە دەبێت نیشانە لەبریدانراوەکان/ کۆپییکراوەکان لەگەڵ جێکەوتەی بنەڕەتیی ئارگومێنتە دەرنەبڕراوەکانیاندا (pro، trace)[xx]، هاونیشانەبن (بڕوانە (8))، لەمەوە جوڵەی کەتیگۆرییە دەرنەبڕراوەکان بە نیشانەکانی ڕێککەوتنەوە پەیوەستن، چونکە نیشانەکانی ڕێککەوتن ئەلتەرناتیڤی ئەو کەتیگۆرییانەن و هەر ئەوانیش دەرفەتی دەرنەبڕین و جوڵاندنیان بۆ دەڕەخسێنن.

8_ ا. من هاوڕێکانم بینی.
ب. trace pro بینیـــمــــن.

j i j i

وێڕای جیاوازیی سینتاکس‌و مۆرفۆسینتاکس لەڕووی دروستەی ناوەکیی‌و جێکەوتەوە، دەتوانرێت دروستەکان بەهۆی هاونیشانەکردنەوە هاوتابکرێنەوە، تاوەکو ڕێککەوتن لەنێوان جێکەوتەی کەتیگۆرییە سینتاکسییە دەرنەبڕراوەکەو کۆپییەکەیدا ڕووبدات. لەلایەکی دیکەشەوە بەو هۆیەوە، کە لە سینتاکسدا کرداری فەرهەنگیی، ئارگومێنت_داواکەرەو ئارگومێنت_داواکراوەکەش جێکەوتەی ڕاستی کرداره فەرهەنگییەکە دەگرێت، پارامێتەری هاوسێیەتیی Subjucency Parameter لەنێوان کرداری فەرهەنگیی‌و بەرکاردا دروستدەبێت، کەچیی لە مۆرفۆسینتاکسدا وەك لە سەرەوە خرایەڕوو، جوڵاندنی کۆپیی ئارگومێنتە دەرنەبڕراوەکان بۆ جێکەوتەی چەپی کرداره تافدارەکە، دەبێتەهۆی تێکچوونی پارامێتەری هاوسێیەتیی نێوان سەرو تەواوکەر، تێکچوونی ئەم پەیوەندییەش، لەڕێگای هاونیشانەکردن‌و ڕێککەوتنەوە چارەسەردەکرێت/ ڕێگادانی بۆ دەستەبەردەکرێت، چونکە بەهۆیانەوە دەستەبەری بنەمای سینتاکسیی زمانی کوردیی دەکرێت، کە خۆی لە ئاڕاستەو پارامێتەری سەری ڕێزمانییدا دەبینێتەوە.

ڕوونکردنەوەی داتا سینتاکسیی‌و مۆرفۆسینتاکسییەکان ئەو ڕاستییە دەخەنەڕوو، کە هەردوو پڕۆژەی سینتاکس‌و مۆرفۆسینتاکس، بەرهەمی هەمان توخمی فەرهەنگیی ڕەگن، چونکە لە هەردوو پڕۆژەکەدا ڕەگ بە هەمان فۆڕمەوە پارێزراوە، بەڵکو پێواژۆی لەبرییدانان لەڕێی نیشانەکانی ڕێککەوتنەوە، جێکەوتەی ئارگومێنتەکانی (بکەر)، یان (بکەر، بەرکار) دەگرێتەوە، هەروەکچۆن لە دروستە سینتاکسییەکەدا ڕەگ V^0 بەرکار هەڵوێردەکات‌و دواتریش کرداره سینتاکسییەکەی TP بکەری ڕستەکە دیاریدەکات، ئاڕاستەی هەردوو هەڵوێرکردن Selection ەکەش پەیوەست بە تیۆری دروستەی ئارگومێنتەوە، بەرەو لای ڕاست دەبێت، لە مۆرفۆسینتاکسیشدا وابەستەیی نیشانەکان بە جێکەوتەی کەتیگۆرییە دەرنەبڕراوەکانیانەوەو ڕێککەوتنیان، هەر بەرەو لای ڕاست دەبێت.

3/1 پارامیتەر لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا:

ئەگەر ڕوودانی مۆرفۆسینتاکس ئەنجامی دەرنەبڕین‌و دواتر جوڵاندنی کەتیگۆرییە سینتاکسییە بەمۆرفیمکراوەکان/ نیشانەکانی ڕێککەوتن بێت، ئەوا پێشبینییدەکرێت بەهۆی کردەی جوڵاندنەکەوە، دروستە بەرهەمهاتووەکە دروستەیەکی پارامێتەر_جیاواز بێت، ئەگەرهاتوو چارەسەرنەکرێت، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە سەرەوڕیزبوونی مۆرفیمەکان لەناو دروستەی مۆرفۆسینتاکسداو پەیوەست بە کرداره تافدارەکەوە، گۆڕانیان بەسەردا دێت، بەوپێیەی لە سینتاکسدا کەتیگۆریی بەرکار، ئارگومێنت_داواکراوی ناوەکیی فرێزی کرداریی‌و بەوەش مەودای ڕوودانی، چوارچێوەی VP دەبێت، کە پەیوەندیی هاوسێیەتیی لەگەڵ فرێزی تافداردا دروستدەکات، هەرچیی ئارگومێنتی دەرەکیی بکەریشە، جێکەوتەی دەرەوەی فرێزی کرداریی دەگرێت، کەچیی پارامێتەری دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکە بەو جۆره دەبێت، کە نیشانەی ڕێککەوتنی بکەریی، ڕاستەوخۆ بەدوای فرێزی تافداو نیشانەی بەرکاریش، جێکەوتەی دوای نیشانەی بکەریی _جێکەوتەی کۆتایی دروستەکە_ دەگرێت[xxi]. چۆنێتیی سەرەوڕیزبوون‌و بەدوایەکداهاتنەکەش، لە (1)دا شێوازبەنددەکرێت.

(1)_ کرداری تافدار (فرێزی تاف) + نیشانەی ڕێککەوتنی بکەریی + نیشانەی بەرکار

شیکردنەوەکان لەلایەك ئەو ڕاستییە دەخەنەڕوو، کە نیشانەکانی ڕێککەوتن لەبەرئەوەی مۆرفیمی بەندی ڕێزمانیین، دەبێت سروشتێکی لکاویان هەبێت، چونکە وەك گوترا، کرداره تافدارەکە ناتوانێت بەبێ بوونی نیشانەی بکەر، یان بکەرو بەرکار (ئەگەر کردارەکە تێپەڕ بوو) گۆکردنی هەبێت، لەبەرئەوەی پێداویستییە جێبەجێبووەکەی لە سینتاکسدا بۆ نەگوێزراوەتەوە، بۆیە دروستەکە کەموکوڕیی دەبێت‌و ڕێپێنادرێت، تا ئەو کاتەی بۆ تەواوکردنی واتاکەی، لەگەڵ نیشانەکانی ڕێککەوتندا لەسنوری دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا ڕوودەدەن، بەمەش نیشانەکانی ڕێککەوتن دروستەکە تێردەکەن‌و دەرفەتی ڕوودان/ گۆکردنی بۆ دەڕەخسێنن. (بڕوانە هێڵکاریی (4))، کە تێیدا پارامێتەرو سەرەوڕیزبوونەکانی لە سینتاکس‌و مۆرفۆسینتاکسیشدا، خراونەتەڕوو.

هەر لەم ڕووەوە، گرنگە پەیوەست بە پارامیتەرەوە ئەوەش بگوترێت، جێکەوتەی ڕیزبوونی مۆرفیمەکان لەناو دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا جێگیرو نەگۆڕن، لەگەڵئەوەدا، کە دەتوانرێت لە سینتاکسدا ئاڵوگۆڕ لە جێکەوتەی ئارگومێنتەکاندا بکرێت، هەروەك لە دروستەی ڕستەی ترۆپکدا ڕوودەدات (بڕوانە (9_ب))، کە ترۆپکی ڕستەی (9_ا)ە، کەچیی مۆرفۆسینتاکسیی هەردوو ڕستەی (9_ا،ب)، هەمان دروستەی (9_پ)یان دەبێت، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە هەریەك لەو مۆرفیمانەی، دەبنە نوێنەری ئارگومێنت/ کەتیگۆرییە سینتاکسییەکان، هاونیشانە نیین، بەڵکو دوو دەستە کلیتیکی لەیەکجیان‌و پەیوەست بە نیشانەی دۆخی ڕێزمانییەوە، گۆکردنی جیاوازیان هەن، بۆیە پارێزگاریی لە جێکەوتەی ڕوودانیان دەکەن.

هێڵکاریی (4)

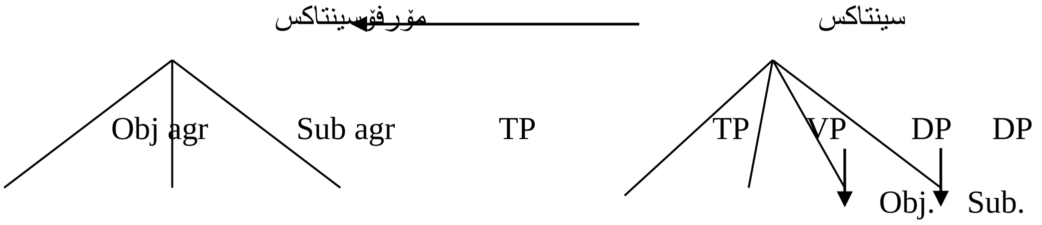

9_ا. من کتێبەکانم کڕی.
ب. کتێبەکان، من t کڕیمن.
پ. کڕیمن.

بەگوێرەی نموونەکان، لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا کرداری تافدار لە دوای خۆیەوە_ئاڕاستەی چەپی کردارەکە_، جێکەوتەی بەتاڵی بۆ نیشانەکانی ڕێککەوتن دەبێت، کە پاش جوڵاندنیان، دەبێتە جێکەوتەی گیرسانەوەیان، چونکە "بەبێ بوونی جێکەوتەی بەتاڵ، گواستنەوە ڕوونادات"[xxii]. ئەمەش لەکاتێکدایە، کە ڕستەی زمانی کوردیی، پەیڕەوی ڕێسای سەرکۆتایی دەکاتو بەوەش ڕەگی کردار بەپێی ویستە فەرهەنگییەی، لەپێش خۆیەوە جێکەوتەی بەتاڵی بۆ ئارگومێنت_داواکراوەکانی هەیە، بەمە جێکەوتەکانی لای ڕاستی کردارە فەرهەنگییەکە پڕدەکرێنەوە، کەچیی لە مۆرفۆسینتاکسدا بەهۆی جوڵاندنی کەتیگۆرییە بەمۆرفیمکراوەکانەوە، جێکەوتە بەتاڵەکانی چەپی TP یەکە بە نیشانەکانی دۆخی ڕێزمانیی ئارگومێنتە دەرنەبڕراوەکان پڕدەکرێنەوە، لێرەدا بۆئەوەی دروستەکە لەگەڵ سەرەوڕیزبوونی ڕستەی کوردییدا پێچەوانەنەبێتەوە، هاوکات جیاوازیی جێکەوتەی ئارگومێنت لەنێوان سینتاکسو مۆرفۆسینتاکسدا کاریگەریی لەسەر پارامێتەری مۆرفۆسینتاکسو لەوەشەوە ئاڕاستەی پێدانی دۆخ دروستنەکات، نیشانەکانی ڕێککەوتن وەکیەکییو هەمان ئاڕاستەیی بۆ کۆپیی کەتیگۆرییەکان دەڕەخسێنن، بەجۆرێك، کە ڕستەی زمانی کوردیی، سەرەوڕیزبوونەکەی پەیڕەوی ڕێسای سەرکۆتایی (بکەر_ بەرکار_ کردار) دەکات، کاتێکیش بەهۆی پێواژۆی کۆپییکردنەوە کردەی لەبریدانان بۆ کەتیگۆرییە سینتاکسییەکانی ڕستە دەکرێت، ئەوا مۆرفیمە لەبریدانراوەکان بەهەمان شێوەی ڕیزبوونی کەرەستە بۆدانراوەکانیان، لە دوای کردارە تافدارەکەوە بەدوای یەکدا دێن، واتە هەمان سەرەوڕیزبوونیان دەبێت، بەمەش هەروەك لە سەرەوە خرایەڕوو، سەرەتا نیشانەی ڕێککەوتنی بکەر، پاشان نیشانەی بەرکاری بەدوادا دێت (بڕوانە (10))، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە کەتیگۆرییەکانی (بکەر، بەرکار)ی ڕستە، بەشێوەی کەتیگۆریی سەربەخۆ بن، یان مۆرفۆلۆژییانە نوێنرابن، هەمان ئاڕاستەی ڕیزبوونیان هەن[xxiii]، بەمەش لەبەرئەوەی مۆرفۆسینتاکس نواندنێکی پاش_ڕستەیی سینتاکسە، کەواتە نیشانەکانی ڕێککەوتن تێیدا پارێزەری پارامیتەری ڕێککەوتن دەبن، بەو بەڵگەیەی، کۆتایی کردارەکە دەگرنو یاسای سەرکۆتایی پەیڕەودەکەن.

10. مـــن نامەکانـــم نووسی. ← نووسیـــمــــــن.
بکەر بەرکار TP TP ن.بکەر ن.بەرکار

جێکەوتەی ڕاستی TP جێکەوتەی چەپی TP

نیشانەکانی ڕێککەوتن ڕێگەنادەن دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکان بە کەموکوڕییەوە ڕووبدەن، بەڵکو ئەم نیشانانە دەبنە هۆکاری گۆکردنی دروستەیەکی پڕو تێروتەسەل، لەبەرئەوەی: (ا) پارێزەری پارامیتەرن، (ب) پارێزەری ئاڕاستەی پێدانی دۆخن، (پ) نیشانەی دۆخن. کەچیی وێڕای گۆکردنی نیشانەکانی ڕێککەوتن، گەر بڕوانینە مۆرفۆسینتاکسی ڕستەکانی (11)، کە کردارەکانیان ڕابردووی تێپەڕن، تێبینییدەکەین، دروستەیەکی جیاوازیان لەڕووی پارامیتەرەوە دەستخستووە، کە تێیدا گۆڕانکاریی لەسەرەوڕیزبوونی کۆپیی کەتیگۆرییە دەرنەبڕراوەکاندا ڕوویداوە، بەشێوەیەك چۆنێتیی بەدوایەکداهاتنی/ پارامیتەری مۆرفیمە لەبریدانراوەکانی ناو دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکە، هاوشێوەی سینتاکس لەجۆری (بکەر_بەرکار) نیین، بەڵکو بۆ (بەرکار_بکەر) گۆڕاون، بەمەش لەگەڵ سەرەوڕیزبوونە بنەڕەتییە سینتاکسییەکەیاندا پەیکاڵو وەکیەك نیین، بەڵکو پێچەوانەبوونەتەوە[xxiv]، چونکە سەرەتا نیشانەی ڕێککەوتنی بەرکاریی، پاشان نیشانەی ڕێککەوتنی بکەریی بە TP یەکەوە لکاوە، لەمبارەشدا پێچەوانەبوونەوەکە، پارامێتەری هاوسێیەتیی لە دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا بەبەراورد بە سینتاکس، بە پارێزراویی ناهێڵێتەوە، وەك دەبینین ئەم گۆڕانە تەنها لەو دروستە مۆرفۆسینتاکسییانەدا ڕوودەدات، کە لە ڕستەیەك کەوتوونەتەوە، بکەرەکەی کەسی سێیەمی تاك، یان کۆ بێت[xxv].

هەروەها بۆ ئەو کردارانەش، کە ڕانەبردووی تێپەڕن، هەمان سەرەوڕیزبوونیان دەبێت (بڕوانە (12)). پێویستە ئەوەش بگوترێت، پارامێتەر لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا بۆ هەموو ڕستەیەکی بکەر جیاواز هەر بەو جۆرە دەبێت، کاتێك کردارەکانیان ڕانەبردووی تێپەڕبن (بڕوانە (13)).

11_ا. ئەو موڵکەکانی فرۆشت. ← فر۶شتنـــی.
i j j i

ب. ئەوان منیان گەیاند. ← گەیاندمـــیان.
i j j i

12_ا. باخەوانەکە زەوییەکە دەکێڵێت. ← دەیـکێڵێت.
i j j i

ب. ئەوان دارەکان دەبڕنەوە. ← دەیـــانبڕنـــەوە.
i j j i

13_ا. من چا دەخۆمەوە. ← دەیــــخۆمـــەوە.
i j j i

ب. تۆ کتێبەکان دەخوێنیتەوە؟ ← دەیانخوێنیتەوە؟
i j j i

گرنگە ئاماژە بەوەش بدرێت، کە پاش ڕوودانی جوڵاندنەکان، وێڕای جیاوازیی پارامێتەری هاوسێیەتیی نێوان پرۆژەی سینتاکس‌و مۆرفۆسینتاکس، هەردوو پرۆژەکە هەمان پارامێتەری ئەگریمێنتیان هەن، چونکە مۆرفیمەکانی ڕێککەوتن لەمۆرفۆسینتاکسیشدا، کۆتایی کردارەکە، واتە جێکەوتەی پاش مۆرفیمی تاف دەگرن، بەوەش لە مۆرفۆسینتاکسی کوردییدا، مۆفیمەکانی تاف‌و ڕێککەوتن هاوشێوەی دروستەی ڕستەی سادە، لە هەمان دەوروبەردا پێکەوە ڕوودەدەن[xxvi].

4/1 مۆرفۆسینتاکس‌و دروستەی ئارگومێنت:

ئەو ڕاستییەی، کە کرداره لێکدراوەکان لە زمانی کوردییدا بەهۆی پرۆسەی بەلێکسیمبوونەوە[xxvii] فۆرم‌و ناوەرۆکیان گۆڕانی بەسەردا دێت‌و دەبنە لێکسیمی سەربەخۆ، کاریگەرییان لەسەر دروستە‌و واتای مۆرفۆسینتاکس دەبێت، بەجۆرێك تەنها ئەو کردارە فەرهەنگییانەی، پەیڕەوی یاسای $[y]+V^0$ دەکەن‌و لە پۆلەڕەگەزدیاریکردنی فەرهەنگییاندا ئارگومێنت_داواکەرن، ڕێگەیانپێدەدرێت تەواوکەرەکەیان دەرنەبڕرێت، چونکە تەواوکەرەکە ئارگومێنتێکی سینتاکسیی داواکراوە، واتە ئازادیی ڕوودانی هەیەو نەبووەتە بەشێك لە کردارەکە، بۆیە دەکرێت ببێتە کەتیگۆرییەکی دەرنەبڕراوو بە نیشانەیەکی ڕێککەوتن جێگەبیگیرێتەوە (بڕوانە (14_ا،ب))، کە تێیدا /خوار/، V^0ی فرێزە کردارییەکەیە، چونکە ناوە کردارییەکەی /خواردن/ بۆ بەرهەمهێنانی فرێزی کرداریی ڕستەکە شکاوەتەوە، لەمیشەوە مۆرفۆسینتاکسی (14_ا) لە (14_ب)دا دەرخراوە، کەچیی ناوی کرداریی ڕستەی (15_ا)، لێکسیمی /نانخواردن/ە، بەوەش کرداری فەرهەنگیی /نانخوار/ دەبێتە V^0و سەری ڕێزمانیی فرێزە کردارییەکەی پێکدەهێنێت.

لەو جۆرە کردارانەدا، کە دروستەی لێکسیمیان هەن وەك /نانخواردن، یارییکردن، نوێژکردن، شووکردن، ژنهێنان....هتد/، لەبەرئەوەی واتای کردارەکە بە کەرتی یەکەمی دروستەکەوە بەندەو تەنانەت واتایەکی جیاوازیشی پێداوە، هاوکات لەو ڕووەشەوە، کە "سەگمێنتە وابەستەکەی کرداری فەرهەنگیی_لێکدراو لە ڕستەدا جێکەوتەی ئارگومێنت_داواکراو ناگرێت، بەڵکو سەگمێنتە وابەستەکە لەگەڵ بناغە کردارییەکەدا بەشێوەی کردارێکی لێکدراو لە ڕستەکەدا پێکەوە دەبن بە ئارگومێنت_داواکەر..."[xxviii]، بۆیە دەرکەوتن‌و هەبوونی لەناو دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا خورتییە، بەوەش بوار بە دەرنەبڕین‌و بەمۆرفیمکردنی نادرێت (بڕوانە (15_ب))، بەڵکو کردارە بەلێکسیمبووەکە بە هەمان ئەو فۆڕمەوە، کە لە سینتاکسدا شکاوەتەوە، لەناو دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا ڕوودەداتەوە، بەپێچەوانەوە دەرنەبڕینی کەرتی یەکەم، دەیکات بە دروستەیەکی مۆرفۆسینتاکسیی جیاواز، کە نواندنی مۆرفۆلۆژییانەی پرۆژەی ڕستەیەکی دیکە دەبێت، نەك ئەو ڕستەیەی، کە کردارەکەی، شکانەوەی فۆڕمێکی بەلێکسیمبووە (بڕوانە (15_پ)).

14_ ا. من نانم خوارد. /خواردن/

ب. خواردم Ø.

پ. من سێوم خوارد.

ت. من کێکم خوارد.

ج. من کولیچەم خوارد.
15_ ا. من نانمحوارد. /نانمخوارد/
ب. نانمخوارد.
پ. خواردم Ø.

بە پشتبەستن بەو شیکردنەوانەی سەرەوە، دروستەی (15_پ) بۆ نواندنی پاش_ڕستەیی مۆرفۆسینتاکسییانەی (15_ا) نادروستە، چونکە پڕۆژەی هەمان کردار نیین، بەڵکو ناوە کرداریيەکە لە (15_ا)دا /نانخواردن/و لە (15_پ)یشدا /خواردن/ە، بەوەش دروستەکانی (15_ا،پ) سینتاکسییانەو سیمانتیکییانە پەیکاڵی یەك نیین. بۆ لێکسیمی /نانخواردن/، کەرتی /نان/ واتایەکی جیاوازی لە /خواردن/ دەداتێ، کە هەڵگری واتایەکی گشتییەو فۆڕمەکەی بۆ کردەی (نانخواردن) داڕێژراوە، هەربۆیە کەرتەکانی، هاوشێوەی یەك فۆڕمی چەسپاوی مۆرفۆلۆژیی، ڕەفتاردەکەن، پێکەوەلکاندنیشیان لەڕووی فۆڕمەوە ئەوە مسۆگەردەکات، کە بە یەك کەتیگۆریی فەرهەنگیی دادەنرێن. بەپێچەوانەوە لە ناوی کرداریی /خواردن/دا، کە دەروازە فەرهەنگییەکەی لە /نانخواردن/ جیاوازە، ویستەکەی، ئارگومێنت_بەڵگەیی_و داواکراوەو بەپێی کۆتوبەندی واتایی کردارەکە هەڵاوێردەکرێت. بەڵگەیبوونی ئارگومێنت_داواکراوی /نان/ لە /خواردن/دا، ڕێگەدەدات تەواوکەری فرەچەشن لەلایەن کردارەکەوە پەیوەست بە دروستەی ئارگومێنتەوە هەڵاوێربکرێت، بەجۆرێك کۆتوبەندی واتایی کردارەکەی تێدا ڕەچاوکرابێت، بەوەش دەشێت ناواخنی فەرهەنگیی /خواردن/، بۆ هەر فۆڕمێکی دیکەی وەك /سێو، هەنار، نان، گوڵەبەڕۆژە، کێك،.....هتد/ بگۆڕدرێت، بەمپێیە دەشێت دروستەی >خواردمØ<، نواندنی مۆرفۆسینتاکسییانەی یەکێك لە دروستەکانی (14_پ،ت،ج) بێت، کەچیی لە /نانخواردن/دا نائارگومێنتییو نابەڵگەیی /نان/، گۆڕینی کەرتی یەکەمی لێکسیمەکە بلۆکدەکات، چونکە کەرتێکی نائازادەو بەوەش کردارەکە بەهەمان فۆڕمو ناوەڕۆکەوە بووەتە لێکسیمی سەربەخۆو لە فەرهەنگدا هەڵگیراوە. لەمەوە دەردەکەوێت، (15_پ) نواندنی مۆرفۆلۆژییانەی (15_ا) نییە، چونکە دروستەکان لەڕووی دروستەی ئارگومێنتو هاوکات لە ڕووی واتاشەوە چوونیەك نیین، بەڵکو کردارەکەی (15_ا) پەیڕەوی یاسای فەرهەنگیی V^0+[...] دەکات، بۆیە بە کردارێکی تێنەپەڕ هەژماردەکرێت، هەر لەبەرئەوەشە فۆڕمی /نانخوار/ پریدیکاتۆرەو تەنها یەك جێکەوتەی بۆ بکەری ڕستەکە هەیە، پەیکاڵی ئەمەش، مۆرفۆسینتاکسی (15_ب) تەنها یەك جێکەوتەی بۆ نیشانەی بکەریی هەیە، کەچیی بەپێچەوانەوە دروستەی مۆرفۆسینتاکسیی (14_ب)، بۆیە دوو جێکەوتەی بۆ نیشانەکانی ڕێککەوتنی بکەرییو بەرکاریی هەیە، چونکە کردارەکەی لەجۆری تێپەڕەو لە (14_ا) کەوتووەتەوە، کە لەڕووی توخمی فەرهەنگییەوە، پەیکاڵی ئەوە.

لەنموونەکاندا نواندنی مۆرفۆسینتاکسییانەی کردارە بەلێکسیمبووەکان ئەوە دەردەخەن، کە (ا) دروستەکانی >خواردم Ø < و >نانمخوارد<، پێکهاتەی واتایی جیاوازیان هەن، چونکە لێکسیمی /نانخواردن/ فۆڕمێکی نوێیەو دەروازەی زانیارییەکەی لە /خواردن/ جیاوازە، جیاوازییەکەش لە پۆلەڕەگەزدیاریکردنە فەرهەنگییەکەیدا دەردەخرێت، هەروەك {نانخوار} هیچ تەواوکەرێکی ناوەکیی داواناکات، بەڵکو لەدروستەی ئارگومێنتەکەیدا تەنها ئارگومێنتی دەرەکیی داوادەکات، کەچیی بۆ کرداری {خوار}، هەردوو ئارگومێنتی ناوەکییو دەرەکیی، پێویستیی دروستەی ئارگومێنتی کردارەکە تەواوو تێردەکەن. (ب) ئاخێوەری زمانی کوردیی، پەیوەست بە زانیاریی پێشوەختەوە دەتوانێت لە سینتاکسدا لێکسیمە سەربەخۆکە هەڵبوەشێنێتەوە، بەوەش پێشبینییدەکرێت لە قۆناغێکی تردا کەرتە نائارگومێنتەکانی کردارە لێکدراوەکەش، بکرێنە مۆرفیمی ڕێککەوتن (بڕوانە (16)).

16_ا. نەوزاد ژنیهێناوە. /ژنهێنان/
ب. ژنی هێناوە، یان کچ؟ /هێنان/
پ. ژنی هێناوە.
ت. ژنێکی جوانی هێناوە.
ج. ژنێکی باشو خانەدانی هێناوە.
ح. هێنا Ø ی؟

کرداری (16_ا)، شکانەوەی لێکسیمی /ژنهێنان/ە، بۆیە /ژن/ کەرتێکی نائارگومێنتەو بەشێکە لە دروستەی فەرهەنگیی کردارەکە، دروستە/ لێکسیمەکەش، سیمانتیکییانە زانیاریی گشتیی دەداتو هەر بەهەمان فۆڕمیشەوە گۆکردنی سینتاکسیی دەبێت، کەچیی پەیوەست بە هەبوونی زانیاریی پێشوەختەوە سەبارەت بە جیاوازیی فیچەرە واتاییەکانی/ژن، کچ/ لای گوێگر، لە سینتاکسدا هەڵوەشاندنەوەی لێکسیمی /ژنهێنان/ ڕێگەپێدراوە، بەوەش ناوی کرداریی (16_ب)، بریتی دەبێت لە ناوی کرداریی /هێنان/، کە دەکرێت بەهۆی جۆراوجۆریی هەڵاوێرکردنی ناواخنەکەیەوە، زانیاریی تایبەت بۆ گوێگر بەرجەستەبکات، هەر بۆ نموونە پرسیارکردن لە کەرتی یەکەمی لێکسیمەکە لە (16_ب)دا، دروستەکەی لە کەرتێکی نائارگومێنتییەوە کردووە بە کەرتێکی ئارگومێنتیی، لەبەرئەوەی دەستخستنی وەڵامەکە بۆ گوێگر، پێویستی بە بژاردەکردنی یەکێك لە ئارگومێنتەکانی /ژن، کچ/ هەیە، هاوکات (16_پ) لە (16_ب) وەرگیراوە، بۆیە کەرتی یەکەمی کردارەکە هەر بە ئارگومێنت دەمێنێتەوە، بەمەش چاوەڕێدەکرێت بەم قۆناغانە، دەرفەتی دەرنەبڕین بۆ کەرتە نائارگومێنتەکەی لێکسیمی /ژنهێنان/ لە (16_ا)دا بڕەخسێتو بە مۆرفیمی ڕێککەوتن جێگەبیگیرێتەوە، وەك مۆرفۆسینتاکسی (16_ح) نیشانیدەدات.

لێکدانەوەکان ئەو ئەنجامە دەستدەخەن، کە (ا) هەڵوەشاندنەوەکە، سینتاکسییانە گۆڕان لەناواخنی فەرهەنگیی لێکسیمەکەدا دروستدەکات، بەجۆرێك دەبێتەهۆی ئەوەی، لە کردارێکی تێنەپەڕەوە وەك کردارێکی تێپەڕی ئارگومێنت_داواکەر ڕەفتاربکات. (ب) هەڵوەشاندنەوەی لێکسیمەکە، لە بەسینتاکسبوونی کردارەکەدا بەرجەستەدەبێت، چونکە بەپێی دەوروبەرە مۆرفۆلۆژییەکەی کردار، مۆرفیمی ڕێککەوتن لەناو فرێزە کردارییەکەدا بە بەرکارەوە دەلکێنرێت (بڕوانە (16_پ،ت،ج))، هەروەك {جوان، باش، خانەدان}، زانیاریی زیادەن‌و پەیوەست بە بەرکاری {ژن}ەوە لەسینتاکسدا دەدرێن، کەچیی لە (16_ا)دا وەرگرتنی مۆرفیمی ڕێککەوتن لەناو دروستەی کردارەکەدا، پەیوەست بە ڕەفتاری مۆرفۆلۆژیی کردارەوە ڕوویداوە.

5/1 پرۆژەی مۆرفۆسینتاکس‌و هەڵاوێرکردنی سیمانتیکیی:

لەبەشەکانی پێشوودا بەبەڵگەوە سەلمێنرا، کە گشت پڕۆژە ناوەندییەکانی لەجۆری دەستەواژێلەو دەستەواژەکان، بەهۆی جێبەجێکردنی هەنگاوەکانی پڕۆژەسازدانەوە بەرهەمدەهێنرێن‌و دواتریش لە قۆناغی پڕۆژەسازدانی فراوانکراودا پڕۆژەکان بۆ AgrP فراواندەکرێن. پرسیاری گرنگ لێرەدا ئەوەیە، ئایا بۆ دەستخستنی پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکس، هەمان ئەو هەنگاوانە دەگیرێنەبەرو پەیڕەودەکرێن، کە لە بەرهەمهێنانی پڕۆژە سینتاکسییە ڕستەییەکاندا جێبەجێکردنیان خورتیی‌و پێویست بوو، یان پڕۆژە سینتاکسییەکان دەبنە بنەماو بناغە بۆ بەرهەمهێنانی پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکسیی؟

گەڕانەوە بۆ هێڵکاریی (1)، کە پەیوەست بە پێکهاتە سینتاکسیی‌و واتاییەکانەوە بۆ تێرکردنی پێویستییەکانی سەر خرایەڕوو، دەستەبەری وەڵامی ئەم پرسیارە دەکات. بۆ ئەمەش ئەگەر وەهای گریمانەبکەین، لە بەرهەمهێنانی پڕۆژە مۆرفۆسینتاکسییەکاندا هەمان ئەو هەنگاوانە دەنرێن، کە بۆ بونیاتنانی پڕۆژە ڕستەییەکان لەئارادان، ئەوا دەبێت هەنگاوی یەکەم بەپێی یاساکانی پڕۆژەسازدان، سەری فەرهەنگیی ڕەگ، تەواوکەرێك بۆ خۆی هەڵاوێربکات، بەڵام کارکردن بەو بۆچوونەی، دەرنەبڕین‌و کۆپییکردنی کەتیگۆرییە سینتاکسییە خورتییەکان، لێکەوتەی مۆرفۆسینتاکسیی دەبێت، بنەمای ڕێسای پڕۆژەسازدان بۆ تێرکردنی پڕۆژەی فرێزی کرداریی پێشێلدەکات، چونکە ڕەگ بەپێی زانیاریی ناواخنەکەی، هەڵاوێری سیمانتیکیی تەواوکەر دەکات، هەڵاوێرکردنەکەش، وابەستەی ڕێککەوتنی واتایی نێوان سەرو تەواوکەرە، بە دەربڕینێکی دیکە، هەڵاوێرکردنی سیمانتیکیی جۆری تەواوکەر، بەپێی ئەو فیچەرە واتاییانەی سەر دیارییاندەکات‌و دەیانسەپێنێت، سنوردارو مەرج بۆدانراوە، بەوەش ئازادانە ڕوونادات. بۆ نموونە کرداری فەرهەنگیی /خوار/، هەڵاوێری سیمانتیکیی بۆ ئارگومێنتێك دەکات، کە [+خواردن]بێت، بۆیە دەبێت ئارگومێنتەکە هەبوو و لەئارادابوو بێت‌و لەتەك سەرە هەڵاوێرکەرەکەیدا دەرببڕدرێت، بەڵام لەناو دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا، ڕەگ ناتوانێت هەڵاوێری سیمانتیکیی‌و تەنانەت پۆلەڕەگەزییش ئەنجامبدات، هۆو پاساوی ئەمەش لەبنەڕەتدا، بە هەبوونی کلیتیکەکانەوە _دەرنەبڕینی ئارگومێنتەکانەوە_گرێدراوە، چونکە ناتوانن دەربڕی کۆی ئەو فیچەرە واتاییانە بن، کە پۆلەڕەگەزە دەرنەبڕراوەکەی لەڕووی مەرجی ڕاستەقینەوە هەیبووە، بەڵکو سیمانتیکییانە نادیارن‌و تەنها دەربڕی کەس‌و ژمارەن، بەجۆرێك وەك پێشتر گوترا، کلیتیکەکان نیشانەی ئاخنراون بە زانیاریی مۆرفۆلۆژیی‌و سینتاکسیی، کە جگەلە کەس‌و ژمارە، زۆرینەی زانیارییە ئەبستراکتەکانی ناواخنی مۆرفیمەکان، نانوێنرێن، سەرباری ئەوەی، بەهۆی ئەم نیشانانەوە، ڕێککەوتنی سینتاکسیی بۆ پاراستنی پارامیتەرو ئاڕاستەی پێدانی دۆخ دەستەبەردەکرێت، هەربۆیە ڕەگ بەپێی زانیاریی ناواخنەکەی، دەسەڵاتی ئەوەی نییە مەرجە واتاییەکانی بۆ دیاریکردن‌و هەڵاوێرکردنی ئەو نیشانانە بسەپێنێت‌و بخاتەڕوو، بەوەش لە مۆرفۆسینتاکسدا بنەماکانی هەڵاوێرکردنی سیمانتیکیی، کە بە ڕێککەوتنی فیچەری واتایی نێوان سەرو تەواوکەرەوە بەندە، جێبەجێناکرێت. وێڕای ئەوەش، لە مۆرفۆسینتاکسدا کرداری تافدار TP، جێکەوتەی بەتاڵی بۆ نیشانەکانی ڕێککەوتن هەیە، نەك ڕەگ، لەکاتێکدا لە سینتاکسدا TP وەك تەواوکەری Agr^0 بۆ بونیاتنانی پڕۆژەی AgrP گۆدەکات، بۆیە هاوشێوەی ڕەگ، دەسەڵاتی هەڵاوێرکردنی کلیتیکی نییە.

هەموو ئەمانە دەیسەلمێنن، ڕێساکانی پڕۆژەسازدان بۆ پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکس چالاك نین‌و بەوەش ڕوودان‌و جێبەجێکردنیان پێشبینییکراو نیین، ئەمە ئەو مانایە دەردەبڕێت، کە هیچ کام لە پێکهاتە سینتاکسییەکانی (1،2)، لەوانیشەوە پێکهاتەکانی (3)و (4)یش لەئارادا نیین، بەو هۆیەشەوە مۆرفۆسینتاکس لە قۆناغی پڕۆژەسازدانی فراوانکراودا ڕوودەدات، کە قۆناغی پاش بونیاتنانی پڕۆژە ناوەندییەکانە بۆ بەرهەمهێنانی پڕۆژەی ڕستە. هەموو ئەمانە بەڵگەن بۆ ئەو ڕاستییەی، مۆرفۆسینتاکس پڕۆژەیەکی پاش_ڕستەیی دروستەی ڕووکەشەو جێبەجێکردنی هەنگاوەکانیشی لە پێکهاتەی سینتاکسیی (نواندنی سەرپشکییانە)دا بەهۆی ئەو میکانیزمانەوە، کە خرانەڕوو، ڕوودەدات. ئەمەش پەیوەست بە وەڵامی پرسیارەکەوە، بوونی وەها گریمانەیەك ڕەتدەکاتەوە، کە لە سەرەوە پێشکەشکرا، هاوکات هێنانەوەی بەڵگەکانیش، وادەکەن خستنەڕووی هێڵکاریی (5) پەیوەست بە هەڵاوێرکردنی سیمانتیکیی نیشانەکانی ڕێککەوتنەوە بۆ پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکس، ناپەسەندو ڕێپێنەدراو بێت.

*هێڵکاریی (5)

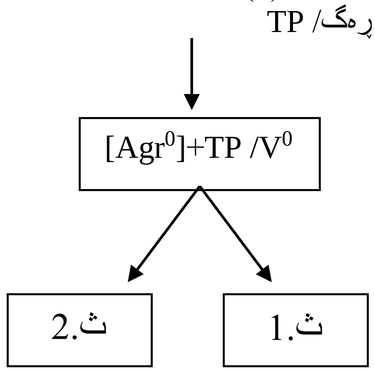

6/1 دۆخ لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا:

لە بەشی یەکەمدا پەیوەست بە تیۆری دۆخەوە باس لە ئەوە کرا، کە فلتەری دۆخ وەك بنەمایەکی تیۆرەکە ئەوە مسۆگەردەکات، هەموو فرێزێکی دیارخەریی ئاشکرا ئەو جێکەوتانە دەگرن، کە دۆخیان تێدا دەدرێت، بەوەش پاڵێوەرەکە ئەوە دەکاتە مەرج، کە هەر DP یەك لەناو ڕستەدا دەرکەوتنی هەبێت، دەبێت دۆخێکی ڕێزمانیی پێبدرێت، ئەم مەرجە بەخشکەیی دەربڕی ئەوە دەبێت، کە دەبێت بەرامبەر هەر کەرەستەیەکی دۆخدەر، دۆخ_وەرگرێك لەئارادابێت.

لێرەدا پەیوەست بە ئەو زانیارییەوە، کە لەسینتاکسدا کەتیگۆرییەکانی (کرداری فەرهەنگیی، کرداری سینتاکسیی، کرداری تافدار)[xxix] کەرەستەی دۆخدەرن‌و هەریەکەیان لە پڕۆژەو نواندنی جیادا دۆخ بە تەواوکەرەکەیان دەبەخشن، هاوکات بەوپێیەی مۆرفۆسینتاکس نواندنی سینتاکسە بە مۆرفێم، ئارگومێنتەکان بوونێکی بەرجەستەیان نییەو ڕێککەوتن بەرهەمیاندێنێت، کەواتە دەبێت مۆرفێمەکانی ڕێککەوتن ببنە نیشانەی دۆخ بۆ کەتیگۆرییەکی دۆخ_وەرگری دەرنەبڕراوو ئەو جێکەوتانە بگرن، کە دۆخیان هەن، ئەمەش دەریدەخات، کە لەکاتی دەرنەبڕینی هەر ئارگومێنتێکی دۆخداردا، دەبێت نیشانەیەکی دۆخ ڕوودات، بەو واتایەی، هەبوونی نیشانە، بەڵگەیە بۆ بوونی دۆخی کەتیگۆرییەکی گۆنەکراو. لەم ڕووەوە "بوونی فۆرمی جیاوازی کلیتیکەکان لە زمانی کوردییدا، بۆ بوونی دۆخی ڕێزمانیی جیای فرێزەناوییەکان دەگەڕێتەوە، لەبەرئەوەی هەریەك لە بەرکارو بکەر لەکاتی کرتاندنیاندا فۆرمی جیای کلیتیکەکانیان وەردەگرن...."[xxx]، هەروەك لەزمانی ئینگلیزییدا شکانەوەی ناوەکیی لە جێناوە سەربەخۆکاندا بۆ وەرگرتنی دۆخ ڕوودەدات، لەو ڕووەوە، کە دۆخ فرەچەشنیی ئەو فۆرمانەن، کە DP یەکی دۆخ_وەرگر بەپێی جۆری گۆکردنەکەی لە سینتاکسدا وەریاندەگرێت. بۆ نموونە وەرگرتنی دۆخ لەڕێی شکانەوەی دروستەی ناوەکیی جێناوی سەربەخۆوە بۆ کەسی دووەمی تاك بەرجەستەدەبێت، هەروەك فۆرمی He بۆ دۆخی نۆمینەتیڤیی، His بۆ دۆخی خستنەپاڵ، Him یش بۆ وەرگرتنی دۆخی ئەکوزەتیڤیی، دەشکێنەوەو بەوەش وەك نیشانەی دۆخ گۆدەکەن، بەمپێیەش "دۆخ، ئەدگارێکی مۆرفۆسینتاکسییە، چونکە جێناوەکان لە ئینگلیزییدا فۆرمی مۆرفۆلۆژیی جیایان هەن‌و بەگوێرەی دۆخەکەشیان، جێکەوتەی سینتاکسیی جیاواز دەگرن"[xxxi]، هەروەك لەزمانی کوردییشدا شکانەوەی کلیتیکەکان بۆ دۆخی ڕێزمانیی ڕوودەدات‌و فۆرمەکەشیان بەپێی جۆری دۆخەکان گۆڕانی بەسەردا دێت، ئەمەش بەڕوونیی لە دەستەی کلیتیکەکانی (م_مان)، (م_ین)دا دیارە، کە بەگوێرەی گۆکردنە جیاوازەکانیان لە سینتاکسدا دەشکێنەوە، بەوەش بە نیشانە دەرکەوتووەکانی بەرجەستەکردنی دۆخ لە کوردییدا هەژماردەکرێن. لەبەرامبەر ئەمەدا، پێشبینییناکرێت شکانەوەی ناوەکیی لە دروستەی کەرەستە دۆخ_وەرگرەکانی (فرێزی دیارخەریی/ جێناو)دا ڕووبدات.

لێکدانەوەی ئەو نموونەو بەڵگانەی هێنرانەوە، دەبنە وەڵام بۆ ئەو پرسیارەی پێشتر سەبارەت بە سەربەخۆیی پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکس ئاڕاستەکرا، هەروەك ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن، کە لە زمانی کوردییدا پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکس پەیکاڵی پڕۆژەی ڕستەیەو لەویشەوە وەردەگیرێت، بە بەڵگەی ئەوەی (ا) هەموو ئەو بنەماو ڕێسایانەی لە بەرهەمهێنانی پڕۆژەی ڕستەدا پەیڕەودەکرێن، بە هەمان شێوە لە مۆرفۆسینتاکسیشدا هەبوو و پارێزراون، (ب) هەروەکچۆن لە سینتاکسدا بکەرو بەرکار دوو ئارگومێنتی سەربەخۆو جیان، بەو شێوەیەش لە مۆرفۆسینتاکسدا نیشانەکانی دۆخی نۆمینەتیڤ‌و ئەکوزەتیڤ، کە نیشانەن بۆ کەتیگۆرییە دۆخ_وەرگرەکان لەسینتاکسدا، لەیەکجیاوازن (j,i)، لەبەر ئەم دوو هۆکارە، ناتوانرێت مۆرفۆسینتاکس بە پێڕەوێکی سەربەخۆی جیاواز لە سینتاکس هەژماربکرێت.

ئەو کردارانەی بەهۆی پێشناوە فەرهەنگییەکانی /پێ_، تێ_، لێ_/وە هەڵگوێزراون، وەك لە بەشی دووەمدا ئاماژەیانپێکرا، دەروازەی زانیارییەکەیان لە دەروازەی زانیاریی کردارە بنەڕەتییەکەیان جیاواز دەبێت، هاوکات ئەوەش خرایەڕوو، کە ئەم پێشناوە فەرهەنگییانە لە سینتاکسدا فۆرمەکەیان بۆ پێشناوی سینتاکسیی دەشکێنەوە، بەوەش دروستەی PP بەرهەمدێنن، کە تێیدا پێشناوە سینتاکسییەکە وەك سەری ڕێزمانیی حوکمکەر گۆدەکات‌و دۆخی ڕێزمانییش بە

تەواوکەرەکەی دەدات. لەم ڕوانگەیەوە گرنگە ئەو ڕاستییە بزانرێت، بەرهەمهێنانی دروستەی مۆرفۆسینتاکس لەو ڕستانەوە، کە بەهۆی ئەم کردارانەوە بونیاتنراون، پەیوەست بە سەری حوکمکەرو پێدانی دۆخەوە لێکدانەوەی جیاوازیان دەبێت، وەك لە (17)دا ئەزموونبەنددەکرێت.

17_ا. من لە بابەتەکانم کۆڵییەوە.

ب.   م   ن   کۆڵییەوە

پ.   pro   trace   لێمکۆڵینەوە.

گەر بڕوانینە (17)، تێبینیدەکەین کەتیگۆرییە سینتاکسییەکانی دروستەی (17_ا) هاوتاو پەیکاڵی دروستەی مۆرفۆسینتاکسیی (17_پ) ن، تێیدا نیشانەکانی ڕێککەوتن لەگەڵ ئارگومێنتە دەربڕراوەکانی (بکەر، بەرکار)ی (17_ا)دا ڕێککەوتنیان هەیە، بۆ ئەوەش کرداری فەرهەنگیی /کۆڵی_ەوە/، دۆخی ئەکوزەتیڤ بە PP ی {لە بابەتەکان} دەدات، PP یەکەش لەناوەوە دۆخی ئەکوزەتیڤی هەیە، کە پێشناوی سینتاکسیی /لە_/دەیداتێ، نەك کردارە فەرهەنگییەکە، چونکە پڕۆژە گەورەکەی PP، بەربەست بۆ پێدانی دۆخ لەلایەن کردارەکەوە بە تەواوکەری ناوەوەی PP یەکە دروستدەکات، بەڵام کاتێك (17_ا) مۆرفۆلۆژییانە لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسیی (17_پ)دا دەنوێنرێت، ئەوا پێشناوە سینتاکسییەکە بۆ پێشناوی فەرهەنگیی /لێ_/ دەگۆڕێتەوە[xxxii]، کە کەرەستەیەکی دۆخدەر نییە، لەمبارەشدا هەبوونی نیشانەی دۆخی ئەکوزەتیڤیی /ن/، کە لە سینتاکسدا لەڕێگای پێشناوە سینتاکسییەکەوە دراوە، لە دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا لەڕێگای ڕەگەکەوە دەدرێت _کە بەهەمان فۆڕمەوە لەناو دروستەکەدا گۆدەکات_، چونکە بەهۆی هەبوونی تەنها یەك نیشانەی دۆخەوە، پێشناوی فەرهەنگیی /لێ_/ لەسەردەکەوێتو بەوەش توانای پێدانی دۆخی نامێنێت. ئەمەش بە ئەوەوە پەیوەستە، کە هەر سەرێکی ڕێزمانیی تەنها یەك دۆخ دەداتو لەبەرامبەریشدا هەر دۆخ_وەرگرێك، تەنها یەك دۆخ وەردەگرێت، هەربۆیە /ن/، کە نیشانەی دۆخی ئەکوزەتیڤیی تەواوکەری PP یەکەیە، تەنها یەك جار دۆخ لە ڕەگەکەوە لەبری پێشناوە فەرهەنگییە لەسەرکەوتووەکەی، وەردەگرێت، بەوەش ڕەگەکە وەك سەرێکی دۆخدەر دەبێتە ئەلتەرناتیڤی پێشناوەکە بۆ پێدانی دۆخ، چونکە مەرجە هەموو نیشانەیەکی دۆخ لە دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکاندا لەلایەن سەرێکەوە حوکمی دۆخی ڕێزمانیی بکرێت.

بەپشتبەستن بە لێکدانەوەی نموونەی (17)، پرسیارێکی گرنگ دێتەئاراوە، ئەویش ئەوەیە، ئایا مەرجە لە هەموو دروستەیەکی مۆرفۆسینتاکسدا، نیشانەکانی ڕێککەوتن پەیکاڵی کەتیگۆرییە دەرنەبڕراوە بەمۆرفیمکراوەکان بن؟ بە دەربڕینێکی دیکە، بۆ بونیاتنانی دروستەی مۆرفۆسینتاکس لە سینتاکسەوە، مەرجە گشت ئارگومێنتە سینتاکسییەکان نیشانەی ڕێککەوتن لەجێی خۆیان کۆپییبکەنو لەناو دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا دەرکەوتنی خورتییان هەبێت؟

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە، بە چەندێتیی ئەو سەرە ڕێزمانییانەوە پەیوەستە، کە دۆخدەرنو لەناو دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا هەبوو و دەرکەوتوون، بەجۆرێك، کە بنەماکانی تیۆری دۆخیان تێدا پارێزراو بێت، بەوپێیەی پەیوەندییەکی ڕاستەوانە لەنێوان سەری دۆخدەرو ئارگومێنتی دۆخ_وەرگردا هەیە، بۆیە هەوڵدەدرێت بەرجەستەکردنی وەڵامی پرسیارەکە، بە هێنانەوەی بەڵگە لە (18) دا تاقیبکرێتەوە.

18_ا. من جلەکانم لە تەنافەکـــە کردەوە.

ب.   م   ن   نیشانەی نییە کردەوە

پ.   pro   trace   لێمـکردنـــەوە.

i   j   i   j

لە (18_ب)دا، نیشانەکانی ڕێککەوتنی /م، ن/، پەیکاڵی هەردوو ئارگومێنتی بکەریی {من}و بەرکاریی {جلەکان}ن لە (18_ا)دا، کە پاش دەرنەبڕینیان، بەو نیشانانە جێگەیان گیراوەتەوە، کەواتە لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسیی (18_پ)دا، /ن/ پەیکاڵی بەرکاری ڕاستەوخۆی {جلەکان}ە، کە دۆخی ئەکوزەتیڤیی هەیەو لە سینتاکسدا لەڕێی کرداری سینتاکسیی V^- ەوە پێیدراوە، کەچیی لەبەرئەوەی فرێزی {تەنافەکە}، کە تەواوکەری فرێزە پێشناوییەکەیە، بەهۆی فیچەرەکانی [-کەس، -ژمارە، -توخم]ەوە، ئارگومێنتێکی بەمۆرفیمنەکراوەو نیشانەی نییە، بۆیە ڕەگی کردارەکە، کە پێشتر لە سینتاکسدا دۆخی بە دروستەی PP یەکە دەدا، لە دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا وەك سەرێکی ڕێزمانیی هەبوو، لەبری PP، حوکمی بەرکاری ڕاستەوخۆی {جلەکان} دەکاتو بۆ ئەوەش دۆخ بە نیشانەکەی دەدات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە پەیوەست بەم نموونەیەوە، لە سینتاکسدا هەردوو سەری دۆخدەری V^0، V^- هەبوون، کەچیی لە مۆرفۆسینتاکسدا تەنها یەك سەری دۆخدەری V^0 ماوەتەوە، ئەمەش ئەو ڕاستییە پشتڕاستدەکاتەوە، کە V^0 توخمێکی فەرهەنگیی پڕۆژەسازدەر X^0 ە، بۆیە لە هەردوو پڕۆژەی سینتاکسو مۆرفۆسینتاکسدا فۆڕمێکی هەبووەو ڕوودەداتەوە. نەبوونی نیشانەی دۆخی تەواوکەری PP یەکە _{تەنافەکە}_ش وادەکات، پێشناوە سینتاکسییەکە لە (18_پ)دا لە فۆڕمە

فەرهەنگییەکەیدا دەربکەوێتەوە، بەوەش توانای پێدانی دۆخی نامێنێت، کە لە سینتاکسدا بە DP ی تەواوکەری PP یەکەی دەدا، بۆیە وا چاوەڕواندەکرێت، ئەم هۆکارە، پاساوی سینتاکسیی بۆ دەرنەکەوتنی PP لە مۆرفۆسینتاکسدا بهێنێتەوە، هەروەك وەڵامەکەش دەبێتە بەڵگەیەکی ئەزموونبەند بۆ ڕەتکردنەوەی ئەو گریمانەیەی، لە سەرەوە پێشنیازکرا[xxxiii].

19_ا. من فەرشەکانـــــم بە ئەوان شت.

ب. م نیشانەی نییە ن شت

پ. pro trace پێمـــشتن.
i j i j

لە (19_ب)یشدا هاوشێوەی نموونەی (18)، تەنها نیشانەی بکەرو بەرکار لە پێواژۆی کۆپییکردنی ئارگومێنتەکانی (19_ا)دا دەرکەوتوون، بەڵام ئەوەی دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەی (19_پ) لە (18_پ) جیادەکاتەوە ئەوەیە، کە لە (19_پ)دا، /ن/ نیشانەی دۆخی ئەکوزەتیڤییە بۆ فرێزی {ئەوان}ی بەرکارە ناڕاستەوخۆکە، نەك بەرکاری ڕاستەوخۆی {فەرشەکان}، کە هەمان دۆخی هەیەو لە سینتاکسدا لەڕێی V^{-} ەوە دراوە، بەڵام وەك گوترا لەبەرئەوەی لە مۆرفۆسینتاکسدا تەنها سەری دۆخدەری ڕەگ ماوەتەوە، بەپێی بنەماکانی تیۆری دۆخیش، هەر سەرێکی ڕێزمانیی دۆخدەر تەنها یەك دۆخ دەدات، هەربۆیە ڕەگیش توانای پێدانی یەك دۆخی ئەکوزەتیڤیی هەیە، لەو ڕووەشەوە، تەواوکەری PP یەکە لە سینتاکسدا، کە فرێزی {ئەوان}ە، لەڕێی پێشناوی /_بە/وە دۆخی پێدراوە، بەڵام لە دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا لەبەرئەوەی خاوەنی فیچەرەکانی [+کەس، +ژمارە، +توخم]ە، بۆیە نیشانەیەکی ڕێککەوتن لەجێی خۆی کۆپییدەکات، کە نیشانەی دۆخە، ئەویش بەهۆی لەسەرکەوتنی پێشناوی فەرهەنگیی /پێ_/وە، ڕەگی کردارەکە حوکمیدەکاتو دۆخی دەداتێ.

ڕاڤەکردنی سینتاکسییانەی نموونەکانی سەرەوە بە ئەو ئەنجامەمان دەگەیەنن، کە هەبوونی سەری دۆخدەر، مەرجی هەبوونی تەواوکەرەکەیەتی، هەر کاتێکیش تەواوکەرەکە گۆنەکرا، ئەوا دەبێت نیشانەکەی هەبێت، بەواتا چەندێتیی ژمارەی نیشانە هەبووەکانی دۆخ لە دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا، دەبێت تەنها لەگەڵ ئەو ئارگومێنتانەی ناو دروستە سینتاکسییەکەدا بەرامبەرو وەکیەك بوەستنەوە، کە بەمۆرفیمکراون، ئەمەش بەخشکەیی ئەوە دەردەبڕێت، مەرج نییە بتوانرێت گشت ئارگومێنتە دەربڕراوەکان لەسینتاکسدا، بەمۆرفیمبکرێنو بە نیشانەی ڕێککەوتن جێگەیان بگیرێتەوە، هۆکاری ئەمەش لەلایەك بە جۆری فیچەرە بنەڕەتیی/ زگماکییەکانی ئارگومێنتەکانەوە پەیوەستە، لەلایەکی دیکەشەوە بۆ ژمارەی سەری ڕێزمانیی دۆخدەر لە دروستە مۆرفۆسینتاکسییەکەدا دەگەڕێتەوە، چونکە دەبێت سەری حوکمکەری دۆخو کۆپیی ئارگومێنتەکان/ نیشانەکانی ڕێککەوتن، هاوتاو پەیکاڵی یەك بن.

ئەنجام

1. شیکردنەوەکان دەستەبەری ئەو ئەنجامە دەکەن، کە دروستەی مۆرفۆسینتاکس، نواندنێکی پاش_ڕستەیی پڕۆژە سینتاکسییە ڕستەییەکانە، بۆیە لە دروستەی ڕووکەشدا ڕوودەداتو مەوداکەشی، ڕێسای پڕۆژەسازدانی فراوانکراوە، کە گشت پێویستییە سینتاکسییو سیمانتیکییەکانی تێربوونی پڕۆژەی ڕستەیی فرێزی ڕێککەوتنی تێدا تێرکراوە، بەوەش پڕۆژەکە لێکەوتەی دوا نواندنی خورتیی سینتاکسیی دەبێت، بەپێچەوانەشەوە هەنگاوەکانی ڕێسای پڕۆژەسازدان، بەوپێیەی بە پڕۆژە ناوەندییەکانەوە پەیوەستن، نابنە ڕێوشوێنو میکانیزمی بونیاتنانی پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکس.

2. پێواژۆی بەرهەمهێنانی دروستەی مۆرفۆسینتاکسیی، پێڕەوبەندانە لە چەند هەنگاوێکی زنجیرەیی یەکلەدواییەکدا جێبەجێدەکرێت، هەنگاوەکانیش پەیوەست بە تیۆری جوڵەی کۆپییەوە لای چۆمسکیی، بەهۆی وەچە ئۆپەراسیۆنەکانی (دەرنەبڕین Deletion، کۆپییکردن)ەوە ڕوودەدەن، کە لەلایەك ئارگومێنتە خورتییەکانی ڕستە بە نیشانەکانی ڕێککەوتن جێگەیان دەگیرێتەوەو ئەم هەنگاوانەش، نواندنێکی جیای کردارەکان بەرجەستەدەکەن، لەلایەکی دیکەشەوە، ئەگریمێنت، پەیوەندیی هاونیشانەکردن لەنێوان جێکەوتەی ئارگومێنتە دەرنەبڕراوەکەو نیشانەکەیدا دروستدەکات، بەوەش بنەمای دۆخو پارامیتەری هاوسێیەتیی لە دروستەکەدا پارێزراو دەبن، هەر ئەوەش بنەمای سینتاکسیی زمانی کوردیی دەستەبەردەکات.

3. دروستەی مۆرفۆسینتاکس هاوشێوەی سینتاکس پڕۆژەی ڕێککەوتنە، بەوپێیەی نیشانەکانی ڕێککەوتن، پەیکاڵییو وەکیەکیی نێوان هەردوو پڕۆژەکە پەیوەست بە پۆلەڕەگەزو دۆخو پارامیتەرەوە مسۆگەردەکەن، بەوەش ڕێککەوتن دەبێتە مەرجو پێویستیی حەتمیی بونیاتنانی پڕۆژەی مۆرفۆسینتاکس، هەروەك ڕستەش هەڵگرو وابەستەی هەمان مەرجی خورتیی سینتاکسییە.

4. پەیوەست بەخاڵی (3)وە، پێشبینییناکرێت لێکدانەوەیەکی واتایی دروست بۆ دروستەیەکی مۆرفۆسینتاکسیی بکرێت، ئەگەر مۆرفیمەکانی، سیمانتیکییانە بۆ پۆلەڕەگەزە سینتاکسییە دەربڕراوەکان نەگەڕێنرێنەوە، ئەمەش بە ئەدگاری

سیمانتیکیی نیشانەکانی ڕێککەوتنەوە بەندە، کە بڕی زانیارییەکەیان سنوردارەو جگە لە فیچەرەکانی [+کەس، +ژمارە، +توخم]، پەیوەست بە ناواخنی پۆلەڕەگەزە دەرنەبڕراوەکانەوە، توانای بەرجەستەکردن‌و پێدانی زانیاریی زیاتریان نییە، هەربۆیە سەریش بەپێی زانیاریی ناواخنەکەی، دەسەڵاتی ئەوەی نییە مەرجە واتاییەکانی بۆ هەڵاوێرکردنی کلیتیکەکان بسەپێنێت، بەوەش لە مۆرفۆسینتاکسدا بنەماکانی هەڵاوێرکردنی سیمانتیکیی، کە بە ڕێککەوتنی فیچەری واتایی نێوان سەرو تەواوکەرەوە بەندە، جێبەجێناکرێت.

5. بەوپێیەی ڕێککەوتن پرۆژەی مۆرفۆسینتاکس بەرهەمدەهێنێت، کەواتە مۆرفیمەکانی ڕێککەوتن دەبنە نیشانەی دۆخ بۆ ئارگومێنتێکی دۆخ_وەرگری دەرنەبڕراوو بەپێی جۆری دۆخەکەشیان، جێکەوتەی سینتاکسیی جیاواز دەگرن. هەروەك شکانەوەی کلیتیکەکان بۆ گۆکردنە جیاوازەکان ڕوودەدات‌و بەوەش فرە فۆرمیی کلیتیکەکان لە کوردییدا، دۆخی ڕێزمانیی جیای فرێزە ناوییەکان دەگەیەنن. کەواتە هەبوونی سەری دۆخدەر، مەرجی هەبوونی تەواوکەرەکەیەتی، هەر کاتێکیش تەواوکەرەکە گۆنەکرا، ئەوا دەبێت نیشانەکەی هەبێت، هەروەك لەمۆرفۆسینتاکسدا نیشانەکانی دۆخی نۆمینەتیڤ‌و ئەکوزەتیڤ، نیشانەی کەتیگۆرییە دۆخ_وەرگرە دەرنەبڕراوەکانن.

6 . ئەنجامەکانی (1_5) بەڵگەن بۆ ئەو ڕاستییەی، کە لە زمانی کوردییدا پرۆژەی مۆرفۆسینتاکس پەیکاڵی پرۆژەی ڕستەیە، بۆیە بە پێرەوێکی سەربەخۆ دانانرێت، چونکە هەموو ئەو بنەمایانەی لە بەرهەمهێنانی پرۆژەی سینتاکسیی ڕستەدا پەیڕەودەکرێن، لە مۆرفۆسینتاکسیشدا هەبوو و پارێزراون.

لیستی زاراوەکان

	پ
Agreement parameter	پارامیتەری ڕێککەوتن
Subjucency parameter	پارامیتەری هاوسێیەتیی
Post sentence	پاش ڕستەیی
Projection Principle	ڕێسای پرۆژەسازدان
Extended Projection Principle	ڕێسای پرۆژەسازدانی فراوانکراو
Syntactical Sub categorization	پۆلەڕەگەزدیاریکردنی سینتاکسیی
Lexical Sub categorization	پۆلەڕەگەزدیاریکردنی فەرهەنگیی
Pre sentence	پێش_ڕستەیی
	ت
Copy theory of movement	تیۆری جوڵەی کۆپیی
Copy theory	تیۆری کۆپیی
	ج
Movement	جوڵاندن
	د
Morphosyntax structure	دروستەی مۆرفۆسینتاکس
	س
Functional heads	سەرە ئەرکییەکان
Lexical head	سەری فەرهەنگیی
	ف
Functional phrase	فرێزی ئەرکیی
	گ
Transformation	گواستنەوە
	م
Syntactic marker	مارکەلێدانی سینتاکسیی
Agreement morphemes	مۆرفیمەکانی ڕێککەوتن
	ن
Representation	نواندن
Syntactic representation	نواندنی سینتاکسیی
Case marker	نیشانەی دۆخ
	ە
Categorical selection	هەڵاوێرکردنی پۆلەڕەگەزیی
Semantic selection	هەڵاوێرکردنی سیمانتیکیی

	ی
Deletion rules	یاساکانی دەرنەبڕین

لیستی کورتکراوەکان

نیشانه	ن
Agreement	Agr.
Agreement phrase	AGRP
Determiner phrase	DP
Object	Obj.
Object agreement	Obj agr
Subject	Sub.
Subject agreement	Sub agr
Tense	T^0
Tense phrase	TP
Lexical Verb	V^0
Syntactic Verb	V^-
Verb phrase	VP

سەرچاوەکان

بەزمانی کوردی:

ا کتێب:

1.ئازاد ئەحمەد حسەین (2009)، سینتاکسی کرداری لێکدراو لە شێوەزاری هەورامیدا، لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی ڕۆشنبیریی هەورامان، چاپخانەی یاد.

2.عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسوڵ (2014)، ناکردن لە کوردیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی هێڤی، هەولێر.

3.محەمەد مەعروف فەتاح (2010)، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەڵات، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر.

4.محەمەدی مەحویی (2006)، ئاوەزدارییو ڕێزمانی ناوەرۆك_وابەستە، زانکۆی سلێمانی.

5.__________(2001)، رستەسازیی کوردیی، زانکۆی سلێمانی.

6.وریا عومەر ئەمین (2004)، چەند ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، بڵاوکراوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

7.__________(2016)، ڕێزمانی کاری زمانی کوردی، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

ب نامەی زانکۆیی (بڵاونەکراوە):

8. ئاوات ساڵح قادر (2015)، ڕێککەوتنی سینتاکسیی لە زمانی کوردییو فارسییدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

9. ئەبوبەکر عومەر قادر (2003)، بەراوردێکی مۆرفۆسینتاکسی لە زمانی کوردیو فارسیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

10. ئومێد بەرزان برزۆ (2010)، مۆرفۆسینتاکسو دروستەکانی لە شێوەزاری خانەقیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

11. پێشڕەو ساڵەح عەلی (2015)، یاسا مۆرفۆفۆنۆلۆجییەکان لە داڕشتەی مۆرفۆسینتاکسدا، نامەی ماجستێر، سکوڵی زمان/ فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی.

12. تارا موحسن قادر (2004)، جێناو: لێکدانەوەیەکی نوێ لە زمانی کوردیدا (بە کەرەستەی دیالێکتی خواروو)، نامەی ماجستێر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

13. عرفان مستەفا حمە ڕحیم (2003)، ڕستەی ئاوێتە لەزاری سلێمانیو هەورامیدا، نامەی ماجستێر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

14. عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسوڵ (1995)، مۆرفیمە ڕێزمانییەکانی کار، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی

سەڵاحەدین.
15. محەمەد مەجید سەعید (2015)، فەرهەنگو پرۆسەی بەلێکسێمبوون، نامەی ماجستێر، سکوڵی زمان، زانکۆی سلێمانی.
16. نازەنین جەلال ئەحمەد (1995)، ڕستە لە ڕووی داڕشتنەوە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماجستێر، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی بەغدا.

<u>پ. گۆڤار:</u>

17. ئازاد ئەحمەد حسەین (2012)، یاسای گواستنەوەی کۆپیکردن لە سینتاکسی زمانی کوردیدا_شێوەزاری سلێمانی، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژمارە (22).
18. عەبدولجەبار مستەفا مەعروف، کاروان عومەر قادر (2011)، کاریگەریی فەرهەنگ لە بنیاتی دروستە سینتاکسییەکاندا، گۆڤاری الاستاژ، جامعە بغداد، العدد (186).
19. عەبدولجەبار مستەفا مەعرووف(2013)، نواندنی زانیارییە زگماکییەکانو دروستەی فۆڕمە گۆڕاوەکان، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی_بەشی B، ژمارە (38).
20. ___________(2014)، زانیاریی زمانییو پێڕەوی نیشانەکردن لەزمانی کوردییدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی_بەشی B، ژمارە (45).

<u>بە زمانی ئینگلیزیی:</u>

<u>ا_ کتێب:</u>

21.Cook. V. & Newson, M. (1997), <u>Chomsky's Universal Grammar</u>, second edition, Blackwell Publishers.
22. Bobaljik, J. D. (1995), <u>MORPHOSYNTAX: THE SYNTAX OF VERBAL INFLECTION</u>, Massachusetts Institute of Technology .
23. Bussmann, H. T: Trauth, G. & Kazzazi, K. (2006), <u>Routledge Dictionary of Language and Linguistics</u>, Taylor & Francis
24.Kang, D. (2005), <u>Scrambling in Universal Grammar: an analysis of scrambling as optional movement in Korean and other languages</u>, Institut fuer Linguistik/Anglistik der Universitaet Stuttgart.
25. Radford, A. (2012), <u>AN INTRODUCTION TO ENGLISH SENTENCE STRUCTURE</u>, First published, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS.

<u>ب_ پێگەی ئەلیکترۆنیی:</u>

26. Kobele, G. M / http://home.uchicago.edu/~gkobele/files/Kobele10AAbar.pdf
27-Bošković, Ž. & Nunes, J. / http://web.uconn.edu/boskovic/papers/Boskovic Nunes-2007.pdf

پەراویزەکان:

---

[i] بەپێی هەندێك بۆچوون، "مۆرفۆسینتاکس پرۆسەی کۆپیکردنی ڕەگەزەکانی ڕستە (بەتایبەتی بەرکار)ە". ئازاد ئەحمەد حسەین (2012: 242)

[ii] ا. ئاوات ساڵح قادر (2015: 53)

ب. ئومێد بەرزان برزۆ (2010: 132) بۆچوونی وایە، کە "ڕستەی مۆرفۆسینتاکسی دروستەی ئەو ڕستانە دەگرێتەوە، کە کەتیگۆرییە سینتاکسییەکانی وەك فرێزی ناوی یان فرێزی جێناوی لەجێکەوتەکانی بەرکارو تەواوکەرو سەربارو دیارخەردا پاش گوێزانەوەیان بەجێناوی لکاو (نووسەك) لە دروستەی ڕووکەشدا جێگیردەکرێنو بە بەشێکی ناو ڕستەکەوە دەلکێن".

[iii] "مۆرفۆسینتاکس هەموو ئەو فۆڕمە مۆرفۆلۆژییانە دەگرێتەوە کە ئەرکی سینتاکتیکیان هەیەو چەمکەکانی ناسراوی، نەناسراوی، ژمارە_تاكو کۆ، ڕەگەز، دۆخ، کەسو دەمکات...تد دەگرێتەوەو مۆرفیمە ڕێزمانییە وشەگۆڕەکان (Inflectional morphemes) دەیان نوێنن". ئەبوبەکر عومەر قادر (2003: 28). هاوکات پێشڕەو ساڵەح عەلی

(2015: 90)یش لەمبارەیەوە دەڵێت: "مۆرفۆسینتاکس دارِشتەیەکی تێکچڕژاوی ئاڵۆزی مۆرفیمەکانی پێکهاتەی مۆرفۆلۆجیی‌و سینتاکسە، بەهۆی پەیوەندییە سینتاکسییەکانەوە بەیەکەوە بەستراون".

[iv] کۆپیکردن (لەبەرگرتنەوە): یاسایەکی گواستنەوەیە، جێبەجێکردنی بەسەر ڕەگەزەکانی ڕستە، لە شێوەزاری سلێمانیدا، بە یاسایەکی گواستنەوەی بەئارەزووەوە بەندە. ئازاد ئەحمەد حسەین (2012: 231).

[v] ئومێد بەرزان برزۆ (2010: 149) لەتێزی دکتۆراکەیدا بۆچوونی وایە، دروستەی ڕستە پاش بەرهەمهێنانی، لە دروستەی قوڵەوە بۆ دروستەی ڕووکەش دەگوێزرێتەوە، لەئەنجامی ئەم گوێزانەوەیەدا بەهۆی یاساکانی گوێزانەوەوە Transformational rules، کۆمەڵێك پرۆسە جێبەجێدەکرێن، وەك پرۆسەی بەکلیتیککردن‌و پرۆسەی بەلووتکەکردن !

[vi] عەبدولجەبار مستەفا مەعروف‌و کاروان عومەر قادر (2011: 432)

[vii] کەتیگۆرییە سەربارەکان بەمۆرفیمناکرێن، چونکە لەگەڵ هیچ نیشانەیەکدا ڕێککەوتنیان نابێت. بۆ نموونە مۆرفۆسینتاکسی ڕستەکانی <ئێمە خانووەکەمان کڕی> و <ئێمە دوێنێ خانووەکەمان کڕی >، هەمان دروستەی <کڕیمان Ø> یان هەیە، کە تەنها کەتیگۆرییە خورتییەکانیان بە مۆرفیم نوێنراون.

[viii] ا. هەندێك لێکۆڵەر، دروستەکانی (سوتام، دێ، خواردمان، نوسییان، بردت، هێنای.....) بە سادەترین ڕستە، یان ڕستەی وشەیی، ناودەبەن. بڕوانە: عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسوڵ (2014: 48)

ب. عرفان مستەفا حمە رحیم (2003: 42) پێیوایە، مۆرفۆسینتاکس خاوەنی فۆرمێکی مۆرفۆلۆژیی‌و دروستەیەکی سینتاکسییە، هەروەك دروستەکەش بە ڕستەیەکی ناوکەوتوو/ بەناویەکدا شکاوە ناودەبات.

[ix] عەبدولجەبار مستەفا مەعرووف (2014: 98)

[x] لە هەندێك توێژینەوەدا ئەو بۆچوونە خراوەتەڕوو، کە هەموو کردارێك لە کوردییدا ڕستەیە، کاتێك بە تەنها دەردەکەوێت، بەوپێیەی ڕستە بریتییە لە کردارو پێویستییەکانی. عەبدوڵڵا حوسێن ڕەسوڵ (1995: 78)، هەروەك ئەو بۆچوونەش لەئارادایە، کە پێیوایە، دەشێت ڕستەی سادە لە کوردییدا لە تاکە وشەیەکدا بێت، بەجۆرێك سادەترین ڕستەی کوردیی، لە کردارێکی گەردانکراو پێکدێت، کە چەمکی بکەرو کردارو هەندێکجار بەرکاریشی تێدا بێت. نازەنین جەلال (1995: 51)، بەڵام بەپێچەوانەوە بەپێی شیکردنەوەو بەڵگەکانی ئەم توێژینەوەیە، سینتاکس‌و مۆرفۆسینتاکس لەڕووی پۆلەڕەگەزی سینتاکسیی (دروستەی ئارگومێنت)و سیمانتیك‌و تەنانەت پارامێتەریشەوە، دوو پرۆژەی ئەلتەرناتیڤی یەکترن.

[xi] ئاوات ساڵح قادر (2015: 53)

[xii] محەمەدی مەحویی، ڕستەسازیی کوردیی (2001: 339) پێیوایە، جێناوی لکاوی بکەریی زمانی کوردیی، بەشێکی فەرهەنگیی کردارەکەن، بەواتا لەڕێی جێبەجێکردنی یاسای جێگۆڕکێوە پەیدا نابن، بەڵکو خۆیان لە بنەڕەتدا هەن. هەر لەم ڕووەوە، تارا موحسن قادر (2004: 55_59)یش وایبۆدەچێت، کلیتیکی بکەریی، بەرهەمی گواستنەوە نەبێت، بەڵکو بەرهەمی دروستەی قوڵ بێت، هەمبەر بەمە، کلیتیکی بەرکاریی، بەرهەمی سینتاکسیی بێت، کە لە پاش بەکلیتیککردن‌و گواستنەوە لە دروستەی ڕووکەشی ڕستەدا بەرهەمدێت، بە بەڵگەی ئەوەی، کلیتیکی بەرکاری ڕاستەوخۆ دەبێتە ڕێگر لەبەردەم دەرکەوتنی بەرکاری ڕاستەوخۆ لە فۆرمی تەواوی فەرهەنگیدا، چونکە ئەگەر کلیتیکی بەرکاریی، وەك بکەریی، بەرهەمی دروستەی قووڵ بووایە، نەدەبووە ڕێگر لەبەردەم دەرکەوتنیدا. لەڕاستیشدا ئەم لێکدانەوانە، لەگەڵ بۆچوون‌و شیکردنەوەکانی ئەم توێژینەوەیەدا یەکناگرنەوە، چونکە ئاڕاستەی کارکردن تێیدا بەو جۆرەیە، کە هەردوو کلیتیکی بکەریی‌و بەرکاریی لە دروستەی ڕووکەشدا ڕوودەدەن، هەروەك هێنانەوەی نموونەو بەڵگەی پێویست، دروستیی بۆچوونەکە پشتڕاستدەکەنەوە.

[xiii] سەرچاوەی پێشوو، 54

[xiv] ئازاد ئەحمەد حسەین (2009: 104)

[xv] بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی جوڵاندنەوە، بڕوانە:

Kobele, G. M/ http://home.uchicago.edu/~gkobele/files/Kobele10AAbar.pdf

[xvi] پێشڕەو ساڵەح عەلی (2015: 112) بۆچوونی وایە "لە دروستەی ڕستەی مۆرفۆسینتاکسیدا، کەرەستەکانی دروستەی ڕستەی تەواو لە ئاستی قووڵەوە DS بۆ ئاستی ڕووکەش SS بچووکدەکرێنەوەو ڕستەی مۆرفۆسینتاکسی لێدروستدەکرێت".

[xvii] بۆ دەستخستنی زانیاریی لەبارەی تیۆری جوڵەی کۆپییەوە، بڕوانە ئەم سەرچاوانە:

(a) Baltin, M. (2010: 1) / https://as.nyu.edu/content/dam/nyu-as/faculty/documents/baltin_copytheoryofmovement.pdf

(b) Bošković, Ž. & Nunes, J. / http://web.uconn.edu/boskovic/papers/Boskovic-Nunes-2007.pdf

---

[xviii] Radford, A. (2012: 125)

[xix] ibed, 394

[xx] بەلای چۆمسکیی 1981 ەوە، پێویستە شوێنپێ لە جێکەوتەی بنەڕەتیدا، بەهۆی پەیوەندیی ئاماژەبۆکراوی شوێنپێکەوە، حوکمبکرێت. Kang, D. (2005: 17)

[xxi] بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی شوێنی کلیتیکی بکەریی‌و بەرکاریی لە ڕستەدا، بڕوانە: تارا موحسن قادر (2004: 54_55)

[xxii] Cook, V. & Newson, M. (1997: 194)

[xxiii] مەبەست لە سەرەوڕیزبوونی ڕستەیەکی ئاساییە، نەك دروستەی ترۆپك، کە تێیدا بەرکاری ڕستە دەهێنرێتەپێشەوە، سەرباری ئەوەش، لەم توێژینەوەیەدا کردارە ڕابردووەکان کراونەتە پێوەری شیکردنەوەو دەستخستنی ئەنجامەکان، نەك کرداری ڕانەبردوو.

[xxiv] وریا عومەر ئەمین (2016: 24_25) بە ناونیشانی (شوێنی ڕاناوی لکاو لەناو داڕشتەی کاردا)، بەپێی جۆری بکەر، ئاماژەی بە سەرەوڕیزبوونی هەردوو دەستەی (1)و (2)ی جێناوەکان/ کلیتیکەکان کردووە.

[xxv] محەمەد مەعروف فەتاح (2010: 246) بۆچوونی وایە، پێشبینیی ئەوە ناکرێت، کە نیشانەکانی ڕێککەوتنی (بکەریی‌و بەرکاریی) لەناو دروستەی هەمان کرداردا، کامیان پێشتر دێت، هەمبەر بەم بۆچوونە، وریا عومەر ئەمین (2004: 101) چۆنێتیی ڕیزبوونی پێکەوەهاتنیانی دیاریکردووە.

[xxvi] مەرج نییە ڕوودانی نیشانەی ڕێککەوتن‌و مۆرفیمی تاف لە هەموو زمانێکدا هەر بەمجۆرە بێت، بۆ نموونە لە زمانی ئینگلیزییدا نیشانەی تافی ڕابردوو /_ed/و نیشانەی ڕێککەوتنی ئاشکرای کەسی سێیەم /_s/ لە دابەشبوونی تەواوکەرانەدان، کەچیی لە زمانی ئایسلەندییدا، نیشانەکانی تافی ڕابردوو /_ðuð, _i/ لەگەڵ نیشانەکانی ڕێککەوتندا، ئازادانە پێکەوە ڕوودەدەن. Bobaljic, J. D. (1995 :28). کەواتە ئەگەر دەرکەوتنی مۆرفۆلۆژیی تاف، دەرکەوتنی مۆرفۆلۆژیی ئەگریمێنت بلۆکبکات، ئەوکات پێویستە هەردوو چەمکەکە، لە مۆرفیمە دەرکەوتووەکەدا بەرجەستەببن.

[xxvii] پڕۆسە بەلێکسیمبووەکان لە سینتاکسەوە نەخشەیان بۆ دەکێشرێت، ئەویش بەوپێیەی یاساو دروستە سینتاکسییەکان لە بنیاتی فۆرمە مۆرفۆلۆژییە لێکدراوەکاندا ڕۆڵیان هەیە. عەبدولجەبار مستەفا مەعرووف (2013: 73). بۆ زانیاریی زیاتر سەبارەت بە پڕۆسەی بەلێکسیمبوون، بڕوانە: محەمەدی مەحویی (2006: 108_114)، محەمەد مەجید (2015: 45_50). هەروەها سەبارەت بە پڕۆسە بەلێکسیمبووەکانی کرداریش، بڕوانە: عەبدولجەبار مستەفا مەعرووف‌و کاروان عومەر قادر (2011: 19_23)

[xxviii] ئارام ڕەشید مەجید (2016: 63)

[xxix] شایانی گوتنە لەناو دروستەی مۆرفۆسینتاکسدا، هاوشێوەی سینتاکس، سەرە حوکمکەرەکانی V^0، V^-، T^- ڕوودەدەنەوە، بەپێچەوانەوە بۆ نواندنی مۆرفۆسینتاکس، هەندێك لە ئارگومێنتە حوکمکراوەکان، ئەوانەی لە سینتاکسدا هەبوو و دەرکەوتوون، نیشانەی ڕێککەوتنیان نابێت، بەواتا کۆپییناکرێن. هۆو پاساوی ئەم سنوور بۆدانانەش، بە جۆری فیچەری واتایی پۆلەڕەگەزە سینتاکسییەکانەوە پەیوەستە.

[xxx] ئاوات ساڵح قادر (2015: 54)

[xxxi] Radford, A. (2012: 394)

[xxxii] وریا عومەر ئەمین (2004: 99) بۆچوونی وایە، گەر بەرکاری ناڕاستەوخۆ بە ڕاناوی لکاو جێگیرکرا، ئەوا پریپۆزیشنی /بە_/ دەبێت بە /پێ_/و /لە_/ش دەبێت بە /لێ/.

[xxxiii] بڕوانە: وەچەپاری (1/1)ی توێژینەوەکە.

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 254 – 268
http://www.ijoks.com

The Role of Term in Enriching Kurdish Dictionary

Bakr Omar ALI[1]& Suzan Saadulla ABDULKANY[2]

Received: Dec 05, 2017 **Reviewed**: Dec 30, 2017 **Accepted**: Jan 11, 2018

Abstract

This study is a part of my PhD dissertation entitled (The Role of Term in Enriching Kurdish Dictionary), This study is an attempt to approach a basic method of Kurdish lexicon development, namely terminology, which has a vital role in its enrichment process especially to bring the language up to date. To catch up with modern life which has been witnessing unlimited number of inventions and new concepts, new technical terms are coined and later become a deep-rooted part of the language. Consequently, new entries find their way to the language dictionary. Terminology covers terms that are technically used in different domains like science, literature, policy, etc.The present descriptive study aims at depicting how terminology enriches Kurdish lexicon. The examples provided in the study are terms which are of technical uses in various special domains. The study is of two sections. The first is theoretical and explicates the concept of terminology and what is relevant to the term. The second part includes two sections: one sheds light on lexicography and the general and specific importance of dictionary; and other deals with coining technical terms and the foreign terminology in Kurdish language with special investigation to the ways they have entered the Kurdish dictionary. In the conclusion, the results are manifested and tailed with the list of the references used in the study.

Keywords: Term, Dictionary, Lexicalization, Foreign Term.

Recommended citation:

Abdulkany, S.S. & Ali, B.O. (2018). The role of term in enriching Kurdish dictionary. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 254 –268. DOI: 10.21600/ijoks.383406

[1] Prof. Dr, Department of Kurdish language, College of language, Sulaimani University ,Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq .

[2] A lecturer , Department of Kurdish language , College of Education and Natural Sciences , Charmo University ,Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq . Email: suzan.saadulla@charmouniversity.org .

پێشەكی :

توێژینەوەكە پوختەی بەشێكە لە بەشەكانی نامەی دوكتۆراكەمان ، كە پێشكەشی سكولی زمانی زانكۆی سلێمانی كراوەو، ئەم بەشە بۆ یەكێك لە ڕێگە بنەڕەتییەكانی دەوڵەمەندكردنی فەرهەنگی زمانی كوردی تەرخانكراوە ، كە ئەویش زاراوەیە . (زاراوە) ڕۆڵێكی باڵا دەگێڕێت لە دەوڵەمەندكردنی فەرهەنگ ، چونكە لەگەڵ پێشكەوتنی خێرایی ژیان و سەرهەڵدانی چەمك و داهێنانی نوێ وشەو زاراوەی نوێ دێتە ئاراوە ، كە بە تێپەڕبوونی كات هەندێكیان ڕەگ دادەكوتن و دەبنە بەشێك لە فەرهەنگی زمان و دەروازەكانی فەرهەنگی زمان لە ڕووی ڕواڵەت و ناوەرۆكەوە دەگۆڕێت . زاروەكانیش ئەو وشانەن ، كە لەبوارە تایبەتییەكاندا بەكاردەهێنرێن ، وەكو بوارەكانی زانست و ئەدەب و ڕامیاری و... هتد .

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە، كە ڕۆڵی (زاراوە) لە دەوڵەمەندكردنی فەرهەنگی زمانی كوردیدا بخاتەڕوو، هەروەها لەم توێژینەوەیەدا پشتمان بە ڕێبازی پەسنی - (وەسفی) بەستوە و نموونەكانیش ئەو زاراوانەن ، كە لە بوارە تایبەتییەكاندا بەكاردەهێنرێن .

توێژینەوەكە لە دوو بەش پێكهاتووە ، بەشی یەكەم : تیۆری و ڕوونكردنەوە بۆ چەمكی (زاراوە)و پێویستی زاراوە و ئەو بابەتانەی كە پەیوەندیدارن بە (زاراوە) ، بەشی دووەمیش لە دوو تەوەرە پێكهاتووە ، لە تەوەرەی یەكەمدا هەندێ لە لایەنەكانی فەرهەنگمان خستوتە ڕوو ، وەكو گرنگی و سوودەكانی فەرهەنگ و چۆنێتی گواستنەوەی وشە و زاراوە لە نێوان فەرهەنگی گشتی و فەرهەنگی تایبەتیدا ، لە تەوەرەی دووەمیشدا باسی دوو لایەنمان كردووە ، لایەنێك تایبەتە بە لێكسیمبوونی زاراوە و لایەنەكەی تریشیان تایبەتە بەو زاراواە و كەرەستە بێگانانەی ناو زمانی كوردی ، كە بەكاردەهێنرێن و چوونەتە ناو فەرهەنگەكەیەوە ، لە كۆتاییشدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەكان ، لەگەڵ پوختەی توێژینەوەكە بە زمانی ئینگلیزی خراوەتەڕوو .

1/1) تیۆری و ڕوونكردنەوە:

١-١/١) پێناسەو ڕوونكردنەوە:

زاراوە:

زانایانی ڕۆژئاواو عەرەب، چەندین پێناسەی جۆراوجۆریان بۆ زاراوە داناوە، كۆنتربنیان دەڵێت: " زاراوە وشەیەكە لە بوارێكی پسپۆڕیدا واتاو دارشتنێكی دیاریكراوی هەیە هەركاتێك لە زمانی ئاساییدا بەكارهات مرۆڤ هەست بەوە دەكات كە ئەم وشەیە سەر بە بوارێكی دیاریكراوە." (ممدوح محمد خسارە:٢٠٠٨: ١١). لەوبارەیەشەوە ڕێكخراوی نێودەوڵەتی بۆ پێوانە (ئیزۆ iso)، پێی وایە " زاراوە ڕەمزێكە ئاماژە بۆ چەمكێكی دیاریكراو دەكات و لە چەند دەنگێك پێكهاتووە وەك وشەیەك یان دەستەواژەیەك خۆی دەنوێنێت لە بوارێكی پسپۆڕییدا بەكاردەهێنرێت." (جوانە ئەحمەد حسەین:٢٠١٤: ٧).

هەر لەمبارەیەشەوە، (مەحمود فەهمی حیجازی) لە كتێبەكەیدا، ئاماژە بۆ باشترین پێناسەی زاراوە دەكات لە لای زمانەوانە ئەورووپییەكان، كە ئەو پێناسەیەش ئەوەیە: " زاراوە یاخود دەستەواژەی زاراوەیی، چەمكێكە یان دەستەواژەیەكی لێكدراوە، واتاو بەكارهێنانێكی چەسپاو و دیاریكراوی هەیەو، دەربڕینێكی تایبەتە لە بوارێكی تایبەتدا بەكاردەهێنرێت و لە زمانەكانی تردا هاوواتای هەیە." (١٩٩٣: ٩-١٠).

ئەوەی جێی سەرنجە لەو پێناسانەی، كە خستمانەڕوو، بە هیچ جۆرێك ئاماژە بۆ واژەی (ڕێكەوتن) نەكراوە، پێویستە لە پێناسەی (زاراوە)دا، ئاماژە بە واژەی (ڕێكەوتن) بكرێ، لەبەرئەوەی كۆمەڵێك پسپۆڕ لە بوارێكی تایبەتدا لەسەر زاراوەیەكی دیاریكراو ڕێكدەكەون. بەجۆرێك بگونجێ لەگەڵ چەمكەكەو بەشێوەیەك هیچ ئاڵۆزییەك لای كەسەكانەوە ڕوونەدات. لە لای شارەزایانی عەرەبی ئەم بوارە، جەخت كراوەتەوە لەسەر (ڕێكەوتن) و لە زۆربەی پێناسەكانیشیاندا، ڕەچاوی ئەم واژەیەیان كردووە، بۆ نموونە (الشریف الجرجانی)، بۆ پێناسەی زاراوە دەڵێت: " زاراوە ڕێكەوتنێكە لە نێوان كۆمەڵێكدا دەربارەی چەمكی شتێك یان ڕووداوێك بە وشەیەك، كە لە واتایەكەوە بۆ واتایەكی تر گواسترابێتەوە." (١٩٧١: ١٦). هەرلەمبارەیەوە (أحمد فارس الشدیاق) بۆ پێناسەی (زاراوە) نوسیویە: " زاراوە ڕێكەوتنی گروپێكی تایبەتمەندە لە بوارێكی تایبەتدا." (١٩٧٩: ٤٣٧).

دیدوبۆچوونی شارەزایانی ئەم بوارە لە زمانی كوردیدا، ئەگەرچی جیاوازییەكی زۆر بەدیناكرێت، بەڵام سەرنجیان لەسەر پێناسەی (زاراوە) گۆشەنیگایەكی وەرگرتووە، كە بگوترێ شارەزایانی زمانی كوردیش بۆچوونی تایبەتی خۆیان لەسەر پێناسەی (زاراوە) هەبێت و سەرنج و تێڕوانینەكانی خۆیان هاوشێوەی ئەورووپی و عەرەبەكان هەبێت. بۆ نموونە:

- شەهاب شێخ تەیب تاهیر: " زاراوە ناوێكی ڕەسەنە لە فەرهەنگی نەتەوایەتی كوردییەوە بەپێی ڕێبازێكی وشەسازی كوردی، بۆ مەبەستێكی دیاریكراو لە كۆڕی پسپۆڕێتیدا سازكراوە." (٢٠١٢: ٢٢٦).
- كامل حەسەن ئەلبەسیر: " زاراوە وشەیەكی تازەبەكارهێنراوە لەلایەن تاقمێكی تایبەتیەوە بۆ مەبەستێكی تایبەتی سازدەكرێت و بەكاردەهێنرێت." (١٩٧٩: ٢٤).
- جەمال عەبدول: " ناوێكی ڕەسەنە، لە فەرهەنگی نەتەوایەتی كوردییەوە، بەپێی ڕێبازێكی وشەسازیی كوردی، بۆ مەبەستێكی دیاریكراو، لە كۆڕی پسپۆڕیدا سازكراوە." (٢٠٠٨: ١٨٥).

- کەمال جەلال غەریب: " مەبەست لە زاراوە هەر وشەیەک (کلمە word)، یان دەستەواژەیەک یان دەربڕینێک (تعبیر expression) کە مانایەکی وردو دەستنیشانکراوی هەبێت، ئەگینا دەبێتە وشەیەکی زمانەوانیی ئاسایی و هەموو کەسێک تێی دەگات، کۆمەڵێک لە کەسان یان نەتەوەیەک یان جیهان بڕیاری لەسەر دابێت و لە هەندێک مەیدانی زانستی (scientific) یان هونەری و کارپێکردن (تقنی technical) یان پیشەیی (مهنە- profession) یان بابەتی یاساییدا (قانونی، شەرعی legal) بەکاربهێنرێت." (٢٠١٢: ١١).

لە دوای دەرخستنی پێناسەکانی (زاراوە) لە لایەن پسپۆڕانی زمانەوانییەوە دەردەکەوێت، کە (زاراوە) ئەو وشەیەیە بۆ واتاو چەمک و مەبەستێک دادەنرێت لە بوارێکی پسپۆڕیداو ئەو زاراوانە لە فەرهەنگی گشتی زمانەکە وەردەگیرێن و بۆ چەمکێکی دیاریکراو لە بوارێکی تایبەتدا بەکاردەهێنرێن. واتە ئەو وشانە واتایەکی نوێ وەردەگرن، کە لە زمانی ئاساییدا بەکارهاتووە، لێرەدا دەتوانین بڵێین پێناسەی زاراوە پشت بە سێ بنەما دەبەستێت: وشەو گواستنەوەی واتاو ڕێکەوتن.

٢-١/١) پێویستی زاراوە:

زاراوەکان کلیلی زانستەکانن و کۆڵەکەی زمانی پسپۆڕین و لە بوارەکانی " وەرگێڕان و گواستنەوەی زانیاری و چەمکە نوێیەکان و تۆمارکردنیان و پاشان لە قۆناغەکانی فێرکردندا بە گشتی و قۆناغی خوێندنی باڵا بە تایبەتی". (أحمد بن محمد المعتوق :٢٠٠٠: ٣٥٠). بایەخێکی بێ سنووریان هەیە، بۆیە بەپێی دەربڕینی خوارزمی دەگوترێت تێگەیشتنی زاراوە نیوەی زانستەکەیە، لە کاتێکدا ژیان بەرەوپێشەوە دەڕوات و واتاکان بێ سنوور دەبن و وشەکانی زمان بەشیان ناکات، زاراوە بووەتە چارە ڕێگەیەک بۆ کێشەی ناولێنانی چەمکە نوێیەکان بە مەرجێک، کە بگونجێ لەگەڵ واتای ئەو چەمکانە، واتە زاراوە فۆڕمێکە دەبێتە دەربڕی چەمکێک.
بۆ ناسینی زاراوە پێویستە چەند خاڵێک ڕەچاوبکرێت:
١- بواری زانیاری زاراوە دیاربێت.
٢- پەیوەندی زاراوەیەک بە زاراوەکانی ترەوە دیاربێت.
٣- چەمکی زاراوەکە هیچ جۆرە ئاڵۆزییەکی تێدا بەدی نەکرێت.
٤- بۆ دیاریکردنی زاراوە دەبێت لە سەرەتادا چەمکەکە دیاریبکرێت و دواتر زاراوەکەی بۆ دابنێرێت. (جواد حسنی سماعنە:٢٠٠٠: ٩٨٠).

بۆ هەر گەشەو پێشکەوتن و داهێنانێکیش، پێویستمان بە پەیدابوون و هاتنەکایەی زاراوەی نوێ دەبێت، کە پێشتر بوونی نەبووە لە فەرهەنگی زانست و زمانی تایبەتدا. بە جۆرێک " وشەکانی زمان زیاددەکەن و گۆڕانیان بەسەردا دێت، هەندێکیان لەبەکارهێنان دەکەون بەڵام بزوتنەوەیەکی بێ ووچانو بەردەوام لە زماندا هەیە وشەی نوێ دروست دەبێت لەسەر بنچینەی ئەو ووشانەی لە زووەوە لە زمانەکەدا هەن ووشەی نوێ دروست دەبێت." (محەمەد وەسمان: ٢٠١٢: ٢٤٥-٢٤٦).

کەواتە زاراوە گرنگی خۆی هەیە لە نزیککردنەوەی دیالێکتەکان و ستانداردکردنی زمانی نەتەوەکان و یەکخستنی دەربڕین و دەوڵەمەندکردنیان، فەرهەنگی زمانەکەیش بە وشەو چەمکی نوێ زەنگین دەکات .

هەروەها ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە بەستنەوەی پەیوەندی نێوان نەتەوەو گەلەکان و گواستنەوی زانست و تەکنەلۆجیاو زانیاریی نوێ " بۆیە پێوستمان بە زاراوە هەیە لە گشت بوارەکانی ژیانداو ئەو پێویستییەش هیچ کاتێک کۆتایی نایەت و بازنەکەشی هیچ کاتێک داناخرێت بوارەکانیشی دیاری ناکرێن، چونکە زانستێکی تازەیەو پەرەسەندنی بەردەوامە، لەبەرئەوەی بە پەرەسەندنی زانیاری مرۆڤایەتی و فراوانی بازنەیی و بوارەکانی بەندە." (شەهاب شێخ تەیب:٢٠١٣: ١٨٦). هەربۆیە کاتێک، کە زانیاری لەسەر بوارەکان بەردەوام دەبێت، واتە پرۆسەی پەیدابوونی زاراوە وەستانی نییەو هەمیشە لە پەرەسەندندایەو خاڵێک بۆ دەستپێک، کە دەستپێدەکات لە بەرانبەردا ناتوانین خاڵی کۆتایش دابنێین، بەهۆی تازەگەرییەکان و بەردەوامی گەشەی زانست بازنەکان فراوان دەبن و زاراوەی نوێ لە ژیانی مرۆڤەکاندا دەدۆزینەوە.

زمانی کوردیش بۆ وەرگێڕانی زاراوەکان دەبێت پەنا بۆ گونجاندن ببات، بەڵام ڕەچاوی ئەو خاڵانە بکات، کە پێشتر خستمانەڕوو، هەر لەو ڕوانگەیەشەوە توانراوە، بە بەردەوامی بایەخ بە زمان بدرێت و دەوڵەمەند بکرێت بە زاراوەی نوێ، کە سەرئەنجام لە بوارە زانستییەکاندا زمان دەستەوسان نەبێت و لەگەڵ گەشەی دەوروبەردا هەنگاو بنێت و نەوە لەدوای نەوەش ئەم ڕێچکەیە بگوازنەوە لەسەر بنەما زانستییەکانی زمانەوانی لە پێناوی بوژانەوەی زمان و ئاوێتەبوونی هەموو ئەو زاراوە نوێیانەی، کە زۆرجار زانست و تەکنەلۆجیا دەبێتە داهێنەری، زمانی نەتەوەکانیش بۆ جێکردنەوەی بە واتا هاوشێوەکەی بەهای زاراوەی خۆی یان هاوواتاکەی یان وەک خۆی دەدۆزێتەوە.

٣-١/١) وشەو زاراوە:

زمانەوانەکان بۆ باسکردن لە وشەو زاراوە چەندین ڕاوبۆچوونیان بۆ جیاکردنەوەیان پێشکەشکردووە لە بواری زاراوەسازیدا، ئەم بایەخدانەش ئەڵبەتە بۆئەوەیە، کە جیاوازییەکانی وشەو زاراوە لەیەک جیابکرێنەوەو لە ئاخاوتن و نوسینیشدا هەست بە واتاو چەمکەکان دەکرێن، کە سەرئەنجام وەڵامدانەوەی پرسیاری (ئایا جیاوازی لە نێوان وشەو

زاراوەدا هەیە؟)، یان (وشە لە زاراوە جیادەکرێتەوە؟) بدرێتەوە.

بە بیروبۆچوونی شارەزایانی ئەم بوارە، (وشە) تاڕادەیەک سەربەخۆیە، بەڵام (زاراوە) سنوورێکی دیاریکراوی هەیە. " سنورێکی (واتایی) بە دەوردا کێشراوەو پەرژینێکی بە دەوری زاراوەکەو تەنانەت نوسەرەکەیشیدا کێشراوەو لە بواری نوسیندا بەکاردەهێنرێت." (عوسمان کەریم: ٢٠١٤: ٢١).

(زاراوە) دەربڕینێکە مانایەکی وردو دەستنیشانکراوی هەیە گروپێک لەسەری ڕێکدەکەون و لە بوارێکی تایبەتدا بەکاریدەهێنن.

(زاراوە) پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە وشەوە هەیەو جۆرێکە لە جۆرەکانی وشە " بەڵام ڕێچکەیەکی تایبەتی خۆی هەیەو لە زانستەکانی وشەسازیدا، چەند باسێکی تایبەتی لە بەشەکانی ئاخاوتن جیای دەکاتەوە." (کامل حسن بصیر:١٩٧٩: ١٠)، (وشە) موڵکی هەموو کۆمەڵە، (زاراوە) " وشەیەکی فەرهەنگی سەر زمانی کۆمەڵانی خەڵک نییە، بەڵکو وشەیەکی نوێباوە بۆ واتایەکی نوێ لە کۆڕێکی زانستی، یان ڕۆشنبیری سەردەمدا سازکراوە." (سەرچاوەی پێشوو:٢٥).

هەندێ جار تێبینی ئەوە دەکرێ، کە زاراوە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا خەڵکی ئاسایی وەک وشەیەکی ئاسایی بەکاریدەهێنێ، ئەوەش لەبەرئەوەی " بە تێپەڕبوونی کات و زۆر بەکارهێنانی ئاسان دێتە بەردەست، خۆ سەرەتا هەر زاراوەیەکی نوێ، یان وشەیەکی نوێ بە سەیر دێتەبەرگوێ، بەڵام پاشان خەڵکەکە ئاشنایی لەگەڵدا پەیدادەکەن و ئاسایی دەبێت." (شەهاب شێخ تەیب:٢٠١٢: ١٧٤)، بۆ نموونە (زاراوەی خڕۆکەی سوور، ڤیتامین، بودجە، قەیران، لێزەر، چاندنی قژ، ...هتد).

هەندێ جاریش ئاشنایی لەگەڵ ئەو زاراوانە پەیداناکەن، بۆ نموونە زاراوەی (هەستیار)، کە بۆ زاراوەی (شاعیر)ی عەرەبی لە لایەن هەندێ نووسەر بەکارهێنرابوو، ئەو زاراوەیە نەتوانرا شوێنی وشەی (شاعیر) بگرێتەوە، تەنانەت ڕۆشنبیرو ئەکادیمییەکانیش هەر وشەی (شاعیر) بەکاردەهێنن.

هەموو زاراوەیەک وشەیە، بەڵام هەموو وشەیەک زاراوە نییە، زاراوە " بە یەکێک لە ڕێگاکانی گۆڕینی واتای وشە لە زماندا بووە بە پسپۆڕو سنوری بەکارهێنانی تەسکبۆتەوە." (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ٢٤).

زاراوە لە گەنجینەی وشەکان هەڵدەهێنجرێت و لە فەرهەنگەوە وەردەگیرێت، کاتێک وشە بوو بە زاراوە دەبێت بارودۆخی بۆ هەڵبکەوێت و لە واتایەک زیاتر نەگەیەنێت، چونکە وشەکان لەگەڵ دەوروبەرەکانیان واتاکانیان دەگۆڕێت و " واتای فەرهەنگی خۆیان وون دەکەن و بە پێی دەوروبەر واتای نوێی خۆیان وەردەگرن." (عبدالواحید موشیر دزەیی:٢٠١٤: ٩٤)، بۆیە وشە، کە بوو بە زاراوە واتاکەی تایبەت و تەسکتردەبێتەوە.

(زاراوە) گوزارشت لە چەمکێک دەکات، کە لە یەک کێڵگەی زانستی بێ، وشە گوزارشت لە واتا دەکات، هەروەها دەتوانین بڵێین (وشە) سەر بە زمانی گشتییەو (زاراوە) سەر بە زمانی پسپۆڕییە، واتە زمانی زانستی یاخود تەکنیکی لە بوارێکی تایبەتدا.

" ئەرستۆتالیس بۆ دەستکاریکردنی واتای وشە، بە مەبەستی زاراوەسازیی چوار بنەمای داناوە، کە ئەمانەن:

١- گواستنەوەی واتای وشە، لە ڕەگەزەوە بۆ جۆر.

٢- گواستنەوەی واتای وشە، لە جۆرەوە بۆ ڕەگەز.

٣- گواستنەوەی واتای وشە، لە جۆرەوە بۆ جۆر.

٤- گواستنەوەی واتای وشە، بەپێی ڕادەی پێوەندی." (جەمال عەبدول:٢٠٠٨: ١٧٩-١٨٠).

زمانەوانە هاوچەرخەکان بەپێی ئەو ڕێگایانەی، کە ئەرستۆ دیاریکردووە بۆ گۆڕینی واتای (وشە) لە واتا بنەڕەتییەکەیەوە بۆ واتایەکی تر، چەند ڕێگایەکی تر دیاریدەکەن:

١- فراوانکردنی واتای وشەو گواستنەوەی لە چەمکێکی دیاریکراو بۆ مەبەستێکی فراوان، بۆ نموونە زاراوەی (سەرچاوە) لە فەرهەنگدا بۆ واتای (سەرچاوەی ئاو)ە، بەڵام لە بوارەکانی زانست و مەعریفەتدا، بووە بە زاراوەیەکی ژیاریی بەربڵاو.

٢- تایبەتمەندکردنی واتای وشەو سنووردارکردنی بەکارهێنانی و گواستنەوەی لە بوارێکی بەربڵاوو فراوانەوە بۆ ئەرکێکی دیاریکراو، بۆ نموونە وشەی (پاڵاوتە) وشەیەکی فەرهەنگی ئاساییە بە تێپەڕبوونی کات بووە بە زاراوەیەکی کیمیایی.

٣- " گواستنەوەی (وشە) لە (واتا)یەکەوە بۆ (واتا)یەکی تر، لەبەر جۆرە پەیوەندی و لێکچوونێک، (ڕێنووس)، واتا ڕاستەقینەکەی بەهۆی لێکچوونەوە بووە بە (زاراوە)یەک بۆ دەربڕینی ڕێ و شوێن و شێوازی نووسین." (جەمال عەبدول:٢٠٠٨ : ١٨١-١٨٢).

٤-١/١) وشەو زاراوە پەیوەست بە پرەنسیپەکانی واتاوە:

١- وشە بە پێی ئەو دەوروبەرە زمانییەی، کە تێیدا دەردەکەوێ واتاکەی ئاشکرادەبێ و لەگەڵ بەکارهێنانی لە دەربڕینی جیاوازدا واتاکەی دەگۆڕێ، واتە (وشە) توانای ئەوەی هەیە هەڵگری چەند واتایەک بێ بە پێی دەرکەوتنی لە دەوروبەری جیاوازدا، بەڵام زاراوە واتاکەی ناگۆڕێ و یەک واتای هەیە، لەو بوارە پسپۆڕییەی، کە تێیدا دەرکەوتووە، چونکە گوزارشت لە چەمکێکی دیاریکراو دەکا، لە بوارێکی تایبەتدا، بەڵام ئەگەر بوارەکە گۆڕا ئەوا واتای (دەلالەت)ی

زاراوەکەش دەگۆڕێ. (قەیس کاکل و دانا تەحسین:٢٠١٣: ١٠٧).
٢- وشە لە هێماو هێمابۆکراوێک پێکدێ (أعضاء شبكة تعريب العلوم الصحية:٢٠٠٥: ٣٠). وشە نیشانەیەکە (هێما) بۆ نیشاندەرێک (هێمابۆکراو)، ئەم وێنە گۆکراوەی خوارەوە، کە پێکدێت لەم دەنگانە (م، ر، ۆ، ڤ) وێنەی هزریی لە ئاوەزدا دروستکردووە، ئاماژەکردنە بۆ گیاندارێکی ناسراو (مرۆڤ).

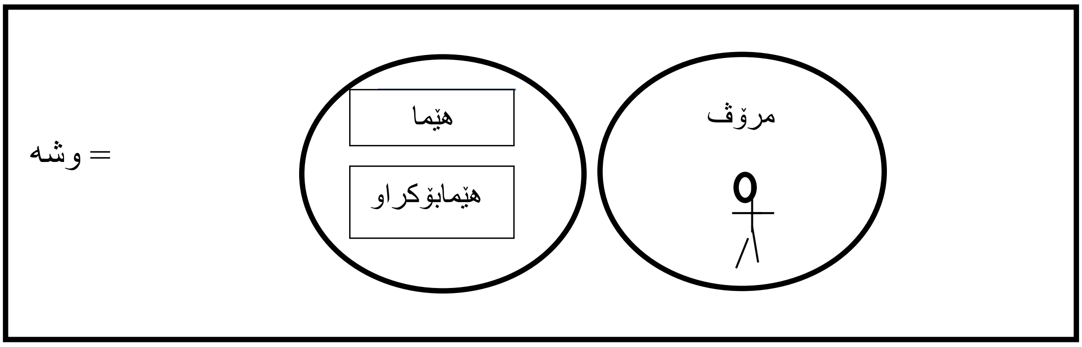

زاراوە بەرهەمی لکاندنی ناوێکە بە چەمکێکەوە، وەک لەم وێنەیەی خوارەوە ڕوونکراوەتەوە:

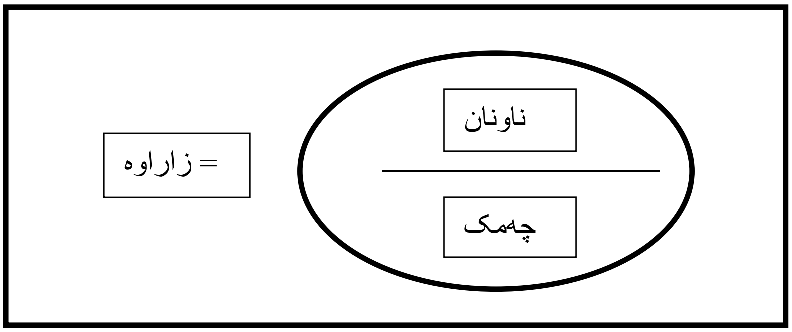

زاراوەسازەکان بۆ دانانی ناوێک بەرانبەر بە چەمکێکی دیاریکراو دوو بنەمایان دیاریکردووە:
ا- دەبێ ناونانی چەمک، لەلایەن چەند کەسێکی شارەزاو پسپۆڕەوە لە بوارێکی تایبەتدا دابنرێت، واتە ئەو کەسانە دەبێ شارەزاییەکی باشیان لە بوارەکەو چەمکەکەدا هەبێت.
ب- هەبوونی پێوەندییەک یان لێکچوونێک لە نێوان ناو و چەمکەکەدا، بۆ نموونە لکاندنی ناوێک بە شێوەی چەمکەکە، یان قەوارە، یان ڕەنگ، جوڵە، شوێن، ژمارە، یاخود ناوی داهێنەر، بۆ نموونە:
کرمی گەدە ⟵ پەیوەندی هەیە بە شوێنەکەیەوە.
" وشە گوتەو واتایە. واتە وشە لە ڕێگای شیکردنەوەی زمانی و داتایی شیدەکرێتەوە، کەچی زاراوە ناولێنان و چەمکە. واتە زاراوە لە ڕێگای شیکردنەوەی زمانی و چەمکی و وێنەی هۆشەکی شیدەکرێتەوە." (قەیس کاکل و دانا تەحسین:٢٠١٣: ١٠٧).
٣- وشەکان دەچنە ناو کێڵگەی لێکسیکی، " وشەکانی زمان دەچنە ناو کێڵگەیەکی لێکسیکی کە لەگەڵ وشەکانی تری ناو کێڵگەکەوە لە سیما بنەڕەتیەکاندا هاوبەشن." (أعضاء شبكة تعريب العلوم الصحيه:٢٠٠٥: ٣٠).
ئەگەر کێڵگەی خزمایەتی وەربگرین، باوک و دایک و خوشک و برا،...هتد، وەک نموونەیەک، یەک کێڵگەی واتایی پێکدەهێنن، لەبەرئەوەی یەک سیمای واتاییان هەیە. ئەویش پێوەندی خزمایەتییە.
(زاراوە) دەچێتە ناو کێڵگەی چەمکیەوە، (زاراوە) سەر بە کێڵگەی چەمکیە تەنها لەناو ئەو کێڵگەیەوە چەمکەکەی دیاریدەکرێت، لە نێوان زاراوەیەک و زاراوەکانی ترو چەمکەکانیان، پەیوەندییەکی سنووردار هەیە، یەکێک لە تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی ڕێکخستنی لەناو ڕیزبەندی ئەو زاراوانەی، کە پەیوەندی پێوەی هەیە، بۆیە ناکرێت بەدەر لە بوارە زانستییەکەی باس لە (زاراوە) بکرێت. (سەرچاوەی پێشوو:٣٥).
٤- لە زاراوەسازیدا " پێوانە هەیە، کە زاراوەکەی تێدا دیاریدەکرێت، واتە زانستێکە نرخی پێکهاتە زاراوەییەکانی تێدا دیاریدەکرێت، کەواتە پێوانەیەک هەیەو بەپێی ئەوانە زاراوە سازناکرێت. وشەسازی کوردی بە پێی یاساکانی زمانی کوردی و ئەنالۆژیاکەی، وشەی نوێ دروست دەبێت، بۆ نموونە: براژن، ئامۆژن/مامۆژن، کچەزا، کوڕەزا،...هتد"

(عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٣٦)، هەروەها هەندێ جاریش پەنادەبرێتەبەر وەرگێران، بۆ نموونە:

مدينة الألعاب : شاری یاری
القمر الصناعی : مانگی دەستکرد
٥- لە ڕووی ژمارەی بڕگەوە ئەو وشانەی، کە لەیەک بڕگە پێکهاتوون زیاتر دەچەسپێن و دەمێنن و بەپێی هاتنەناوەوەی چەمک و واتای نوێ و بەهۆی گۆڕانکارییەکانەوە، وشە دەمرێ و وندەبێت، وەک " بوونەوەرێکی زیندوو، بە پێی کات گەشەدەکات و دەمرێت." (حاتم صالح الضامن:١٩٨٩: ١٤٨)، یان جێگەی وشەکانی تری هەمان کێڵگە لەقدەکەن و شوێنیان دەگرنەوە، بۆیە لە جیهانی وشەدا ململانێیەکی بەردەوام هەیە، بەڵام لە زاراوەدا کەمترە لەبەرئەوەی زاراوە زیاتر لە نووسیندا بەکاردەهێنرێ، بۆ نموونە زاراوەی: (ئاوەڵکردار، ئاوەڵکار، ئاوەڵفرمان، ...هتد).
٦- لە (وشە)دا لە هەندێ حاڵەتدا فۆرمی وشە پێش وشە دەکەوێ، بۆ نموونە وشەی (ئەنفال)، کە لە زمانی عەرەبییەوە وەرگیراوەو لە قورئانی پیرۆزدا ئاماژەی پێدراوە وەک فۆڕمێکی وەرگیراو بووەتە دەربڕی واتاو چەمکێک بۆ ونبوون و بێ سەروشوێنکردن، بەڵام لە (زاراوە)دا چەمک لە پێشترە، چەمکەکە دیاریدەکرێ و دواتر لە لایەن کەسانی پسپۆڕەوە زاراوەیەکی بۆدادەنرێ.

١/١-٥) تایبەتمەندییەکانی زاراوە:

١- دەبێ زاراوە لە تەمومژی و ئاڵۆزی بەدوور بێ و چەمکێکی دیاریکراوی هەبێ، یەک فۆڕم ببێ بە دەربڕی یەک چەمک، لەبەرئەوەی زاراوە چەمکێکە پێشتر سنووری بۆدیاریکراوە.

٢- هەر زانستێک کۆمەڵێ زاراوەی تایبەتی خۆی هەیەو زاراوە لەناو چوارچێوەی زانستی زاراوە (terminology)دا لێکدەدرێتەوە. (محمود فهمی حیجازی:١٩٩٣: ١٢).

٣- " ئەنالۆژیا لە زاراوەدا ڕۆڵێکی گەورە دەبینێ، بۆ نموونە:
ژانە سک
ژانە سەر } بە ئەنالۆژیا دروستبوون ...هتد" (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٦٣).

٤- زاراوە لەلایەن زانایانی بوارێکەوە دادەنرێ و لەسەری ڕێکدەکەون، هەروەها دەشێ لەلایەن کەسێکی شارەزاوە دابنرێ، بەڵام مەرج ئەوەیە قبوڵ وەرگرێ و بەکاربهێنرێ، لە چوارچێوەی ئەو زانست و بوارەدا، کە زاراوەکەی بۆ دانراوە. (فرحات بلولی:٢٠١٠: ٢٢٢).

٥- زاراوە چەمکێکە پێشتر خاسییەت و سنووری بۆدیاریکراوە، واتە بەهۆی دەوروبەریەوە دیارینەکراوە. (سەرچاوەی پێشوو).
٦- لە بواری پەروەردەو فێرکردندا، (زاراوە) بایەخێکی زۆری هەیە، چونکە هەر بابەتێک یاخود زانستێک کۆمەڵێک زاراوەی تایبەت بە خۆی هەیە.
٧- زاراوەی سادە بە پەسەندتر دەزانرێت، تا زاراوەی لێکدراو. (أدريس الحسن العلمی:٢٠٠٢: ١٩).
٨- دەبێ زاراوە تا ڕادەیەک نەرم و ئامادەبێ بۆ داڕشتنی وشەو زاراوەی ترو گونجاو بێ بۆ بەکارهێنان.
٩- زاراوە دوورە لە بازنەی ئیدیۆمداو هێزو توانای کەمە بۆ بەئیدیۆم بوونی ، جگە لە هەندێ حاڵەت، ئەوەش بەهۆی بوونی بە وشەی سەر زاری زۆربەی ئاخێوەرانەوە، بۆ نموونە: بە کەسێکی زیرەک دەوترێت (دەڵێی کۆمپیوتەرە!)، یان کەسێک کە بەخێرایی دەڕوات دەوترێت (دەڵێی ساروخە!).
١٠- ململانێ لە زاراوەدا کەمترە، وەک لەوەی لە وشەی ئاساییدا هەیە.
١١- مان و نەمانی زاراوە پەیوەستە بە چالاکبوونی ئەو زاراوەیە، کە لە چوارچێوەی زانستێکدا هەیەو تەمەنی زاراوەیەک بەندە بە ئاستی پێشکەوتنی کۆمەڵ و تەمەنی ئەو زانستەی، کە زاراوەکەی تێدایە. (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٦٣).

1/2) ڕۆڵی زاراوە لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگدا:

1-1/2) فەرهەنگ:

فەرهەنگ تۆمارگەیەکە بۆ کۆکردنەوەی وشەکانی زمان و ڕێکخستنیان بەپێی پێرەوێکی تایبەتی و پاراستنیان لە فەوتان و لەناوچوون، جگە لەڕیزکردنی وشەو شیکردنەوەو لێکدانەوەی واتا، هەندێجاریش زانیاری تریشی دەخرێتەپاڵ، سەبارەت بە فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و سینتاکس و ئیتمۆلۆژییەوە.
فەرهەنگ کتێبێکی سەرچاوەیی و مەرجەعە، وشەو زاراوەی زمانێکی دیاریکراوی تێدایە، کە بەشێوەیەکی تایبەتی ڕێکخراون لەگەڵ پێناسەی هەر وشەیەک و دەرخستنی هاوواتاکەی لە هەمان زماندا، یاخود لە زمانێکی دیکە، لەگەڵ

ڕوونکردنەوەی ئەو وشانەی کە لێی وەردەگیرێت و بەکارهێنانی مانا جیاجیاکانی و هەروەها دەرخستنی لایەنی مێژوویی وشەکان و چۆنێتی گۆکردنیان. (محمد علی الخولی:١٩٩١: ٧٤). فەرهەنگی هەر میللەتێک وەک ئاماژەیەک وایە بۆ زانینی ئاستی ڕۆشنبیری و زانستی و ئابووری ... ئەو میللەتە، لەبەرئەوەی هەر میللەتێک لە بوارێکدا پێشکەوتووبێ، فەرهەنگی زمانەکەیان لەو بوارەدا دەوڵەمەند دەبێ.

فەرهەنگ " زمان لە شێواندن، لاوازیی، پوکانەوە، داتەپین و مردن دەپارێزێ. نەوەی نوێ، بە ووشەی کوردیی کۆن و نوێ پێدەگەیەنێ و زمانیان دەوڵەمەند دەکا. هەر بەهۆی فەرهەنگەوە دەتوانین، لە ووشەو زاراوەی دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردیی، زمانەکانی بیانیی و نەتەوەکانی جیهان بگەین." (حوسێن محەمەد عەزیز:٢٠٠٥: ٤٨٧).

واتە فەرهەنگی هەر زمانێک سوودێکی زۆری لێوەردەگیرێ و بەهۆی گۆڕانی لایەنەکانی ژیان و شارستانییەتەوە زمان گەشەدەکات و دەگۆڕێت و بەم پێیە فەرهەنگی وشەو زاراوەکانیشی فراوان دەبێ و ئەو لایەنانە زۆرو جۆراوجۆرن، کە دەبنەهۆی فراوانبوونی وشەی فەرهەنگەکان وەک: لایەنی کۆمەڵایەتی و شارستانێتی نەتەوە، لایەنی ئابووری، ڕامیاری، کاریگەری ئەدەبیات و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری، کاریگەری زمانێک بەسەر زمانێکی ترەوە، هەموو ئەم هۆیانەو چەند هۆیەکی تریش دەبنە هۆی گەشەکردن و پێشکەوتنی زمان، " بێگومان پێویستییەکانی ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵ، لەگەڵ پێشکەوتن و گۆڕانی کۆمەڵدا، دەگۆڕێت و زیاددەکات و پێویستی تازەی ژیانی کۆمەڵ لە گەشەو گۆڕانیدا دێتەکایەوە، ئەو پێویستییانە، پێویستییان بە زمانی دەربڕین هەیە، واتە زمانێک دەبێت لەگەڵ ئەو گۆڕان و پێشکەوتنەدا بگونجێت. واتە زمانی زیندوو و ڕەسەن، دەبێت زمانی سەردەم بێت و بتوانێت، پێویستییەکانی سەردەم، لە داهات و داهێنانی تازەی تەکنەلۆژیاو زانستی جۆربەجۆر دەرببڕێت و زمانی زانست و کۆمەڵ بێت." (ڕەفیق شوانی:٢٠٠١: ٤٨)، بۆیە مرۆڤ لەگەڵ گۆڕانی ژیانیدا، پێویستی بە شتی کۆن کەمتر دەبێ و وشەو ناوەکانیشیان وردە وردە ون دەبن، بەڵام لەلایەکی تریشەوە وشەو زاراوەی نوێ دێتە ناو زمانەکەوەو لەبەر پێویستی ژیانی کۆمەڵ بەکارهێنانیان زیاددەبێ لەهەمان کاتدا دەبێتە هۆی فراوانبوون و زیادبوونی وشەو زاراوەی زمان،کە سەرئەنجام دەبێتە هۆی فراوانبوونی فەرهەنگی زمان.

گرنگی و سوودەکانی فەرهەنگ لە چەند خاڵێکدا کۆدەبێتەوە:

١- "پارێزگاریکردن لە مانەوەی وشەکانی زمان.

٢- توانا بە زمان دەبەخشێ تاوەکو لەگەڵ ڕەوڕەوەی زانست و هونەر بەرەوپێش بچێ.

٣- ئاشکراکردنی واتای وشە نادیارو لێڵەکان.

٤- زانینی نەژادو داڕشتنی وشەکان.

٥- زانینی مێژووی وشەکان و گەشەسەندنیان، جیاوازی لە بەکارهێنانیاندا.

٦- هەڵوەستەکردن لەسەر ئەو وشانەی لە بەکارهێنان کەوتوون.

٧- ناسینی خاوەن وتەی بەڵگەیەک لە بەڵگەکان.

٨- ناسینی پێکهاتەی وشە ئاخاوتن – نووسین.

٩- ڕێکخستنی ڕاست و دروستی وشە بە پێی ئەسڵ و گەردانکردن." (بەناز ڕەفیق تۆفیق:٢٠٠٨: ١٨-١٩).

فەرهەنگ سوودێکی گەورەی هەیە بۆ کۆمەڵگا بە تایبەت ئەو کۆمەڵگایانەی، کە زمان و کلتووری خۆیان دەپارێزن، فەرهەنگی سەرکەوتوو ئەو فەرهەنگەیە، کە سەرجەم وشەکانی زمان لەخۆدەگرێ، بە وشەی کۆن و نوێ و دەبێتە گەنجینەیەک بۆ زمان، کۆمەڵێک وشە لەناو زماندا هەن پەیوەستن بە شتە مێژووییەکانەوە پێیان دەوترێت (وشەی ونبوو)، ئەو وشانە لەناونەچوون، بەڵکو ون بوون و چوونەتە ناو گروپی وشە مێژووییەکانەوە، ئەگەر هەوڵێک بۆ پارێزگاریکردنیان لە ونبوون و لەناوچوونیان نەدرێت ئەگەرێکی دوور نییە نەوە لەدوای نەوە کەم تا زۆر بەشێکیان بە یەکجاری ماڵئاوایی لە زمانەکە بکەن و دواتریش و سەرلەنوێ ئەرکی کۆکردنەوەیان هێندە قورستر دەبێ، کەواتە فەرهەنگ تەنها ئەرکی ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی وشەکان نییە، بەڵکو پەیوەندییەکی بەهێزی هەیە بە مێژوو و ناسنامەی زمانەوە.

هەروەها ئەو وشە کۆنانە دەتوانرێ سوودیان لێوەربگیرێ بۆ واتای نوێ، " بۆ نموونە (carvan) لە زمانی ڕووسیدا بە واتای کاروان هاتووە، بەڵام ئێستا بە واتای ژوورێکی دەستکرد دێت، بە هەمان شێوە ئەم وشەیە لە کوردیدا بەکاردێت و هەمان گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە." (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ٢٢).

زیادبوون و گۆڕانی وشە دیاردەیەکی سروشتی زمانەکانەو زمان توانای داهێنانی وشەی نوێی هەیە بۆئەوەی بتوانێ شان بەشانی پێویستییەکانی ژیان بڕوات، ئەم ڕاستییەش لە سەرجەم زمانە زیندووەکاندا سەرنج دەدرێت، بۆ نموونە " ژمارەی وشەکانی ئەو فەرهەنگەی کە کۆڕی زمانەوانی فەرەنسی، لە سەدەی حەڤدەهەمدا، بڵاویکردەوە، تەنها بیست هەزار وشە بوو، کەچی لە سەدەی بیستەمدا وشەکانی ئەو فەرهەنگە ژمارەیان بووە سی و پێنج هەزار وشە." (وجیه حمد عبدالرحمن:١٩٨٢: ٦٧). ئەوەی پێویستە بوترێ، کە فەرهەنگیش لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵ و زیادبوونی کەلوپەل و پێویستیەکانی مرۆڤ و گەشەکردنی بیری مرۆڤ، وشەو زاراوەکانی زیاددەکات و لە سنوورێکدا ناوەستێت.

هەندێ لە فەرهەنگەکانیش لە پاڵ لێکدانەوەی واتای وشەکانی بە هەمان زمان یان بە زمانێکی تر، گرنگی بە ڕوونکردنەوەی بنج و ڕەچەڵەک و شێوەی بنەڕەتی وشەکان دەدات و ڕەسەنیان پیشاندەدات و سەرچاوەی پەیدابوون و

وەرگرتنی وشەکانی زمانیش ئاشکرادەکات.
هەروەها " مەرجی سەرکەوتنی فەرهەنگێک، دیاریکردنی زۆربەی زانیاریەکانە چونکە بەراوردکردنیان بە دەروازەی زانیاریەکانی وشەکانی مێشک هێشتا کەمە." (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ٨).

2-1/2) جۆرەکانی فەرهەنگ:

فەرهەنگ گەلێک جۆری هەیە، هەر فەرهەنگێک ئامانج و سوودی تایبەتی خۆی هەیەو لەسەر بنەمای جیاواز فەرهەنگەکان دەنووسرێن، بۆ نموونە لەسەر بنەمای مەبەست و شێوەی لێکدانەوەی کەرەسەی زمان، وەک: (فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی، فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی – بیانی، فەرهەنگی زمانی بیانی – نەتەوەیی) (حوسێن محەمەد عەزیز:٢٠٠٥: ٤٨٧). یان لەسەر بنەمای واتایی یاخود بە پێی پلەی چەسپاوی و نەچەسپاوی وشەکان، وەک (فەرهەنگی بنەڕەتی، فەرهەنگی گشتی) (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ١٣).
بە تێکڕای وشەکانی زمان دەوترێت فەرهەنگی گشتی زمان. فەرهەنگی هەموو زمانێکیش بریتییە لە: (ڕۆژان نوری عەبدوڵڵا:٢٠١٣: ١٠).

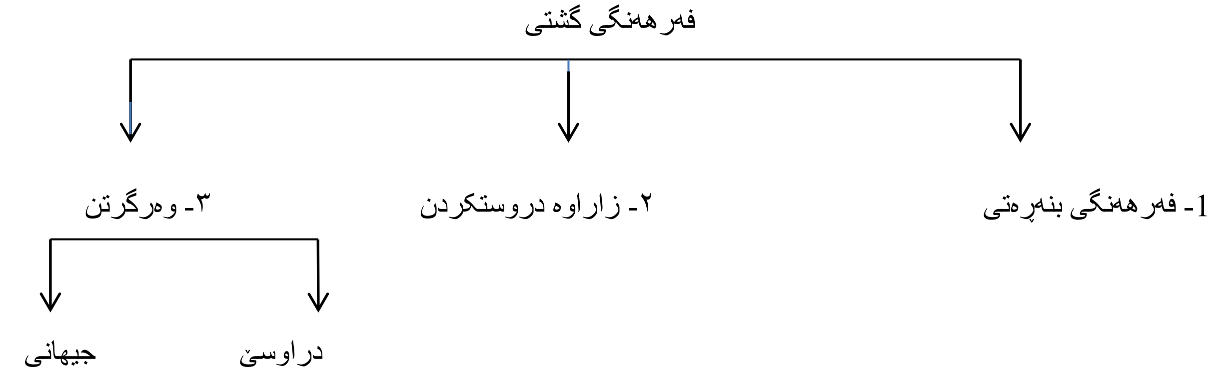

کەواتە (فەرهەنگی گشتی) سەرجەم وشەکانی زمانێکی دیاریکراو لەخۆدەگرێت و فەرهەنگی بنەڕەتی بەشێکە لە فەرهەنگی گشتی، کە بە کاکڵ و مەغزای زمان دادەنرێت و وشە ڕەسەنەکانی زمان دەگرێتەوە، کە ناسراون لە لایەن کۆمەڵێکی دیاریکراو، بەدەر لەو دیالێکتەی قسەپێدەکەن و بەدەر لەو چینە کۆمەڵایەتییەی، کە بەشێکن لێی و مەرج نییە تایبەت بن بە ناوچەیەکی دیاریکراو یان پیشەیەکی دیاریکراو گرنگ ئەوەیە کە مۆرکێکی نیشتمانییان هەیە. (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٩). وشەکانی فەرهەنگی بنەڕەتی دەچنە ڕیزی وشە ئەکتیڤەکان، کە هەمیشە بەسەر دەمەوەن و بەکاردێن.
فەرهەنگی گشتی زاراوەو وشە وەرگیراوەکانیش – خواستراوەکان – دەگرێتەوە، کە بەهۆی کارتێکردنی زمانەکان بەسەر یەک دێنە ناو زمانەکانەوە، بۆ نموونە زمانی (عەرەبی، فارسی، تورکی) کاریگەریان لەسەر زمانی کوردی هەبووە لەبەر گەلێک هۆکار، بۆیە گەلێک وشەو زاراوە لەو زمانانەوە وەرگیراون و ڕۆژانە بەکاردێن، هەروەها لەم سەردەمەدا زمانی ئینگلیزی وەک زمانێکی جیهانی کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی لەسەر زمانی کوردی هەیە.

3-1/2) فەرهەنگی تایبەتی (فەرهەنگی زاراوە):

لە ساڵانی دواییدا چەندین مامۆستاو شارەزایانی زمانی کوردی خزمەتێکی گەورەیان بە زمانەکە کردووە، ئەویش بە ئامادەکردن و بڵاوکردنەوەی ئەو جۆرە وشەو زاراوانەی، کە پەیوەندییان بە شارەزاییەتی تایبەتی خۆیانەوە هەیە، کۆکردنەوەی ئەو وشەو زاراوانە لە کتێبێکدا هەر فەرهەنگە، بەڵام ئەو فەرهەنگانە تایبەت دەبن بە بوارێک یان زانستێکەوە، بۆیە پێی دەوترێت (فەرهەنگی تایبەت) یان (فەرهەنگی زاراوە)، ئەم جۆرە فەرهەنگانە زیاتر بۆ کۆمەڵێکی دیاریکراو لە بوارێکی تایبەتدا بەکاردەهێنرێن، چونکە لای هەموان ئاشکرا نین و بەکارناهێنرێن. هەر زانست و پیشەیەک کۆمەڵێک زاراوەی تایبەت بە خۆی هەیەو ئەو زاراوانە لەگەڵ پێشکەوتنی زانستدا ڕوو لە زیادبوون دەکەن، بەو پێیە زاراوەکان ڕۆڵێکی گەورە دەبینن لە فراوانکردن و دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان، ئەم گەشەو زیادبوونە " هەروا بە ڕەمەکی پەیدانابن، بەڵکو بە پێی یاساو دەستورو پێوانە و ڕێگەو ڕێبازی تایبەتییەوە بەرهەم دێن." (شادمان سالار نەریمان:٢٠٠٨: ٣٢). واتە دەبێ پێوەرەکانی وشەسازیی کوردی و یاساکانی زمانی کوردی ڕەچاوبکرێن و هاوتاسازی بۆ زاراوە بیانییەکان بکرێ یان لە ڕێگەی قەرزکردنی زاراوە لە زمانی ترەوە بکرێ. شارەزایان بۆ سازکردنی زاراوەی نوێ، بۆئەوەی ببێتە دەربڕی چەمکێکی نوێ، چەند ڕێبازێکیان پەیڕەوکردووە:
١- داڕشتن
٢- لێکدان
٣- فرێزی چەسپاو (حاتەم ولیا محەمەد:٢٠٠٠: ٢٩).

٤- وەرگێران (کاڵکە). (ئیبراهیم ئەمین باڵدار:١٩٨٦: ٢٢٠).
٥- گەورەکردنی کەرەستەی خۆماڵی لە ڕێی فراوانکردنی واتاکانیانەوە (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٨٤).
٦- وەرگرتن (خواستن).
٧- داتاشین - کورتکردنەوە (کامیل حەسەن بەسیر:٢٠١٣: ٣٨).

4-1/2) گواستنەوەی وشەو زاراوە لە نێوان فەرهەنگی گشتی و فەرهەنگی تایبەتیدا:

أ- گواستنەوەی وشە لە فەرهەنگی گشتییەوە بۆ فەرهەنگی تایبەتی.

ئەم جۆرە گواستنەوەیە زۆر بە ڕوون و ئاشکرایی لە زماندا بەرچاودەکەوێ، گەلێک وشە لە فەرهەنگی گشتییەوە گواستراوەتەوە بۆ ناو فەرهەنگی تایبەتی، گواستنەوەی وشەیەک بە واتایەکی گشتی ئاسایی بۆ زاراوەیەکی تایبەت بە زانستێک و چەمکێکی تایبەتی، مەرج نییە ئەو وشانە کاتێک دەچنەناو فەرهەنگی تایبەتییەوە واز لە واتا گشتییەکانیان بێنێن ، بەڵکو لە هەردوو جۆرە فەرهەنگەکەدا (واتای گشتی، چەمکی تایبەتی) بەکاردەهێنرێن. بۆ نموونە وشەی (زمان)، دوو واتای هەیە:

زمان: (فەرهەنگی گشتی) زمان پارچە گۆشتێکە لە جەستەی مرۆڤدا هەیە.
زمان: (فەرهەنگی تایبەتی) لە زانستی زمانەوانیدا بەکاردەهێنرێ، چەمکێکی تایبەتی هەیە.
توێژ: کۆبوونەوەی چەوری پێکهاتەیەک (فەرهەنگی گشتی)
توێژ: چینەکانی کۆمەڵگا (فەرهەنگی تایبەتی).

لەم نموونانەدا بۆمان دەردەکەوێت زاراوەی (زمان) , کە لە فەرهەنگی گشتییەوە گواستراوەتەوە بۆ فەرهەنگی تایبەتی، واتا گشتییەکەی لەدەست نەداوەو بۆ هەردوو واتاکە بەکارهاتووە، بە هەمان شێوە بۆ وشەی (توێژ)یش.

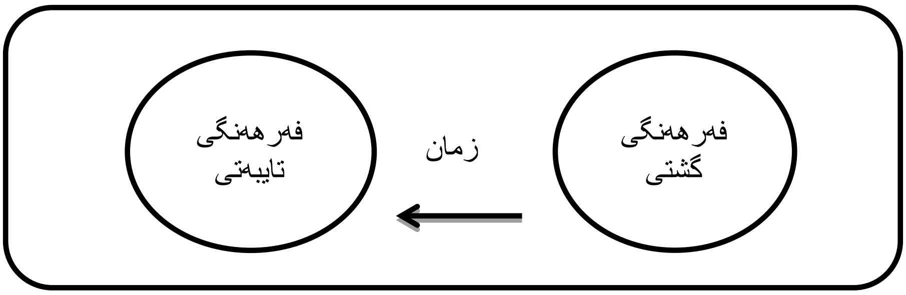

ب- گواستنەوەی زاراوە لە فەرهەنگی تایبەتییەوە بۆ فەرهەنگی گشتی.

زاراوە لە ئامێزی پسپۆڕێتیکاندا سەرچاوەی وەرگرتووە، زۆرجار بەخێرایی بڵاودەبێتەوەو دەکەوێتە سەر زاری زۆربەی قسەپێکەرانی زمانێکەوەو لە فەرهەنگی گشتی تۆماردەکرێ لەپاڵ مانەوەی لە فەرهەنگە تایبەتیەکەدا، ئەم دیاردەیە زیاتر لەو چەمکانەدا ڕوودەدا کە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە کۆمەڵگاوە هەیە. (أعضاء شبكة العلوم الصحية:٢٠٠٥: ٣٧). بۆ نموونە ئەو زاراوانەی پەیوەندییان بە باری تەندروستی و سیاسی و ئابووری خەڵکەوە هەیە، خێرا بڵاودەبنەوە، بەڵام ئەو زاراوانەی کە پەیوەندییان بە زانستی کیمیاو فیزیاوە هەیە کەمترن، بۆ نموونە:
دەستکرد، داهێنان، دراوی ساختە، بودجە، پەراسیتۆڵ، ئینتیهاب (التهاب)، سۆنەر، دەرماڵە، ...هتد.

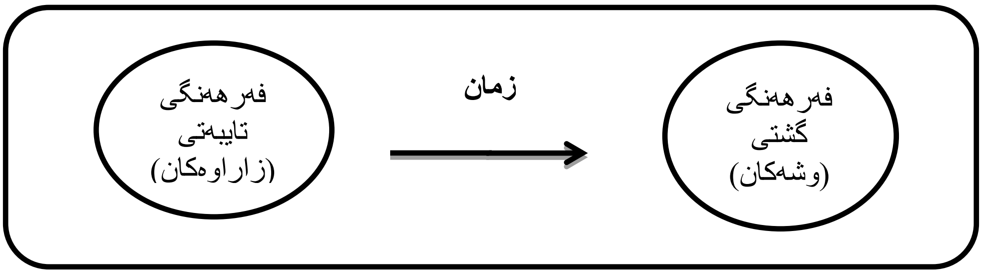

ئەوەی پێویستە بوترێ، کارلێکی نێوان فەرهەنگی گشتی و فەرهەنگی تایبەتی زاراوە بەردەوامە و ڕوو لە زیادبوون دەکات.

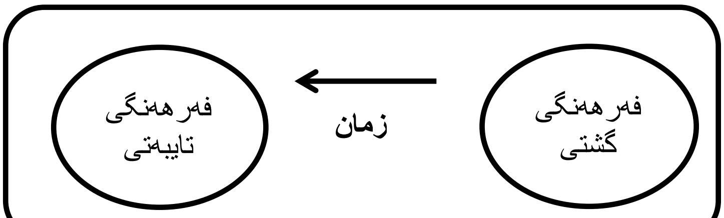

2/2) بوون بە لێکسێمی زاراوەو وشەی بیانی:

1-2/2) ڕوونکردنەوەیەک بۆ ـ بە لێکسێم:

بە لێکسێم پرۆسەیەکە وەک جۆرێک لەبەکارهێنانی سەلیقە بە شێوازێکی پەیڕەوبەندانە لە لایەن ئاخێوەری زمانێکەوە ئەنجامەدرێت و " پرۆسەیەکە بۆ تێکردەی توخمێک لە فۆرمی وشە، یان فریزدا بۆناو فەرهەنگی زمانێک." (محەمەد مەجید سەعید:٢٠١٥: ٤٥)، هەروەها ئەم پرۆسەیە تەنها لە چوارچێوەی زمانێکی تایبەت ئەنجام نادرێت، بەڵکو دەتوانرێت لە ڕێی قەرزکردنی زاراوەو وشەی بێگانەش (Borrowing Word) ڕوودەدات.

لە ڕێگەی ئەم پرۆسەیەوە " یەکە نوێیەکان کە وەک یەکەی فەرهەنگی ڕەچاودەکرێن، بەدی دێن." (Brinton and Traugott:2005:32). هەروەها پرۆسەکە بە گۆڕینی فۆڕمێکی ئازادی سینتاکسی بۆ فۆڕمێکی چەسپاوی مۆرفۆلۆجی/فەرهەنگی دەبێت، واتا: هەر فۆڕمێکی زمانی پەیوەست بە نواندنی واتاییەوە، کەوتە دەرەوەی یاسا ڕێزمانییەکانی زمانەوە ئەو کاتە بە لێکسیم دەبێت. (ئاڤێستا کەمال مەحمود:٢٠١٢: ١٣٥). واتە بەلێکسیمبوون بە واتای داهێنانی وشەی نوێ دێت و دەکرێت بە دوو شێوە ڕوودەدات (أ) لە ڕێگەی دروستە سینتاکسییەکانەوە، (ب) لە ڕێگەی خواستنی وشەی بێگانەوە، ئەوەی لێرەدا گرنگە بوترێ ئەم پرۆسەیە تەنها لەسەر وشە جێبەجێناکرێ، بەڵکو لەسەر زاراوەش دەکرێت، چونکە زاراوە جۆرێکە لە وشە بۆیە ئەو پرۆسانەی کە وشەی پێی دروستدەبێت زاراوەش دەگرێتەوە.

2-2/2) وەرگرتنی کەرەستەی بێگانە:

لە هەموو زمانێکدا بۆ پڕکردنەوەی کەلێنەکان بە وشەو زاراوەی پێویست پەنادەبرێتەبەر ڕێگای وەرگرتنی کەرەستەی بێگانە هەر زمانێکیش بە ڕادەی جیاواز ئەو کەرەستانە وەردەگرێت، بوونی ئەو کەرەستانەش لە زماندا کاریگەریەکی نەرێنی ناکات لەسەر زمان و بێگومان هیچ زیانێک بە زمانەکە ناگەیەنێت، بگرە دەوڵەمەندیشی دەکات، ئەگەر بەپێی پێویست و مەرجی تایبەت پرۆسەی وەرگرتنەکە ئەنجام بدرێت.

پرۆسەی وەرگرتن تەنها (وشە)و (زاراوە) ناگرێتەوە بەڵکو هەموو یەکەو دانەکانی تری زمانیش دەگرێتەوەو لە زمانێکەوە دەچنەناو زمانێکی ترەوە، لە بچووکترین کەرەستەی زمانی کە دەنگە تا گەورەترین کەرەستە، کە ڕستەیە. ئەم کەرەستە بێگانانەی ناو زمانی کوردی هەندێکیان بە ڕادەیەکی زۆر لە لایەن قسەپێکەرانەوە بەکاردەهێنرێن وەکو کەرەستەکانی (دەنگ، فۆنیم، وشە) بە تایبەت وشە، کە هیچ زیانێک بە زمانەکە ناگەیەنێت، بەڵام هەندێکی تریان کەمتر بەکاردەهێنرێن وەکو (فرێزو ڕستە) بێگانەکان، مەبەستمان ڕیزبوونی کەرەستەکانیانە بە پێی یاسابەندیی زمانانی تر، هۆکارەکەش دەگەڕێتەوە بۆئەوەی، کە هەندێک کەس لە زمانێک زیاتر دەزانێ و بەبێ ئاگایی پەیڕەوی ڕیزبەندی ڕێکبوونی کەرەستە بنجییەکانی نێو ڕستەی زمانێکی تر بەکاردەهێنێت بۆ ڕیزکردنی کەرەستەی ڕستەی زمانەکەی خۆی و لێرەدا قسەکەر تەنها وشەکانی تایبەتن بە زمانەکەی خۆی و ڕیزکردنەکەی ڕیزکردنی زمانێکی ترە، بەڵام ئەم جۆرە وەرگرتنە (وەرگرتنی یاساو ڕێسای بیانی) زمان تووشی نەمان و لەناوچوون دەکات، بۆیە پێی دەوترێت: (ژەهری زمانی)، دەستەواژەی ژەهری زمانی (language poison) " لە زانستی زمانی نوێدا، بەو یاساو ڕێسا خوازراو، یان وەرگیراوانە دەوترێت، کە دەچنەناو زمانێکی ترەوەو بەپێی تێپەڕبوونی کات تێکەڵ بە زمانە وەرگیراوەکە دەبن و کار لە یاساو ڕێساکانی دەکەن و دواجار بەرەو مردن و لەناوچوونی دەبەن." (محەمەد مەجید سەعید:٢٠١٥: ١١٢). ئەوەی پێویستە بوترێ ژەهراویبوونی زمان زیاتر لە ڕێگەی (وەرگێڕان)ەوە ڕوودەدات بە تایبەتی وەرگێڕانی وشە بەوشە، کە دەبێتە هۆی ئەوەی زانیارییەکان لە قاڵبێکی زمانی بێگانەوە بێتەناو قاڵبی زمانێکی تر. (وریا عومەر ئەمین:٢٠١١: ٨٨). زمانی کوردی لەڕووی ڕستەسازییەوە بە هۆی هۆکارێک یان زیاتر کەوتۆتە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبیەوە ئەمەش وایکردووە، کە هەندێ قاڵبی زمانی عەرەبی بێتە ناو زمانەکەمانەوەو لە بوارەکانی ڕاگەیاندن و چاپەمەنیدا ئەم قاڵبە نامۆیانە دەکەونە بەرچاو، بۆیە قسەکەری زمانی کوردی وای لێهاتووە بەبێ ئاگایی خۆی ئەم جۆرە ڕستانە لە بوارەکانی ڕاگەیاندن وەردەگرێت و لە ئاخاوتنی ڕۆژانەیدا بەکاردەهێنێت. بۆنموونە:

دەستم کرد بە نووسینی ئەم کتێبە.

پێویستە بوترێت: دەستم بە نووسینی ئەم کتێبە کرد.

هەروەها وەک زاراوەی (علم النفس)، هەندێجار پێی دەوترێت (زانستی دەروون)، کە قاڵبێکی عەرەبییەو وشەکان کوردین و ڕاستر وایە بوترێت (دەروناسی). (ئەکرەم قەرەداغی:١٩٨٠: ٢٧). ژەهری زمانی تەنها لایەنی ڕێزمانی ناگرێتەوە، بەڵکو لایەنی فۆنۆلۆژیش دەگرێتەوە، ئەو دەنگانە کە لە زمانێک وەردەگیرێت و تێکەڵی سیستەمی فۆنۆلۆژی زمانێکی تر دەبن و دەچنەناو پێکهاتەی چەندین وشەوە. (کامەران ڕەحیمی:٢٠٠٧: ١٦). بۆ ئەم باسە لە (بەشی سێیەم) تەوەرەی (وەرگرتن بە پێی ئاستەکان) زیاتر خراوەتەڕوو.

3-2/2) بە لێکسێمبوونی زاراوەو وشەی بیانی:

کاتێک قسەپێکەرانی زمانێک زاراوەو وشەیەکی گونجاویان نەبێت بۆ هەندێ چەمک و واتا ناچاردەبن پەنابەرنەبەر زاراوەو وشەی زمانی ترو بەکاریبهێنن، تاکو بتوانن لە ڕێگەی ئەو وشەو زاراوە خوازراوەی بەکاریدەهێنن کەلێنی زمانەکەیانی پێ پڕبکەنەوە.

زمانی کوردیش وەک زمانەکانی تر کۆمەڵێک وشەو زاراوەی بێگانەی تێدایەو لە چوارچێوەی زمانەکەدا بەکاردێت و ڕۆژانە لەسەر زاری خەڵک و لە بەرهەمی نوسەران و ڕۆشنبیراندا بەرچاودەکەوێت، وەرگرتنی وشەو زاراوەی بیانی بۆ لاوازی زمانەکە ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ چەند هۆکارێک دەگەڕێتەوەو دێتەناو زمانەوە لەوانەش: (داهێنان و دۆزینەوەکان، شارستانییەت و ڕۆشنبیری، دراوسێتی و کۆچکردن، ئایین، سیاسەت، زانینی زیاتر لە زمانێک، ...هتد) ئامانجی سەرەکی لە بەرکارهێنانی زمان گەیاندنی واتایە و دروستکردنی پردی پەیوەندییە لە نێوان مرۆڤەکاندا، " زمان بریتییە لە ڕێکخراوێکی هێمایی دەنگی سەربەخۆ، بە شێوەیەکی خۆرسکی و لەخۆوە لە کۆمەڵدا بەرهەمدێت، بە مەبەستی تێگەیشتنی نێوان تاکەکان بەکاردێت." (فؤاد مرعی:٢٠٠٢: ٧٠). و لە کاتێکدا چەمک و واتایەک دێتەپێشەوە و لە زمانەکەدا وشەیەک بەرانبەری نەبێ بە تەواوی مەبەستەکە بپێکێت و واتا بگەیەنێت، بە ناچاری پەنادەبرێتەبەر وشەو زاراوەی بیانی بە ڕەچاوکردنی تایبەتێتی زمانی وەرگر، بۆئەوەی ئەو بۆشاییەی پێ پڕبکرێتەوە، کە لە زمانەکەدا هەیە. زمانی کوردی بۆ واتای هەریەک لەم چەمکانە وشەکانی: (حکومەت، وەزارەت، سیاسەت، دەوڵەت، لیژنە، کۆلێژ، پەرلەمان، پەساپۆرت، ڤیستیڤاڵ، کەرنەڤاڵ، کۆنفرانس، زەکات، ...هتد) بەکارهێناوە، هەروەها لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی خەڵکدا دەیەها وشەو زاراوەی بێگانە دەبیسترێ لەوانەشە هاوواتاکانیان لە زمانی کوردیدا هەبن، بەڵام لە هەموو کات و شوێنێکدا واتای تەواو نەبەخشێ و مەبەستەکان نەپێکێ، بۆیە وشەو زاراوە بیانییەکە بەکاردەهێنرێ، تاکو تاکەکان بەبێ ئاڵۆزی لە یەکتر تێبگەن.

تێبینی ئەوەش دەکرێ هەندێ وشەی بیانی هەیە، هێندە لە مێژەوە لە زمانی کوردیدا بەکارهاتوون و بە شێوەیەکی وا بە کوردی کراون، کە بە هیچ جۆرێک سیمای بیانییان پێوەنەماوەو تێکەڵی زمانەکە بوون و بە لابردن و دوورخستنیان کەلێنێک و بۆشاییەک دروستدەبێت، لەم بارەیەوە (جەمال نەبەز) دەڵێت: " بۆ وێنە ئەو وشانە: بە هیچ کلۆجێک (کل وجە) هەق (حق) ماڵ (مال) نەگبەتی (نکبة) مروەت (مرؤە) ئامشۆکردن (امدوشدکردن) ...هتد، تازە تێکەڵ بە خوێن و گۆشتی زمانەکەمان بوون، لەبەرئەوە بە لای منەوە لابردنیان دەبێتەهۆی پەیداکردنی کەلێنێک کە بە هیچ کلۆجێک بۆمان پڕنابێتەوە." (جەمال نەبەز:٢٠٠٨: ١٧).

وەرگرتنی وشەو زاراوە بریتییە لە گواستنەوەی فۆڕمی بیانی بۆ زمانی خۆماڵی واتە لە زمانێکی ترەوە وەردەگیرێت و خواستراویشی پێدەوترێت. (محمد علي الخولي:١٩٨٢: ٣٤). فۆرم وەرگرتن نابێ بە شێوەیەکی ڕەمەکیی کاری پێبکرێ بەبێ ئەوەی زمان پێویستی پێبێ، ئەگینا ئەو کاتە لەبری دەوڵەمەندکردنیی، زیان بە زمان دەگەیەنێ و " دەبێتە هۆی پەکخستنی سەلیقەو بیرکردنەوەی تاک و کۆمەڵ، چونکە بەکاربردنی وشەی بێگانە، وەک کەرەستەیەکی ئامادە، دەبێتەهۆی سستکردنی بیرکردنەوەو دنیابینی کوردی." (محەمەد مەجید سەعید:٢٠١٥: ١١٩) ، لەبەرئەوە وەرگرتنی وشەو زاراوە مەرج و تایبەتی خۆی هەیە بۆئەوەی زیان بە زمانەکە نەگەیێنێ، یەکێک لەو مەرجانە دەبێ فۆرم خواستن هەڵقولاوی پێویستییەکان بێ (هەژار:١٩٧٤: ٢٨٥)، ئەویش لەوکاتەیا، کە کەرەستە ماددییەکانی دەرەوەی زمان زیادەبێ وەک کەرەستەکانی تەکنەلۆژیاو ناوی هەندێ ئاژەڵ و ڕووەکی نوێ و دەرکەوتنی چەمکی نوێ و نامۆ کە پێشتر لە زمانەکەماندا بەکارنەهاتووە. (Andrew and Other:2009:225). مەرجێکی تر بۆ فۆرم خواستن (وەرگرتن) گۆڕینی دروستەی فۆنۆلۆژیی و جێبەجێکردنی فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی لەسەر وشەو زاراوە وەرگیراوەکانە، بە گۆڕینی هەندێ دەنگ و بڕگەو گونجاندنی لەگەڵ سروشت و یاساکانی زمانی کوردیدا. زۆر گرنگە ئەو دوو مەرجەی سەرەوە بە هەند وەربگیرێن بۆئەوەی وشەو زاراوە وەرگیراوەکان ببن بە لێکسێم و وەک فۆرمێکی کوردیی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت.

" زمانی کوردیی هێندە وشەی زۆری لە زمانانێکی زۆرەوە وەرگرتووە، کە گرانە قسەکەرێک بتوانێت بەبێ بەکارهێنانی وشەی وەرگیراو ، هییچ چشتێک بڵێت." (محەمەدی مەحوی:٢٠١٠ :١٢٧-١٢٨). وەرگرتنی وشەی بیانی پەیوەست بە لێکسیمبوونەوە بۆئەوەی بچێتەناو فەرهەنگی زمانی کوردی و دەوڵەمەندی بکات، بەڵام پاش جێبەجێکردنی بنەماکانی بە لێکسیمبوون و گونجانیان لەگەڵ پێڕەوی فۆنۆلۆژیی و فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی، بەمەش " بەشدارییدەکەین لە پاراستنی تایبەتمەندییەکانی زمانەکەمانداو لە گەشەدانی پێڕەومەندانەدا systematic بە زمانەکەمان لە ڕووی زۆرکردنی گەنجی وشەکانییەوە." (محەمەدی مەحویی:٢٠١٠: ١٤١). بۆئەوەی بتوانین وشەو زاراوەی بیانی بەکاربهێنین دەبێ بخرێتەژێر سیستەمی فۆنۆلۆژیی و مۆرفۆلۆژیی زمانە خۆماڵییەکەوە تا شێوەی دروست وەردەگرێت. (Andrew Radford and Ogher:2009:225).

زمانی کوردی دەنگ و فۆنێمی تایبەتی خۆی هەیە جیایە لە دەنگ و فۆنیمی زمانەکانی تر بە تایبەت ئەو زمانانەی کە سەر بە هەمان خێزانی زمانی نین وەک زمانی عەرەبی، لەبەرئەوە ئەو دەنگە نامۆیانە، کە لە وشەو زاراوە بیانییەکاندا هەیە کاتێک وەردەگیرێن پێویستە بەپێی فۆنۆلۆژی زمانی کوردی گۆبکرێن و بنووسرێن یان چۆن ئاسان بوو لەسەر زمان و دەربڕین بەو شێوەیە گۆبکرێن، لە زمانی کوردیدا نموونەی زۆرمان هەیە، وەک:

داوا	دعوه
مامەڵە	معامله
دەوڵەت	دوله
قەرز	قرض
میکانیزم	Mechanism
تەکنیکی	Technical

ئەگەر تەماشای ئەو نموونانە بکەین، دەبینین هەندێکیان تەنها دەنگە بێگانەکە گۆڕاوە بۆ دەنگی کوردی وەک (قرض – قەرز) هەندێکی تریان دەنگێک لە دەنگەکان تیاچووە، وەک (معامله – مامەڵە) یان لە یەک دەنگ زیاتر تیاچووە وەک (تەکنیکی – technical) هەندێکی تر دەنگە خۆماڵییەکە گۆڕاوە بۆ دەنگێکی تری خۆماڵی، وەک (خدمە – خزمەت) یان دەنگێکی بۆ زیادبووە وەک (دوله – دەوڵەت)، بەم شێوەیە هەموو وشەکان بە کوردی کراون لە ڕووی دەربڕین و نووسینەوە، لە پاشاندا بەکارهاتوون، پابەندبوونی وشە بیانییەکان بە یاسای ڕێنووس و فۆنۆلۆژیی زمانی کوردییەوە وادەکات کە بۆنی بیانییان لێ نەیەت و بە تێپەڕبوونی کات ببن بە وشەی خۆماڵی، ژمارەیەکی زۆری وشەو زاراوەی بیانی هەیە لە نێو زمانی کوردیدا ئەمڕۆ هێندە بە هێز ڕەگی داکوتاوە، قاڵبی دەنگی و شێوەی نووسینی کوردی وەها گرتووە، نەک هەر خاوەن زمانە ڕەسەنەکە نایناسێتەوە، بەڵکو زۆربەی کوردیش نازانێت کە کوردی نین، مەگەر ئەو کەسانەی پسپۆری بابەتەکە بن و شارەزای زمان بن.

وەرگرتنی فۆرم جۆرێکە لە جۆرەکانی وەرگرتن و لە هەموو کەرەسەکانی تری زمان بڵاوترەو لە هەمووشیان زیاتر هەستی پێدەکرێ و سەرنج ڕادەکێشێ. (محەمەد مەعروف فەتاح:٢٠١١: ١٣٥)، وەرگرتن لە ئاستی وشەسازیدا خۆی لە وەرگرتنی فۆرمدا دەنوێنێت و لە ئاستی ڕستەسازیدا زیاتر لەسەر شێوەی فرێزو وشەی لێکدراو و چەسپاو دەبینرێت وەک: (معلومات، ئیشارات، مەسەلەی سیاسەت، ...هتد)، " هەروەها خواستنی وشەی سادە بڵاوترە وەک لە وشەی لێکدراو و فرێز بۆ نموونە: عیلم، شاعیر، مطعم، بڵاوترە لە سەلام و علیکم، تەشکوور، ...هتد" (ساکار ئەنوەر حەمید:٢٠٠٩: ٨٦).

لە زمانی کوردیدا هەندێ وشەی بیانی بەکارهاتووە، سەرەڕای بێگانەیی وشەکە، واتاکەی جیاوازە لە واتا ڕەسەن و بنەڕەتییەکەی خۆی بۆ نموونە:

- (بەخیل) لە زمانی عەرەبیدا بە واتای (ڕەزیل) دێت، بەڵام لە زمانی کوردیدا بۆ واتای (حەسوود) بەکارهاتووە.
- (هیلاک) لە زمانی عەرەبیدا (هلاک)ە بە واتای (نەمان و لەناوچوون) دێت، بەڵام لە زمانی کوردیدا بۆ واتای (ماندوو) بەکارهاتووە.

هەندێ وشەی بێگانەی وەرگیراو کاتێک هاتۆتە ناو زمانەکەمانەوە واتایەکی بەرزی پێدراوەو هەندێکی تریشی واتاکەی نزم و تەسکبۆتەوە، بۆ نموونە (حەزرەت) لە (حضرت)ی زمانی عەرەبییەوە وەرگیراوە، لە زمانی کوردیدا بە کەسێک دەوترێت، کە لە ئاستی پێغەمبەران و پیاوچاکاندا بێت، بەڵام لە زمانی عەرەبیدا بۆ کەسێک بەکاردەهێنرێت، کە ڕێزی لێبگیرێت بە واتای (بەڕێز و جەنابی) زمانی کوردییەو مەرج نییە لە ئاستی پێغەمبەراندا بێت. بۆ نموونە (حضرت الرئیس) بە واتای (جەنابی سەرۆک)، وشەی (حضرت) کراوە بە کوردی و واتاو ئاستەکەشی بەرزبۆتەوە و مەرجیشە لە کاتی بەکارهێنانی بۆ ئەو کەسانە بێ، کە لە ئاستی پێغەمبەراندان. هەروەها وشەی (دەڵاڵ)یش، کە لە (دلال)ەوە وەرگیراوە واتاکەی نزم و تەسکبۆتەوە لە واتای (ڕێنیشاندەر)ی عەرەبی بۆ کەسێک کە کارێک ئەنجامدەدات لە یاساو کۆمەڵدا پەسەند نییە و قێزەونە، بەرامبەر بڕێک پارە لە کۆمەڵگای کوردیدا.

بەو شێوەیە هەندێ وشەی وەرگیراو و بیانی واتاکەی بەرزو فراوانبووە وەکو (حەزرەت) و هەندێکی تریشیان بە پێچەوانەوە تەسک و نزم بۆتەوە وەک (دەڵاڵ).

هەروەها هەندێ وشەی تریش هەیە، کە کێڵگە واتاییەکەشی گۆڕاوە لە کاتی بەکارهێنانی لە زمانەکەماندا، بۆ نموونە وشەی (باجی) " لە زمانی تورکیدا بە واتای خوشکی گەورە دێت و لە کێڵگەی خێزاندایە. لە زمانی کوردیدا هەرچەندە بە هەمان واتا یان بە واتای باوەژنەوە ئەندامی کێڵگەی خێزان بووە، دەچنە چێوەی ئەو وشانەی کە کێڵگەکانیان دەگۆڕێت و لەناو زمانەکەماندا لە کێڵگەی جیادا دادەڕێژرێنەوە." (بەکر عومەر عەلی و عەبدولجەبار مستەفا مەعروف:٢٠١١: ٩٥). و دەچێتە کێڵگەی فەرهەنگەوە بە واتای (کارمەندی پاککەرەوەی ئافرەت) و گۆڕانی ڕیشەیی بەسەر واتاو کێڵگەکەیدا هاتووە.

جۆرێکی تر لەو وشانە مارکەی بەرهەمێکی پیشەسازیین، بەڵام لە ئێستادا بۆ ناوەڕۆکی کەرەستەکان و هاوشێوەی ئەو کەرەستانە بەکاردێن و لە کێڵگەی مارکەدا نەماونەتەوە، وەک (تاید، فاس، کلینکس، ...هتد). ئەوەی جێی ئاماژەیە هەندێ لە نووسەران و زمانەوانان جەخت دەکەنەوە لەسەر ئەوەی هەر فۆرمێکی بیانی کاتێک وەردەگیرێ لە زمانی سەرچاوەو بۆئەوەی ببێ بە لێکسیم و وەک فۆرمێکی کوردیی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت دەبێ هەموو مەرجەکانی بە لێکسیمبوونی تێپەڕاندبێ، یەکێک لەو مەرجانە گۆڕینی فۆڕم- بخرێتەژێر کاریگەری فۆنۆتاکتیکی کوردییەوە – و واتای وشە وەرگیراوەکانە، کە پێشبینی گۆڕینی کێڵگەی واتاییشیان دەکرێ، ئاشکرایە فۆرم گۆڕین هیچ کێشەیەک دروست ناکات،

بەڵکو بە پێچەوانەوە سەلیقەو دنیابینی کوردانەی پێی دەبەخشرێت و زۆربەشیان لە فۆڕمە ڕەسەنەکانیان دوورناکەونەوە، بۆ نموونە: (تام = طعم، تازە = طازج) (عەزیز ئاکرەیی:١٩٧٨: ١١٤). بەڵام گۆڕینی واتای وشە بیانییەکان تا ڕادەیەک نەگونجاوەو دەبێتە هۆی شێواندنی زمان و بە هەڵە لە یەکتر تێگەیشتن دێتە ئاراوە، بۆ نموونە وشەی (بەلوعە) لە (بلوعە)ی عەرەبی وەرگیراوە، لە زمانی سەرچاوە بۆ واتای زێراب یان پاشەڕۆ بەکاردەهێنرێت و لە زمانی خۆماندا بۆ واتای سەرچاوەی ئاوی خواردنەوە بەکارهاتووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە " پێشبینی ئەوە دەکرێت، کە ئەو وشەیە بە هەڵەو تێگەیشتنی هەڵەوە هاتبێتە زمانەکەمانەوە، چونکە هەمان وشە لە زمانی یەکەمدا بۆ خواردنەوە نەگەتیڤە، کەچی لای ئێمە بۆ ئەو بوارە پۆزەتیڤە." (بەکر عومەر عەلی و عبدالجبار مستەفا مەعروف:٢٠١١: ٢٩-٤٢). بە تایبەت ئەو جۆرە وشانە لە ڕێگەی خەڵکی ئاساییەوە وەردەگیرێن و بە شێوەیەکی بێ ئاگایانە ئەو وشانە هاوردە دەکرێن، بۆیە پێویستە کاتێک وشەیەک لە زمانێکی بیانی وەردەگیرێ بە هەمان واتا وەربگیرێ و بە پێی پلان و بەرنامەیەکی داڕێژراو بەکاربهێنرێ تا ئەو کاتەی فۆڕمێکی گونجاو بۆ ئەو واتایانە دروستبکرێ.

ئاشکرایە، کە زاراوە جۆرێکە لە وشە بەڵام هەندێ تایبەتمەندی بۆ زیادکراوە، یەکێک لەو تایبەتمەندیانە: زاراوە زیاتر کۆمەڵێک لە کەسانی شارەزا لە پیشەیەک یان هونەرێک یان زانستێک یان بابەتێکی تایبەتیدا بەکاریدەهێنن. (کەمال جەلال غەریب:٢٠١٢: ١٢). واتە زاراوە وشەیەکی سەر زمانی خەڵکی ئاسایی نییە، لەبەرئەوە ئەوانەی تایبەتمەندن لە بوارە جیاوازەکاندا، ئەگەر نەیانتوانی زاراوەی ڕەسەنی کوردی بدۆزنەوە بۆ واتاو مەبەستەکانیان دەکرێ سوود لە وەرگرتنی زاراوە لە زمانێکی تر ببینن، بەڵام زۆر گرنگە پێشتر باش لە واتاو چەمکی زاراوە وەرگیراوەکە تێگەیشتبن دواتر بەکاریبهێنن و بیخەنە ناو فەرهەنگی زاراوەکانی بوارەکەیانەوە، ئەم کارەش بە تاکە کەسێکەوە ناکرێ، بەڵکو بە ڕاوێژکردن و هاریکاری شارەزایانی بوارە جیاوازەکان ئەنجامدەدرێت.

زۆر پێویستە لە کاتی وەرگرتنی هەر زاراوەیەکی بیانی بۆ هەمان واتا بنەڕەتییەکەی خۆی بەکاربهێنرێت و چەمک و واتایەکی تری نەدرێتەپاڵ " لەبەرئەوەی زاراوەی بیانی، لە زمانە ڕەسەنەکەی خۆیدا بۆ واتایەکی تایبەت، یان دیاریکراو، بەکارهێنراوە، دەبێ کە دەیخوازین لە زمانی کوردیشدا، بە وردی و بێ دەستکاری واتاکەی بۆ هەمان مەبەست بەکاریبهێنین." (جەمال عەبدول:٢٠٠١: ٦٣).

ئەنجام :

1. زاراوە ڕۆڵێکی گەورە دەگێڕێت لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زماندا ، چونکە بە هۆی تازەگەرییەکان و بەردەوامی پیشکەوتنی زانست ، زاراوەی تازە پەیدادەبێت و ناتوانرێت خاڵی کۆتایی بۆ دابنرێت .
2. وشە گوزارشت لە واتا دەکات ، بەڵام زاراوە گوزارشت لە چەمکێک دەکات ، بۆیە (زاراوە) سنوورێکی دیاری کراوی بۆ پەیدادەبیت جیایدەکاتەوە لە واتا گشتییەکەی و فەرهەنگی گشتی و تایبەتی زانستەکان دەوڵەمەندەکات بەو جۆرە زاراوانەی کە واتایەکی تازەی پێی پەخشراوە .
3. بەهۆی کاریگەری زمانەکانی تر لەسەر زمانی کوردی ، وەکو زمانەکانی (عەرەبی ،فارسی ، تورکی ، ئینگلیزی) گەلێک وشە و زاراوە لەو زمانانەوە وەرگیراون و لە پاش گۆڕینی درووستەی فۆنۆلۆژی و جێبەجێکردنی فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی ، وەک فۆرمێکی کوردیی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت ، بەو پێیەش فەرهەنگی زمانەکە بەو جۆرە وشە و زاراوانەش دەوڵەمەند دەبێت .
4. هەندێ جار پەنا دەبرێتەبەر پرۆسە سینتاکسییەکان بۆ داهێنانی زاراوەی نوێ بە گۆڕینی فۆرمێکی ئازادی سینتاکسی بۆ فۆرمێکی چەسپاوی مۆرفۆلۆژی /فەرهەنگی ، بەو شێوەیەش وشە و زاراوەکانی ناو فەرهەنگی زمانی کوردی زیاتردەبێت .

سەرچاوەکان

بە زمانی کوردی :

1- ئەکرەم قەرەداغی (1980) ، ڕەخنە ، گۆڤاری کاروان ، ژ45 .

2- ئاڤێستا کەمال مەحموود (2012) ، پروسە سایکولۆژییەکان ، چاپی یەکەم ، سلیمانی .

3- ئیبراهیم ئەمین باڵدار (١٩٨٦) ، زاراوە زمان لە کاروانی زانیاری ئەرۆدا ، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ ، ژ١١٢، بەغدا .

4- بەکر عومەر عەلی و عەبدولجەبار مستەفا مەعروف (٢٠١١) ، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی ، ژ ٣١

5- بەناز ڕەفیق تۆفیق ، (٢٠٠٨) ، ڕێگە بنەڕەتییەکانی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی کوردی لە دیالێکتی خواروودا ، نامەی ماستەر ، کۆلێجی پەروەردەی – ئیبن ڕوشد – زانکۆی بەغدا .

6- تابان محەمەد سەعید (٢٠٠٨) ، گەشەسەندن و پوکانەوەی گەنجینەی وشە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر ، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .

7- جەمال نەبەز، (٢٠٠٨) ، وەرگێران هونەرە ،...
8- جەمال عەبدول (٢٠٠١) ، بەرکوڵێکی زانستە زاراوەسازی ، چ قەشنگ .
9- جەمال عەبدول (٢٠٠٨) ، زاراوە و زانستاندنی زمانی کوردی ، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردستان ، ژ ٧، هەولێر .
10- جوانە ئەحمەد حوسێن (٢٠١٤) ، زاراوە و واتای زاراوە لە وتاردا (ڕۆژنامەی کوردی کرمانجی خواروو ٢٠٠٠-٢٠١٠) ، نامەی دوکتۆرا ، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .
11- حاتم ولیا محەمەد (٢٠٠٠) ، فرێزی ناوی و فرێزی کاری لە کرمانجی ژووروودا ، نامەی ماستەر ، کۆلێجی زمان- زانکۆی سلێمانی .
12- حوسێن محەمەد عەزیز (٢٠٠٥) ، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی ، چ کارۆ ، سلێمانی .
13- ڕەفیق شوانی (٢٠٠١) ، چەند بابەتێکی زمان و ڕێزمانی کوردی ، چ وەزارەتی ڕۆشنبیری کوردی ، هەولێر .
14- ڕۆژان نوری عەبدوڵڵا (٢٠١٣) ، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی ، چ چوارچرا ، سلێمانی .
15- ساکار ئەنوەر حەمید (٢٠٠٩) ، وشە خواستن لە زمانی کوردیدا ، نامەی ماستەر ، کۆلێجی زمان – زانکۆی سەلاحەددین .
16- شادمان سالار نەریمان (٢٠٠٨) ، وشەی نوێباو لە زمانی کوردیدا ، نامەی دوکتۆرا ، کۆلێجی پەروەردە – ئیبن ڕوشد – زانکۆی بەغدا .
17- شەهاب شێخ تەیب تاهیر(٢٠١٢) ، بنەما و پێکهاتەکانی زاراوە لە زمانی کوردیدا ، بەڕێوەبەڕێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی .
18- شەهاب شێخ تەیب تاهیر(٢٠١٣) ، کێشە و گرنگی زاراوەی زانستی لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری (الاستاذ) ، ژ ٢٠٧ ، زانکۆی بەغدا .
19- عەبدولواحید موشیر دزەیی (٢٠١٤) ، لیکسیکۆلێجی ، چ ناوەندی ئاوێر ، هەولێر .
20- عەزیز ئاکرەیی (١٩٧٨) ، کارلێکرنا زمانێت بیانیا ل زمانێ کوردیی ، گۆڤاری کۆری زانیاری کورد ، بەرگی شەشەم ، بەغدا .
21- عوسمان کەریم عەبدولڕحیم (٢٠١٤) ، وشەی زمانی کوردی و ڕێگاکانی دەوڵەمەندکردنی ، نامەی ماستەر ، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .
22- قەیس کاکل و دانا تەحسین (٢٠١٣) ، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی لە ڕوانگەی تیۆری فۆستەرەوە ، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردستان ، ژ ٢٧، هەولێر .
23- کامل حەسەن بەسیر (١٩٧٩) ، زاراوەی کوردی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندن ، ، بەڕێوەبەڕێتی چاپخانەی زانکۆی سلێمانی .
24- کامل حەسەن بەسیر (٢٠١٣) ، بەراوردێک لە نێوان زمانی کوردی و زمانی عەربیدا ، چاپی دووەم ، چ هێڤی ، هەولێر .
25- کامەران ڕەحیمی (٢٠٠٧) ، خەسار ناسی وشەسازی لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری زمانەوانی ، ساڵی یەکەم ، ژ ٣
26- کەمال جەلال غەریب (٢٠١٢) ، پرۆژەی زانستیی کوردی ، چاپی دووەم ، ج ئاراس ، هەولێر .
27- محەمەد مەعروف فەتاح (٢٠١٠) ، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان ، چاپی یەکەم ، چ ڕۆژهەڵات ، هەولێر.
28- محەمەدی مەحوی (٢٠١٠) ، مۆرفۆلۆجی و بەیەکداچوونی پێکهاتەکان ، بەرگی یەکەم ، سلێمانی
29- محەمەد وەسمان (٢٠١٢) ، ڕۆڵی ڕەگی کار لە زاراوە داناندا ، کۆنفرانسی زانستیی زمانی کوردی ، هەولێر .
30- محەمەد مەجید سەعید (٢٠١٥) ، فەرهەنگ و پرۆسەی بە لێکسیمبوون ، نامەی ماستەر ، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .
31- وریا عومەر ئەمین (٢٠١١) ، پیتۆکەکانی زمانەوانی ، چ ئاراس ، هەولێر .
32- هەژار (١٩٧٤) ، کورد و سەربەخۆیی زمان ، گۆڤاری کۆری زانیاری کورد ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا .

بە زمانی عەرەبی :

1- ادريس بن الحسن العلمي (2002) ، في الاصطلاح ، الطبعة الاولى ، مطبعة دار النجاح الجديدة – الدار البيضاء .

2- اعضاء شبكة تعريب العلوم الصحية (2005) ، علم المصطلح لطلبة العلوم الصحية والطبية ، المكتب الاقليمي للشرق المتوسط و معهد الدراسات المصطلحية ، فاس المملكة المغربية .
3- حاتم صالح الضامن (1989) ، فقه اللغة ، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي ، جامعة بغداد.
4- فرحات بلولي (2010) ، المصطلح اللساني التداولي قراءة في منهجيات الترجمة ، الممارسات اللغوية ، العدد 1، جامعة مولود معمري – تيزي وزو , مخبر الممارسات اللغوية في الجزائر .
5- فؤاد مرعي (2002) , في اللغة والتفكير ، دار المدى للثقافة والنشر .
6- محمد علي الخولي (1982) , معجم اللغة النظري (انكليزي – عربي) ، مكتبة لبنان , بيروت.
7- وجيه حمد عبدالرحمن (1982) , مجلة اللسان العربي , المجلد التاسع عشر ، الجزء الاول .

به زمانی ئینگلیزی :

1. Andrew and other (2009) , Linguistics an Introduction second Edition , Cambridge University press .

Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 269 – 279
http://www.ijoks.com

Barış Çalışmalarında Alternatif Bir Güzergâh: Sembol ve Sembolizmin Politik Kullanımı[1]

Safiye ATEŞ (DURÇ)[2]

Received: Dec 01, 2017 **Reviewed**: Dec 20, 2017 **Accepted**: Jan 12, 2018

Öz
Çağdaş barış çalışmaları, uzun yıllar boyunca makro (amaçlı) meseleler üzerinden yürümüştür. Silahsızlan(dır)ma, sivilleşme, paramiliterlerin topluma yeniden entegrasyonu ve hukuksal bazı metinler olarak maddeleştirebileceğimiz bu meseleler; çatışmanın sebepleri, çatışmanın sürdürülebilirliğini mümkün kılan araçların toplanması ve barışmanın teknik ve hukuksal mekanizmalarının oluşturulması temelinde ele alınmaktadır. Şiddetin sona ermesi veya sönümlenmesi için öncelikle bu makro konuların halledilmesi gerekir. Ancak kültürel şiddeti oluşturan ve ikincil konular olarak değerlendirilen sembol ve ritüellerin kullanımı da kesinlikle gözardı edilmemesi gereken bir konudur. Çünkü sembol ve sembolik eylemin siyasal kullanımı şiddetli çatışmayı toplumun en küçük birimine kadar taşır. Potansiyel şiddetin devam ettiği bir toplumsal alanda ise toplumsal barışın sürekli kılınması neredeyse imkansızlaşır. Barış çalışmaları literatüründe özellikle 2000li yıllardan sonra sembol ve sembolizmin politik kullanımına dair önemli çalışmalar yayınlanmıştır. Bu çalışmalarla birlikte konuyla ilgilenen teorisyenler artık, sembollerin pozitif veya negatif anlamda barış süreçleri için kritik değere sahip olduğunun farkına varmıştır. Peki bu güzergahı alternatif bir güzergah olarak kabul edebilir miyiz? Sembol ve sembolizmin politik kullanımına dair temel tartışma eksenleri nelerdir? Bu çalışmada dünyadaki barış süreci örneklerinin yol göstericiliğinde yukarıdaki sorulara yanıt aranmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal sembol, barış, kültürel şiddet, barış çalışmaları, sembolik çatışma

Abstract
Contemporary peace studies have been laid emphasis on macro affairs for many years. These issues are disarmament, demilitarization, collective reintegration of paramilitaries and some legal texts. Also these technical and legal mechanisms are the main reasons of the conflict. So they need to be solved first for the end of the violence or for the damping of the violence. However, the use of symbols and rituals, which constitute cultural violence and are considered secondary issues, should certainly not be overlooked. Because the political use of symbols and symbolic action pushes violent conflict to the smallest unit of society. In a social context where potential violence continues, it is almost impossible to make social peace permanent. Important studies on the political use of symbols and symbolism have been published in the literature of peace studies especially after 2000 years. Theorists who are interested in the subject together with these studies now realize that

[1] Bu çalışma Ekim 2017'de Belek, Antalya'da düzenlenen *2nd Eurasian Conference on Language & Social Sciences* adlı konferansta sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

[2] Mardin Artuklu Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü araştırma görevlisi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı doktora öğrencisi. E-mail: safiye83@gmail.com

symbols have critical value for peace processes in the positive or negative sense. Can we consider this route as an alternative route? What are the main axes of discussion about the symbolic and symbolic use of symbols? In this study, we will try to find answers to the above questions in the guidance of peace process examples in the world.

Keywords: Political Symbol, peace, cultural violence, peace research, symbolic conflict

Recommended citation:
Ateş (Durç), S. (2018). Barış çalışmalarında alternatif bir güzergâh: Sembol ve sembolizmin politik kullanımı. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 269 – 279. DOI: 10.21600/ijoks.383407

GİRİŞ

Yirminci yüzyılda barış çalışmaları, silahlı çatışmaların bitirilmesi amacıyla özellikle zorlu konulara odaklanmıştır. Bu konular sıcak çatışmanın sürdürülmesinin aracıları ve nedenleri olduğu için çözümlenmesi gereken birincil konular arasına girmektedir. Silahsızlanma, sivilleşme, yeniden entegrasyon ve belli bazı hukuki metinlerin hazırlanması olarak sıralayabileceğimiz bu birincil meseleler, barış süreçlerinde ve müzakerelerde derinlemesine tartışılmaktadır. Zorlu yapılarına rağmen çözüme yatkın olan bu konular, stratejik bazı müdahalelerle ve belli kurallar dahilinde görece kolay bir şekilde halledilebilir. Lakin barışma sadece teknik bir mesele değildir. Onu kültürel farklılıklardan ve kültürel şiddetten bağımsız bir durum olarak ele alamayız.

Kültürel hegemonya, kültürel şiddet ve bunların canlı tuttuğu yapısal şiddeti bugün çağdaş barış çalışmaları da kabul etmekte ve daha önce çoğunlukla teknik meseleler olarak değer gören barış süreçleri ve çatışmalar artık farklı bağlamlarda da incelenmektedir. Barış eğitimi ve barış gazeteciliği gibi alanların yanı sıra kültürel şiddeti görünür kılan sembol ve ritüellerin üretimi ve kullanımı da artık barış çalışmalarında kabul gören bir tartışma alanı olmaktadır. Kuzey İrlanda, Güney Afrika, İsrail-Filistin, Bosna-Hersek ve Kosova gibi birçok çatışma ve barış süreci örneği artık sembollerin politik kullanımı ve sembolik çatışma kuramı doğrultusunda ve bilimsel olarak ele alınmaktadır. Böylece literatüre de yeni ve üretken bilgiler dahil olmaktadır. Peki bu yeni tartışma alanını barış çalışmalarında alternatif bir güzergah olarak kabul edebilir miyiz? Bu temel soru eşliğinde ilerleyecek olan bu çalışmada disiplinin tarihsel arka planı ve kuramsal kavşakları aktarılıp, sembol ve sembolizmin politik kullanımına dair yapılan çalışmalar ve tartışmalar aktarılacaktır.

I. Disiplinin Tarihsel Arka Planı

Barış Çalışmaları veya *Barış Araştırmaları* adıyla bilinen disiplin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle *Çatışma Analizi ve Çözümü* bilim dalı ile birlikte sosyal bilim alanında görünür olmaya başlamıştır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında ulus devletler arasındaki silahlı çatışmaların sona erdirilmesi ve kalıcı barışın tesisine odaklanan barış çalışmaları, yine bu dönemlerde akademik kurumların inceleme alanlarına dahil olmuştur. Bu anlamda sunulabilecek ilk örnekler 1930'da kurulan *Alman Barış Akademisi* ve 1931'de Fransa'da Lyon Üniversitesi'nde açılan *Uluslararası Teşkilatlar ve Barış Çalışmaları* bilim dalıdır (Sandıklı ve Kaya, 2012). Ancak barış çalışmaları denince akla gelen ilk (ve hala etkin) akademik birimler 1950'den sonra kurulmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı ve muhakkak ki Birinci Dünya Savaşı birçok teorisyeni ve politikacıyı; uyuşmazlıkların çözülmesi ve barış anlaşmalarının objektif kriterler eşliğinde sonuçlandırılması için sistematik ve bilimsel çalışmalar yapmaya ya da yaptırmaya sevk etmiştir. Çünkü her iki dünya savaşı da şiddetin en kör halinin yaşandığı savaşlardır. İlişkisel olarak bu savaşlar aynı zamanda barışın ne kadar kıymetli bir durum olduğunu da gösteren en somut olaylardır. Barış çalışmalarının bir disiplin olarak bu dönemde aktifleşmesi de bu ilişkisel karşıtlıkla bağlantılıdır. *Savaşın karşıtı olarak barış* şeklinde formüle edebileceğimiz bu ilişkisel karşıtlık, bilimsel çalışmalara da yansımıştır. Nitekim 1960'ların sonuna kadar barış, literatürde savaş karşıtlığı üzerinden tartışılmıştır.

Barış araştırmalarının akademik bir disiplin olarak değer kazandığı dönem, daha önce bahsedildiği gibi İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem; mekan ise ABD'dir. Burada söz konusu dönemde üniversite ve kolejlerde öğrenciler savaş karşıtı gösteriler yapmış (Akgül, 2016), şiddetin ortadan kaldırılması ve barış sesinin yükseltilmesi hususunda ABD kamuoyunda bir ortaklaşma yaşanmış ve Nazi baskılarından kaçan bilim adamları ciddi entelektüel katkılar (Yılmaz, 2006) sunmuşlardır. Bu ülkede barış çalışmalarına dair ilk kurumsal yapı ise 1948'de Indiana'daki Manchester Koleji'nde ruhsal ve sosyal dönüşüm konusuna odaklanan bir program (Fahey, 2010) olmuştur.

Avrupa'da barış çalışmalarının başlaması ise 1960'ları bulmuştur. ABD'dekilere göre daha geç bir tarihte kurulmuş olsalar da bu kurumlar ve orada sürdürülen çalışmalar barış araştırmaları literatürünün büyük kısmının oluşmasını sağlamıştır. 1959'da Oslo Barış Araştırmaları Enstitüsü (Peace Research Institute Oslo-PRIO), 1966'da ise Stockholm Barış Araştırmaları Enstitüsü (Stockholm Peace Research Institute-SIPRI) kurulmuştur. Yine

1973'te İngiltere'nin Bradford Üniversitesi'nde Adam Curle başkanlığında açılan *Barış Çalışmaları Merkezi* de bu alanda etkili çalışmalar yapan birimlerdendir. PRIO tarafından 1964'ten beri basılan *The Journal of Peace Research* (Dungen ve Wittner, 2003) ve 1957'den beri yayın yapan *The Journal of Conflict Resolution* (Boulding, 1978), *The International Journal of Peace Studies, Peace and Change* ve *International Journal of World Peace* (Alger, 2007) bugün alanın en prestijli yayınlarındandır.

Görüldüğü üzere barışın, akademik kurumların çalışma alanı haline gelmesi neredeyse yetmiş yıllık bir geçmişe sahiptir. Kurulan birimler ve bu birimlerde yapılmış olan çalışmalar elbette ki barış çalışmaları literatürünün oluşmasında çok etkili olmuştur. Ancak bu literatür adına aktarılması gereken en önemli bilgi, akademik anlamda disiplinin odaklandığı temel meselelerdir. Bunlar aynı zamanda barış çalışmaları alanında hangi kuramsal kavşakların olduğunu da göstermektedir.

Söz konusu disiplin ilk dönemlerde savaşın sebep olduğu nicel meselelere odaklanmıştır. Quincy Wright, Lewis Fry Richardson ve Pitirim Aleksandrovich Sorokin bu alandaki ilk ve en önemli araştırmacılardır (Boulding, 1978). İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte alandaki temel tartışma konuları nükleer savaş ve uluslararası çatışmalar olmuştur. Devletlerarası savaşların yarattığı yıkıcı etkileri durduracak yol ve yöntemlere (Mason, 2002) odaklanan barış çalışmaları, Soğuk Savaş'ın bitimine doğru ilgisini ulusların içine sızan etnik çatışmalara kaydırmıştır. Böylece disiplinin odaklandığı temel meseleler artık sadece savaş ya da çatışma halinin sebepleri değildir; etnik dinamikler ve aktörler de çalışma alanına dahil edilmiştir. Barış ise savaşın yokluğu ve varlığı nezdinde tartışılmıştır.

Ancak sosyolog Johan Galtung'un 1960'larda yazdığı bilimsel metinlerle birlikte barış artık başka bir kuramsal temelde de tartışılmaya başlanmıştır. Barış çalışmalarının öncü isimlerinden biri olarak da kabul edilen Galtung barışı savaşın değil şiddetin varlığı ve yokluğu üzerinden tartışmaktadır. Bu yeni kuramsal eksende barış farklı bir sınıflandırmaya da tabi tutulmaktadır. Buna göre büyük gruplar arasındaki kolektif şiddetin ortadan kalktığı duruma negatif barış (çatışmasızlık hali), tamamen barışçıl araçların hakim olduğu ve barışın toplumsallaştığı duruma ise pozitif barış denir. Pozitif barış döneminde fiziksel, kültürel ve yapısal şiddet ortadan kalkar ve toplumsal düzen müthiş bir uyum içinde işler (Galtung, 1967; Galtung, 1969). Fiziksel şiddet, çıplak şiddetin ta kendisidir; yapısal şiddet, kaynaklara erişimdeki eşitsizlik gibi, içinde derin çelişkiler barındıran ve iktidarı iktidar kılan şiddettir. Kültürel şiddet ise yapısal şiddeti meşrulaştıran ve varlığımızın sembolik alanında ortaya çıkan şiddettir (Galtung, 1990). Literatüre yapılmış olan bu kuramsal katkılar Journal of

Peace Research'te yayınlanan 1969 tarihli *Violence, Peace and Peace Research* ile 1990 tarihli *Cultural Violence* isimli makalelerde ortaya konulmuştur. Galtung *Cultural Violence* adlı makalesinde, barış çalışmalarının kültürel şiddet ve onun evrimiyle ilgili sistematik bilgiler üretmesi gerektiğini (ama üretilmediğini), çünkü bunların barışın önündeki en büyük engeller olduğunu belirtmektedir.

Galtung'un yaptığı bu çağrıyı 2000'li yıllarda, özellikle politik psikolojiyle ilgilenen akademisyen ve araştırmacılar sahiplenmiştir. Sembol ve sembolik unsurların kullanımının çatışma ve barış üzerindeki etkileri farklı metodolojik yaklaşımlarla sınanmış ve konuya dair literatüre yeni bilgiler sunulmuştur, sunulmaya devam etmektedir. Kültürel şiddet ve kültürel farklılığa yapılan bu vurgu, barış çalışmalarında yeni bir kavşağın belirmesini sağlamıştır. Bugün artık barış, barışın yokluğu üzerinden kendisine yeni ve özgün bir tartışma alanı açmaya çalışmaktadır. Böylece barış, kendinde bir durum olarak değer görmekte ve savaş ya da şiddete referansta bulunulmadan çalışılabilmektedir. Sembol ve sembolik unsurların hafıza ile kurduğu yakın ilişkisi bu yeni tartışma alanına katkı sunar. Örneğin anıtlar, heykeller, marşlar vs. artık sadece geçmişteki çatışmaları hatırlatmamakta, birer rehber görevi de görmektedirler. Daha doğrusu yeni nesillere barışın yokluğunda yaşananları göstererek barışa dört elle sarılması gerektiğini göstermektedir.

II. Barış Çalışmalarında Üç Kavşak

Chadwick F. Alger 1989'daki *Peace Studies at the Crossroads: Where Else?* makalesinde barış çalışmalarının üç kavşağın ortasında olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ilk kavşak barış eğitimi, barış araştırması ve barış eyleminin kesişimindedir. İkincisi negatif barış ve pozitif barış arasında; üçüncüsü ise geleneksel barış araştırma metodolojileri ile gelişen yeni hareketler arasındadır. Araştırmacıya göre bu alanda başka yeni kavşakların da bulunması gerekir. Alger'in belirttiği yeni kavşakları aramaya bu çalışma dahilinde bir giriş yapılabilir. Alger, kavşakları kurgularken barış çalışmalarındaki metodolojileri göz önünde bulundurmuştur. Fakat bu çalışmada kavşaklara değerini veren şey barış kavramının hangi karşıtlıklar aracılığıyla tanımlandığıdır. Buna göre üç kavşak belirlenmiştir: İlk kavşakta barış, savaşın yokluğu üzerinden tanımlanmakta (çalışılmakta), ikincisinde şiddetin yokluğu, üçüncüsünde ise barışın yokluğu üzerinden tanımlanmaktadır. Bu kuramsal kavşaklar barış araştırmaları literatürünün gelişim seyrini göstermekte; bu seyir ise literatürün barışı teknik bir mesele olarak görmekten vazgeçtiğini aktarmaktadır. İlk kavşağın kuramsal argümanlarını kullananlar için barış kendinde bir hal değil savaşın varlığıyla

tanımlanabilecek bir durumdur. Ancak son kavşakta barış artık savaş veya şiddetle anılmamakta, barış kendisi aracılığıyla tanımlanmaktadır. Bu kavşakların her biri algımızdaki paradigma değişikliklerine de denk gelmektedir.

III. Sembol ve Sembolizmin Yarattığı Yeni Uğrak

Yukarıda değinildiği üzere Galtung barış çalışmalarındaki en elzem uğraşlardan birinin kültürel şiddete dair bilimsel ve sistematik bilgilerin literatüre kazandırılması gerektiğini vurgulamaktaydı. Çünkü sadece strateji ve taktiklerle yürütülen bir mesele olarak ele alınamayacak olan barışın önündeki engelleri ortadan kaldırmak için kültürel olanı da dikkate almak zorundayız. Yani sembolleri, ritüelleri, duyguları ve uzun yıllar boyunca sosyal bilimlerde gerçeküstü bir alana hapsedilen kavram ve meseleleri sorunsallaştırmak zorundayız ki, alternatif bilgiler üretilebilsin. Esasında çatışma çözümü ve barış yapımı ile ilgili araştırma yapan bilim insanları duyguları ve bilgiyi harekete geçirip manipüle edebilen sembol ve ritüellerin barış inşasındaki rolünü yıllarca gözardı etmişlerdir. Fakat 1990'larda gerçekleşen barış süreçlerinin çoğu başarılı geçtiği halde (müzakereler bir barış anlaşmasıyla sonuçlanmıştır) çatışma potansiyel olarak varlığını devam ettirmiş ve en ufak bir sembolik krizde çatışma eskisinden daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Buna dair en çarpıcı örnekler Kuzey İrlanda'nın bayrak ve geçit törenleri anlaşmazlıklarıdır. Kültürel olanın çatışma ve barış süreçlerinde etkili olması barış çalışmalarıyla ilgilenen araştırmacıların ilgilerini de art alan olarak değerlendirilen kültürel alana kaydırmıştır. Nasıl oluyor da ortak müştereklerde biraraya gelmeyi kabul etmiş olan toplumlarda çatışma devam edebiliyor sorusunun cevabı barış çalışmalarında alternatif bir güzergahı mümkün kılmıştır. Bu güzergahın temel kuramsal nesnesi olan sembol, geçmişle kurabildiği bağlantı sayesinde kuşaklar arasındaki iletişimi sağlamakta, toplumsal hafızaya ve ideolojinin somutlaşmasına aracılık etmekte ve duyguları harekete geçirerek kitlelerin ortaklaşabileceği tepkileri ortaya çıkarabilmektedir. İktidarlar sembolleri politik saiklerle kullanarak kitleleri mobilize etmekte ve kendi amaçları doğrultusunda istedikleri bilgiyi manipüle edebilmektedir. Ayrıca iktidar sahibi, semboller aracılığıyla hiçbir söze başvurmadan toplumla diyalog kurabilmekte (Deringil, 2009) ve hedef kitlenin bakıp görmesini sağlayarak kendisine biat edilmesini (Sennett, 2012) kolaylaştırmaktadır. Yani sembol ve sembolik unsurlar toplumla siyaset arasındaki önemli aracılardan biridir. Dolayısıyla David Kertzer'in (1988) de belirttiği gibi sembol ve sembolizm reel politiğin bir taklidi değil tam tersine politiği kuran ve yeniden üreten önemli bir birimdir. Hem kültürel hem de siyasal bir birim olan sembol, çatışma ve

barış süreçlerinde oluşturulan politikalara da dahil edilir. Çünkü çatışma ve barışma; ortak duygulara hitap eden, onları kutuplaştıran ve hem duygunun hem de bilginin manipüle edilmesine uygun ortamları mümkün kılan durumlardır.

Kültürel sistemi meydana getiren sembol ve sembolik unsurlar çatışma dönemlerinde silahlı şiddeti desteklemek için kullanılırken barış dönemlerinde ise çatışma alanlarına dönüşmektedir. Nitekim bu alanda yapılan çalışmaların büyük bir kısmı bu bilgiyi desteklemektedir. Sembolizm, çatışma ve barışla ilgili özellikle 2000li yıllardan sonra İrlanda merkezli saygın bir literatürün oluştuğunu belirtmek gerekir. Ancak elbette ki Güney Afrika, Bosna-Hersek, İsrail-Filistin[3] vb. birçok örnek olayla ilgili, farklı ülkelerden ve değişik disiplinlerden birçok araştırmacı tarafından ciddi akademik yayınlar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Söz konusu literatürün ilk eserleri 1990'larda yazılmıştır. Alanın önemli yayınlarından biri Johan Galtung tarafından 1990'da *Journal of Peace Research't*e yayınlanan *Cultural Violence* isimli makale, diğeri ise Simon Harrison'un 1995'te *Journal of Royal Anthropological Institute* dergisinde yayınlanan *Four Types of Symbolic Conflict* adlı makalesidir. Her iki yayın da barış, çatışma ve sembolizmle ilgili literatüre son derece kullanışlı kuramlar hediye etmişlerdir. Bunlar sırasıyla kültürel şiddet ve sembolik çatışma kuramlarıdır. Gail Landsman'ın 1985'te *American Anthropologist* dergisinde yayınlanan *Ganienkeh: Symbol and Politics in an White/Indian Conflict* makalesi de 1990'ların ilk çeyreğinde yazıya gelen eleştiriler ve yine Landsman'ın dergiler yoluyla o eleştirilere verdiği cevaplar neticesinde görünür olmuş ve egemenlikle sembol arasındaki ilişkiye vurgu yaparak çatışmalardaki sembolik unsurlara dikkatleri çekmiştir.

Kültürel şiddet daha önce de belirtildiği gibi toplumsal alanı derinden sarsan eşitsizlikleri meşru kılan ve sembolik alanda varlık gösteren bir şiddet türüydü. Bu açıdan da kültürel şiddet bu çalışma açısından kritik bir yerde durmaktadır. Ancak alternatif bir güzergah olarak sembollerin politik kullanımını barış çalışmalarında mümkün kılan en önemli teorik katkı sembolik çatışma kuramıdır. Pierre Boudieu'nun sembolik sermaye dediği şey için girişilen çekişmeye denk düşen sembolik çatışma, Harrison'a göre dört biçim almaktadır: Değerleme, mülkiyet, yaratım ve genişleme(ci). Birbirinin sembollerine saldırma,

[3] İsrail ve Filistin arasında şiddetli çatışmalar devam ediyorsa da kısa sürelerden ibaret olan barış görüşmeleri de yapılmıştır. Bu konuyla ilgili yine 2000'lerden sonra çeşitli çalışmalar görülmektedir. Örneğin Robert C. Rowland ve David A. Frank tarafından 2002'de kaleme alınmış olan *Shared Land/Conflicting Identity: Trajectories of Israeli & Palestinian Symbol Use* kitabı ile Rachel Hertz Lazarowitz, Abeer Farah ve Tamar Zelniker tarafından 2013'te *Creative Education* adlı dergide yayınlanmış *olan Expression of Symbols and Their Message of Peace and Conflict in Identity Drawing Map (IDM): Arab and Jewish Students* isimli makaledir. Ancak bunların yanı sıra konuyla ilgili başka çalışmalar da mevcuttur.

onları değersizleştirme, prestiji konusunda hemfikir olunanları kendinin kılma, yenilerini üretme veya olan bazılarını siyasal sistemin dışına itme (Harrison, 1995) gibi özelliklerle detaylandırılabilecek bu çekişmelerde temel uğraş sembolik sermayenin tekelini eline almadır. Çünkü sembolik olarak güçlü olan taraf hem kitlesini kolayca ve ustalıkla yönlendirebilir hem de diğer tarafı değersizleştirmeyi başarabilir. Harrison'un bu kuramını kullanan Roger Mac Ginty ve Enlirea Bornman gibi araştırmacılar sırasıyla Kuzey İrlanda ve Güney Afrika'daki sembolik çatışmanın barışla ve çatışmayla olan ilişkisini gözler önüne sermektedirler. Mac Ginty 2001'de *Civil Wars* dergisinde yayınladığı *The Political Use of Symbols of Accord and Discord: Northern Ireland and South Africa* adlı makalesinde sıfır toplamlı (kazan-kaybet) ve pozitif toplamlı (kazan-kazan) anlayışların hakim olduğu örnek ülkelerde barışın sürdürülebilirliği ile sembollerin politik kullanımı arasındaki ilişkiyi irdelemektedir. Buna göre Kuzey İrlanda örneğinde semboller uyuşmazlığı desteklerken Güney Afrika örneğinde uzlaşıyı desteklemektedir. Bornman'in ise alana yaptığı en önemli akademik katkı 2006 yılında yayınlanan *National Symbols and Nation-building in the Post-apartheid South Africa* isimli makaledir. Araştırmacı Güney Afrika'daki barış sürecinde bayrak, marş, milli spor takımı gibi sembollerin Siyahlar ve Beyazlar arasındaki uzlaşıya yaptığı katkıları bilimsel verilerle ortaya koymaktadır. Hem Mac Ginty hem de Bornman sembollerin siyasal alandaki kullanımının barış çalışmalarında başvurulması gereken etkin birimler olduğunu göstermektedir. Barış süreciyle uyumlulaştırılmayan, yeniden çerçevelendirilmeyen sembollerin barış yapımını ne denli zorlaştırdığı ve barış durumunda yeni ve pozitif sembollerin barışı sürdürülür kıldığı bilgisi bu çalışmaların literatüre dahil ettiği yeni bilgilerdendir.

Sembol ve ritüellerin barış süreçlerinde ve çatışmalardaki rollerini inceleyen ve bu konuda yeni soruların oluşmasını sağlayan isimlerden biri de uzun yıllar boyunca BM'nin arabulucuları arasında yer alan Lisa Schirch'tür. *Ritual and Symbols in Peacebuilding (Barış İnşasında Sembol ve Ritüel)* isimli kitabında arabuluculuk deneyimlerini aktaran Schirch'e göre (2005) barış yapımıyla uğraşanların çatışmayı kalıcı bir şekilde çözememesinin sebebi sembol ve ritüellerin etkilerini görmezden gelmeleridir. Çünkü ona göre bu unsurlar, anlaşmazlık yaşayan grupları yakınlaştırır ve iletişim kurabilir hale getirir. Araştırmacı belli bazı sembolik edimlerin barışmayı kolaylaştıran dramalar olduğunu savunur. Üstelik bu edimler, karmaşık mesajların çok daha kolay bir şekilde anlaşılmasını mümkün kılar ve insanların dünya görüşlerini, kimliklerini ve ilişkilerini oluşturur ve dönüştürür. Bu araştırmacı sembol ve sembolik unsurların insanlar üzerinde ciddi etkilere sahip olduğunu ve

bunların barış yapımında kesinlikle dikkate alınması gerektiğini düşünmektedir. Schirch'ün kitabında dile getirilen tanıklıklar bize bu güzergahın yeni bilgileri mümkün kıldığını ve üstelik kalıcı barışın inşasında ısrarlı olan barış yapıcılarının bu güzergahı takip etmesi gerektiğini göstermektedir.

Scott L. Moeschberger ve Rebekah A. Philips DeZalia'nın editörlüğünü yaptığı 2014 tarihli *Symbols that Bind, Symbols that Divide: A Semiotics of Peace and Conflict* adlı çalışma da şiddet sonrası dönemde olup uzlaşmaya dönük düzenlemeler gerçekleştiren örnek olaylarda, ayrıştıran ve birleştiren sembollerin barış ve çatışmada edindikleri rollere odaklanmaktadır. Moeschberger ve DeZalia'ya göre (2014) çatışma analizi yaparken bu unsurlara yakından bakmak gerekir. Çünkü sembollerin insanlarda ortaya çıkardığı duygusal tepkiler çatışma ve barış süreçlerinde çok önemlidir. Açığa çıkan duygular bir tarafın kendiyle gurur duymasını ve ait hissettiği grupla iletişim kurmasını güçlendirirken aynı tarafın diğerlerinden nefret etmesine ve onlardan intikam almasına sevk edebilir. Bu tarz güçlü duygusal karşıtlıklar ise *biz ve onlar* dikotomisini sağlamlaştırmaya hizmet eder. Nesilden nesile aktarılan duyguları ve travmaları her an hissedilir kılan sembol ve sembolik unsurlar, barış dönemlerinde farklı bir bağlamda yeniden çerçevelendirildiğinde bu defa insanları birleştiren bir formda hareket edebilir.

Duygu politikasına dair önemli ipuçları veren sembol ve sembolizm konusunu barış ve çatışmayla harmanlayan İrlanda ve Afrika literatürü bu tartışma alanının temelinde yer almaktadır. Çünkü Kuzey İrlanda ve Güney Afrika deneyimleri bu konudaki en verimli örneklerdir. Her iki barış sürecine de sembol ve sembolik unsurların rolü damgasını vurmuştur. 1990'lardan önce barışın sembolleri nelerdir sorusu üzerinden yapılan tartışmalar 90'lar ve özellikle 2000'lerden sonra barış süreçlerinde sembollerin kullanımı ve etkileri nelerdir gibi bir soruya evrilmiştir. Böylece aslında Galtung'un pozitif barış dediği barışın sürdürülebilmesi ile semboller arasındaki ilişki irdelenmeye başlamıştır. Ayrıca bugünlerde özellikle duygulara odaklanmış olan bu literatür, yeni ve alternatif çalışmaların varlığına da ihtiyaç duymaktadır.

SONUÇ YERİNE

Siyasal olanı cisimleştiren, temsil eden ve kodlayan siyasal semboller, anlaşmazlık yaşayan gruplar arasında gerginlik sebebi olabilmekte veya uzlaşıyı sağlayan araçlara dönüşebilmektedir. Bu durumda barış yapımı ve çatışmada da bu birimler çok kritik roller alabilirler. Böylesi kültürel birimlerin sahip olduğu bu güç, barış çalışmalarıyla ilgilenen

bilim insanlarının da ilgisini çekmiş ve özellikle 2000'li yıllardan sonra politik psikolojinin argümanları eşliğinde sembol ve sembolik unsurlar barış araştırmalarındaki yerini almıştır. Her geçen gün sayısı artan araştırmalarla birlikte barış çalışmalarında alternatif bilgiler üretilmekte ve barış artık sadece teknik bir mesele olarak ele alınmamakta, kültürel olan da –örneğin duygular da- hesaba katılmaktadır. Yine bu güzergahta barışın farklı bir temelde tanımlanmasına da rastlanmaktadır. Buna göre barış artık savaşın veya şiddetin yokluğuyla değil bizzat barışın yokluğuyla yani kendisiyle karşılaştırılmakta ve öyle tanımlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Akgül, N.S.P. (2016, 08 Mart). *Barış çalışmaları: Başlangıçtan Günümüze Değişimi*. https://www.researchgate.net/publication/293799826. Erişim Tarihi: 20 Eylül 2017.

Alger, C.F. (1989). Peace Studies at the Crossroads: Where Else?. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 504. 117-127.

Alger, C.F. (2007). Peace Studies as a Transdisciplinary Project. *Handbook of Peace and Conflict Studies* içinde. Charles Webel ve Johan Galtung (Ed.). Londra ve New York: Routledge.

Bornman, E. (2006). National Symbols and Nation-building in the Post-apartheid South Africa. *International Journal of Intercultural Relations*. 30. 383-399.

Boulding, K.E. (1978). Future Directions in Conflict and Peace Studies. *The Journal of Conflict Resolution*. 22/2. 342-354.

Dungen, P. V. D.; Wittner, L. S. (2003). Peace History: An Introduction, *Journal of Peace Research*. 40(4). 363-375.

Deringil, S. (2009). *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Fahey, J. J. (2010). Peace Studies: Beginning and Development, *The Oxford International Encyclopedia of Peace* içinde. Nigel J. Young (Ed.), Vol.3, Oxford University Press.

Galtung, J. (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*. 6 (3). 167-191.

Galtung, J. (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research.* 27 (3). 291-305.

Harrison, S. (1995). Four Types of Symbolic Conflict. *Journal of Royal Anthropological Institute*. 1(2), 255-272.

Lazarowitz, R.H., Farah, A., Zelniker, T. (2013). Expressions of Symbols and their Message of Peace and Conflict in Identity Drawing Map (IDM): Arab and Jewish Students. *Creative Education*. 4(7A2). 137-143.

Mac Ginty, R. (2001). The Political Use of Symbols of Accord and Discord: Northern Ireland and South Africa. *Civil Wars*. 4(1), 1-21.

Mac Ginty, R. (2003). The Roles of Symbols in Peacemaking. John Darby ve Roger Mac Ginty (Ed.) *Contemporary Peace Making: Conflict, Violence and Peace Processes* içinde. (s.235-242). UK: Palgrave Macmillian.

Mason, G.H. (2002). Peace Studies in the Next Half –Century. *Peace Review*. 14/1. 15-19.

Moeschberger, S.L.; DeZalia, R.A.P. (Ed.) (2014). *Symbols That Bind, Symbols That Divide: The Semiotics of Peace and Conflict*. Switzerland: Springer International Publishing.

Rowland, R.C., Frank, D.A. (2002). *Shared Land/Conflicting Identity: Trajectories of Israeli and Phalestinian Symbol Use*. East Lansing: Michigan State University Press.

Sandıklı, A., Kaya, E. (2012). *Çatışma Çözümü ve Türkiye'de Kürt Sorunu*. BİLGESAM Rapor No:45, İstanbul.

Schirch, L. (2005). *Ritual and Symbol in Peacebuilding*. Bloomfield: Kumarian Press.

Sennett, R. (2014). *Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Şehir*. (10. Basım).T. Birkan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Yılmaz, M.E. (2006). *Uyuşmazlık Analizi ve Çözümü: İnsan Uyuşmazlıklarının Kaynakları ve Çözüm Paradigmaları*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

IJOKS

Article

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
4 (1), pp. 280 – 285
http://www.ijoks.com

Orta Doğu'da Suudi Arabistan'la İran arasındaki Cepheleşme: Suriye ve Yemen'deki Çatışmalar Örneği[1]

Vadim A. KUZMIN[2]

Rusçadan çeviren: Nadejda AÇAN[3]

Received: Dec 14, 2017 **Reviewed**: Dec 22, 2017 **Accepted**: Dec 31, 2017

Recommended citation:
Kuzmin, V. A. (2018). Çev.: Nadejda Açan. Orta Doğu'da Suudi Arabistan'la İran arasındaki cepheleşme: Suriye ve Yemen'deki çatışmalar örneği . *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 280 – 285. DOI: 10.21600/ijoks.383410

1980'li yıllardan beri Orta Doğu'daki liderlik mücadelesi, sırf bölgesel bir çatışma olmaktan çıkıp birkaç güç merkezinin katıldığı küresel bir rekabet haline gelerek önemli değişiklikler yaşıyor.

Bu değişikliklerin başlangıç noktası İran'da 1979 yılında İslam devriminin zaferi sayılabilir. Bundan sonra bu coğrafyadaki güçlerin dizilişi önemli ölçüde değişti. İran İslam Cumhuriyeti yeni lider olma ve devrimi komşu ülkelere taşıma iddiasıyla bölge sahnesine çıktı.

O andan itibaren bölgede oluşan jeopolitik durumda daha önce de İran'la oldukça zorlu ilişkiler içinde olan Suudi Arabistan Kraliyeti İran İslam Cumhuriyeti'nin başlıca rakibi haline geliyor. İdeolojik farklılıklar (Suudi Arabistan'ın Vahhabi İslamı'na karşı İran'ın şii ideolojisi), Suudi Arabistan'da ve diğer Körfez ülkelerinde Şii azınlığına karşı yapılan

---

[1] Bu çalışma, Ekim 2017'de Belek Antalya'da düzenlenen *2nd Eurasian Conference on Language & Social Sciences* adlı konferansta davetli konuşmacı olarak Rusça sunulan çalışmanın tercümesidir.

[2] Prof Dr., Ural Federal University, Yekaterinburg, Rusya Federasyonu. E-Mail: Kuzmin16@yandex.ru
[3] Doç. Dr., Ural Federal University, Yekaterinburg, Rusya Federasyonu. E-Mail: galiakbar@yandex.ru

ayrımcılık ve İran'ın Irak ve diğer Körfez ülkeleri üzerindeki etkisinin artma tehlikesi; Riyad'ın "İran tehlikesi"ne karşı koyacak güçlerin merkezi rolünü üstlenmesine ve İran'a karşıt olan diğer bölgesel aktörleri etrafında toplamasına neden oldu.

O dönem içinde Suudi Arabistan'la İran arasındaki Orta Doğu'da liderlik mücadelesi önemli değişimlere uğradı. Örneğin 1980'li yıllarda Suudi Arabistan, Baas Partisi ve Saddam Hüseyin'in yönetimindeki Irak İran'a karşı savaşırken Irak'ı destekleyerek ve Amerika Birleşik Devletleri'yle stratejik ortaklık kurarak koalisyon kurma politikasını sürdürüyordu.

1990'lı yıllarda İran da benzer bir koalisyon politikasını sürdürerek liderlik mücadelesinde diğer rakibi olan Irak'ı zayıflatmaya çalıştı. İran Irak'ın Küveyt'e karşı yaptığı saldırıyı kınayarak Irak'a karşı uygulanan uluslararası yaptırımları destekledi. O dönemde İran-Suudi Arabistan ilişkileri ısındı, diplomatik ilişkiler yeniden kuruldu, bölgesel güvenlik anlaşmaları yapıldı. "Düşmanımın düşmanı dostumdur" ilkesi İran ile Suudi Arabistan'ın arasındaki cepheleşmenin derecesini biraz azalttı ancak buna rağmen liderlik mücadelesi devam etti.

Yeni binyılın başında küresel uluslararası ilişkiler sistemi dönüşüm yaşarken cepheleşmenin askeri ve siyasi yönü öne çıktı. Onun en önemli özelliği, bölgedeki silahlı çatışmaların liderlik iddialarının gerçekleştirilmesi için kullanılması ve çatışma bölgeleri üzerinden kendi çıkarlarının dayatılmasıdır. Bunun başlıca nedenleri, dış güçlerin (öncelikle ABD ve diğer ülkelerin de) bölgenin iç işlerine bir kez daha karışması, koalisyon güçlerinin Irak'a girmesi ve 2003 yılında Saddam Hüseyin'in iktidarının devrilmesiydi. İşte bu dönemden itibaren İran gerek Irak'ta gerekse geleneksel olarak çıkar bölgesine dahil olan Lübnan ve Suriye'de aktif bir şiilik politikasını sürdürerek sözde Şii Hilali'ni kurmaya başlar. Buna karşılık Suudi Arabistan, gerçek İslam'ı ve topraklarını koruma sloganı altında Körfez'deki Arap ülkelerini tek bir güç olarak birleştirmeye çalıştı. 2011-2012 yıllarındaki Arap Baharına kadar iki güç merkezinin arasındaki cepheleşme gittikçe artıyordu, 2013-2014 yıllarında ise kendini artık Suriye'de ve Yemen'de yaşanan askeri çatışmalarda gösterdi. 2015 yılında İran nükleer anlaşmasının imzalanması ve İslam Devleti (IŞİD) terör örgütünün siyasi sahneye çıkması, Suudi Arabistan'la İran arasındaki cepheleşmeyi daha da çok artırdı.

Bu durumda Suudi Arabistan aşırıcılara karşı mücadele bahanesiyle İran'ın ekonomik ve jeopolitik çıkarlarının bulunduğu Yemen'de askeri harekat başlattı, İran ise IŞİD'e karşı mücadele faktörünü kullanarak Suriye iktidarına ve Lübnan'daki Hizbullah örgütüne yaptığı askeri yardımı ve desteği artırmaya başladı.

Suudi Arabistan'la İran arasındaki askeri ve siyasi cepheleşme bugün itibariyle belirleyici nitelik taşıyor ve bütün Orta Doğu bölgesinin geleceği bu iki güç merkezinin

arasındaki ilişkilerin hangi yönde gelişeceğine bağlıdır.

Böyle bir lider konumuna Suudi Arabistan da, İran da, Orta Doğu'da son zamanlarda liderlik hırsını gösteren bir aktör daha olan Türkiye de ileride gelebilir. Ya da bölgede kutuplardan her birinin bölgesel siyasi alanda kendi yerini bulacağı çokmerkezli bir sistem de oluşabilir.

Nükleer program anlaşmasının imzalanmasından sonra İran'a uygulanan yaptırımların kaldırılması, İran'ın bölgenin ekonomik lideri konumuna gelmesini ve petrol ve gaz ihracatı ile ilgili olanlar dahil, ekonomik güçlerin dengesinin değişmesini sağlayabilir. Ayrıca İran-ABD ilişkilerinin ısınması, Rusya Federasyonu'yla yapılan savaş ticaretinin aktifleştirilmesi ve İran enerji mallarının dünyanın diğer ülkelerine aktif bir şekilde yayılması, İran'ın bölgesel liderlik iddiasını oldukça gerçekçi kılıyor.

Bununla beraber Suudi Arabistan da Yemen'de askeri harekatın yapılması amacıyla Arap ülkeleri koalisyonunu kurarak pozisyonunu pekiştiriyor, modern silahları alarak askeri gücünü sürekli artırıyor, İslam değerlerinin başlıca koruyucusu olarak davranıyor ve o da Orta Doğu'da lider haline gelebilir.

Günümüzde Orta Doğu'da liderlik mücadelesi çerçevesinde devam eden Suudi Arabistan'la İran arasındaki cepheleşme, bu ülkelerin liderlik yolundaki amaçlarını ve tavrını belirleyen derin bir tarihsel ve medeniyetsel temele dayanır.

Arap dünyasının temsilcisi ve İslam'ın kutsal yerlerinin muhafızı olarak Suudi Arabistan, Perslerin-İranlıların Arapları hor gördükleri için onlara karşı kırgınlığı ve imparatorluk niteliğindeki bir bütünlük olmaya devam eden İran'ın nüfuz alanını genişleteceği, Arapları egemenliği altına alacağı ve Şii İslamını bütün müslüman ülkelerine yayacağı korkusu tarihi hafızasında tutuyor. Bu nedenle İran'a karşı koyan Suudi Arabistan kendini ve diğer Arap ülkelerini İran'ın yayılmasından korumaya ve aynı zamanda Arap dünyasında nüfuz bölgesini genişletmeye çalışıyor. Bu savunma politikasının temeli olarak Suudi Arabistan kendi İslam ideolojisini kullanıyor. Bu da Sünni İslamın muhafazakar değerlerinin korunmasını, onu her türlü yeniliklerden arındırılmasını ve İslam'a yabancı dini öğretilerin girmesinin engellenmesini amaçlayan vahhabiliktir.

Parlak imparatorluk tarihi yabancı dili ve yeni dini getiren Arap göçebelerinin istila etmesiyle kesilmiş olan İran, zengin Pers kültür mirasını ve şanlı geçmişini savunma çabalarını hiç bırakmadı, bırakmıyor da. İran'ın hareketlerinde belli bir ikilik görülebilir. Bir yandan, İran İslam dünyasının bir parçasıdır. O, Müslümanlığın üstünlüğünü savunan, İslam yönetimindeki müslüman bir ülkedir. Diğer yandan, derin emperyal hırslarından ve Araplar tarafından yenilmenin verdiği duygudan dolayı İranlılar tarih boyunca Araplardan daha üstün

olmaya ve Arapların yanında olmamaya çalıştı. Şiilik İranlılar için onları birleştiren bir kimliktir. Bundan dolayı İran'ın Suudi Arabistan'a karşı sürdürdüğü mücadelenin amacı, İmparatorluğun eski ihtişamını yeniden kurarak onun merkezi ve dini lideri haline gelmektir. Bu amaçla İran hem komşu topraklarda ideolojik yayılma stratejisini uyguluyor hem de Şii İslamının üstünlüğünü kurarak ve gizli askeri harekatlar düzenleyerek dini ve askeri-siyasi faktörleri kullanıyor.

Suudi Arabistan ila İran arasındaki ilişkiler 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın ilk on yılında bütün bu temel prensipleri yansıtıyor. İran'da İslam devriminin zaferinden sonra Orta Doğu'daki liderlik mücadelesi, bu iki ülkenin çok dinamik bir şekilde değişen cepheleşmesi şeklini alıyor. 1980'li yıllarda her iki ülke de geleneksel mücadele yöntemlerini kullandı. İran için bunlar, Arap ülkelerinde iktidardaki yönetimi devirmeyi amaçlayan Şii muhalif örgütlerinin kurulması şeklinde yapılan "iç yayılma", müttefik Suriye ve Hizbullah örgütü gibi Orta Doğu'da kendi kalelerini kurması, İsrail'de, Suudi Arabistan'da, Irak'ta iktidarda bulunan yönetimlere yeni lider adayı olarak karşı koymasıydı. Suudi Arabistan, "düşmanımın düşmanı benim dostumdur" prensibi çerçevesinde rakiplerini kullanarak siyasi manevralar yapıyordu. Örneğin İran-Irak savaşında Irak'ı destekledi.

1990'lı yıllarda siyasi ve askeri ittifakların kurulması, liderlik mücadelesinde rakiplerin yok edilmesi ve kendi rejimlerinin savunulması dönemi başladı. Suudi Arabistan yeni bir yöntem kullandı. Küveyt krizinde ve Körfez savaşında Irak'a karşı uluslararası askeri koalisyon kuruldu. Dış askeri güçlerin de ona katılması anlaşmazlığın askeri-siyasi yönünün önemini artırdı. Iran, görünürde tarafsızlığını koruyarak liderlik iddialarını gerçekleştirmek için "medeniyetler diyaloğu" adlı girişimi, iki ülkenin yöneticileri arasında kişisel ilişkilerin kurulması, sözleşme ve anlaşmaların yapılması gibi barışçıl yöntemleri kullandı. Bu şekilde İran, dünya topluluğunun gözünde olumlu imaj yaratmak için "yumuşak güç" prensibine başvurdu.

Yeni binyılın başında uluslararası terörizm tehdidi artarken Suudi Arabistan ile İran arasındaki cepheleşmenin şekilleri ve yöntemleri değişti. Taraflardan her biri bölgedeki yerel çatışmaları kendi hedeflerine ulaşmak için kullanmaya başlıyor. 2003 – 2008 Irak savaşı olayında hem Suudi Arabistan hem de İran eski rakibinin toprağını birbirinin pozisyonlarını zayıflatmak için kullandı. İran, Irak'taki Şii partilerini destekleyerek ve Irak'ta aşırıcı örgütlerle mücadele ederek siyasi faktörü kullandı, Suudi Arabistan ise Irak'taki Sünnileri destekledi ve İran yanlısı ülkeler olan Suriye, Lübnan ve Yemen'de nüfuzunu artırmaya çalışarak "Şii Hilal"inin kurulmasına karşı savunma stratejisini gerçekleştirdi.

Aynı yöntemler 2011-2012 yıllarında Arap Baharı döneminde de geniş çapta

kullanıldı. Suudi Arabistan Arap ülkelerindeki protesto hareketlerini destekleyerek birincisi bu ülkelerdeki pozisyonlarını pekiştiriyordu, ikincisi karışıklıkları kendi sınırlarından uzaklaştırmaya çalışıyordu. Bu taktik İran'ın Orta Doğu'da nüfuzunun azaltılmasına da yardımcı oluyordu. Arap baharını "İslam'ın uyanışı" olarak algılayan İran, bazı ülkelerde protestocuları destekledi, daha sonra da bu ülkelerde pozisyonunu da pekiştirdi, ayrıca da Körfez ülkelerindeki Şiilerin protestolarını olumladı.

Ancak Suudi Arabistan'la İran arasındaki askeri-siyasi cepheleşme Suriye'deki ve Yemen'deki askeri çatışmalarda kendini en bariz şekilde gösterdi. Suriye krizinde Suudi Arabistan, bölgesel, dini ve aynı amaca dayanan çeşitli askeri ittifaklar kurarak ve onlara katılarak koalisyon prensibini kullandı, muhalif militan grupları finanse etti ve onların kurulmasına katıldı ve Suriye ile ilgili tutumunun siyasi desteğini sağlamak için Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi, Arap Birliği, İslam İşbirliği Teşkilatı, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlerin olanaklarını geniş ölçüde kullandı.

Suriye'deki pozisyonlarını saklı tutmak amacıyla Beşar Esad'ın yönetiminin korunması için çaba gösteren İran, askeri danışmanların ve İslam Devrim Muhafızları birliklerinin çatışma bölgesinde bulundurulması şeklinde gizli askeri yardımın yapılması ve silah tedarikleri gibi yöntemler kullandı. Ayrıca bu şartlarda İran, Rusya ile birlikte Suriye'ye dış askeri müdahalenin yapılmasına karşı çıkarken aynı zamanda Rus hava-uzay kuvvetlerinin Suriye topraklarındaki hareketlerini olumlu karşılayarak çifte standart kullanmaya başladı.

Yemen anlaşmazlığı çerçevesinde Suudi Arabistan'la İran arasındaki cepheleşmede dolaylı savaşların çağdaş yöntemlerinin neredeyse tamamı kullanıldı. Suudi Arabistan İran'ı transit limanları ve petrol taşıma yolları sayesinde stratejik öneme sahip olan Yemen topraklarından itmeye çalıştı, Arap ülkeleri koalisyonunun başına geçerek İran'ın desteklediği isyancı Husilere karşı askeri harekata doğrudan katıldı. Yemen'i kendi kontrolü altında tutmaya ve sınırlarının Şii etkisine karşı güvenliğini sağlamaya çalışarak Kraliyet Arap Yarımadası el-Kaidesi üyesi teröristlerle işbirliğine de gitti, kendine biat eden Yemen yönetiminin istediği kararların kabul edilmesini sağladı, abartılı açıklamalarıyla İran'la siyasi çekişmeyi şiddetlendirdi.

Yemen anlaşmazlığında İran Yemen'i kendi ilgi alanı olarak koruyabilmek için askeri müdahaleyi kınayarak ve çatışmayı sona erdirme çağrısında bulunarak aktif bir şekilde siyasi tribünü kullandı, Yemen'e insani ve başka türlü yardımda bulunarak Yemen'le ilişkilerini pekiştirdi, Suudi Arabistan'ı soykırım yapmakla ve teröristlerle bağlantılı olmakla suçlayarak Kraliyet'i sert açıklamalarıyla ve hareketleriyle kışkırtıyordu.

Suudi Arabistan'la İran arasındaki cepheleşmede dış müttefiklerin kullanılması da farklı şekillerde gerçekleşti. Suudi Arabistan için dış müttefik, öncelikle Kraliyet'in politikasını ciddiye aldıran ve bölgedeki nüfuzunu koruyup güçlendirmesine yardımcı olan, ayrıca da diğer Arap ülkelerinin topraklarında askeri harekatların yapılmasına destek veren bir askeri ve siyasi güçtür. Kraliyet'in bu tür müttefiklerinin başında ABD gelir. İran ise dış desteği bölgedeki yayılma hedeflerine ulaşmasındaki bir aşama olarak kullanıyor. Bu nedenle İran dış partnerlerini seçerken kendi hedeflerine ve güncel duruma göre ve son derece pragmatik davranıyor. İran, dış müttefiği kendi amaçlarına giden yolda bir basamak olarak kullanıyor diyebiliriz. 2010 yılından sonra İran Rusya'nın bölgedeki askeri ve siyasi nüfuzunu kullanmak için Batı'dan ve uluslararası terörizmden gelen ortak tehditlerin var olmasını öne sürerek Rusya ile gözle görülür derecede yakınlaştı. Ancak aynı zamanda İran, yaptırımların kaldırılması ve nükleer programıyla ilgili sorunların halledilmesi konusunda kendisine yardım eden ABD ile ilişkileri de düzeltti. İran net bir plana göre hareket ediyor, bu yüzden Rusya'nın da İran'la ilişkilerini sırf pragmatik açıdan sürdürmesinde fayda vardır.

Günümüz Orta Doğu'daki anlaşmazlıkların şekli ve içeriği değişmesine rağmen, Suudi Arabistan'la İran arasındaki cepheleşme, aslında Araplarla Persler arasındaki devam eden eski rekabettir. Suudi Arabistan için İslam dünyasının lideri ve "saf" İslam'ın koruyucusu kalmak ve komşu Arap ülkelerinde, dini nüfuz da dahil, nüfuzunu genişleterek ve gerekirse askeri ittifak ve çeşitli anlaşmalar yoluyla istenmeyen rejimleri yok ederek daha güçlü ve istikrarlı hale gelmek önemlidir.

İran, son zamanlarda onu açık ilan edilmese de, somut bir amaç güdüyor – İslam devriminin ihracatı. Onun sayesinde İran hem "doğru" olan Şii İslam'ın merkezi, hem de bağımsız olarak karar vererek ve kendi kurallarını koyarak bütün Orta Doğu'da lider haline gelmeye çalışıyor. Bu nedenle askeri, ekonomik ve dini varlığı yoluyla nüfuzunu yaydığı toprakları başında İran'ın bulunduğu bir bütünlüğün parçaları olarak görüyor. Çıkan bu sonuçlara dayanarak Suudi Arabistan'la İran arasındaki cepheleşmenin Orta Doğu'daki uluslararası ilişkilerle ilgili analiz ve araştırmalarda mutlaka hesaba katılması gereken, sürekli gelişen bir süreç olduğunu söyleyebiliriz.